HVIVS LIBRI CCC EXEMPLARIA TANTVM
EXCVSA SVNT
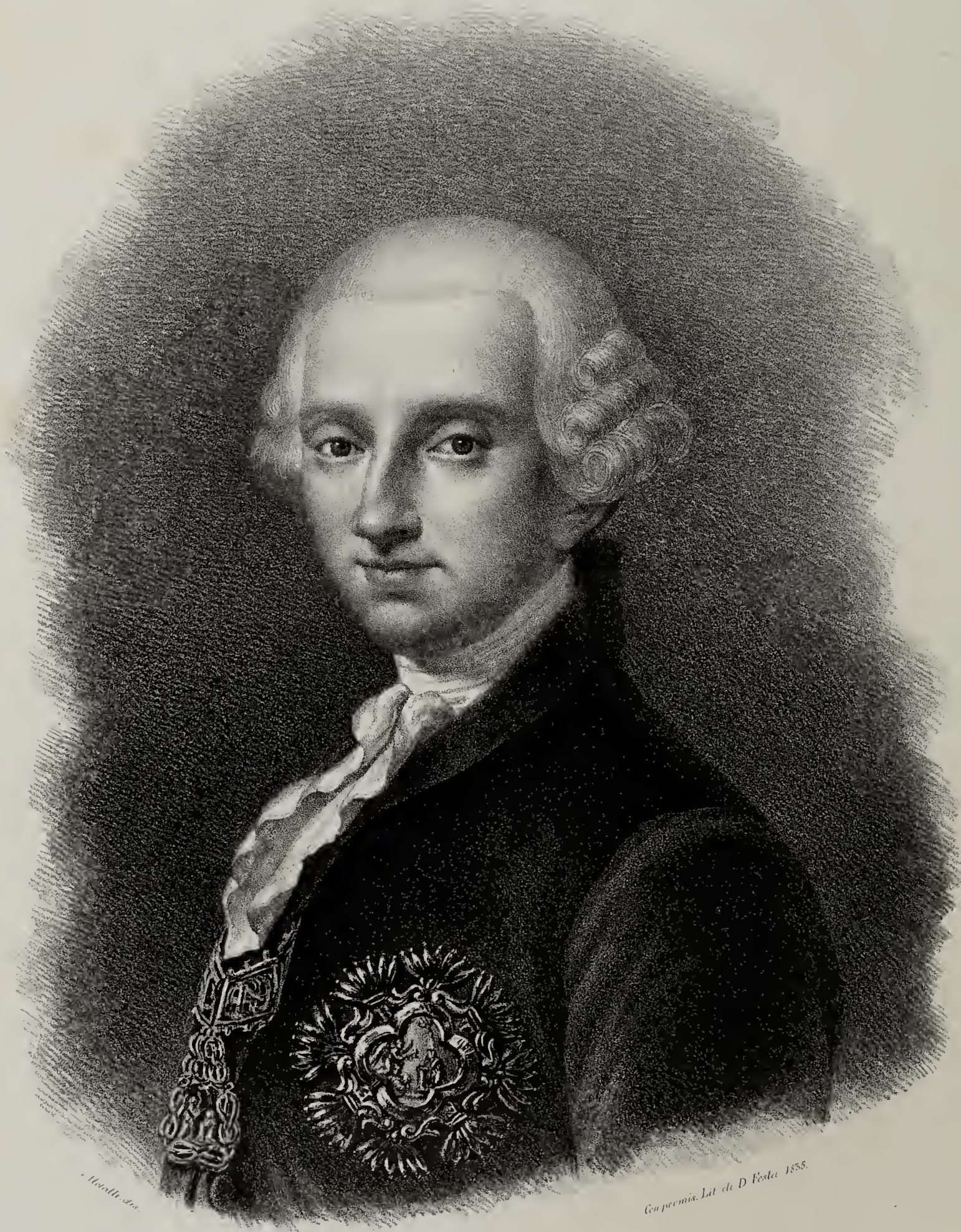
Conte G. Vincenzo Lascaris,
di Ventimiglia Castellaro ec.

IOANNIS FRANCISCI FARAE

DE

CHOROGRAPHIA SARDINIAE

LIBRI DVO

DE REBVS SARDOIS

LIBRI QVATVOR

EDENTE

ALOISIO CIBRARIO

EQVITE

CVRATORE HISTORIAE PATRIAE STVDIIS PROMOVENDIS

AD

AVGVSTINVM LASCARIS

MARCHIONEM

VIRVM ILLVSTREM

AVGVSTAE TAVRINORVM

EX TYPOGRAPHIA REGIA

MDCCCXXXV
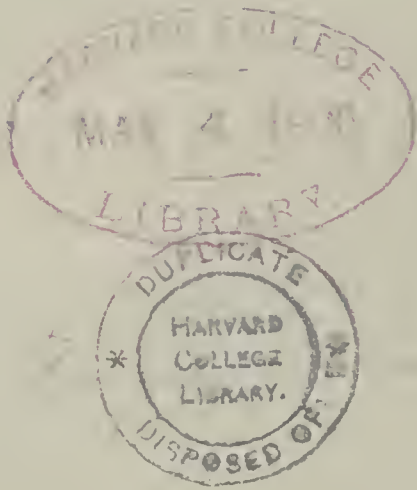
AVGVSTINO · LASCARIS

COMITI · ALBINTIMILII[a] · MARCHIONI · EQVITI

VIRO · ILLVSTRI

REGIORVM · EXERCITVVM · DVCI

AD · REMPVBLICAM · RITE · GERENDAM

REGI · CAROLO · ALBERTO · AVGVSTO

A · CONSILIIS

R. ACADEMIÆ · SCIENTIARVM · FINIBVS · PROFERENDIS

SECVNDO . PRÆSIDI

HOS · EX · EIVS · BIBLIOTHECA · DEPROMPTOS

IOANNIS · FRANCISCI · FARÆ · LIBROS[b]

IOSEPHO · LASCARIS · PATRI · EIVS

SARDINIÆ · PROREGI · V. EXC.[c]

AB · ALBERTO · SOLINAS · NVRRA · GALTELLINENSIVM · EPISCOPO[d]

OLIM · DICATOS

ALOISIVS · CIBRARIVS

VT · VIR · SVMMÆ · IN · PARENTEM · PIETATIS

AMISSÆ · FILIOLÆ · LVCTVM · TEMPERET

PATERNÆ · LAVDIS · MEMORIA

VT · EXIMIVS · SCIENTIARVM · CVLTOR

GRAVISSIMI · HISTORICI · SCRIPTIS[e]

ALIQVEM · MODVM · IMPONAT

DESIDERIO · TAM · CARI · CAPITIS[f]

ADNOTATIONES

(*a*)

A Comitibus Albintimilii, qui saeculo x florebant, originem ducit vir amplissimus. Albintimilii Comites qui non secus ac caeteri aetatis illius Principes summum imperium haereditario iure gerebant, rebus terra marique gestis in magnam famam succreverunt, ut videre est in Historia Alpium maritimarum a Petro Ioffredo conscripta, atque in caeteris Genuae et Provinciae Historicis. Huius nobilissimi generis splendidum decus fuit Eminentissimus Princeps PAVLVS LASCARIS, qui idibus iunii anni MDCXXXVI ad supremum Melitensis Ordinis Magisterium summo omnium consensu evectus est. Eius praeclara gesta, magnasque pro republica contentiones, sollicitudinesque fuse narrat Vertotus.

Imperavit annis XXI. Obiit XIX kalendas septembris anni MDCLVII annum agens nonagesimum septimum. Eius cadaver

in ecclesia primatiali divi Ioannis magnifico monumento conditum cum hoc titulo:

D. O. M.

Hic iacet frater IOHANNES PAVLVS LASCARIS Castelard Magnus Magister et Melitae Princeps qui nascendo ab Imperatoribus et Comitibus Vintimiliae accepit nobilitatem, vivendo in consiliis et legationibus fecit amplissimam, et moriendo inter omnium lacrymas reddidit immortalem. Regnavit annos XXI inter Principes fortunatus, erga subditos pater patriae, erga religionem benemerentissimus, septima triremi quam annuis redditibus stabilivit, nova commenda quam instituit, aliis atque aliis aedificiis quae construxit, tot terra marique victoriis omnibus celebris, soli Deo semper affixus. Obiit die XIV augusti anno Domini MDCLVII, aetatis suae XCVII.

(*b*)

Insularum quae in Mediterraneo mari assurgunt nulla celebrior Sardinia est, quae Africam inter et Italiam posita, loco navigationibus quam maxime opportuno, non minus soli feracitate quam rerum in ea gestarum magnitudine commendatur.

Tanta nempe apud exteras gentes, etiam antiquissimis temporibus, Sardiniae laus fuit, ut a tribus mundi partibus coloniae ad eam deducerentur; ut postmodum de ea, immo sub eius nomine de totius mundi imperio inter Carthaginenses et Romanos diu certatum sit; et recentiori quidem aevo Genuenses et Pisani in summa rerum discrimina propter eam venire non recusaverint.

Fuit insuper haec insula multitudine incolarum et urbium frequentia olim maxime insignis; quarum ex magna parte hodie tantum vestigia et nomina supersunt; quae tamen assiduo labore investigari, atque in rusticorum ore et idiomate deprehendi, in regionum appellationibus atque in ipsis terrae penetralibus exquiri, regium vere opus, Regeque Carolo Alberto dignum atque universae rei literariae utilissimum foret.

Veterum Sardiniae Historicorum facile princeps Ioannes Franciscus Fara est, ut Ioseph Mannus, vir clarissimus, scriptor acutus et elegans, in sua historia testatur. Hic Sardiniae Corographiam et quatuor de rebus Sardois libros, non quidem magno orationis nitore, sed magna cum eruditione scripsit. Farae libros, nonnisi exigua parte in lucem editos, Albertus Solinas propria manu descripsit, atque in unum codicem congestos, Iosepho Lascaris viro excellentissimo dicavit. Erat is tunc temporis Sardiniae Prorex, et summum imperium tanta cum laude administrabat, ut Sardiniae parens merito salutaretur.

De hoc Farae codice a non paucis erroribus purgando et dein typis evulgando consilium aperui Augustino Lascaris, Marchioni eiusdem Proregis filio, cui magnam auctoritatem attribuunt et genus hinc a Comitibus Albintimilii, inde a Graecis Imperatoribus derivatum, et ingenii acies, et felix scientiarum cultus et insignis morum suavitas; cuiusque in me beneficia nec pauca nec levia sunt. Consilium meum Vir egregius probavit, meque operis artificem voluit. Quod munus ego, etsi plurimis occupationibus distentus, libentissime suscepi in solatium Viri de me, deque scientiarum et artium studiis optime meriti; ut qui iustam ob causam iamdiu toto pectore dolet musarum opibus tegeretur, musarum conversatione sublevaretur.

Caeterum quam luctuosa hisce libris in lucem proferendis occasio fuerit disces, lector benevole, ab epistola, quam ad eumdem Marchionem conscripsi XV kalendas septembris superioris anni, quamque hic subiicio:

All'immenso dolore che v'ha trafitta l'anima nel passaggio d'Adele vostra figliuola io son forse tra que' che vi sono devoti il solo che non abbia finora contrapposto alcun conforto. Ma con quali argomenti avrei potuto esortarvi a cessar il pianto, se io e meco tutta la città confessava che avevate larghissima e giustissima causa di piangere? Se tutti ad una voce dicevano che, o non mai o ben di rado si trovano in giovine donna uniti alla bellezza, all'avvenenza, alla grazia sì elevati spiriti, sì nobile ingegno, cuor sì pietoso come nell'unica figliuola che vi fu rapita testè? Io pertanto mi tacqui compassionando con sincere lagrime il vostro misero stato, e desiderando che dall'alto vi scendessero quelle consolazioni che la memoria delle virtù dell'estinta doveva già aver fatto rampollare nel religioso cuor vostro; sperando, poichè la debol natura avesse usato suo dritto, che agli occhi vostri lampeggerebbe questa gran verità; chiamarsi da noi nostra perdita l'acquisto che quella cara anima ha fatto del cielo; nè potersi perseverar troppo a lungo nel pianto per non parer d'invidiarle che in minor numero d'anni abbia ella ottenuto quella mercede a cui tutti aspiriamo.

Intanto mi venne alle mani l'elogio che d'un altro illustre membro della vostra famiglia scrisse molt'anni sono la chiara memoria del Barone Vernazza, cioè del Conte Giuseppe Vincenzo Lascaris vostro padre, e sovvenutomi che nella copiosa vostra biblioteca si conservano i manoscritti d'un illustre Sto-

rico di Sardegna Gianfrancesco Fara, raccolti da frate Alberto Solinas Nurra, poi Vescovo di Galtellì, e dedicati allo stesso Eccellentissimo Padre vostro, ho divisato proporvi la stampa di queste opere insigni, e la ristampa della notizia del Vernazza, che troverà la sua natural sede in capo a quelle; pensando che siffatta impresa debba riuscire non solo acconcia ad alleviare il dolor vostro, ma sommamente profittevole alla Storia, che sarà arricchita e nobilitata dagli scritti del Fara, e che volentieri si rallegrerà del nome Imperiale d'un Lascaris, Vicerè di Sardegna, e Ministro di Carlo Emanuele III; vale a dire di quel Re che fu lieto d'aver ad un tempo per Ministro Giambatista Bogino.

Ricevete, chiarissimo signor Marchese, con benigno animo queste riverenti proferte, come un segno di rispetto, di stima, e di gratitudine.

(*c*)

En quae de Viro optime de republica merito scripsit Iosephus Vernazza vir cl. in diario cui titulus: *Biblioteca Oltramontana. Gennaio.* 1793.

ELOGIO

DEL

CONTE LASCARIS

Da lungo tempo il Piemonte è avvezzo a veder fiorire fra nobilissimi suoi personaggi le scienze, le amene lettere, e le arti belle. Per questa sola prerogativa di Cavalier letterato, *e di* Protettor delle Arti *daremo nei nostri fogli un breve*

elogio del Conte Giuseppe Vincenzo Francesco Maria Lascaris *gran Ciamberlano di S. M., morto in Torino addì* 28 *di gennaio* 1793: *chè troppo insufficiente conosciamo la nostra penna a trattar delle opre politiche di Sua Eccellenza e nelle varie legazioni cominciate nella precisa età di soli anni* 25, *e nelle cariche eminenti di Ministro di Stato, di Primo Segretario di Stato per gli Affari Esteri, di Vicerè in Sardegna* *;

* Regias litteras dat. VIII idus septembris anni MDCCLXXVII hic subiiciendas censuimus, quibus Ioseph Lascaris Comes et Marchio, Prorex insulae Sardiniae electus est. In iis enim de egregiis Excellentissimi Viri in patriam meritis solemnis fit mentio.

Patenti di Vicerè, e Luogotenente Generale del Regno di Sardegna a favore del Conte Giuseppe Lascaris di Castellar, Grande della Corona di S. M., suo Ministro di Stato, e Segretaro del Supremo suo Ordine della SS. Annunziata.

Dal Castello di Moncalieri li 6 settembre 1777.

VITTORIO AMEDEO

Fra le nostre primarie cure dacchè salimmo al Trono, una fu quella di preporre al governo de' nostri Sudditi persone atte a promoverne i maggiori vantaggi. Destinammo perciò all'importante carica di Nostro Vicerè, e Luogotenente Generale del Regno di Sardegna il Conte Ferrero della Marmora, e dopo d'averla egli per ormai quattro anni esercita a piena Nostra soddisfazione, essendoci Noi in coerenza delle di lui istanze, disposti a richiamarlo a terraferma, nel pensare a nominargli un successore, abbiamo con singolare compiacenza ravvisate nel Conte Giuseppe Lascaris di Castellar, Grande della Nostra Corona, Ministro Nostro di Stato, e Segretario del Supremo Nostro Ordine della SS. Annunziata, unite in eminente grado insieme ai distinti suoi natali tutte le qualità proprie ad un tal fine, con esserci richiamati i particolari saggi di somma rettitudine, prudenza, zelo, ed abilità nel maneggio degli affari anche i più ardui, e rilevanti, che diede costantemente tanto nelle legazioni appoggiategli presso il Re

dopo di chè alle glorie dell'altissimo legnaggio de' Lascaris

d'Inghilterra in Hannover, gli Stati Generali delle Provincie Unite, e la Reale Corte di Napoli, quanto nella carica, a cui fu successivamente promosso di Ministro, e Primo Segretario di Stato per gli Affari Esterni; onde, sebbene sulle di lui rappresentanze di non potere l'indebolita sua salute reggere alle gravi incumbenze della medesima, abbiamo stimato di sollevarnelo, con avergli conferto il detto luminoso titolo e grado di Grande della Nostra Corona; in vista però delle notizie, che abbiamo del suo ristabilimento, volendo aprirgli un nuovo campo di esercitare le riferite sue qualità e benemerenze in pro del Regio Nostro e Pubblico Servizio, e dare nel tempo stesso a lui ed ai Sudditi del citato Regno una rispettiva riprova di speciale gradimento e predilezione, abbiamo determinato di presceglierlo alla mentovata carica di Vicerè, e Luogotenente Generale del Regno medesimo, sicuri di vedere in tal modo secondate appieno le vive Nostre premure per la sempre maggior felicità di essi Sudditi. Quindi è che in vigor delle presenti di Nostra certa scienza, piena possanza, e Regia autorità, eleggiamo, creamo, costituiamo e deputiamo durante il Nostro beneplacito il nominato Conte Giuseppe Lascaris di Castellar, Grande di Corona, Nostro Ministro di Stato, e Segretario del Supremo Nostro Ordine della SS. Annunziata, per Vicerè, e Luogotenente Generale rappresentante la Nostra Persona, e Maestà nel Regno Nostro di Sardegna, con tutti gli onori, autorità e prerogative, preeminenze, esenzioni, franchigie, utili, dritti, ed ogni altra cosa a tale carica spettante, di cui hanno potuto legittimamente gioire i di lui Predecessori, di maniera che, finchè a Noi piacerà, sia Vicerè in quel Regno, ed in Nostra vece presieda, e comandi in tutta la Sardegna, nelle sue isole adjacenti, e ne' mari circonfluenti alla medesima, a tutti gli Ordini del Regno, cioè agli Arcivescovi, Vescovi, Abati, Prelati, ed a qualunque persona ecclesiastica, e regolare, ai Duchi, Marchesi, Conti, Visconti, Baroni, Nobili, Cavalieri, e Gentiluomini, alle Città, Castelli, Borghi, Ville, Collegj, Comunità, e Università, ai Governatori, a tutti i Magistrati, al Reggente la Reale Cancelleria, ai Giudici della Reale Udienza, Assessori nella Reale Governazione di Sassari, all'Intendente Generale, agli Avvocati e Procuratori Fiscali, e Patrimoniali, al Tesoriere Generale, ai Vegheri, Podestà, Alguazili, Consiglieri, e Castellani, a chiunque abbia impiego, od uffizio pubblico, ed ai fungenti le loro veci, ed insomma a tutte le persone e Sudditi Nostri abitanti, e passaggeri nella Sardegna, ed Isole adjacenti, ai naviganti ne' suoi mari, ed a chi attenda alla pesca nei medesimi, e possa universalmente in tutto il distretto di quel Regno, come un altro Noi medesimo, ed usando della stessa podestà, e comando, che potressimo usar Noi se fossimo presenti, secondo che gli sembrerà poter essere di Nostra intenzione,

Conti di Ventimiglia, alla eccelsa dignità di Grande di Co-

e di maggior vantaggio del Regno per sè stesso, o per mezzo del Reggente la Reale Cancelleria, de' Giudici della Reale Udienza, d'altri Officiali e Delegati, coll'intervento dell'Avvocato Fiscale Regio, e delle altre persone, cui appartiene esercitare o far esercitare ogni giurisdizione civile, e criminale, suprema ed infima, ed il mero e misto impero colla podestà del gladio, facendo punire eziandio coll'ultimo supplizio, giusta la qualità, e gravità de' delitti, qualunque delinquente, ancorchè Nostro Officiale, e se così esigessero le circostanze, ed il bene del Regno, diminuendo, commutando, e facendo grazia della pena ai rei di qualsivoglia crime anche di lesa Maestà in primo e secondo grado, ovvero ammettendogli a composizione mediante uno sborso di danaro da ritirarsi in tal caso da chi spetta: possa pure avocare a sè ed alla Reale Udienza, e Real Consiglio ogni sorta di cause benchè privilegiate, ed a qualunque segno si trovassero già condotte, giudicarle, deciderle, e definirle insieme ai mentovati Offiziali e Ministri in un solo o più giudizj, servate le leggi, e consuetudini del Regno, far mandare ad esecuzione i giudicati, e procedere contro i contumaci: dare i tutori ai pupilli, e i curatori ai minori, e furiosi, e prodighi: possa altresì, se sarà spediente, tenere le Corti generali, e particolari in qualunque Città o Luogo del Regno, decretarvi i ricorsi, e provvedere in quelle ad ogni occorrenza, farne pubblicare gli atti, e prometterne in ogni miglior maniera l'osservanza: domandare ed accettare in Nostro nome ed in sussidio Nostro e del Regno dagli Stamenti, dai Collegj, Comunità, Università, e da qualunque particolare del suddetto Regno donativi, imprestiti, sussidii, e straordinarie contribuzioni, creare e costituire Capitani, e Comandanti d'armi tanto di terra che di mare: accordar commissioni d'armar in corso, e far rappresaglie, radunar i popolati, far leva di milizie, comandare se fia bisogno le cavalcate, esigere dai Feudatarj i servizj feudali, ed ogni altra cosa, cui essi sieno tenuti, procedendo come di ragione contro gl'inobbedienti, e contumaci, imporre le tregue tra i militari combattenti ed altri, ricevere dagli stessi Feudatarj, e da chiunque altro i giuramenti ed omaggi di fedeltà, concedere i privilegj militari, ed armar Cavalieri: possa inoltre accordare dentro il Regno i salvacondotti ai delinquenti, i prolunghi ai debitori, e le salvaguardie, e rivocare quelle che fossero state concedute da lui stesso, o da altri, dare la remissione o supplemento d'età; concedere la facoltà d'emancipare, di far mercati e fiere, d'imporre dazj, d'esigere dritti di barca, e pontaggio, e di portar armi offensive, provvedere di qualunque Offizio, e Castellania durante il Nostro volere, e fare insomma qualsivoglia altro atto riservato alla Sovrana Nostra dignità, esercitando tutto ciò che possa aver relazione a quanto sopra, come eseguiremmo o faremmo eseguire Noi stessi, se ci trovas-

rona, alla Gran Croce de' Santi Maurizio e Lazzaro, ei

simo presenti in quel Regno, abbenchè si trattasse di cose tali, che esigessero più speciale mandato di quel che sia espresso nelle presenti; mentre per tutto ciò Noi conferiamo al prefato Conte Giuseppe Lascaris di Castellar creato Nostro Vicerè, e Luogotenente Generale ogni podestà, ed autorità con libera, e generale amministrazione, purchè però prima d'entrar nell'esercizio di essa carica, presti nel luogo, modo, e forma consueta il dovuto giuramento di bene e fedelmente esercitarla in ogni sua parte, e di osservare i privilegj, capitoli ed atti delle Corti del Regno, siccome pure le Nostre leggi, prammatiche, ed ogni altra disposizione da osservarsi *de jure*. Diciamo pertanto, mandiamo, e comandiamo agli Arcivescovi, Vescovi, Abati, Prelati, ed a qualunque persona ecclesiastica e regolare, ai Duchi, Marchesi, Conti, Visconti, Baroni, Nobili, Cavalieri, e Gentiluomini, alle Città, Castelli, Borghi, Ville, Collegj, Comunità, e Università: ai Governatori nell'uno e nell'altro capo, a tutti i Magistrati, al Reggente la Reale Cancelleria, ai Giudici della Regia Udienza, agli Assessori nella Real Governazione di Sassari, all'Intendente Generale, agli Avvocati e Procuratori Fiscali e Patrimoniali, al Tesoriere Generale, ai Vegheri, Podestà, Alguazili, Consiglieri, e Castellani, a chiunque abbia impiego od offizio pubblico, ed ai fungenti le loro veci, e finalmente a tutte le persone, e Sudditi Nostri di qualunque dignità, preeminenza, stato e condizione essi sieno, stabiliti o da stabilirsi nel detto Regno, di riconoscere e far riconoscere, stimare e riputare durante la Nostra volontà il mentovato Conte Giuseppe Lascaris di Castellar Nostro Ministro di Stato per Nostro Vicerè, e Luogotenente Generale, rappresentante la Nostra Persona nel Regno di Sardegna, nelle sue isole adjacenti, e ne' mari circonfluenti alla medesima, e di obbedire in ogni miglior modo a qualunque di lui ordine e comando, ed a chi spetta di metterlo e mantenerlo in possesso dell'accennata Carica, e tutto ciò sotto pena della Nostra disgrazia, e di due mila scudi sardi applicabile al Nostro Erario. Mandiamo specialmente all'Intendente, e Tesoriere Generale di fargli corrispondere a consueti quadrimestri il solito annuo stipendio che gli assegniamo di trenta due mila lire di Piemonte, da cominciare dal giorno, in cui prenderà possesso dell'Impiego, e continuando in avvenire durante la sua servitù, ed il Nostro beneplacito, ed a chiunque sia spediente di farlo e lasciarlo gioire degli onori, autorità, dritti, vantaggi, ed altre cose predette. Per ogni più abbondante cautela e fermezza di queste Nostre Lettere Patenti suppliamo ad ogni difetto di ragione, o di fatto, e ad ogni ommessione di solennità, che avesse potuto trascorrere, e promettiamo d'avere perpetuamente per rato, valido, fermo, ed irrevocabile tutto quanto in vigor di questo potere verrà detto, fatto, ed operato dal più volte menzionato Conte

meritò di aggiungere il Collare dell'Ordine Supremo dell'Annunciata *.

Ei nacque in Casale addì 7 di agosto 1729 da Donna Isabella de' Marchesi di Palazzo, consorte del Conte Giulio Cesare Lascaris Presidente nel Senato di Casale, Ambasciatore alle Corti di Francia e di Spagna, Ministro di Stato.

Educato nella Reale Accademia di Torino, il Conte Lascaris applicò alle leggi civile e canonica, e ne ricevette la baccelleria nella Regia Università il dì primo di luglio 1746. Non continuò in Torino il corso della Giurisprudenza, perchè andato poco dopo a Dresda, quivi cominciò quegli studi più elevati del ius pubblico, ai quali, entrato poi nella carriera delle Ambascerie, diede opera assidua in Hannover, in Haia, in Napoli. Ma in Torino egli aveva già conosciuta come un utile ornamento de' gravi studi l'amena letteratura; e però aggregato nella prima gioventù all'Arcadia di Roma

Giuseppe Lascaris di Castellar Nostro Vicerè, e Luogotenente Generale in Sardegna, come se venisse da Noi personalmente amministrato, volendo finalmente che le presenti si spediscano senz'obbligo del pagamento del dritto di mezz'annata e sigillo, e vengano registrate nella scrivania del razionale, ed in fede di quanto sovra le firmiamo di Nostra mano, e comandiamo, che vi venga apposto il Regio Nostro sigillo; che tale è la Nostra mente. Dat.

Firmato VITTORIO AMEDEO

Controsegnato Di Calamandrana

V. Sclarandi Spada Pres.
V. Vicco della Conquista Regg.
V. Della Valle Cons.
V. Cappa Avvocato Fiscale R.°
V. Sanna Lecca Regg.
V. Bruno di Cussani Cons.
V. Pes Cons.

P. Viretti Segr.

* Quinto kal. decembris MDCCLXXX, ipso natali die Victorii Amedei III, vix a Sardinia redux, Supremi Ordinis Insignibus donatus est.

col nome di Laurisbo Orifiaco, sotto esso nome ei diede alla stampa varie poesie [*].

In diversi tempi ei tradusse in versi italiani alcune Tragedie Francesi. Tali traduzioni sono finora inedite: ed io darò per saggio del suo verseggiare il principio dell'Elettra di Crebillon, comunicatami da lui medesimo.

O testimonio del delitto atroce,
Che a vendetta mi sprona! O notte, ond'io
Il silenzio turbai sì spesso! o notte
Sorda mai sempre ai vivi miei martiri!
Elettra più non viene
A spanderti nel sen segreti pianti.
Un timido dolor già stanca omai
Quest'alma di nudrir, senza spavento
A' suoi trasporti s'abbandona in preda.
Voi secondate un così giusto sdegno,
O sommi Dei: voi soli implora Elettra,
E in voi tutta s'affida. Ah che il ritorno
Troppo attesi d'Oreste
Per le colpe punir di sì esecranda
Stirpe funesta. Inutile la speme,
E inefficaci omai sono i miei voti.
Più non respira, o Dio!
L'infelice german. Tu sanguinosa
Del maggior dei Monarchi ombra dolente,
Del profondo mio duol ferale oggetto,

[*] Una p. e. si può vedere a pag. 32 della raccolta per l'ingresso di Monsignor Ignazio della Chiesa al Vescovato di Casale nel 1747. Casale, per Pietro Bertone; in-4.

Padre, s'è ver che su le nere sponde
Pietà sentan gli spirti
De' nostri mali, o come
Fremerai nel veder quante sventure
Si preparano ancora,
Alla progenie tua, ecc.

*Dopo ch'egli fu gran Ciamberlano, permise che si stampassero diciasette suoi Sonetti ed un Madrigale *. Ma sono senza nome d'autore: ed acciocchè si possano distinguere, noi trascriveremo il secondo.*

TURCHI ROTTI

Ov'è il barbaro fasto, ove l'ardire,
Seguace stuol d'ingannator Profeta,
E la sembianza baldanzosa e lieta,
E i folli vanti, e le minaccie e l'ire?
A che volgerti in fuga e impallidire?
Delle tue glorie è giunta alfin la meta:
China il capo al destin, cedi, t'accheta,
Or morte o servitù non puoi fuggire.
Stupì l'Egeo che vide in un istante
Arsi tutti i tuoi legni: i tuoi guerrieri
Mirò il Danubio e le tue rocche infrante.
Nè scorgi ancor, che a debellar gl'imperi
Nata è pur quell'istessa alma costante,
Che i cuori a soggiogar nacque e i pensieri?

* Sonetti. *Vacui sub umbra lusimus. Hor.* Cagliari, 1784, nella Reale Stamperia. In-8. di pag. 22.

Del genio del Conte Lascaris per la poesia fa testimonianza anche la dedicatoria a lui, mentr'era Inviato Straordinario alla Corte di Napoli, fatta d'un libro del Passeri *, *nella quale si legge*

—— ognora ai dolci studi inteso
Ne' più freschi anni tuoi sovente ornasti
Di sacro allor le giovinette chiome.

Nel tempo che fu Vicerè in Sardegna, gli fu dedicato il Sinodo d'Ampurias *dal Vescovo Guiso, il* Tesoro della Sardegna *del Purqueddu, con altre stampe, che troppo lungo sarebbe il noverare* **.

* Saggio di poesie di Giuseppe Passeri, fra gli Arcadi *Talisio Nidemio*. In Napoli 1766, presso Vincenzo Flauto. In-8.

** Adde: *E le Notizie Sacroprofane della città di Cagliari*. In epistola ad providentissimum et indulgentissimum Proregem scripta eximiae eius virtutes publicae privataeque fuse commemorantur. At speciali hoc laude prosequendum puto, quod totum ferme aes proprium, levandis annonae necessitatibus, sine oscitantia consumpserit.

Inter tot carmina a poetis ad eum exarata unius tantum exemplar hic exhibere operae pretium duxi; non quod elegans, sed quod bilingue sit.

PARTENDO DAL REGNO DI SARDEGNA

S. E. IL SIGNOR VICERÈ

MARCHESE LASCARIS DI VENTIMIGLIA

COMPIUTO FELICEMENTE IL SUO GOVERNO

ICHNUSA IN LUCTU

ODE SARDO-LATINA

Paupertate sermonis laboramus.
Quint. inst. lib. VIII. c. III.

Canto pro quale causa
Gemat Sardinia misera,
De triste vultu et lacrymas
Mandet inconsolabiles.

Bene afflicta Melpomene,
Modos inspira teneros,
Et da dociles numeros
De populare cithara.

La carica di gran Ciamberlano, una delle primarie della Corte, data in luglio 1783 al Conte Lascaris, lo rendea

Sentit Ichnusa, o Lascaris,
Quî in breve nos destituas,
Et de tua defraudes
Vigile providentia.
Et dolet in te perdere
Tantas curas beneficas,
Quantas in ipsa exercitas
Per tres annos continuos.
Pro te, Principe amabile
Nostros vidimus populos
In extrema penuria
Cum abundantia vivere.
Generale in miseria
Regnat misericordia,
Nudos vestis, et sublevas
Invalidos, et miseros.
In domo cibas propria
Grandes turbas famelicas,
De turpe passu redimis
Et derelictas virgines.
Inter tantas angustias
Cum industria incredibile
Dies, et noctes vigilas
Pro nostra subsistentia.
Per naves frumentarias,
Provenientes de Italia,
Et terra hostile, et barbara
Nos donas abundantia.
Pro vectura difficile
Si tardat providentia,
Mare accusas instabile,
Horas, instantes numeras.
Ardentes curas vidimus
In tua mente provida
Semper conceptas ideas
Parturire proficuas.

Quales apes sollicitas
Vides cellas distinguere,
Panes dare nectareos,
Guttas sudare melleas.
Et quales hortos fertiles
Lactare plantas varias,
Et sustentare arbores
Frondosas, et fructiferas.
Tales sollicitudines
Tenes de Ichnusa subdita;
Quî tuas proprias reputas
Quantas computat animas.
Tanta misericordia
Conjuncta est cum justitia,
Rigores et dulcificas
Cum compassione tenera.
Promulgas cum prudentia
Leges sapientissimas,
Et forte infrenas dextera
Duros feroces animos.
Punis, absolvis, judicas
Semper cum rectitudine,
Et non supportas gemere
Et pupillos, et viduas.
Nostras lites decidere
Procuras, et componere,
Et sopire discordias,
Et vindictas extinguere.
Subjectos tenes populos,
Et gratos, et pacificos,
Dispostos ponere animas
Pro Amedea Familia.
Cujus alta providentia
De suprema sua Regia
Tales mandat idoneos,
Et beneficos Principes.

Capo e primario Direttore della reale accademia di pittura e scultura: ed egli fu sempre sollecito in presiedere alle so-

Vides, excelsa Calaris,
Quantos favores obtines
De Dominante amabile
Qui regnat in Sardinia,
Et cum Corona Regia
In fronte augusta, et splendida
Nomen portat de numine
Et VICTORIAS in Nomine? *
Si de Jove principiat
Providentia benefica;
Jovi donamus gratias,
Qui in LASCARI nos prosperat.
Amamus in te, LASCARIS,
Magnificas reliquias
De stirpe Imperatoria,
Orientale, antiquissima.
Quantos in tua Prosapia
Progenitores numeras,
Tantos heroes magnanimos
Repraesentas, et superas.
Ostentet ipsa splendidas
Coronas, triumphos, lauros;
Tantas excedit glorias
Tua beneficentia.
Ipsa est tota tua propria,
Mille et dotes, residuas
Communes inter principes
In te laudare omittimus.
O! et cum quale spiritu,
Melancholica cithara,
Dotes suas enumeras,
Poenas nostras exasperas?
Est importuna musica
In grave luctu exprimere
Nomen desiderabile,
Si tale sentis perdere.

Cessa: ista nocte LASCARIS
Vela dat; et de Italia
Sola tractat, pro vivere
Cum Conjuge dignissima.
Expressa est ipsa in turture,
Dante clamores teneros
De rupe solitaria
Cum ardente impatientia.
Bene respondet LASCARIS;
Navigat, et non dubitat
Cum se de Ichnusa subdita
Sardos portare spiritus.
Adverte, o mare instabile,
Ne suscites in transitu
Undas, ventos contrarios,
Et ne marinas furias.
LASCARIS est, qui navigat:
Qui est ipse considera;
Et Sardinia velificat
Cum tale amante Principe.
O semper grata Calaris,
Corona nostra, et gloria!
Reflecte: et quales gratias
In fine retribuimus?
Pro nostra insufficientia
Sola nos restat unica,
Et est protestare humiles
Quì pro LASCARI vivimus:
Quì imagines suas fingimus
Nostras aeternas animas,
Et restamus de LASCARIS
Sempiterna memoria.

Matth. Madau.

* VICTORIUS AMEDEUS REX.

lite adunanze, ed alla distribuzione consueta dei premi, sempre amorevole coi pittori e scultori, sempre benigno fautor degli allievi. A lui è dedicata dal Porporati una tavola intagliata a maniera nera *in rame col titolo* Oenone et Paris: *e a lui sono indirizzate le stanze del signor Avvocato Cesare Oliveri pel* magnifico mausoleo *del Re Carlo, opera de' fratelli Collini. Gradì ultimamente il Conte Lascaris di essere Protettore della Compagnia de' Professori delle arti liberali, pittura, scultura e architettura, sotto il patrocinio di S. Luca, nella quale fu ascritto in agosto* 1792.

De' suoi modi facili, mansueti, nobilmente cortesi, non si può fare tanto encomio che basti. Anche Milano gli ammirò, non disgiunti da grandiosa magnificenza, quando egli andovvi Commissario Plenipotenziario di S. M. per ricevere a condurre in Piemonte la Sposa del Reale Duca d'Aosta. Nè sappiamo dubitare, che nell'amabilità del suo carattere non abbiano grandemente influito e le lettere e la musica, e le altre bell'arti, da lui felicemente coltivate, amate, protette *.

(*d*)

Albertus Solinas Nurra ordinis B. Mariae de Monte Carmelo ex Theologiae Professore Galtellinensium Episcopus factus est. Quae fuerit eius operis ratio in describendis Farae codicibus disces ex epistola ad Excellentissimum Proregem. Fuit Solinas rerum patriae studiosus; diligens et multi iudicii vir, non doctissimus; unde Farae exemplar eius manu exaratum erroribus adspersum erat; quos nos pro posse emen-

* Ad amplissimi Viri laudem confert quae habet Dutens, *Mémoires d'un voyageur qui se repose.* Vol I. 204.

davimus. Varias codicum quos inspexit lectiones particula *sive* quam crebro usurpat, distinxit. At eas minus recte, non ad calcem ut par erat retulit, sed ipsius Farae narrationi adiunxit.

(*e*)

De Fara haec habet laudatus Ioseph Mannus vir clarissimus in Sardiniae historia lib. XI. . . . « Soprasta a tutti gli altri Scrittori delle cose nostre non solamente perchè fu il primo a tentare la difficile impresa di ridurre ad un corpo solo le notizie sperperate che qua e là si trovano nei raccontatori delle cose altrui, ma ancora perchè nell'ingegno e nel buon giudicio di tutti gli altri fu maggiore. » Haec et plura alia in Farae laudem scripsit Mannus, cuius locum acute et concinne, ut solet, exaratum ipse videas oro.

(*f*)

Adelais, Augustini Lascaris Marchionis filia, delicium parentum, annum agens XXVI, obiit kalendis ianuarii hora prima anni MDCCCXXXIV. Haec maxima ingenii vi praedita, italicae et gallicae linguae perita, bonas artes enixe coluit; mineralogiae rudimenta attigit. Romam invisit, cogitationesque quas Urbis aeternae adspectu conceperat, privatis paginis commendavit. Veritatis adeo studiosa fuit, ut toto aetatis suae tempore numquam mendacium protulerit. Magnam habuit morum, magnam catholicae religionis curam; demum, inopum altrix, quadam die quum aliud prae manibus non haberet, cuidam feminae egenti vestem pretiosam auro redimitam, qua ipsa in Regis aula utebatur, absque oscitantia donavit.

EXCELLENTISSIMO · DOMINO

DON · IOSEPHO · VINCENTIO · LASCARIS

EX · COMITIBVS · VENTIMILLI

MARCHIONI · ROCCHETÆ · A · VARO · COMITI · CASTELLARII

BARONI · DESFERRES · ET · BOION

REGIA · IN · AVLA · MAGNATI · EQVITI · MAGNÆ · CRVCIS

SACRÆ · RELIGIONIS · ET · ORDINIS · MILITARIS

SANCTORVM · MAVRITII · ET · LAZARI

NOBILI · A · CVBICVLIS

MINISTRO · STATVS

A · SECRETIS · SVPREMI · ORDINIS · EQVITVM · TORQVATORVM

SANCTISSIMÆ · ANNVNTIATÆ

PROREGI

LOCVMTENENTI · AC · SVPREMO · DVCI · REGNI

SARDINIÆ

IOANNIS · FRANCISCI · FARÆ

DE · REBVS · SARDOIS

OPERA

FRATER ALBERTVS MARIA SOLINAS NVRRA ORD. CARMELITARVM
IN SVO CARALIS COENOBIO SACRÆ THEOLOGIÆ LECTOR ET STVDIORVM PRÆFECTVS
OBSEQVENTIS VNDIQVE ANIMI TESSERAM

O. D. S.

PROPRIA MANV EXARATAM.

EXCELLENTISSIME DOMINE

Id mihi, nuntio undequaque faustissimo, vix innotuit, Tibi videlicet nedum probatum fuisse exemplar quoddam ineditorum operum viri clarissimi Ioannis Francisci Farae De Rebus Sardois, *quod furtim veluti, aliisque distentus curis, olim exaraveram, verum insuper et fore pergratum si, vel illud idem, aut alterum eiusmodi, pari adcuratione a meipso exscriptum, tui iuris facerem, haud vel tantillum haesi, quin tuis confestim obsecundatum nutibus, exoptantem id diu, ac iam iam praestolantem, animum vehementer intendi. Noveram quidem codicem illum, quem ex me iampridem habueras, nonnisi truncum, et subobscurum opus esse, mendis pene innumeris interspersum, quod et antiquis insulae nostrae chorographicis notionibus destitueretur, sine queis vix, ac ne vix quidem, perfectam sardoae, praesertim priscae, historiae intelligentiam Tibi comparare poteras, et ad unius solummodo exemplaris normam foret conscriptus, quod, amanuensis ceteroquin imperitia, haud levibus passim, supinis interdum,*

erroribus scatebat; nec mihi, si tunc emendare contendissem, pares inerant vires, qui adversa diu valetudine fatiscebam. Integra proinde affectuum exuberantia, parique sollertia officiorum, tanto viro ac domino ut inservirem, et pro virium modulo, explerem etiam, quae intimius fortasse desiderabas, novum, quisquis ille foret, subeundum mihi laborem indixi, quo Farae nostri operum exemplar aliud, reliquis absolutius, perpolitius, quodque magis interest, longe accuratius, Tibi, plura benemerenti, offerrem.

Ut autem omnem omnino insumpti huiusce muneris ratem servarem, duo mihi necesse praehabenda facillime intellexi: chorographiam in primis Sardiniae, a Fara ipso elucubratam, quam etsi nondum ad manus habueram, complendo tamen, illustrandoque operi necessariam, ut si quid aliud, arbitrabar; non unum inde codicum De Rebus Sardois *exemplar, quorum ope, perspectis videlicet iis, invicemque serio comparatis, ubinam minus recte in meo scripsissem facile deprehenderem, ac levi postea manu castigarem. Nimis quidem difficile isthaec reperire aliquandiu fuit: immo quae penes duos, nescio quos dicam, invenisse sors dederat, eorum inurbanitas, et socialis foederis neglectus iterato denegarunt. Ingeminatis vero curis, ac precibus, res tandem aliunde votis cessit; dignatione nimirum Ill.mi ac R.mi D.ni D. Iosephi Mariae Pilo Carmelitae Episcopi Ussellensis, nobilisque D. Andreae Floris canonici huius collegii Caralitani, nec non et magnifici viri Petri Ludovici Fontanae professoris iuris civilis in regia academia Turritana, ac reverendi P. Antonii Sisci ordinis minorum conventualium sacrae theologiae doctoris, quos honoris, gratique animi argumento, laudandos censui, quatuor manuscriptorum eiusmodi exemplaria; quae penes ipsos erant, excepi.*

Maxima inde animi alacritate, et vires et manus labori properanter admovi, atque consultius a duplici sardoae chorographiae libro opus isthoc auspicari visum fuit. Nam, esto posterius ordine ab auctore fuerint ambo elucubrati, merito tamen ac iure, praecipuum in hocce volumine sibi vindicare locum reor, qui perlustrandae, ut satius innui, riteque intelligendae Sardiniae historiae viam haud parum inoffensam sternunt, facemque reapse multigenam suppeditant. Ei confestim librum primum De Rebus Sardois *subnectere operae pretium esse autumavi, ut universum Farae opus eadem manu exaratum haberes, maxime vero ut illum haberes librum, qui esto Canelliano praelo, Carali, anno* 1580, *publicam lucem aspexerit, rarissimo tamen ac fere nusquam, nostris hisce temporibus apparet: invaluit quippe ut, qui eum sorte semel apprehenderint, ac si auro charior esset, pluribus obseratum servare solemne habeant. Reliquos postremo ineditos historiae libros exscripsi: ac ne quid ad eorum notitiam, vel parum, conferens praetermisisse viderer, etiam praefationem quamdam de ipsorum inventione, simulque auctori panegyrico-apologeticam, ad frontem secundi libri posui, prout ibidem in Siscano codice adinveni.*

Hoc itaque ordine, hac exemplarium frequentia, inquies, haud dubium, quin longe lateque grassandi aditus hoc in codice, secus ac in ceteris, omnimode fuerit erroribus praepeditus. Equidem; et meipsum, hac super re, praedem, vademque libentissime sisto. Sed is inde non sum, qui eum ad amussim usque autographo cohaerere audentius opiner; quin potius maiori, qua decet, ingenuitate aperte fatear multimoda emendatione opus adhuc esse, ac disquisitione matura, ut omni prorsus errore immunis reddatur, praesertim circa regionum, quas modo Partes, *modo* Encontratas, *aut etiam*

Curatorias *Sardi vocant, oppidorumque iam a saeculis excisorum, vel virorum insuper nomina, sive cognomina familiarum, quae, aut dominium aliquod exercuere olim in Sardinia, aut peculiare quidpiam aliud in ea peregerunt. Inscite namque adeo, circa isthaec, elaborata fuere, quae nactus sum, exemplaria, ut duo mehercule non reperias, quae invicem consentiant, et longe diversa nomina iisdem prorsus locis, virisve non adfigant.*

Scio equidem gravissimo huic, minimeque ferendo incommodo satis cautum iri potuisse, si Zurita, Vico, in hac parte, aliique probati rerum sardoarum scriptores serio, ac pedetentim in consilium forent adhibiti. Id tamen praestare et scholae, et non una suscepti regularis instituti cura penitus inhibuere, quae vel ad matutinas theologiae lectiones, vel ad eiusdem collationes serotinas, vel ad ministranda fidelibus sacramenta, vel ad psalmodiam et cantum, aliaque plurima, passim, ac districtius vocare consuescunt, et aliorsum quoquo volentem digredi revocant pressius, longiusque implicant persaepe.

In his tamen temporis et optionis angustiis ne mihi penitus deficerem, hanc inivi viam, quae ceteris interclusis, sola superesse videbatur. Nempe circa virorum, familiarumve nomina, iis standum duxi, quibus plures, exactioresque codices adstipulantur. In reliquis porro, cum ex hisce codicibus duo Sassari, Carali ceteri fuerint elaborati, nimis inde pronum visum est apud ea, quae Logudorii, aut septentrionalis Gallurae provincias spectant, Sassarenses, ceteris paribus, praeferre Caralitanis; locorum namque vicinia, uti ubique assolet, id agere facile potuit, quod prisca regionum earum, dirutorumque oppidorum nomina, utut subinde corrupta, penes Logudorenses potius, quam reliquos Sardiniae

populos, successiva traditione permanserint. In iis tandem, quae ad provincias sive Arboreae sive Caralis aut Gallurae orientalis adtinent, paribus itidem ceteris, potius Caralitanis inhaerendum, ratione haud absimili, existimavi. Quod si rem, hoc pacto, in optimo, quo desideratur lumine, collocasse non senserim, mihi tamen, absque gravi noxa, de hoc blandiri fas erit, quod nonnisi in parvi momenti rebus defecerim; atque inter omnes, qui laborem huiusmodi suscepere, sin penitus Farae nostri mentem, rerumque veritatem non fuerim adsequutus, eo saltem, ut par erat, reliquis multo proximior accesserim.

Postularet modo huius instituti ratio, ut de ipsis autographis Farae operibus iudicium aliquod pronuntiarem. Ast aequo ne animo feras pusionem et hospitem in literaria republica, apud Te, acutioris ingenii, districtioris iudicii virum, eruditione, ceterarumque nobiliorum disciplinarum studio, ac scientia, nedum penes Pedemontanos, ac Sardos, Italosque et Gallos finitimos, sed penes exteras quoque gentes ac longe terra marique dissitos Anglos et Batavos, experimento multiplici, spectatissimum, feras, inquam, absque stomacho, eo usque me temere provehi, ut audeam scripta tanti viri, de nostratibus, patria eruditione, optime meriti, procacius cogere ad tribunal, vellicare inde verbis, et censorio etiam stylo perstringere? Quis credat? Supersedeam ergo, ac ne maxima tua comitate, atque prudentia intemperantius abutar, neve sacra undique Tibi de hisce solidius diiudicandi iura vel levissime carpsisse videar, praeconceptum, iamque iam erumpentem sermonem contineam.

Id unum, spe veniae, silentio praetermittere haud debeo, Tibi nempe, ad magna quaeque ac praeclara nato, congruum admodum, satisque decorum fore si, tuis sub auspi-

ciis, in meliorem lucem Farae nostri opera typis quantocius prodirent, castigata nimirum, illustrata, et ad haec usque nostra tempora continuata, praeviis dissertationibus de primis Sardiniae incolis, de Noracibus, de iudicibus ac de principibus eiusdem, quae ab eruditis viris obscuriora et difficiliora rerum sardoarum capita merito aestimantur. Est qui labori huic improbo insudet aliquandiu, et cupiat etiam penitus insudare. Superest solum ut facile ipsi, expeditumque fiat Sardiniae prius litora, eiusque interiores provincias perlustrare, Pisas inde, Romam, Ianuam, alia quaedam Italiae loca sese conferre.

Interest quammaxime primum, tum ut typica Sardiniae charta tandem aliquando adcurata cudi possit, quam apud geographos hactenus, nescio an sine nostro dedecore, desiderari norunt omnes; tum praesertim ut exsucca nimis Farae chorographia, turribus solum et arcibus intenta, succulentior reddatur, et principis emolumento, populorum usibus et felicitati accommodetur. Esse autem huiusmodi poterit, si sedulo animadvertantur in ipsa quae sequuntur:

I.

Qua regionum, temperies aëris, soli ubertas, locorum tractus, alia id genus, natura ipsa, ita comparata inveniantur, ut facili negotio, coloniam aliquam commode possint excipere; quantam inde ferre possint; qua demum potius cultura aut industria, coloni reddi possint ditiores. Quanti hoc propagandis Sardiniae populis habendum sit, nemo non videt. Huius namque animadversionis defectu, coloniae quaedam, maxima ceteroquin spe, in plura Sardiniae loca invectae, aut excidere brevi, aut nec latum unguem profecerunt.

II.

Qua soli, vel greges et pascua, vel semina et frugiferae plantae; qua plantae potius, quam semina: quave contra; atque inter utraque, quaenam uberiores fructus, pinguioresque proventus valeant adferre, eosque pro situ et climate, securiores. Sic enim fieri poterit ne unica posthac segetum spe, uti in praesentiarum, Sardi oscitanter ac imprudenter nimis innitamur; quae si, vel solo biennio, iterato fefellerit, Ottentotibus ferme, aliisque sylvestribus populis, miserabiliores exsistimus.

III.

Qua fluminum, sive pontes erigi debeant, ne plurimorum, ut contingit saepissime, periclitetur vita, neve interius regni commercium, interceptione assidua, tota hyeme, languescat; sive cymbarum usus adsportandis, minori labore ac sumptu, aliorsum longius aut devehendis inde mercibus, possit adhiberi; sive denique proclives adlici debeant aquae aut adigi renuentes, ut alio partim divertant, qua sitibundos ac steriles agros irrigent, reddantque cultoris industriae feraciores, partim, lento motu, prisco alveo mitiores excurrant. Funesto sicquidem plerumque experimento didicimus excrescentes nimium, brumali tempore Tirsi, Temi, Cocinae, Dosi, aliorumque quorumdam Sardiniae fluminum undas, nedum praetergressis riparum marginibus, in circumseptas terras liberius diffluere, regnique commercia longius intercipere, verum insuper, disruptis quibusque repagulis atque aggeribus, violentius circumquaque discurrere, subiectosque campos, praesertim in regione Arboreensi, penitus devastare.

IV.

Qua locorum, breviores, commodioresque viae publicae mutuo urbium omnium ac nobiliorum saltem, ditiorumque pagorum commercio sterni queant, iumentis non modo, sed ferendis etiam plaustris ac rhedis satis adcommodae. Quis enim ignoret Sardiniae commercia eo maxime flaccescere, quod nullam penitus viam habeat insula, ut publicae *nomen mereatur? Praecipua etiam illa, quae Sassarim a Carali ducit, continuis ferme anfractibus inflexa producitur, angustiis plerumque difficilis admodum est, et frequentibus salebris, etiam damis atque leporibus molesta.*

Haec porro, aliaque id genus plurima probe notanda esse puto in chorographia Sardiniae a scriptore, cui non vana eruditionis ostentatio ad pompam et fastum, sed ad commune societatis bonum utiliora quaeque adinvenire, ac suggerere, altius insit in animo. Quod si quis inanes autumet conatus hosce, intentosque solum cudendo affabre puro, putoque luxuriantis nimium phantasiae systemati, opere haudquaquam, prae immensis ferme, qui exigerentur, sumptibus, complendo; bona pace, reponam brevi nec systematis huius capita ea esse, quae simul necessario peragi debeant, ut sumptus tantopere nos terreant, nec alioquin prorsus latere modum, quo facili forsan negotio, ad praxim singula redigantur.

Sed plurimum quoque interest Italiam proficisci ut sardoa historia omnibus omnino numeris absolvatur. Pisis etenim plura priscorum temporum genuina Sardiniae monumenta, publico et carthusianorum archivio; quaedam Genuae; non pauca apud camaldulenses, prope Florentiam; in monte Cassino item; et Romae, penes plures monachorum ordines, servari nemo unus ignorat. Haec si apprime consuluissent

quidam sardoae historiae scriptores, magna quidem edidissent opera digna prorsus, quae virorum eruditorum manibus non sutorum et anicularum unguibus, tererentur. Mihi etiam compertum maxime est reconditos fuisse in bibliotheca vaticana ab immortalis memoriae Clemente Papa XIV manuscriptos quosdam de rebus Sardiniae codices, a nobili quondam viro D. Paulo Nurra primatialis ecclesiae Caralitanae cum praebenda oppidi Salluris, canonico, avunculo meo, maximo studio et eruditione summa elucubratos; qui quanti, hac in re, pendi debeant, Trevoltienses scriptores, ad annum 1710, *mense februarii, acta eruditorum Lipsiae, ad annum* 1709, *mense aprilis, et maximus ille vir Benedictus Papa XIV, in praeclaro suo opere* De beatificatione et canonizatione Sanctorum *satis superque pluribus testatum reliquere.*

Habes hic, Excellentissime Domine, et initi, et ineundi pariter operis rationes. Reliquum est ut quod complevi iam, maxima qua polles, comitate, ne dedigneris excipere: quod vero, si Tibi probatum acceptumque sit, in lucem prodire contendit, ac Te, clientelae iure, mecoenatem expostulat, ab auspiciis ad complementum usque, foveas benignius, eique, ut aptius visum fuerit, opituleris. Vive interea et Augustissimi Regis nostri, reipublicae, familiae tuae, consiliis, felicitati, amplitudini, mihi etiam clientulo tuo, sospes, ut Deum enixius adprecor, diū ac diu vive.

Dabam in carmelo Caralis, idibus novemb. anno MDCCLXXVIII.

Excellentiae tuae

Humillimus, Obsequentissimus, Addictissimus Servus
Fr. ALBERTUS MARIA SOLINAS
Ord. Carmelitarum.

IOANNIS FRANCISCI FARÆ

SASSARENSIS

ARCHIPRESBYTERI TURRITANI

POSTEA

EPISCOPI BOSANENSIS

IN

SARDINIÆ CHOROGRAPHIAM

Liber I.

De nominibus Sardiniae.

Varia, pro temporum varietate, Sardinia sortita est nomina. Prius a Graecis *Teus*, mox a Timeo *Sandaliotin*, a Mussilio, et Crispo *Ichnusa*, et a Beroso *Cadasone* fuit appellata, ut Plinius, Solinus, Bergomensis, et Annius Viterbiensis tradidere. Fuit autem his nominibus donata, ob formam, quam habet humani vestigii, ut post Sallustium, Nonnius, Isidorus, et Aulus Gellius scripserunt. His demum deletis nominibus, Sardiniae nomen, quod huc usque retinet, a Sardo Herculis filio nacta est, ut referunt Pausanias, et Leonicus.

De situ Sardiniae.

Sardinia insignis Mediterranei maris insula est in quarto climate, inter nonum, et undecimum parallelum sita, eiusque longitudinis principium in gradibus XXX, finis in gradibus XXXIII. Et latitudinis principium in gradibus XXXVI, finis autem in gradibus XL, ut Ptolomaeus, et alii plures, qui coelo terras metiti sunt, tradidere.

Circumluitur, ab oriente, Tyrreno mari, eaque parte habet Italiam, ab urbe Romae, usque ad promontorium Coenis, eiusque insulas adiacentes, Ataram scilicet, Palumosam, Pontiam, Pandeteriam, Barthenopem, Prochytam, Pithecusam, Megarim, Leucboteam, Leucasiam, Isaciam, et specula Iorcessiae Ulissis.

Obversam, eo etiam latere, habet Siciliam, a Peloni promontorio, ad Lilibeum usque, eiusque insulas adiacentes Liparam, Vulcaniam, Vulcanellum, Liscablancam, Bisilusum, Thermisiam, Strangilem, Dididiam, Phenicusam, Hericusam, Ostrodes, Probantiam, Aegusam, Sacram, et duo scopula, in medio mari, inter Sardiniam, et Siciliam posita, *Icaria* a Bergomense dicta, *Arae* ab Italis, et *Saxa* dicta, quod ibi Afri, et Romani foedus aliquando, teste Facello, inierunt. Unde Virgilius:

Saxa vocant Itali, mediis quae in fluctibus, Aras.

Melitam autem, Gautos, et Cossiram, Larepadusam, Lelenusam, et Scolam insulas, inter Africam, et Siciliam iacentes, ceterasque insulas, et regiones longius, orientem versus, positas, quae non satis bene huic lateri respondent, consulto praetereo.

Inde, a meridionali latere abluitur mari Africo, et habet Lybdiam, Numidiamque contra, ab Hermeo promontorio, usque ad Arsagi fluvii ostium, et insulas interiacentes, Aidriam scilicet, Aegrium, Droconitinum, et Calathen, parum distantem.

Ab occasu vero mari abluitur Sardoo, omnium profundissimo, ut refert Possidonius, Strabo, et Sylvius.

Tandem a latere septentrionali, habet mare, quod ipsam, et Corsicam interluit, ab Antonino Pio *Gallicum*, a Plinio *Taphros* appellatum, et respicit Narbonensem Galliam, Liguriam, et Thusciam, earumque insulas adiacentes Agatam, Oglasam, Hetalam, Caprariam, Iluam, Plorasiam, Igilium, Oranum, et Corsicam, omnium viciniorem; distat enim ab ea Sardinia sexaginta millia passuum. Ab Italia, ubi minus, centum viginti millia passuum, ut ait Plinius; ubi magis, centum octoginta millia passuum, ut constat ex Ptolomaeo.

A Sicilia abest etiam, centum viginti millia passuum, ut idem au-

ctor est Plinius, licet Thomas Facellus, Ptolomaei tabulas sequutus, adserat ducentum triginta millia passuum abesse. Distat ab Africa, ex recentiorum sententia, centum triginta millia passuum, quamvis Antonius Pius centum quinquaginta millia, et Ptolomaeus centum-sexaginta millia, Plinius ducentum, et Strabo tercentum millia passuum distare non recte scripserint. A Mauritania, ubi minus, tercenta millia passuum; a Gadibus, ex recentiorum sententia, mille centum quinquaginta millia passuum, licet Ptolomaeus mille et tercentum millia, et Plinius mille et quatercentum millia passuum abesse adserant. Distat insuper ab Hispania, ubi minus, tercentum quinquaginta millia passuum, totidemque a Maiorica; a Gallia tercentum millia, et a Liguria ducentum quadraginta millia passuum. Atque ita constat Sardiniam in umbilico maris mediterranei, divina Providentia, positam fuisse ad iuvandum mortales, veluti portum omnium navium, quae ultro, citroque velitant, earumque perfugium, et solatium a longa navigatione, et tempestate.

Est etiam veluti patria circumstantium nationum. Nam in eam commigrarunt ex Italia Genuenses, Pisani, Vetulones, Romani, et Siculesii; ex Graecia Athenienses, Locrenses, et alii plures; ex Thracia Scytae, nunc Thraces dicti; ex Asia Troiani, Lydii, Phryges, Milesii, Cares, Phocenses, et ex eius insulis Lesbii, Rhodii et Cypri; ex Syria Phaenices; ex Africa Aegyptii, Carthaginenses, et alii plures Lybii; ex Hispania Andalusii, Navarri, Valentini, Aragonenses, et Cathalani; ex Narbonensi Provincia Galli, ex Corsica Cirnaei. Praeterea est velut arx eorum, qui mare mediterraneum huc usque obtinuere, ad defendendum, oppugnandumve propinquas regiones, ac propterea potentissimi quique eam sibi vendicare, omnibus viribus, atque opibus studuere.

Est haec insula naturalis, ut scribit Baldus, in rub. ff. de rerum divisione et nulli adiacet, ut contra Bartholum, in tract. de Insulis, alias demonstravi, lib. 2 Variar. cap. 6, habetque multas adiacentes insulas, de quibus nunc dicendum est.

De Insulis Sardiniae adiacentibus.

Insulae Sardiniae circumiacentes, quae veluti eius partes, maiorem eam, insignioremque reddunt, plures sunt.

In aquilonis latere, hoc ordine iacent infrascriptae.

HERCULIS insula a Ptolomaeo, Plinio, et Mariano Capella memorata, nomen sumpsit ab antiquiore Hercule Thebano, qui in Sardiniam venit, illumque deinde adveniens in Insulam, ut refert Pausanias, Aeneas omnino arcuit, nomenque novum *Aenariae* ab eo caepit, et hodie *Asenaria*, litera *S* interposita, corrupte etiam appellatur. Iacet contra promontorium Gorditanum, *Falconis* nunc dictum, quatuor millia passuum distans, longa, magisque lata ad aquilonem procurrens, et patet in circuitu triginta millia passuum, habetque solum montuosum, et sylvestre, cui campus *Petrus*, et aliae iunguntur planities, culturae satis idoneae; est quibusdam irrigua fontibus, et venatione, aucupio, et piscatione valde insignis, nam abundat apris, cervis, muflonibus; est referta perdicibus, et generosos gignit falcones, quos Petrus Aragoniae Rex maximo habuit in pretio. Mare habet pisces omnis generis, et coraliorum copiam. Unde Sassarenses, sub quorum iurisdictione, ex eiusdem Petri Regis concessione, existit, multa, ex ea, coria, carnes, pisces, et coralia, in urbem quotannis exportant, quando tuti a piratis illuc accedere possunt. Damis, et leporibus, quibus Sardinia abundat, haec insula caret; vulpes et lupos non gignit, nec ullum maleficum animal; testudines autem alit mirae magnitudinis. Fuit olim multis oppidis, et castellis decorata, quae postea, ingruentibus bellis, ita interiere, ut antiquae habitationis nihil supersit, nisi sacellum Sancto Andreae dicatum, turris, et maenia Castellatii diruta, et aliae parvae reliquiae Villae Regalis, et nonnullorum oppidorum. Atque ita deserta iacens a piratis solum frequentatur; nam optimas, ad orientem, habet stationes, seu portus Spalmatoris, Sanctae Mariae, Tercenalis, Scombrae, Trabucati, et Olivae.

Alia insula Herculis, a Plinio et Mariano Capella, eodem nomine, nuncupata, a Ptolomaeo *Diabate* appellatur, a duobus parvis canalibus *Diabates* graece dictis, quibus a Sardinia, et Aenaria dirimitur,

quae Insula Plana nunc dicitur, ab eius planitie, solis vepribus, et dumetis abundans. Distat a Gorditano promontorio Sardiniae freto, mille passuum, tam exiguae profunditatis, ut ex multorum sententia, lapidum mole fauces praecludi, et Sardiniae coniungi posse existimetur. Ab Aenaria vero, angustiore quidem, sed profunda abest freto. Habet portum Paleam capacissimum, et turrim a Sassarensibus, summa impensa, et multis initis cum Saracenis praeliis, anno 1528, conditam.

Plantamonis insula, seu potius scopulus, sub aqua, Sursae oppido obiicitur.

Canis-mali scopulus contra speculam aquilonis.

Nimphea insula parva, contra Fresanum iacet, parvum portum faciens. Memoratur a Ptolomaeo.

Ilua insula parva, a Ptolomaeo etiam memorata, iuxta Castrum Genuense sedet.

Fossæ insula, Plinio, et Mariano Capella, *Rubra* hodie dicta, non procul a capite Musmonariae sedet, rubro colore perfusa.

Phyntorus a Ptolomaeo, Phytoris a Plinio, et Pintorus a Mariano Capella dicta, insula in freto Gallico Sardiniae adiacet, contra promontorium Nerebatium, *Testam* vulgo dictum.

Cuniculariæ septem insulae parvae, Plinio et Mariano Capella, Sardiniae adiacent, quarum duae Porrita et Capizola vulgo dictae, contra portum Pullum; tres autem Spargia, Asiria, et omnium maior Magdalena, contra Puntam Sardam; reliquae Sancti Stephani, et Porcariae, contra Schisum peninsulam iacent, et cum multis scopulis portum praebent, cuiusvis classis capacissimum.

In orientali Sardiniae latere infrascriptae adiacent insulae.

Mortorgii insula, sic dicta a victoria Genuensium, et clade Phausianorum, quorum ossa grandi cumulo proiecta, in ea cernuntur, contra Marinellam, cum insulis Fortargia, et Altara, multisque scopulis iacet.

Figueris insula parva, et fastigiosa, contra portum Figueris promontorii Rotargii sita.

Hermæa insula a Ptolomaeo, Bucina a Damaso, hodie Tegularia dicta, Sancti Pontiani Pontificis exilio et morte, eodem Damaso referente, clara, non procul a portu Terrae-Novae, oblonga iacet patens circuitu duodecim mille passuum, aspera, et elatis montibus

adeo fastigiosa, ut ex Italia adnavigantibus prima omnium conspicua sit, et commodas stationes praestat.

SALZAI, seu MOLARA, insula prope Tegulariam, forma quasi rotunda, sita est, illa minor, sed amaenior, septem habens valleculas, sacella, et arbores malorum aureorum, aliasque antiquae habitationis reliquias. Sunt deinde multi circumstantes scopuli, quos enumerare, brevitatis caussa, supersedeo.

POSATÆ insula, in qua oppidum Gurgurai Galtellinensis dioecesis interiit, deserta inter Siniscolam, et caput Cominum sedet.

AQUILANÆ insulae tres, scopuli potius dicendi, contra caput Cominum, et Noracem Aquilae, iacent.

OGUGLIASTRI insula parva, contra templum Sanctae Mariae Novarresae dictum, sita, optimam adnavigantibus praebet stationem.

QUIRRÆ insula parva, contra Caput Ferratum, et non procul a Castro-Quirrae sita.

In meridionali Sardiniae latere, sunt infrascriptae insulae adiacentes.

LUTRA, quae lutris animalibus scilicet rapacibus, quae piscibus pascuntur, abundare dicitur, nunc Serpentaria dicta, contra promontorium Columbarum, cum tribus parvis scopulis iacet, circuitus quatuor millia passuum, habens stationem, suntque illi vicinae infrascriptae insulae Serpentariae iam dictae.

SANCTI STEPHANI insula parva mille passuum.

PETRA LIGATA insula parva circuitus tercentum passuum.

COLLODÆ insula parva, a Plinio, et Mariano Capella insula *delli Cavoli* dicta, contra caput Carbonariae, cum duabus parvis insulis Coltellatiis dictis, adiacet, circuitus quinque millium passuum. In hac plures enutriuntur cuniculi, et optima extat arx.

GALATA insula parva a Mariano Capella, contra caput Sancti Eliae, non procul a Caralitano promontorio adiacens, Petra-Ligata vulgo dicitur.

FICARIA insula a Plinio, Ptolomaeo, et Mariano Capella, in stagno piscoso Caralitano, mille passuum ab ostio, iacet, vinctis, viridariis, et agriculturae idonea. In ea cuniculorum maxima copia est, atque circuitus quinque millia passuum habet.

SUTA scopulus iacet contra ostium fluminis Pulae.

Balarides parvae insulae, Plinio, et Capella, contra caput Pulae, et Coltellatium adiacentes, Coltellatiae nunc dictae, quarum maior est circuitus mille et quingentorum passuum, et templum habet Divo Macario dicatum.

Iridei insula parva, non procul a Salinis Chiae sedet, circuitus trecentorum passuum.

Terredda insula parva, contra Malfatam adiacet, sylvosa, et scopulosa, circuitus quingentorum passuum.

Rubra insula circuitus quatuor mille passuum, a Zurita memorata, distat a Sardinia mille passuum, contra lingulam Franciris agri sedens. Tres habet stationes, cum puteo aquae dulcis, et portum cum Sardinia facit a Ptolomaeo *Bioca* appellatum.

Insula parva, contra Chersonesum, *Caput regulare* dictum, adiacet.

Taurus et Vacca insulae parvae, contra portum Sulcitanum, cum parvo scopulo sitae.

Plumbea, seu Molybodes insula a Ptolomaeo, Enosin a Plinio, et Sancti Antiochi vulgo dicta, est circuitus triginta millia passuum, adeo littori proxima, et lapideo ponte, sulcitano agro iuncta, ut pede sicco traiici possit. Solum habet pabulis, culturae, et venalibus idoneum, venisque plumbi, et argenti, *molybdenis* dictis insigne. Sunt in ea putei aquae dulcis; stagnum, et mare habet piscosum, tynnorumque captura nobile. Habet antiquae habitationis monumenta praeclarissima, nec non priscae structurae insigne templum dicto Sancto Antiocho, in eo sepulto, sacrum; et cernuntur antiquae arcis turres, et maenia semidiruta, ponsque validissimis saxis extructus, et parvae casae. Iacet nunc deserta, solis piratis, qui eam frequenter adeunt, praebens stationem. Est in ea specula montis Sarbi, optima, si turre muniretur.

Francorum insula parva illi adiacet, insulam Sancti Petri prospiciens, tota fere plana, in qua turris speculatoria constructa prodesset.

Hieracum, hoc est, Accipitrum insula a Ptolomaeo, nunc Sancti Petri, ab eius templo in ea constructo, appellata est, ambitus viginti quinque millia passuum, et cum propinqua insula Sancti Antiochi, portum cuivis classi amplissimum efficit. Solum habet montuosum, et asperum, pinetis sylvestribus abundans, mare pisculentum,

in quo etiam tynnorum piscatio abundans. Fuit olim habitata, ut sacellum in ea conditum, et alia antiqua docent monumenta. Sed nunc deserta, capris et porcis sylvestribus, atque cuniculis mirae magnitudinis, adfluit. Eius portus amplissimus *Spalmatoris* dictus, satis est a tempestatibus tutus, et a piratis frequentatus. Prope eam, Sardiniam versus, sunt duae parvae insulae, scopuli potius nominandi.

Ad occidentale latus sunt infrascriptae adiacentes insulae.

Insulae duae parvae contra portum Canelles sitae.

Insulae tres parvae contra Connesam adiacent.

Insula parva contra caput Dadi cernitur.

Insula alia parva contra caput Neapolis iacet.

Insulae duae versus caput Fraschae sitae.

FEMUR MULIEBRE est insula circuitus quatuor mille passuum, montuosa et deserta, contra Torrigam turrem Arboreensem, sita. Stationem piratis praebet.

MALEVENTIUS insula, circuitus octo millium passuum, contra caput magnum, amaenior iacet, commodam praebens stationem piratis.

PORRI insula parva, seu scopulus, iuxta caput album Salinarum Oristanei sita.

COLUMBARIÆ quatuor parvae insulae contra Piscellam adiacent.

BOSA insula parva, circuitus quingentorum passuum, ad ostium Temi fluvii sita, turrem habet satis munitam, quae tutam praebet navibus stationem.

Insula parva, scopulus potius dicendus, iuxta Hermaeum promontorium, *Marrargium* dictum.

Insula Rubra, seu potius scopulus contra speculam *Montem Mandonem* dictam.

Insula parva, seu scopulus contra Pollerim est.

MAGDALENÆ insula parva circuitus duo millium passuum, ab ecclesia Sanctae Mariae Magdalenae dicata, nomen sumpsit, et ab urbe Algherii, mille et quingentis passibus abest.

FORATA, vulgo dicta Foradasa insula, a foramine, quod habet maximum, appellata, contra stationem Sorelli, et malae quietis Sancti Therami promontorii, stationem optimam piratis praebet.

PLANA insula, Calalonga etiam dicta, circuitus duorum millium

passuum, optimam habet stationem, iuxta eiusdem Sancti Therami promontorium iacens.

PORRI insula parva, contra montem Porri sita.

FEMUR MULIERIS parva insula, seu scopulus contra navis stationem.

Insulae parvae, seu scopuli, iuxta caput Album, non procul a promontorio Gorditano, unde initium duximus, adiacent. Sed de insulis adiacentibus dictum sit satis. Nunc de totius insulae magnitudine dicamus, oportet.

De magnitudine et circuitu Insulae Sardiniae.

Est haec insula magnitudine praeclara, ut Pausanias et Leonicus; eam inter omnes, maximam esse testantur Victor Uticensis, et antiquus Braas Philosophus Pirenus, ut refert Herodotus. Est etiam maior Creta, Eubaea, Cypro, Cirno et Lesbo, aliisque multis insulis, et pari magnitudine Siciliae, teste Diodoro Siculo. Nam, ut refert Strabo, litoralis Sardiniae ora continet in circuitu quatuor millia stadia, hoc est quingenta millia passuum; vel ut scribit Plinius, quingentum sexaginta millia passuum; nempe ab oriente, centum octogintaocto millia; ab occidente, centum septuaginta millia; a meridie, septuaginta quatuor millia; et a septentrione, centum viginti duo millia passuum; vel ut tradit Ptolomaeus, patet in circuitu, sexcentum triginta septem millia passuum; nempe ab oriente, ducentum triginta quatuor millia; ab occidente, centum octoginta tria millia; a meridie, centum viginti millia; et a septentrione, centum millia passuum. Sed horum milliaria non concordant cum nostris. Nam certum est omnem illius litoralem oram, in circuitu, continere triginta millia, super septies centena millia passuum, hoc ordine:

Septentrionalis lateris descriptio, et mensura litoris.

	Passus.
A promontorio, Gorditano a Ptolomaeo, Plinio et Mariciano Capella dicto, ubi est specula optima montis Falconis, valida turre munienda, ad Scarici stagnum piscosum	6000

Passus.

A stagno piscoso Scarici ad turrem salinarum, ubi sunt salinae Sassaris 2000

A turre salinarum Sassaris ad stagnum Putidum 4000

A stagno Putido ad Ostium fluminis Sancti 3000

Ab Ostio fluminis Sancti ad stationem Corbarae, inter quae turris speculatoria multum prodesset 2000

A statione Corbarae ad stationem Pertusi 1000

A statione Pertusi ad Iannari stagnum 1000

A stagno Iannari ad ostium fluminis Turritani 2000

Ab ostio fluminis Turritani ad turrem portus, ubi iacebat urbs Turris Libysonis, a Plinio et Ptolomaeo memorata, et est tutissimus portus triremium capax 500

A turre portus Turritani ad Balai rupem, unde corpora sanctorum martyrum Gavini, Propti et Ianuarii proiecta in mare fuerunt, et optima turre ibi fieri possent excubiae Scandelli, et aliarum quatuor propinquarum stationum 2000

A rupe Balai ad stagnum piscosum Plantamonis 2000

A stagno Plantamonis ad ostium Sialis fluminis Sursani, ubi interiit Tibula urbs, a Ptolomaeo memorata 3000

Ab ostio fluminis Sialis ad ostium fluminis Petrae-Foci . . 2000

Ab ostio fluminis Petrae-Foci ad ostium fluvii Fresanii, ubi ruinae urbis Frisani conspiciuntur 2000

Ab ostio fluvii Frisani ad Castrum Aragonense, olim Genuense 500

A Castro Aragonense ad Augustinam Stationem 1000

Ab Augustina Statione ad rupem montis Feni, specula propinquarum stationum Bitargiae, et Scalae fratris, muniendam 3000

A rupe montis Feni, ad ostium fluminis Cocinae, ubi templum Sancti Petri, et aliae parvae ruinae Iuliolae urbis antiquae, a Ptolomaeo memoratae supersunt 4000

Ab ostio fluminis Cocinae ad caput Musmonerae, seu insulae rubrae, ubi prodesset turris speculatoria illius loci, et Serraniae propinquae stationis, quae sequitur 7000

A capite Musmonerae ad ostium fluminis Vignolis antiquae urbis ab Antonino Pio memoratae 10000

	Passus.
Ab ostio fluminis Vignolis ad Portum Sardum, Acuta dictum	1000
A Portu Sardo ad rubrum promontorium, ubi est turris speculatoria antiqua	3000
A promontorio rubro ad Vallatam stationem	3000
A statione Vallata ad promontorium Erebantium a Ptolomeo, *Testa* vulgo dictum, ubi interiit Publium urbs antiqua, a Ptolomaeo memorata, extantque monumenta non spernenda Sanctae Reparatae, et duae parvae stationes, prodessetque turris speculatoria, ibi constructa	7000
A promontorio Eribantio ad portum et ostium fluminis Longosardi oppidi Illiae prostrati, ubi est puteus aquae dulcis, et turris speculatoria esset utilis	1000
A portu Longosardi ad Capitis Falconis stationem portum absconditum dictam	1000
A statione Capitis Falconis ad Marmoratam stationem . .	2000
A statione Marmorata ad Portum Puteum, cuius antiqua monumenta adhuc cernuntur	3000
A Portu Puteo ad Peninsulam, caput Sanctae Mariae dictam, ubi sunt stagna Cafreddae et Barisonis, turrisque speculatoria desideratur	1000
A Peninsula ad ostium fluminis Magni Iselae dicti . . .	1000
Ab ostio fluminis Magni Iselae ad Pulli portum tutissimum, et multarum triremium capacem, illiusque fluvii ostium, Artara Caethalanorum dictum	2000
A Portu Pulli ad Peninsulam, *Caput Schifi* dictam . . .	4000
A Peninsula *Caput Schifi* dicta, ad caput *Ursi speculam*, seu promontorium Arcti, a Ptolomaeo dictum	4000
A promontorio Arcti ad portum salinarum, a parvis salinis ibi existentibus dictum	2000
A portu salinarum ad portum et ostium fluminis Arzaquenae, in cuius monte, *petroso* dicto, turris speculatoria construi deberet	4000
Ab ostio fluminis Arzaquenae ad Arenae albae stationem .	3000
A statione Arenae albae ad stationem intestinae Ursi . .	3000

	Passus.
A statione intestinae Ursi ad stationem Porti Corvini, vulgo dicti, iuxta speculam Montis Muri Arbadi, optima turri muniendam	2000
A statione Porti Corvini ad promontorium, Molae Columbarum a Ptolomaeo appellatum, ubi est finis huius lateris .	2000

Orientalis lateris descriptio, et mensura litoris.

A promontorio Molae, seu Columbario ad portum Molae .	2000
A portu Molae ad promontorium Claudum	5000
A promontorio Claudo ad Littarream stationem	2000
A statione Littarrea ad Vulpis stationem	2000
A statione Vulpis ad insulam *Rubram* dictam	2000
Ab insula Rubra ad portum Congianum a Zuritta memoratum, tutissimum, et multarum triremium capacem	3000
A portu Congiano ad portus Rotundi stationem	2000
A statione portus Rotundi ad portum Marinelle	2000
A portu Marinelle ad stationem portus Fenuiarii	2000
A statione portus Fenuiarii ad portum Venturiae	1000
A portu Venturiae ad Rotargium promontorium, peninsulam venatione insignem, *Caput Figuerii* dictam, ubi est optima statio portus Figuerii, turre speculatoria excubanda	3000
A promontorio Rotargii ad ostium portus Olbiani, *Corcipum* hodie dictum	2000
Ab ostio portus Olbiani ad Olbiam, quae postea Phausiana, nunc Terra-Nova dicta est, ubi est turris speculatoria, non procul a portu	4000
Ab Olbia ad ostium fluminis Prati Ogiani	5000
Ab ostio fluminis Prati Ogiani ad Caput Cerasae, ubi turris speculatoria construenda esset	4000
A Capite Cerasae ad portus Staris stationem	1000
A statione portus Staris ad portum Sancti Pauli, tutissimum, et multarum triremium capacem	3000
A portu Sancti Pauli ad portus Gregorii stationem . . .	2000

	Passus.
A statione portus Gregorii ad Corcados peninsulam, seu promontorium, in quo turris speculatoria prodesset . . .	3000
A peninsula Corcados ad caput Zapatinum	4000
A capite Zapatino ad portum, seu ostium stagni Ofredae, oppidi nunc diruti	2000
Ab ostio stagni Ofredae, ad ostium fluminis Baddiuni, prope antiquam urbem Feroniam Ptolomaei, quae iacet	2000
Ab ostio Baddiuni fluminis ad stationem portus occulti . .	3000
A statione portus occulti ad caput Noratis, seu Musmunariae, ubi turris speculatoria prodesset	1000
A capite Noratis ad stationem parvam Sanctae Annae . .	6000
A statione parva Sanctae Annae ad speculam promontorii Longi	4000
A specula promontorii Longi ad oppidum Posatae, ubi est flumen Cedrisemna, a Ptolomaeo memoratum, et insignis arx, rupibus praecisis satis munita	3000
Ab oppido Posatae ad ostium fluminis Siniscolae	2000
Ab ostio fluminis Siniscolae ad portum Sanctae Luciae . .	5000
A portu Sanctae Luciae ad caput Cominum, ubi turris speculatoria extrui deberet	6000
A capite Comino ad promontorium Noratis Aquilani, ubi etiam turris speculatoria utilis foret	7000
A promontorio Noratis Aquilani ad caput Quiniperum, ubi etiam utilis turris speculatoria	10000
A capite Quinipero ad ostium fluminis Orosei	5000
Ab ostio fluminis Orosei ad speculam, seu promontorium capitis Montis-Sancti, quod ab oriente, navigantibus primum omnium conspicuum fit	2000
A specula Montis-Sancti ad Turtulini oppidum, ubi est stagnum et portus, seu statio Ogugliastri	16000
Ab oppido Turtulini ad turrem speculatoriam promontorii Arbatargii	4000
A turre speculatoria Arbatargii ad caput, seu promontorium Nigrum Sabillonis, ubi turrem speculatoriam condere oportet	800

	Passus
A promontorio Sabillonis ad caput Ferreum, speculam . .	17000
A specula capitis Ferrei ad ostium fluminis Quirrae, prope Castrum Quirrae	12000
Ab ostio fluminis Quirrae ad promontorium rubrum . .	3000
A promontorio Rubro ad Flumen-Dosum, *Seprum* a Ptolomaeo dictum, quod tria habet ostia	3000
A Flumine-Doso ad promontorium salinarum, ubi condi deberet turris speculatoria	4000
A promontorio salinarum ad portum Simplicium a Ptolomaeo memoratum, iuxta pisculentum Sarrabi stagnum	3000
A portu Simplicium ad caput Ferratum, ubi adposite staret turris speculatoria	4000
A capite Ferrato ad villam Susallei a Ptolomaeo memoratam, soloque aequatam	4000
A villa Susallei ad caput Portus Peras, ubi turris extrui recte posset; et non procul sedet mons Septem Fratrum, qui adnavigantibus e Sicilia primus omnium videndus obiicitur. Et hic finis orientalis lateris	13000

Meridionalis lateris descriptio, et mensura litoris.

A capite Portus Peras, ubi est optima statio ad caput Serpentarium, seu promontorium Columbarum, ubi esset construenda turris speculatoria Columbariae stationis	8000
A capite Serpentario ad caput Carbonarium, ubi est turris speculatoria portus *Iunci* dicta	10000
A capite Carbonario ad turrem speculatoriam stationis Cathamiae	2000
A turre speculatoria Cathamiae stationis ad ostium fluminis Carbonariae	2000
Ab ostio fluminis Carbonariae ad turrem speculatoriam Arcis veteris dictam	1000
A turri speculatoria Arcis veteris ad Caput Bovis, ubi est turris speculatoria	3000

	Passus.
A Capite Bovis ad Caput Vaccae, seu montem Foeniculi, ubi est turris speculatoria	7000
A monte Foeniculi ad ostium fluminis Vargereti	1000
Ab ostio fluminis Vargereti ad turrem speculatoriam Guardianae, seu stationem *Serrainae* dictam	4000
A statione Serrainae ad turrem speculatoriam eiusdem litoris, *Noraxiam* dictam	2000
A turre Noraxia ad turrem eiusdem litoris speculatoriam, dictam *Foguiu*, fluminis Sancti Andreae, seu Pedis Altaris .	3000
A turre fluminis Sancti Andreae ad turrem speculatoriam, *Carcaquoliam* dictam	2000
A turre Carcaquolia ad turrem speculatoriam oppidi Quarti, seu *Ostii fluminis* dictam	2000
A turre speculatoria Quarti ad Caput Sancti Eliae, ubi est prima turris speculatoria *Sancti Eliae* dicta	2000
A turre Sancti Eliae ad turrem speculatoriam stationis Muscarum, in eodem capite	1000
A turre stationis Muscarum ad turrem speculatoriam Petrae-Ligatae, in eodem capite	1000
A turre Petrae-Ligatae ad promontorium Caralitanum. ubi Caralis est, et portus, seu sinus, cuiusvis classis capacissimus, a capite Sancti Eliae usque ad caput Pulae satis profundus .	3000
A civitate Caralis ad ostium stagni, sive ad eius Cimbam, vulgo *Scafa*	1000
A Cimba stagni ad eiusdem ostium antiquum, nunc caeno, et lapidum mole clausum, ubi exscissi pontis vestigia adhuc cernuntur	4000
Ab antiquo ostio stagni ad turrem speculatoriam Solvi, seu Sanctae Magdalenae dictam, ubi litus Prosecches, a Ptolomaeo memoratum, incipit	4000
A turre Sanctae Magdalenae, sive Solvi, ad ostium fluminis Solvi	1000
Ab ostio fluminis Solvi ad Tempadoris stationem	2000

Passus.

A statione Tempadoris ad turrem speculatoriam loci fluminis Vini, seu *Antiquioris* dictam 2000
A turre Antiquioris ad stationem portus Calcis 2000
A statione portus Calcis ad Sarocae stationem 500
A statione Sarocae ad portus Morboni stationem 500
A statione portus Morboni ad speculam magnam, ubi est turris speculatoria Sorbae 1000
A turri Sorbae ad promontorium Cuniocarum a Ptolomaeo, nunc *Caput Pulae* dictum, ubi est turris, specula Bruti appellata, et urbs antiqua Norae iacet 3000
A turri Pulae ad stationem Columbae dictam 1000
A statione Columbae ad ostium fluminis Bierae, seu Pulae, prope Castrum Pulae decurrentis 2000
Ab ostio fluminis Pulae ad Caput Coltellatium, ubi litus Proseches, a Ptolomaeo memoratum, finem habet, et turris speculatoria, rupibus praecisis, et natura loci tuta construi posset 5000
A Capite Coltellatii ad ostium fluminis Foquesalis . . . 5000
Ab ostio fluminis Foquesalis ad stationes ostiae, et Petrae-Foci, ubi turris speculatoria satis prodesset 1000
A stationibus ostiae, et Petrae-Foci ad Chiam speculam, Magistram dictam, optima turre muniendam 8000
A specula Chia ad ostium fluminis Chiae 250
Ab ostio fluminis Chiae ad Gannarum stationes duas, turre speculatoria excubandas 5000
A stationibus Gannarum ad Caput Spartiventi 1000
A Capite Spartiventi ad portum Malphatae a Zurita, et aliis, a Ptolomaeo portum Herculis dictum, multarum triremium capacem, cui vicina est specula Canis Nigri, iactu Sagittae . 4000
A portu Malphatae ad Piscinae stationem 3000
A statione Piscinae ad Budelli stationem 2000
A statione Budelli ad portum, Borcaui a Ptolomaeo appellatum, inter insulam Rubram, et Sardiniam existentem, quarumcumque navium, et triremium capacem, in quo lingula

Passus.

duas efficit stationes, piratis satis commodas, si arce in lingula condita non propulsentur 3000

A portu Borcani ad Caput Regulare, ab Antonino Pio Regula, a Ptolomaeo Chersonesum dictum, quod instar Peninsulae iacet, duas hinc, inde, piratis praebens stationes . . 3000

A Capite Regulari ad Caput Plumbeum, et illius stationem, turre speculatoria protegendam 5000

A Capite Plumbeo ad Pini stationem, *Cala Pini* vulgo dictam, a pinetis, quibus ea plaga, a Capite Plumbeo usque ad Suculiam stationem, scatet 3000

A statione Pini ad Suculiae stationem, ubi turris speculatoria apte construeretur 5000

A Suculiae statione ad flumen Palmae, et portum Sulcitanum, a Ptolomaeo Debotes dictum, inter Sardiniam et insulam Sancti Antiochi existentem, cuiusvis classis capacissimum 12000

A portu Sulcitano ad pontem, seu stagnum insulae Sancti Antiochi, Plumbeae, et Molybodes a Ptolomaeo, Enosis a Plinio et Mariano Capella nuncupatae 4000

A ponte Sancti Antiochi ad portum Corongii Axini, triremium satis capacem, et tutissimum, si in propinqua rupe turris extrueretur 5000

A portu Corongii ad Alghiae fluviolum, ubi Populi urbem a Ptolomaeo memoratam interiisse nonnulli referunt . . . 1000

A fluvio Alghiae ad portum Canelles, a Zurita memoratum, eiusque stationem Scusti dictam, quibus propinqua erat urbs Meselle, ab Antonino Pio relata, et in illius ora, effossa arena, scaturiunt aquae dulces 8000

A portu Canelles ad Connesam, Sinum Villaeclesiarum, iuxta propinquam speculam montis Sancti Ioannis, quae prima omnium adnavigantibus excelsa adparet 12000

A Sinu Connesae ad promontorium Pachiae a Ptolomaeo, *Monterai*, seu *Caput Dati* vulgo appellatum, ubi est specula. Hic finis lateris meridionalis, quod planior solo est, et ratibus clemens, ut cecinit Claudianus 8000

3

Occidentalis lateris descriptio, et mensura litoris.

	Passus
A Pachiae promontorio ad Caput Magistri	6000
A Capite Magistri ad stationem Demestriani	2000
A statione Demestriani ad ostium fluminis Fluminis Maioris, seu ad portum Neapolis, a Zurita nominatum, quarto lapide a templo Sancti Nicolai, prostratae urbis Neapolis, adhuc existentem	8000
Ab ostio Fluminis Maioris ad Caput Neapolis, seu speculam montis Arae a Sardis, montis Plumbei a navigantibus dicti, quibus, in hac ora, primus omnium adparet	1000
Hic a Ptolomaeo Sardopatoris Fanum collocatur.	
A capite Neapolis ad Oseam urbem a Ptolomaeo memoratam, non procul a specula Sarbazai excissam	10000
Ab Osea urbe ad ostium Flumentorgii, ubi est turris speculatoria Arenellae, et portus amplissimus	16000
Ab ostio Flumentorgii ad ostium stagni Saxi, Marcelli etiam dicti	7000
Ab ostio stagni Saxi ad ostium stagni Sanctae Iustae civitatis	3000
Ab ostio stagni Sanctae Iustae ad ostium fluminis Oristanei, *Thorsi* a Ptolomaeo dicti, sive etiam *Tirsi*	7000
Ab ostio fluminis Oristanei a ponte Maximo decurrentis ad turrem, satis munitam, navium atque sinus Oristanei tutelam	1000
A turre Oristanei ad stagnum maris pontis	1000
A stagno maris pontis ad stagnum maris Mustiae . . .	1000
A stagno maris Mustiae ad promontorium Sancti Marci, ubi interiit urbs antiqua Tarros a Ptolomaeo memorata, et superest templum Divo Ioanni sacrum, cum aliis paucis ruinis et turre speculatoria, hac nostra aetate condita	8000
A promontorio Sancti Marci ad turrem antiquam Corrigae, nunc aliquantulum destructam	6000
A turre Corrigae ad turrem speculatoriam Capitis Magni, seu Salinarum	5000

Passus.

A turre Capitis Magni ad stationem Capitis Albi, quae est iuxta salinas Oristanci, ubi est turris speculatoria 4000

A statione Capitis Albi ad stationem Embarcatorgii contra stagnum maris Verme 3000

A statione Embarcatorgii ad stationem Putei, ubi est turris speculatoria 1000

A statione Putei ad Architum portum, Corocodes a Ptolomaeo dictum, cui vicina iacet prostrata urbs antiqua Cornu, a Livio, Ptolomaeo, et Antonino Pio memorata 2000

Ab Archito portu ad turrem speculatoriam Sanctae Catherinae, iuxta Pitinuris prostratum oppidum conditam. Ibi sub excissa spelunca est parvorum navigiorum optima statio . . 1000

A turre Pitinuris ad stationem fluminis Vitae 1000

A statione fluminis Vitae ad promontorium Nigrum, ubi est turris speculatoria 4000

A promontorio Nigro ad ostium fluvii Foguidogliae, ubi est turris speculatoria constructa 3000

Ab ostio fluvii Foguidogliae ad Isclae Rubrae speculatoriam turrim 2000

A turri Isclae Rubrae ad Columbariae, seu Fiscellae speculatoriam turrim, ubi sunt duae parvae stationes 3000

A turri Columbariae ad ostium Fisuli, seu Fiscellae fluvii . 1000

Ab ostio fluvii Fiscellae ad ostium fluminis Bosae, *Temi* a Ptolomaeo nuncupati, olim triremium capacissimi, nunc mole lapidum praeclusi. Habet insulam cum turri contra, quae tutam praebet navibus stationem 8000

Ab ostio fluminis Bosae ad Linguam Argentinam, ubi est turris speculatoria vicinarum stationum Mauri, Bonportati, Cadolarae, et Salausae 6000

A Lingua Argentina ad promontorium Hermaeum a Ptolomaeo, *Marrargium* vulgo dictum, quod adnavigantibus ex Hispania primum omnium adparet. Habet turrim speculatoriam stationum Mongetae, Finiculi, Postae, Sanctae Mariae, Speluncae Marrargii, et Bovis 6000

Passus.

A promontorio Hermaeo ad speculam montis Mandronis . 2000

A specula montis Mandronis ad portum Polleris, ubi turris est speculatoria stationis illius, et hominis mortui 10000

A portu Polleris ad stationem Calae Bonae, illiusque fluvii ostium 8000

A statione Calae Bonae ad Algherii urbem 2000

Ab urbe Algherii ad eius stagnum piscosum, in cuius ostio est insignis fons aquae dulcis 3000

A stagno Algherensi ad turrem Capitis Triremis, Algarensis sinus, et navium in eo existentium optimam tutelam . . . 3000

A turri Capitis Triremis ad speculatoriam turrim Capitis Lilii, ubi est ostium 6000

A turri Capitis Lilii ad portum Comitem, Nimphaeum a Ptolomaeo appellatum, tutissimum quidem, et cuiusvis magnae classis capacissimum, longitudinis decem millium passuum, et latitudinis quatuor millium, ubi sunt stationes Massae, Sancti Ambeni, Fratris Iamaricci, et portus Pavonis, cum arce illi propinqua, nuper condita, et duobus fontibus, Dragonariae, et Stamparogiae, aquas dulces perenniter, et late propinantibus 3000.

A portu Comite ad promontorium Sancti Therami, *Caput Venationis* etiam dictum, ubi est specus, cum sacello, Sancto Theramo dicato, et stationes Genuensis, et mortuorum . . 3000

A promontorio Sancti Terami ad turrem Primarum, seu Magistram, quae speculatoria est 5000

A turre Primarum ad speculam Leonum 2000

A specula Leonum ad turrem Porticciuoli portus 4000

A turre Porticciuoli ad fontem Bantini Salis ex rupe litoris scaturientem 2000

A fonte Bantini Salis ad turrem Gagnis speculatoriam stationis Vini et aliorum 2000

A turre Gagnis ad stationem montis Girati, ubi est arx Sassarensium, in eo mari piscantium, et non procul turris antiqua speculatoria 3000

A statione montis Girati ad Argentariae promontorium, ubi

	Passus.
argenti fodinae erant, turrisque speculatoria valde prodesset, si ibi construeretur	1000
A promontorio Argentariae ad stationem Sancti Nicolai .	4000
A statione Sancti Nicolai ad stationem Palmae	1000
A statione Palmae ad promontorium Nigrum, ubi est insignis lapidicina petrae nigrae	6000
A promontorio Nigro ad ostium fluminis, piratarum stationem	2000
Ab ostio fluminis piratarum statione ad montem Porri . .	3000
A monte Porri ad Femur Muliebre	5000
A Femore Muliebri ad promontorium Falconis, Gorditanum appellatum, ubi est finis occidentalis litoris, et principium septentrionalis, unde auspicati sumus	4000

De longitudine Sardiniae, eiusque latitudine.

Patet Sardinia insula latior a septentrione ad meridiem, hoc est ab Eribantio promontorio regionis Gallurae, *Testa* appellato, ad Chersonesum regionis Caralitanae, *Caput regulare* appellatum. Nam eo tractu procurrit, ex Pausaniae sententia, centum viginti, supra mille, stadiis, id est centum quadraginta millia passuum; et ex Strabonis mensura, ducentum viginti millia passuum. Sed ex Orosii, et Ptolomaei descriptione, quam sequor, spatiosa ducentum triginta millia passuum prominet. Est autem angustior, ab ortu ad occasum, excurrens tantum quadringentis quinquaginta stadiis, hoc est quinquaginta octo millium passuum, ut inquit Pausanias; vel nonaginta octo millium passuum, ut vult Strabo; vel centum millium passuum, ut scriptum reliquit Orosius. Nam haec mensurae diversitas est etiam locorum. Quandoquidem ea pars, quae Corsicam respicit, et caput Logudori, atque Gallurae continet, aliquando spatiosior est, ut inquit Pomponius Mela, cum a promontorio Argentario lateris occidentalis ad promontorium Cominum lateris orientalis, sit distantia centum octoginta millium passuum, ab Orosio relata: ea vero pars, quae meridiem respicit, et regionem Caralitanam retinet, angustior quidem est, videlicet nonaginta octo millium passuum, Strabonis mensura

facta a promontorio Pachiae ad Caput Ferratum. Sed omnium angustissima est pars media insulae, quae regionem Arboreensem amplectitur: nam ab ostio fluminis Thirsi Oristanensis ad Orosei portum, intersunt, ex dicta Pausaniae sententia, quinquaginta octo millia passuum. Atque ita eorum sententiae concordari possunt.

De natura et bonitate soli.

Ea pars Sardiniae, quae a Gallura ad Sarrabum usque, Corsicam, Italiamve spectat, aspera, ut inquit Strabo, est, et in montes consurgit invios, coeuntibus prope verticibus, ut auctor est Pausanias, quem sequitur Leonicus. Interius etiam, in media ferme insula, a regione montis Verri, ad Posatam usque, montes sunt alii alios continenter excipientes, mitiores tamen, et humidiores, quos Florus *insanos*, Ptolomaeus *menomenos*, hoc est insalubres, appellat; id enim *menomenon*, teste Plinio significat. Nam inter eos turbidus, et omnino pestilens aër intercluditur, Pausania et Leonico referentibus; quod tamen hodie verum non esse, suo loco, demonstrabitur. Alii praeterea in Capite Logudori circumspecti sunt montes, sed quidem amaeni, et ascensu faciliores sunt, humanisque necessitatibus utiliores, ut Neoterici testantur. Sed, inter eos omnes, praeelatiores conspiciuntur Areti, Arcis, Argentarii, Benetuti, Burutae, Calaritani, Cornu-Bovis, Columbarii, Connesae, Curiocarii, Dogliae, Erembatii, Ferrati, Santi Gavini, Giarae, Gorditani, Guspinis, Hermaei, Iaresii, Iarrae, Argenti, Leonis, Limbarae, Marrargii, Menomeni, Olitae, Orunis, Osulis, Pachiae, Patade, Pelci, Pasae, Sancti Patris, Sancti Ioannis, et Sancti Michaelis, qui a navigantibus primi omnium conspiciuntur; Sancti Secundi item, Sassi, Sarrabi, Soletae, Tonare, Tufudesi, et Vineae de Manza. Ea vero pars, quae Africam, Hispaniamque prospicit, planior quidem est. Nam ab urbe Caralis ad Oristanum, et Bosam usque, effusissimos centum millium passuum Campos habet, *Campidanos* vulgo dictos, unde Claudianus cecinit:

« . . . . . quae pars vicinior Afris,
Plana solo . . . . »

Praeterea in regione Logudorii, et aliis partibus insulae, sunt multa campestria loca; sed insigniores planities sunt Oristani, seu Arboreae, Bosae, Cularis, Cieris-Regalis, Cocinae, Gociani, Iavesi, Isclae, Lazari, Melae, Martis, Milis, Nurrae, Orosci, Ogugliastri, Oscheris, Ocieris, Prati-Oggiani, Salti-Maioris, Sarcidani, et Simaxis; atque ubique optimum solum, ut inquit Pomponius Mela, et terra pulla, et feracissima, ut statim dicetur.

De fertilitate insulae, et frugum feracitate.

Tradit Aristoteles Sardiniam fertilissimam, et omnium rerum copiosissimam esse, omniumque fructuum genere excellentem testantur Polybius, et Leonicus. Strabo quoque tradit agrum habere rebus omnibus felicem, et praecipue tritico, quo abundantem esse insulam Appianus Alexandrinus refert, et Claudianus, dum cecinit:

« Insulam Sardiniam veteres dixere Coloni,
Dives ager frugum . . . . »

Et Sylius cecinit:

« Cetera propensae Cereris nutrita favore ».

Horatius quoque Flaccus:

« Quid dedicatum poscet Apollinem
Vates? Quid orat de Patera novum
Fundens liquorem? Non opimae
Sardiniae segetes . . . . »

Lucanus quoque de Sardinia, atque Sicilia sic cecinit:

« Utraque frugiferis est insula nobilis arvis.
Nec plus Hesperiam, longinquis messibus, ullae,
Nec romana magis complerunt horrea terrae.
Vomer vix glebam superat, cessantibus austris,
Cum medium nubes borea cogente sub axim,
Effusis magnum librae tulit imbribus annum ».

Tanta certe faecunditas provenit in Sardinia et Sicilia, ut referunt Astrologi, et qui eos sequuntur, Geographi, ex bonitate soli, et etiam ex eo, quod subiacent, ut dixi, quarto climati, quod, coeli clementia, sex alios antecellit. Atque ita frugibus fere semper abundat; plurimumque subsidii Carthaginensibus, et Romanis Sardinia semper dedit, ut refert Polybius. Nam ut cetera omittam, eam vim frumenti transmiserunt Sardi, anno ante Christi adventum 204, ut romana horrea, non solum ea, quae facta erant, sed etiam novo aedificata repleta fuerint; et sequenti biennio, Sardiniae commeatus tantam vilitatem annonae effecerunt, ut mercator, pro vectura navis, frumentum nautis reliquerit, quod Titus Livius lib. 29 et 30 refert, et Plutarchus in vita Pompeii tradit Sardiniam saepe angustiam annonae levasse; atque ita *annonae pignus* a Lucio Floro fuit appellata.

Hac etiam tempestate, a mercatoribus multae quotannis naves, tritico oneratae, Hispaniam et Italiam ducuntur, et commeatus regiis classibus suppeditantur. Quod si Sardi magis agriculturae intenti essent, maiorique industria arva colerent, et eorum labores, vili, et iniusta annali frugum licitatione, non depascerentur in dies; et qui *Vassalli* dicuntur, seu potius vexati a Baronibus, inexplebili siti, et inexausta avaritia, non expilarentur, sed regiis privilegiis in ipsa agri cultura foverentur, tantam tritici, aliarumque rerum adfluentiam, sibi in sua compararent terra, ut Sardinia ipsa, in faecunditate, nemini cederet. Fit ex hoc Sardiniae tritico similago candidissima, et globuli laudatissimi. Hordeo etiam abundat. Siliginis autem, farris, robi, panici, milii, zeae, orizeae et sisami sementem nec serunt Sardi, nec metunt, lina vero affatim; sed canapis, apud ipsos parvus est usus. Faba, cicere, lente adfluunt; sed lupinum, ad agros impinguandos, aliave legumina, ad esum, non serunt. Hortensibus cuiusque generis plantis, oleribusque abundant; et a Theophrasto, lib. 7 de plantarum Historia, cap. 4 laudatur caepa scalonica candidi coloris; et quae sunt Sassari, brassicae capitatae, et melopepones sunt grandissimi, optimique saporis.

De arboribus.

Quamvis Carthaginenses iusserint olim omnes arbores cibo idoneas, ex insula extirpari, ut testatum reliquit Aristoteles cap. 59 *De mirabilibus mundi*, et refert Volaterranus, nihilominus hodie Sardinia ubique habet viridaria nemorosa malorum-aureorum, limonum omnium generum, citronum, aliarumque arborum et omnium fructuum generibus referta, in quibus praecipue sunt mala cydonia, persica, armeniaca, punica et vernacula *latina* dicta, quae sapore et odore italis appiolis et camosis hispalis non cedunt, sed magnitudine excellunt. Multa etiam, et varia pirorum genera proferunt; sed peculiaria et praecipui saporis sunt camosina et signia. Laudatur prunus, et ficus diversi generis, nux-iuglans, avellana, amygdalus, nespulus, sorbus, et morus frequentissima, praesertim in agro Sassarensi, ubi, a paucis retro annis, coeperunt bombyces enutriri, qui admirabili naturae spectaculo, miroque, ac fere inexplicabili opificio, sericum vellus conficiunt. Probatissimam certe, ingentemque facerent copiam, si serici artificii magistri plures adessent.

Sunt praeterea vineta multa, per insulam, et vites sunt, a Plinio lib. 16, cap. 27, *insanae* appellatae, quae ter in anno florent, sed primas tantum maturant uvas. Vini optimi magna in ea colligitur copia, albi scilicet et nigri, quae ab odore, colore et sapore valde commendantur, et multorum annorum vetustatem integram tenent. Oleas terra non ferebat, ob incolarum incuriam; sed ex Liguria, et insulis Balearibus oleum adducebatur, utebanturque Sardi animalium pinguedine, et lentisci oleo, ad concinnandas lampades, cum olei olivae abundantissima esse potuisset insula. Sicquidem profert passim in sylvis oleastros, ex quorum baccis olianenses exprimunt copiam magnam olei, et a paucis retro annis coeperunt Sardi plantare oleas, quae satis feliciter cultoris compensant laborem; ac propterea plura, in dies, fiunt oliveta, praesertim in Capite Logudorii. Castaneae, ut inquit Plinius lib. 15, cap. 23, Sardibus provenere primum, easque habet optimas Sardinia, praesertim in montibus Gallurae, Gerrei, et Aricis.

Praeterea etiam sponte, in multis locis insulae, sylvestris pirus, prunus, malus et cerasus proveniunt, extantque plura opaca nemora, et munificae sylvae proceris arboribus refertae, ad domorum tigna, reliquave utensilia, et ad navium fabricam aptis. Cernitur etiam frequentissime pinus, cupressus, iuniperus, sabina, laurus, fraxinus, ulmus, larix, salix, abrex, populus, et arbuctus, quercus etiam, et fagus, ilex, conus et suber adeo ne morosae proveniunt, praesertim in vastissimis sylvis Gallurae, ut glandibus innumerabiles porcorum greges quotannis saginentur. Palma dorastica raro in quibusdam viridariis cernitur, quae tamen fructum non profert, sed sterilis consenescit. At sylvestris, seu humilis palma, *Caneriphum* a Theophrasto appellata, lib. 2. cap. 8, copiosissime provenit in agro Algarensi, Nurrano et Sursano, cubiti altitudinem parum excedens, cuius pars tenerrima radici propinquior sapida est, et ori gratissima, secundisque editur mensis; rami autem praestant ad fiscorum, sportarum, retium, et scoparum usum, quorum fabricà et commercio ditantur Sursani. Lentisco et myrto tota fere insula virescit, et redolet, et genistae adeo frequentissimae in Logudorii solo proveniunt, ut maii et iunii mensibus, speciosis suis, et fulgentibus floribus copiose vestiti colles procul aurei videantur, et iucundum spectaculum oculis praebeant.

De herbis.

Nobilium herbarum, etiam medicarum, ferax est Sardinia, sponteque profert Asplenum medicam et Porticciuoli, peculiarem speciem thitimali habentem. Similacem, ab Hispanis *salsam-parillam* dictam; et peucedanum profert, quod primo inventum fuisse in Sardinia refert Testor, in officina, verbo *inventores*, Sardumque Peucedanum laudat, et omnibus aliis praefert Dioscorides lib. 3. cap. 77, qui refert caulem emittere tenuem, et gracilentum, feniculo similem; comam habere, statim a terra, copiosam, spissam, flore rubeo, radice nigra, crassa, gravidiore, succosa; peucedanum aceto rosato illitum prodesse lethargiricis, phreneticis, vertiginosis, comitialibus, longis capitis doloribus, resolutis, schiadricis, convulsis omnibus et universis nervorum morbis ex oleo et aceto illitum prodesse; ex ol-

factu respirare vulvae strangulatus; aurium doloribus convenienter ex rosaceo instillari; cavernis dentium inditum mitigare dolorem; contra tussim efficacissime ovo assumi; suspiciis, torminibus et inflationibus subvenire; ventrem leniter emollire; lienem absumere; difficiles partus mire adiuvare; potu vulvam aperire; eius radicem ad vesicae cruciatus et renum distensiones, utilem esse, sed inefficacius eius decoctum bibi; farinam eius sordida ulcera purgare, veteres cicatrices obducere, et squamas ossium detrahere. Herba isthaec in monte Roselli prope Sassarim, aliisque Sardiniae locis, passim cernitur.

Abundat praeterea insula croco optimo, sinapi erratico, et absinthio maritimo, a Latinis *absinthio sardonio* vocato, teste Volaterrano lib. 26 *Commentariorum*, cap. *Hortensia*, quod est optimum stomacho; pecudes valde saginat; et efficit ut apes, eius flore pastae, mel amarum, in Sardinia, teste Dioscoride lib. 2. cap. 75, gignant; cum alias ex thimo et aliis floribus, mella dulcia et probatissima in eadem insula conficiantur. Est enim absinthium vehementer amarum, uti idem refert Dioscorides lib. 3. cap. 24, unde Virgilius cecinit, *Ecloga* 7:

« Immo ego Sardois videar tibi amarior herbis ».

Nascitur et crithmum, *feniculum maritimum* dictum, praesertim in scopulis et rupibus litoris turritani. Proveniunt asparagi dulces et gustui grati; cappari praestantissimi; tuberaque numerosa a rusticis effodiuntur, candidae et pullae pulpae; radixque glycyrrhiza; et rubra radiceta tingendis lanis optima. Izatis sylvestris passim reperitur, et sativam a fullonibus et infectoribus lanarum expetitam, coeperunt Sassarenses, magno cum proventu serere. Rali planta adfluit insula, cuius cinere utuntur fabri vitrarii ad vitrum conficiendum.

De sardoa herba, et risu sardonico.

Stirpium lethalium expers est insula; omnibus venenatis et noxiis herbis caret, teste Pausania in Phosaicis lib. 10, una dumtaxat excepta, quam Higinus *melisophilon*; Plinius lib. 10. cap. 11 *apiastrum*; Dioscorides lib. 2. cap. 171 *ranunculum*; Sallustius Servius in com-

mentariis ad Virgilii Eclogas, et Solinus, Polihistor cap. 9 *sardoam* herbam; Graeci, ut refert Plinius, lib. 26. cap. 13, *batachion*; Latini *herbam strumeam*; et Mauritani [*apium risum*, teste Mathiolo ad Dioscoridem lib. 6. cap. 14, et *herbam risus*, Caelio referente in libro 25. cap. 13, appellant.

Constat coriandri foliis latioribus, subalbidis, pinguibus, lanuginosis, acerrimoque gustu, flore luteo, interdum purpureo, caule gracili, cubito altiori, radice alba exigua et amara, multis capillamentis, hellebori modo fibrata, ut Plinius lib. 25. cap. 13, et Dioscorides lib. 2. cap. 172, referunt. Nascitur circa fontes, riguosque illorum tractus; ipsis tamen aquis veneni naturam non communicat, ut scribunt Solinus cap. 9, Pausanias lib. 10 et alii.

Eam comedentes, perpetuo risu moriuntur, ut auctor est Pausanias, lib. 10. Nam est, inquit Solinus cap. 9 huiusmodi herba, quae vescentibus nervos contrahit, et labia ad oris extrema diducit; ita ut, qui mortem oppetunt, velut ridentium facie intereant. Quod et Sallustius lib. 6. cap. 14 testatur. Et Dioscorides addit hanc herbam adimere mentem vescentibus, et quadam nervorum distensione, labia, circa extrema, contrahere, ita ut risus speciem praebeant. Idque, hac nostra aetate, morte duorum Nulvensium, qui eam comederunt herbam, comprobatum fuit. Quare Plinius, lib. 18. cap. 15, inconfessa damnatione, esse venenatam, in Sardinia, tradit; et Strabo, *De situ orbis*, tradit ex hac ipsa herba venenum ab Hispanis confici, quod, urgente fato, edentem, citra dolorem, perimat. Propterea *herbam sceleratam* eam dixit Apuleius, si eius tamen est de plantis commentarium.

Eius curationem tradit Dioscorides, lib. 6. cap. 14, dicendo, quod post vomitum peculiariter convenit aqua mulsa, et lac liberalius; fiatque postea irrigatio, perunctioque a pinguibus medicamentis totum corpus excalefacientibus, atque in calidam aquam, oleumque infirmi descendant; sed tunc multum perfricare et inungere oportet: et, in summa, curam omnem quae convulsioni nervorum adhibetur, exequi oportet. Aptius, lib. 13, praefert castorum in pulvere contritum, aut per se, aut e dulcis vini potu; et inquit adiuvari infirmos dulci potentique vino epoto, ut inde ebrii facti diutius dormiant.

Item melissephilli succo ex aceto sumpto; is enim, ut idem ait, sardonicae herbae verum est, et singulare antidotum.

Ex huiusmodi herba originem sumpsit adagium de sardonico risu infausto, ut inquit Pausanias lib. 10, et Dioscorides cap. 14, eoque uti possumus, in eum, qui, ut Virgilius ait:

« Spem vultu simulat, premit altum corde dolorem ».

Id est, hilaritatem praesefert aspectu, ridet et simulat, intrinsecus autem tristi afficitur dolore; quod inter Graecos primus usurpavit Homerus, ut idem refert Pausanias ubi supra, et inter Latinos Caius Gracchus, si vera refert Sabellius lib. 4 Aemad. eoque scite usus est Cicero lib. 7 Epistolarum famil. epist. 25 ad Gallum ita scribens: *Videamus risum sardonicum*; et ab omnibus hodie celebratur, teste Polidoro Virgilio lib. 12 Adagiorum, et Caelio Rhodiginio lib. 20, cap. 19.

De animalibus.

Nullus in Sardinia reperitur lupus, ursus aut leo, ut refert Pausanias lib. 10, nullumque gignitur animal noxium, praeter vulpem, quae illius est magnitudinis, quae invenitur in Italia, occiditque in Sardinia arietem, et fortissimum caprum et tenellum vitulum. Sed insula tota ferme abundat apris, cervis, damis et alio quodam animali, quod Pausanias, lib. 10, capream; Plinius, lib. 8. cap. 49, *musimorium*; Strabo, de situ orbis, *musseronem*, et vulgus *muflonem* vocitat. Habet corium et pilos cervinos, non autem caprinos, ut dicebant Plinius et Strabo, cornua instar arietis, non longa, sed retro circum aures inflexa. Eius magnitudo est mediocris cervi, solis herbis vescitur, habitatque in montibus superioribus, cursu praeditus velocissimo, ut idem refert Pausanias lib. 10, et eius carnes bonae sunt ad vescendum. In Corsica et Hispania Plinius ubi supra, in Germania Textor in officina hoc animal etiam reperiri adserunt, cum tamen certum sit esse animal Sardiniae peculiare, et alibi non

inveniri. Ex eo quoque, et ovibus alia species animalis generatur, quam prisci *Umbros*, teste Plinio lib. 8. cap. 49, vocaverunt.

Adfluit etiam insula cuniculis, leporibus, herinaciis, viverris, et martibus, quorum pelles summo habentur in pretio, atque ita venatione est nobilis; multique ex rusticis e sola vivunt venatione, praesertim qui in montibus habitant. Habet etiam sardos et corsos canes, qui molossis, teste Volaterrano, non cedunt, et fortissimos equos, quorum copia tanta est in Sardinia, ut vili emantur pretio; et quamvis non sint tam proceri, ut Hispanorum et Italorum equi, robore tamen et agilitate, non sunt illi deteriores, animum vero habent generosum et audacem, teste Volaterrano, et egressum irrequietum, ut ait Textor in officina. Praeterea sunt in Sardinia muli et asini, utiles quidem, et labores maximos perferentes. Boves etiam multi albi, gilvi, rubri et nigri coloris agriculturae et laboribus idonei, qui mites adeo domesticique redduntur, ut etiam clitellati ferant maxima onera. Oves quoque innumerae, hirti tamen velleris, et millarii greges porcorum, atque caprarum. Quare fit ut Sardinia abundet carnibus, et mercatores multa coria in Hispaniam Italiamque ex ea adducant, sicut et miram caseorum lanarumque copiam asportent.

Praestat etiam Sardinia aucupio perdicum, coturnicum, turturum, sturnorum, merularum, palumbarum et aliarum avium; fitque ingens captura turdorum, in Caralitano praesertim agro. Extant aquilae, vultures et accipitrum varia genera, in deliciis regum, teste Zurita, habita. Gallinarum varia genera extant etiam, et aquaticae aves, praesertim *flamenga* dicta, flammeo colore perfusa, quae alibi, ut creditur, non reperitur, quaeque a Plinio lib. 3. cap. 15 Naturali historiae, *gromphera* dicitur, avis huius insulae peculiaris, grui similis, quam ignotam etiam Sardis existimat. Praeterea a Dioscoride lib. 2. cap. 9 laudantur Sardiniae cochelei, quae etiam pomaticae in ea reperiuntur.

Tradunt insuper Pausanias lib. 10. cap. 9, et Solinus Polihistor in Sardinia serpentem nullum hominibus infensum gigni. Et refert Thomas Facellus de rebus siculis lib. 1. cap. 1 in fine, scorpionem dirum Africae animal sardoa terra necari. Unde Sylius italicus cecinit:

« Serpentum tellus pura, ac viduata veneno ».

Sed quod aliis locis serpentes, hoc, Solino teste, Sardis bestiola, quam *solpugam* quidam, alii *solifugam*, nonnulli *solfugam*; et plures *solipugam*, media producta, nominant, ut recte animadvertit Hermolaus Barbarus lib. 9, qui hos Lucani versus citat:

« Quis calcare tuas metuat, solpuga, latebras? »

Adfert denique locum Plinii, lib. 19. cap. 4 in fine, ubi inquit: solifugas Cicero appellat solfugas baeticas. Et Sextum Pompeium, dum inquit: solipungae genus bestiolae maleficae, quod fit acrius, contractiusque fervore solis; unde etiam nomen traxit. Idque experientia nunc constat, quia non nocet, nec videtur, nisi aestivo tempore. Atque ita, ut inquit Solinus dicto cap. 9, est dicta, quod diem fugit. Qualis autem sit ista bestiola dubitant scriptores. Nam Solinus, ubi supra, inquit esse animal peregrinum, simileque araneis. Plinius lib. 29. cap. 4, inquit esse formicarum genus venenatum. Sed ad concordiam reducuntur, ex eo quod duae illarum species reperiantur in Sardinia. Una formicae similis, quae arbores annosas frequentat; altera similis araneae; ambae tamen sunt eiusdem coloris subrubei, cum duabus fasciis nigris maculatae. Has non novit Italia, teste Plinio cap. 4; sed regio citra Cynamulgos et Aethiopas, quae a solpugis gente sublata, iacuit deserta. Habent vim nocendi maximam; sed contra earum venenum fontes calidi, et salubres Sardiniae, Solino teste cap. 9, prosunt. Earum plures vidi, et ab illis recte cavent rustici, nec non a vipera, quae etiam venenata est in Sardinia, cum ceteri omnes fere serpentes in ea innoxii sint.

De metallis et aliis fossibilibus, et lapidibus et gemmis.

Est Sardinia tota metallifera, aurum namque habere in regione *Loci aurei* vulgo creditur, quod tamen certe non scio; argenti tamen ditissimam esse testantur Solinus lib. 2, Polhistor cap. 9, et Architemius, dum cecinit:

« India ebore, argento Sardinia, et Attica melle ».

Idque plane constat ex quorumdam fluviorum ramentis, montibus, et locis, eo nomine insignitis, et ex multis antiquis argentariis fodinis, praesertim Arboreensibus, quarum meminit Augustinus Iustinianus lib. 2 Historiae Genuensis et Villaeglesianis, in quibus ingens effossio fiebat olim a Pisanis, et specus plures ad id extructae cernuntur adhuc; fieretque etiam hodie, si fossorum copia et praesidum cura adesset. Ferunt etiam habere ferrum in montibus Queremulae, regionis Capitis aquarum et in regione Osulis; auricalchum in Bosano agro, plumbeum molybdoydem lapidem in solo Villaeglesiano, et in insula Sancti Antiochi. Lapis insuper chrisites, argirites et spumae candidae, quem alii *stibium*, alii *alabastrum* appellant; lapis pyrites, marchisita, minium et hydrargirum, chrysocola, caeruleum, sandaracha, cum arsenico facile haberi possent, in his argenti metallis, ubi teste Plinio, lib. 33. cap. 5 et 6, et lib. 34. cap. 12 et 13, reperiuntur. Alumen quoque in Sardinia reperitur, ut inquit Plinius lib. 35, cap. 15, et Dioscorides lib. 8. cap. 82. Salnitrum in Caralitano et Sassarensi agro; ochra fossilis in Algarensi et Cossaino agro praestantissima, in Villaeglesiano solo terra Lemnia, Bobas Armenius, *aplasiaris* dictus; ad Porticciolum et passim *creta sarda*, cuius usus in vestibus a Plinio commendatur. Nam sarda, inquit, quae affertur de Sardinia, candidis tantum assumitur, inutilis versicoloribus. Primum abluitur vestis sarda, deinde sulphure suffitur, mox disquamatur lircolia, quae est coloris veri. Rubra item fabrilis, et terra cretica vehementer alba. Gypsum quoque de lapide coquitur; argilla, calx, arena alba a figulis expetita. Lapidicinae plures sunt etiam in Sardinia, videlicet nigrae in Nurrano litore, rubrae in agro Bosano et Castri Auriae, virides apud Fordongianum et albae, marmoris instar in Sassarensi, e Cucaro Agro. Silex etiam, et cos-aquaria, lapis-molaris, olearius et frumentarius caeditur; ophytes, *granitum* dictum, in Testa regionis Gallurae. Granens lapis in Villaeglesiano agro gignitur. Sarda gemma, in Sardinia primum, ut refert Plinius lib. 37. cap. 7, comperta; atque alia mellei coloris in agro Caralitano reperitur, quae annulo argenteo in digito adligata ad emichraneae dolorem multum prodest. Plures insuper lapides, speciem crystalli,

adamantis, et berylli habentes passim inveniuntur: et corallium copiose piscatur, ut statim dicemus.

De aquis et aquaticis.

Sardinia, non terra tantum, sed aquarum commodis maxime praestat, ut refert Iulius Solinus cap. 9. Maria in primis habet pisculentissima, in quibus capiuntur murenae nobiles, siculis non inferiores, auratae, sulmones et mulli, qui sunt in honore mensarum, conger, atque polipus, sepia, loligo, mugil, caephalus, chelones, salpa, acus; et alii vulgares pisces ubique adfluunt. Thynnorum etiam et xiphiarum fit optima captura, praesertim in Sulcitano freto, ubi infinita multitudo extraheretur, si tutus a piratarum insidiis esset accessus. Hiai quoque marini, circa Sardum et Cyrenaicum mare, oberrantes, una cum delphinis visuntur, ut inquit Ælianus. Mas alba vitta, fronte, regum more, redimitus aspicitur; foemina vero cum crista, veluti gallus; tanta tamen ambitione, ut mari pulchriorem possidenti eam eripiat. Rapacissima bellua, quae homines, navigiaque involat, spiritu gravi et vehementi, quo sane instrumento ad praedas utitur ceterorum piscium, quos proflatu, haud aliter, quam iaculo, expugnat, ut refert Volaterranus lib. 25. cap. *Animalium nomina, quae in mari vivunt.*

Capitur et locusta praegrandis, cancrus, pegurus et chemius; gignunturque ostreae, conchae, canuae, mituli et primi muricesque nobiles et purpurae, quas adesse in Sardinia testatur Pazarus Baesius, teneas, cammaros et tellinas Sardinia non fert, sed corallium probatissimum, nigrum et rubrum, quod *anthypates* vocant. Nascitur sub aquis in mari, ubi cum radice ramosus habetur, extractumque durescit in lapidem pretiosum. Eorum ingens copia, in freto Bosano, Algarensi, Sassarensi, ad montem Giratum et Asaenariam, singulis annis, de mense aprilis, maii, iunii, iulii et augusti, retibus evellitur a numerosa cymbarum multitudine, non parvo Sardorum quaestu, qui per omnem Europam, celebri mercimonio diffundunt. Extrahitur etiam inter Sardiniam et Corsicam, et in Caralitano sinu, ad Carbo-

nariam, aliisque locis, sed parum et non adeo probatum, rubens, et ramosum.

De fontibus.

Scatet praeterea insula fontibus tam frigidis, quam etiam calidis, et tepidis. Effervescunt enim calidarum aquarum scaturigines apud Fordongianum oppidum regionis partis Baricati, in agro Sardarano regionis Montis Regalis; ad aquas calidas regionis partis Ippis; ad radices montis Castri Auriae, in regione Cocinae; et in planitie Comitatus Gociani, non procul a Benetutti, ubi ferunt prope centum adesse fontes huiusmodi calidi et salubres, qui teste Iulio Solino, in Polhistor cap. 9, medelas adferunt, et solidant ossa fracta, abolent a solifugis insertum venenum, et oculares etiam morbos dissipant. Incolae tamen parum illis utuntur; quo factum est ut antiquae thermae in eis conditae neglectae conciderint. Sed, ut idem fabulatur Solinus, iidem fontes qui oculis medentur, coarguendis furibus valent. Nam qui sacramento raptum negat lumina illis aquis madefaciens, ubi periurium non est, cernit clarius; si perfidia peierat, detegitur facinus caecitate, et captus oculis, admissum tenebris fatetur. Unde Ennius cecinit in Dionis panegyrico:

« Sardinia postquam pelago circumflua tellus,
Fontibus eliquidis, praebet miracula mundo;
Quod sanant aegros, pandunt, damnantque nefando
Periuros furto, quos tacto lumine caecat
Amnis . . . . »

Et Iuvenalis cecinit:

« Casus hic a multis cognitus, et iam
Tritus, et e medio fortuna ductus acervo,
Fur hic Sardois maxime dignus aquis ».

Sed huiusmodi fontis in Sardinia nulla nunc extat notitia, licet

similem fontem reperiri in Bithynia tradat Plinius lib. 2 Naturalis Historiae; et in Sicilia esse tradat Hermolaus, in castigation. Plinii; et iuxta Thianam, ut refert Philostratus in secundo volumine vitae Apollonii; et in Ethiana, ut testatum reliquit Diodorus Siculus dicto lib. 3. Aquam autem medicam esse in Olienae agro regionis Ogugliastri, et in antro, Divo Luxorio sacro, regionis Montis Leonis, eius die festo stillantem, multi tradidere. Aquam etiam in varias formas lapidis cerae vidi in vastissimo antro Domus-novae, regionis Segerri; et scio totam insulam fontibus innumeris aquae dulcis abundare, et infrascripta flumina habere praecipua sic accepi.

De fluviis.

Turritanum flumen notissimum, celebrisque nominis, a Ptolomaeo praeteritum, oritur ex duobus fontibus, parum ab oppido Villae-Novae Montis Sancti semotis, et regionem Meiloci prius, mox Curatoriam de Coros percurrens, nomen Tamaricii et Petrae Salvae sibi mutuat. Ittirim oppidum ad sinistram, Usini ad dexteram relinquit; pontemque Sancti Georgii ingressum, Sassarensem agrum, neglecto priori nomine excurrit, et per Fluminargiae regionem, multis ambagibus, labitur, et iuxta urbem Turrium, ubi est pons maximus, ad fauces piscosas, pelago se exonerat.

Flumen aliud ex septem fontibus Tiesis et Bessudis agri proveniens regiones Capitis aquarum, non procul a Tiesi oppido excurrit; et inter Banaris et Itteris oppida Curatoriae de Coros dilapsum, flumen Tamaricii, non procul ab ecclesia Sanctae Mariae de Seva, ingreditur, a quo in Turritanum defertur.

Flumen aliud in regionem de Coros, ex fonte oppidi excisi Bangii, alioque fonte Pacilis etiam prostrati oppidi, et multis fontibus Iussei agri auctum, per loca deserta et flexuosa, in flumen Turritanum ad pontem Sancti Georgii sinistrorsum mergitur.

Flumen Mascaris, ex agro oppidi Salvennoris regionis Plovacae progrediens, ad dexteram, Bedam, ad laevam, Sacargiam et Codrongianum; et non multo post, Cargieghem et muros relinquit; multisque fontibus et fluvio ex agro Florinae oriundis, auctum, per cam-

pum Melae, impigre excurrit, pontem Melae subintrat, vallesque plures deinde, longo tractu perlustrans, ad pontem Sancti Georgii, in flumen Turritanum se se effundit.

Flumen aliud ex montibus et agro Osulensi oriundum, per Sassarensem agrum, molas plures frumentarias circumvolvens, excurrit, et ad pontem Scalae-Cochleae, Mascaris flumen ingreditur.

Flumen Octavae ex fonte Aquae-Clarae vallis Sancti Martini prope Sassarim oriens, iuxta eam urbem labitur, et adfluentissimo Roselli fonte, multisque aliis incrementa suscipit; molas frumentarias multas convolvit; insignia viridaria irrigat; et hortensia copiosissima omniumque toto Sardiniae Regno laudatissima efficit. Inde in Eristolam decurrit, et non procul ab Octavi oppido exciso, alio augetur fluvio, quod ex Barcae fontibus Sassaritani agri oritur, et ad Caprelum decurrit, ubi rivulo Achetae Olivensis agri incrementum recipit, et in Locumlentum et Oriolam, molas frumentarias convolvens, et viridaria multa irrigans, tendit, et cum flumine Octavi iunctus, in flumen Turritanum ad pontem Parvum defluit.

Flumen aliud oritur ex fontibus vallis et monasterii Sancti Michaelis de Plano; et per planitiem in stagnum Plantamonis decurrit.

Flumen Silae, seu Vallis-Coco, oritur tertio ab Osule lapide, Plovacam versus, et vallem Presbyteri decurrens alio augetur flumine, quod ex aquis agri Nulvensis provenit, et non longe post suscipit incrementum ex aquis montium Sancti Michaelis de Eris, et Cuilis regionem Romandiae petit, mareque ingreditur, quarto a Sursa lapide.

Flumen Petrae-Foci, quod oritur in solo Nulvensi, per agrum Osulensem decurrit, montem Eris ad sinistram, et agrum Cerici ad dexteram relinquens, in sylvosam vallem Bois labitur, multisque aquis augetur et inter Marantanum et Rosmarini montes, mare ingreditur.

Flumen Balnei oritur ex aquis regionis Cerici, non procul a Norace Corvi, et in mare decurrit.

Flumen Frisani oritur ex aquis regionis Nulvi et agri Cerici, et per vastissimam vallem Inferni decurrens, Abatiam Cerici ad sinistram relinquit, et castrum Aragonense ad dexteram, et iuxta illud in mare labitur.

Flumen Cocinae multorum fluminum capax, oritur ex rupibus re-

gionis Montis Acuti, septimo ab Ocieris oppido lapide, versus Macomelim, et fluit iuxta Butulis oppidum, pontesque Ocieris, et Castrae ingreditur. Deinde inter regiones Anglonis et Gallurae decurrens, Perfugam oppidum ad sinistram relinquit, et ad radices montis Castri Auriae, aquis calidis scaturientibus, ebullit; Cocinaeque regionem transiens, si imbribus excrescit, more Nili, superfundit, et armenta et pecora in mare, iuxta Sancti Petri templum, defert et se exonerat.

Flumen aliud oritur in regione Capitis aquarum; primo a Iave lapide, ex fonte antiqui pontis, tribus fornicibus ibi constructi, et statim per campum Iavensem, lato et placido tramite incedit. Inde Terralbensem agrum ingreditur, et regionem Encontrate de Oppia excurrit; ubi non procul a Todorachis oppido, alio augetur fluvio *Malis* dicto, qui in radicibus montis Pelei, ex duabus fontibus oritur, incrementumque suscipit ex alio fluvio, qui in Terralbensi agro ex fonte Capitis aquarum emergit, et cum eis Cocinae flumen ad pontem Ocieris ingreditur.

Flumen aliud oritur ex fonte Presbyteri, et aliis duabus fontibus montis Pelei, quod per regionem Oppiae decurrens, quarto a Todorache lapide, cum superiori iungitur, et Cocinae flumen ingreditur.

Flumen aliud oritur ex fonte Populorum in radicibus Montis Sancti, quod inter Ardaram et Plovacam non procul a Bisarchi urbe decurrit, et in sinum ibi recipit flumen aliud, quod in Pentoma, ad radicem eiusdem Montis Sancti, oritur; per agrum Tolae et Bisarchensem postea incedit, et cum flumine Ocieris iungitur, Cocinamque petit.

Flumen aliud inter oppida Oscheris et Berchiddae, in regione Montis Acuti, ex illorum montibus decurrit, et ad Balasci montem, alio flumine, *Coriano* dicto augetur, et cum eo, quarto a Castro Montis Acuti lapide, in Ocieris flumen labitur, Cocinamque petit.

Flumen aliud, oriens ex monte Leddas et Magolla, decurrit per regionem Anglonis, inter oppida Martis et Nulvi, et iuxta Perfugam oppidum, in flumen Cocinae labitur.

Flumen aliud oritur ex Sancti Leonardi rupibus, *Sasso* vulgo dictis, conterminis regioni Montisacuti, et decurrit ad Perfugam oppidum, indeque ad flumen Cocinae.

Flumen aliud oritur ex valle Silani agri Nulvensis, et decurrens

per regionem Anglonae, iuxta ecclesiam Sancti Petri Imaginum, primo a Perfuga lapide, ingreditur Cocinae flumen.

Flumen Vignolis oritur ex monte Agro et Porchiatti, mareque ingreditur.

Flumen aliud oritur ex . . . . et ad oppidum Longon-Sardi, mare ingreditur.

Flumen Isclae oritur in Gallurensi, regione Curatoriae de Geminis, ex fluviolis decurrentibus inter oppida Templi, Nughes et Carangiani, et transactis ipsius Gallurae montibus, ad planitiem pervenit, in mareque labitur, Bonifacium Corsicae contra.

Flumen Arcturae Cathalanorum oritur ex . . . . et mare ingreditur iuxta portum Pulli.

Flumen aliud oritur ex Limbarae monte excelso, regionis Gallurae, aquilonem versus, et excurrens inter oppida Templi et Nughes ad Arsachenam, in mare se effundit.

Flumen Sialae ex loco regionis Montis, Quaranta-boi vulgo dicto, et fluit per regionem Gallurae ad vadum Petresum, non procul a castro Petreso, ubi alio augetur flumine *Sancti Simeonis* dicto, quod ex Limbara ad vallem Trai oritur, et simul dilabuntur in flumen Prati Oggiani, quod ex montibus Alha regionis Montis Acuti oritur, et multis aquis montium Orgaris, et . . . . . decurrit per regionem Gallurae, circa oppida excisa Ofilis et Sorray, et planitiem Prati-Oggiani petit, ac in mare labitur, non longe ab ostio portus Terrae-Novae.

Flumen Badduri oriens ex . . . . et secundo lapide a stagno Offudes, in mare labitur.

Flumen aliud, quarto a Bitti-Magno lapide, ex valle Ribae, et fluit per regionem Encontratae de Bitti, non procul ab oppido Gorofai, et Onani, et in regione Baroniae Posatae, alio augetur fluvio, qui ex montibus ipsius Bitti-Magni oriundus, iuxta oppidum Lode argenteas habens arenas, cum eodem per decem millia passuum, uno alveo, decurrit, ad radices usque montis Castri-Fabae, nunc *Posatae* dicti, ubi mare ingreditur.

Flumen Siniscolae provenit, secundo ab Orosei lapide, et non

procul a Siniscolae oppido in regionem Posatae decurrens, in mare labitur.

Flumen, Cedrinum a Ptolomaeo, tabula vii, nuncupatum, originem ducit ex montibus Orgosolis, regionis Encontratae de Nuoro, et secundo a Macumule lapide, decurrens, augetur fluvio, qui oritur ex duabus fontibus agri Mamoiade, regionis Barbargiae Ololai. Inde regionem Nuori transgrediens labitur in Orosei regionem, ubi non procul a Sarpei oppido, incrementum recipit ex alio flumine, quod ex montibus Nuori et Orunis emanat, unoque alveo, mare petit, Galtellini et Orosei oppida, ad dexteram Sarpei, et Onifai ad sinistram relinquens.

Flumen aliud oritur in ostio vasti antri regionis Olienae ex mirabili fonte, qui tantam vim aquarum evomit, ut statim amnem faciat, decurrentem per regionem Orosei in flumen Cedrinum, non procul a Sarpei oppido.

Flumen aliud oritur ex . . . . et prope castrum Chirrae mare ingreditur.

Flumen Dosus, *Seprum* a Ptolomaeo, tabula vii, dictum, oritur ex montibus Cornu-Bovis, et Ianuae-Argenti, qui regionem Ogugliastri spectant, et fluit in regione Barbargiae Belvini iuxta oppidum Cadonis in qua relinquit ad sinistram oppida proxima Sadalis et Sterzilis, et regionem Curatoriae Siurgus, in qua Tulli, Nurri et Scalae-Planae oppida propinqua descrit. Deinde regionem Encontratae Gerrei, iuxta oppida Ballai et Salti ingreditur, et recipit in sinum flumen, quod ex montibus Petrae-Foci, oritur, cum quo in regionem Encontratae Sarrabi, prope Sancti-Viti et Murae-Verae oppida labitur, et tribus magnis ostiis, quatuor mille passibus inter se distantibus, in mare se exonerat.

Flumen aliud oritur ex montibus Barbargiae Seulis, qua Ogugliastri regionem spectant, et octavo ab eius ortu lapide, iuxta Ussassai eiusdem regionis oppidum, quadragesimo inde lapide cum flumine Doso iungitur.

Flumen aliud oritur ex Adgenasi oppido exciso regionis Barbargiae Seulis, deinde Sadalis et Sterzilis oppidis eiusdem regionis labitur, ad flumen Dosum postea, vigesimo quinto lapide, ingreditur.

Flumen aliud Carbonariae oritur ex montibus . . . . et, primo ab Ara-Vetere lapide, mare ingreditur.

Flumen Chieraneae oritur ex montibus Ollerae, et defluit circa oppidum excisum Chieraneae, a quo nomen sumpsit, et iuxta Vergeretum mare, mutato nomine ingreditur.

Flumen Quarti oritur ex montibus Ollerae, et regionem Campidani Caralis, non procul a Mara Calagonis et Quarto decurrit, mareque ingreditur.

Flumen Caralis oritur ex Bado-Episcopi agro, et decurrit per regionem Gerrei, iuxta oppidum Sisinis et per regionem Curatoriae Trexentae, iuxta oppidum Arixis, ubi incrementum suscipit ab alio flumine, quod ex Geramellae agro regionis oppidi Sancti Basilii, et regionis Gerrei oritur; et cum eo viam regiam petens, in regionem Doliae labitur, ubi recipit Orolis fluvium, ex fontibus agri et montibus Plani-Fargoris oriundum; inde versus oppidum Ussanae decurrit, et augetur alio Borarbae fluvio, quod ex montibus Ollae oriens, per regionem Curatoriae Siurgus et Trexentae, non procul a Donnigallae oppido decurrit, et versus Samazzai oppidum lapsus, sub Ussanae oppidum iungitur, et simul uno alveo, iuxta oppidum Monasterii, defluunt in regionem Curatoriae Decimi, non procul a Sancti-Sperati Oppido, et pontem magnum terdecim fornicum, inter Decimum-Magnum et Decimum-Puteum, transgreditur, et iuxta Villam-Speciosam et Utam incedit, et stagnum, non procul ab oppido Seminis, ingreditur.

Flumen aliud oritur in agro Sarcidano ex fonte Vitae, et in regionem Partis Valenzae, inter oppida Isilis et Nuragus, non procul ab oppidis Gestoris, Baruminis, Platearum et Marae-Arbareae defluit. Inde per regionem Curatoriae Noraminis excurrens, iuxta oppidum Furtei, pontem antiquum subtermeat, Noraximque ad dexteram et Samazzaim ad sinistram relinquit, et regionem partis Hippis pontemque Villae-Sorris ingreditur, et cum flumine Caralitano ad Decimum-Magnum iungitur, stagnumque simul petunt.

Flumen Leni oritur ex montibus Villae-Cidri regionis Curatoriae Hippis et iuxta oppida Samassi, Serrenti et Serrae-Magnae decurrit, fluviumque superiorem dextrorsum ingreditur.

Flumen Bao-Arenae oritur ex montibus oppidi Domus-Novae, regionis Sigerri, in vastissimi antri ostio, ubi fons maximus tantam aquarum vim evomit, ut statim amnem faciat, qui in regione Decimi, iuxta Siliquam defluens, Utam ad dexteram relinquit, et in stagnum Caralitanum illabitur.

Flumen Siguerri oritur ex agro Capitis aquarum, regionis Sigerri, et decurrens inter Villam-Massargiam, et Ecclesiarum urbem, ad Silique oppidum curatoriae Decimi pervenit, et per eam incedit, iuxta castrum Ioiosae-Guardae, et Sancti Ioannis templum. Inde Utae oppidum ad sinistram relinquens, in sinum fluminis Bao-Arenae se recipit, et stagnum Caralitanum petit.

Flumen Salvi dictum oritur . . . . et per Norae Curatoriam in agrum Caput-Terrae excurrit, mareque petit.

Flumen Rierae seu Pulae, oritur ex montibus Sancti Michaelis Montis Sancti, et ex Petra-Sternita regionis curatoriae Norae, et angustissimum vallem, inter excelsos montes decurrens castrum Pulae abluit, et in mare se effundit.

Flumen Fogae-Salis oriens ex . . . . non procul a statione *hostiae*, mare ingreditur.

Flumen Chiae oritur ex eisdem Sancti Michaelis montibus, et curatoriam Sulcis excurrens, iuxta oppidum excisum Chiae, mare petit.

Flumen Palmae oritur ex . . . . et ad portum Sulcitanum, a Ptolomaeo, tabula VII, *Debotes* dictum, mare ingreditur.

Flumen Alghae dictum oritur ex . . . . per regionem Siguerri excurrens, iuxta portum Corongii marè ingreditur.

Flumen Maius Falernerae regionis oritur . . . . et quarto lapide a templo Sancti Nicolai prostratae urbis Neapolis decurrens, mare ingreditur.

Flumen Magnum iuxta Bonorcorem proveniens ex montibus . . . . ad laevam oppidi Uras, versus Sanctum Petrum Terralbensem decurrit, mareque ingreditur.

6

Flumen aliud oritur ex montibus Guspinis, et in regionem Montis Regalis, inter oppida Gonnis et Fanadigae, versus Papilionem, deflectit, mareque petit.

Flumen, Sacrum a Ptolomaeo, tabula VII, appellatum, oritur ex fonte Oradelli, et versus Caput Fraschae decurrit, mareque ingreditur.

Flumen Morgongiorii oritur ex regione Partis Montium, ex rupibus Morgongiorii oppidi, et per eam regionem defluens, oppida Masullae, Pompi, et Mogori, ad dexteram deserit, et ad sinistram, non procul a Serzala, recipit fluvium, qui ex parte Usellis ortus, oppidum Gonos-Tramazae interfluit, simulque, uno alveo, iuxta Uras oppidum, decurrunt, et in stagnum Saxi, seu mare Dadi exonerantur.

Flumen aliud ex montibus . . . . progreditur versus regionem Campidani maioris Arboreae, iuxta oppidum Palmae inde decurrit, et subingressu pontem Sanctae Iustae stagnum influit.

Flumen Oristani, *Thirsus* a Ptolomaeo, tab. VII, *Thorsus* a Pausania lib. X, et Leontio lib. I, cap. I, nominatum, initium sumit ex fontibus Buddusò oppidi encontratae Montis Acuti, et percurrit regionem Gociani, Benetutti oppidum, ad sinistram et castrum Gociani, aliaque montana oppida ad dexteram relinquens. Inde vallem, inter Menomenos montes regionis Macumelis, et fines regionis Orani, sitam scindens, Bolotenem dextrorsum et Ottanam sinistrorsum deserit. Hinc Partis Cieris regionem, inter Zarae et Todasuni oppida defluit, et in Partis Baricati regionem, iuxta Fordongianum et Villam-Novam-Triseheddi dilabitur. Inde regiones Campidani Oristani ingreditur, Ollastrum, Sanctum-Verum, Simaxim et Silium ad sinistram, Congium, Cerfalium, Solarussam et alia oppida ad dexteram relinquit, et postea duobus magnis alveis dividitur, quorum primo urbem Oristani lambit, et ad stagnum currit; secundo vero pontem maximum subintrat, et in mare, altero a turre lapide, se exonerat.

Flumen aliud ex Nordoli agro oppidi Orani fluens solum Univeris et Ottanae excurrit, et multis auctum aquis demum, vigesimo ab eius origine lapide, non procul a Sedulis oppido, in flumen Oristani dextrorsum se effundit.

Flumen aliud oritur ex Barbargiae . . . . . et in regionem Partis Baricati excurrit, iuxta Neonelis, Ullae et Busachii oppida, et cum eodem Oristani flumine dextrorsum iungitur.

Flumen Massaris oritur ex montibus Cornu-Bovis, non procul a Desulis oppido regionis Mandralisai, ipsamque, et Belvim, Meanam, Zaram et Samughenm oppida perfluit. Sarcidanum inde petens in Partem Valenzam, inter Laconem et Genonem, supra Ruinam et Norghiddam profluit. Postea Partem Baricati ingressum oppida Allai et Fordongiani, ubi pons excisus antiquae ac sumptuosae structurae cernitur, abluit, et in flumen Oristani dextrorsus dilabitur, quarto a Busachio lapide.

Flumen aliud proveniens ex agro Curatoriae Austis, dilabitur in regionem Mandralisai inter Ortueris, Sorgani et Samughei oppida et vicesimo a Sorgano lapide, Massaris flumen ingreditur.

Flumen Petrae-Fittae oritur ex Orgosulis agro, *Cadehivizos*, *Sorbolai*, et *Cornu-Bovis* dicto; et in Barbargiam Ololai excurrens, Fumen et Lumen, ad dexteram, Desulim oppidum, ad sinistram relinquit. Inde Guisano flumini, ex montibus Fonnis oriundo, decimo ab ipsis montibus lapide, coniungitur, et incrementum ab ipso recipit, et inter Gavoi et Offoddae, Tetis et Olzais oppida excurrit, et regionem Austis, ubi secundo a Teti lapide, augetur insuper fluvio *Bardelafi* dicto, qui ex montibus Desulis, et Fonnis profluens, inter Tianae et Austis oppida, incedit, et in partem Baricati ruit, ubi non procul a Fordongiano, iungitur cum Massaris fluvio, et simul in flumen Oristani, quarto a Busacchio lapide, se effundunt.

Flumen aliud oritur ex Mogoreddae montibus regionis partis Valenzae et Campidanum Oristani, iuxta oppidum Villae-Urbanae et Siae-Magnae decurrens, flumen Oristani, non procul a Cerfalio, ingreditur.

Flumen aliud progreditur a Bolotenae et Sillani agro, et non procul a Seduli, flumen Oristani sinistrorsum ingreditur.

Flumen aliud oritur ex fonte, qui fluit ad radices excelsi montis Sancti-Patris, non procul a *Bortigali* oppido, et agrum Sedulis ingreditur, atque flumen Oristani sinistrorsum petit, quarto lapide a Busachio.

Flumen aliud oritur ex septem fontibus Sancti Leonardi regionis Montis Verri, et defluit in regionem Partis Cieris, inter Paulis-La-

tini et Aquae-Sanctae oppida, et non procul a Guilarza aliud flumen recipit, quocum ad sinistram flumen Oristani ingreditur.

Flumen Tramazzae originem habet in montibus Sancti-Luxorii regionis Montis Verri, conflatis ex eorum aquis duobus fluviis *Bao-Zai*, et *Bao-de-Mela* dictis, qui regionem Campidani de Milis seiunctim decurrunt usque ad pontem oppidi Tramazzae, ubi fluvius *Tramazzae* nomen et eorum aquas sumit, et unico alveo in stagnum Mare-Pontis defert.

Flumen Vitae ex vicinis Menomenis montibus oriens, planitiem, iuxta Noracem decurrit, mareque petit.

Flumen Badoilitta ex montibus Scani oppidi regionis Montis Verri scatens, per planitiem Bosae discurrit, et ad Foghidoglianum, in mare se effundit, optimam stationem parvis navigiis praebens.

Flumen Fisulae, seu Fiscellae ex eiusdem oppidi Scani agro progrediens, versus oppidum Tres-Noraghes incedit, et ad scopulos Columbarios mare ingreditur.

Flumen Bosae, Temus a Ptolomaeo, originem ducit ex fontibus Vallis Archiveri regionis Capitis Aquarum, e quibus primum exilis aliquantulum et macer currit, sed paullo post multis aquis auctum *Prati-Magni* nomen adsumit, et pontem Oinum petit. Relictis deinde, ad dexteram Puteo-Maiore et Patria oppidis, ad sinistram Sindia et aliis oppidis Planargiae ad pontem Saunam decurrit, et iuxta Minervam, aliosque Bosanos montes delabens, prius Sancti Petri templum cathedrale, eiusque urbem excisam sinistrorsum, deinde Bosam novam dextrorsum lambit, et ad mille passus navigabile, in mare ingreditur.

Flumen Campi-bovini ex monte . . . . . . regionis Villae-Novae emergens, ad radices montis Leonis, non procul a Romana, defluit in pontem Patriae, parvosque amnes in sinum recipiens in flumen Bosae se effundit, a quo in mare defertur.

Flumen Polleris ex Birreteris loco, per vallem Azetratae, decurrit in mare.

Flumen Calae-bonae ex valle Salondrae oriens, ad Calam-bonam mare petit.

Flumen Montis-Forcati oritur ex radicibus montis Cuili regionis

Villae-Novae-Montis-Leonis, et per agrum Algarensem excurrens, fluvio Sanighelli ex valle Rubea oriente augetur, et pontem Serrae, non procul ab urbe Algherii, subtermeat, stagnumque piscosum ingreditur.

Flumen Ungiae ex valle Boilis oriens, fontibus Myrti, Inferni, et rupis auctum, prope Algherium, pontem Ungias ingreditur, et cum superiori fluvio ad stagnum progreditur.

Flumen Cantarelli ex fontibus Abbatiae oriens, et per pontem Spillitae, non procul ab Olmeti oppido, lente exilis . . . . Sancti Gavini arcem, Noraccemque Flaxi decurrens, fontibus Carcagnoli, Letericii et Italiae augetur, labiturque, iuxta aedes sanctae Catherinae, in Cantarellum stagnum Algarense ingreditur.

Flumen Sancti Michaelis ex diversis fontibus Nurrae regionis oriens, agrum Algarense, inter montem Petrosum, et sancti Michaelis excisum oppidum excurrit, stagnumque ingreditur.

Flumen Fluminis ex fontibus Falconis, et Soianae prostrati oppidi proveniens, mare, non procul a promontorio Nigro, ingreditur.

Flumen Sanctum ex Oleastrello, per Artiminum et Essae oppidum destructum, decurrens, iuxta Sancti oppidum excisum, a quo nomen sumpsit, labitur; eiusque fontibus auctus mare ingreditur, septimo a flumine Turritano lapide, unde auspicati sumus.

Omnia haec flumina amoena sunt, et transmeari, maxime aestatis tempore, pluribus in locis, possunt; habentque anguillas et trotas laudatissimas; et eorum quaedam mugiles etiam et saboeas, aliosque pisces fluviatiles abunde suppeditant.

De stagnis et salinis.

Habet et pisculentissima stagna Sardiniae insula, ut inquit Solinus, Polhistor lib. 5, cap. 9, et quidem multa. Sed praecipua sunt infrascripta, nempe.

Stagnum Algarense, Barari, Barasis, Iannani, Erzis, et Scarinzi regionis Nurrae.

Stagnum Plantamonis regionis Romandiae.

Stagnum Villae-Maioris, Terrae-Novae et Offudae, regionis Gallurae.

Stagnum Orosei, cuius aquae *Lesitanae* a Ptolomaeo, tabula VII, appellantur.

Stagnum Turtolini regionis Ogugliastri.

Stagnum Sarrabi.

Stagnum Caralis.

Stagnum Palmae.

Stagnum sancti Antiochi regionis Sulcitanae.

Stagnum Sabazi regionis Montis Regalis, cuius aquae *Neapolitae* a Ptolomaeo dicuntur ubi supra.

Stagnum Saxi, seu Marcelli, vulgo Marceddii Terralbensis agri.

Stagna Paludis Fico, Paludis-Maioris, et sanctae Iustae regionis Campidani Simaxis, quorum aquae *Hipsitanae* a Ptolomaeo, tab. VII, appellantur.

Stagnum Maris-Pontis et Mistres regionis Campidani de Milis, ex quibus fit ingens captura piscium, et anguillarum perpinguium, quarum magna pars per totam Sardiniam defertur et absumitur; maxima vero pars salsa et in doliis asservata, celebri quaestu, in Italiam, Hispaniamque mittitur.

Salinas etiam habet magnas et inexaustas, non uno tantum loco, sed in multis regionis Turritanae, Caralitanae et Arboreensis, nec non Gallurensis; quare vili venumdatur pretio et quibusdam, ex privilegio, gratis datur, quantum satis illis est, multaque navigia onerantur et in Italiam mittuntur. Sunt maiores salinae, et candidiorem salem gignunt prope Caralim; maioris tamen condimenti est sal Sassariensibus salinis procreatus. In ipsis hoc modo fit: ingrediuntur, hyberno tempore, aquae maris in huiusmodi stagna, quae *salinae* vocantur; ubi postea, aestivo tempore, ob solis fervorem coagulantur in solidissimum sal; atque mense iulii et augusti idem sal inde extrahitur, vel eius pars, quando totum extrahere non esset necessarium, vel non est siccatum. Nam aliquando, quibusdam in salinis, solum in extremitatibus, marginibusque in salem aquae exarescunt; et in Algherensibus et Terranovanis saepe nihil extrahitur.

Putei etiam aquae salsae in multis Sardiniae locis sunt, quibus muries fieri posset; puteis vero aquae dulcis et cisternis nonnisi Carali, et quibusdam aliis castellis et locis montanis utuntur. Quare

Iulius Solinus, cap. 9, non recte dicit Sardiniam insulam opem plurimam de imbrido coelo habere, hybernasque pluvias in aestivam penuriam reservari, cum in tota insula, ut vidimus, sit aquarum copia tam fontium, quam fluminum et stagnorum, ex quorum multis, ut mox dicemus, intemperies aëris caussatur.

De aëris temperie.

Sardinia, inquit Pomponius Mela, lib. 2, cap. 5, soli quam coeli melioris est, atque ut foecunda, ita pene pestilens est. Quare M. Cicero Q. Fratrem monet, etiam tunc, cum optime valeret, meminisse eum debere in Sardinia esse; et alibi ad M. Fabium Gallum, epist. 24, lib. 1 Epistolarum Familiarium, ait Tigellium Sardum hominem esse sua patria pestilentiorem. Cornelius item Nepos, lib. de Viris illustribus, cap. 65, inquit C. Gracchum pestilentis Sardiniae quaesturam sortitum. Et Valerius Martialis Sardiniam Tiburi, tamquam saluberrimo loco, pestilentissimam opponit, dicens

« Nullo fata loco possis excludere cum mors
Venerit, in medio Tibure Sardinia est ».

Florus etiam lib. 2, cap. 6, Livius lib. 4, Claudianus Sardiniae montes *insanos* appellat, et Ptolomaeus *Menomenos*, quod idem sonat.

Sed multi intelligunt pestilentem Sardiniam a Cicerone, et aliis esse dictam, propter solpungam et sardonicam herbam, ut refert Caelius Rhodiginus lib. 12, cap. 16. Et certum est insulam raro peste aliqua laborare, et non ubique locorum morbosam esse, ut etiam testatur Strabo lib. 5 Geographiae. Nam montes omnes, omnique tempore salubres sunt, quidquid dicant Florus, Livius et Ptolomaeus; et planities non omnes sunt infectae, sed illae paucae, quae nimis foecundae, palustres et stagnantes sunt, aut salem concretum habent, ut idem testatur Strabo lib. 5, Sylius Italicus lib. 12, et Pausanias lib. 10. Et istae nonnisi aestatis tempore, ut inquit Strabo lib. 5, et experientia docet. Nam mense iulii increbrescente, ardore solis consurgunt ibi vapores crassi aërem corrumpentes, odorque inde gignitur,

qui delicatis et non adsuetis perniciosus, et pene lethalis est. Aliis autem, qui a pueritia sunt adsueti illi aëri, quique labori vacant, atque soliti sunt, aestivis etiam solibus, rura et insulam peragrare, non nocet ullo modo, immo isti robusti in illis locis vivunt et senescunt, ut in aliis regionibus insulae, in quibus saluberrimo fruuntur aëre. Huiusmodi vapores et infectus aër, non ventis sed imbribus pelluntur, mense octobris vel novembris; nam pergravis auster vehementer ibi flare solet, ut inquit Pausanias lib. 10, et cecinit Sylius Italicus:

« . . . . pallida intus
Arva coquit nimium, cancro, fumantibus austris ».

Boreae vero refrigerantes et salutares, aestatis tempore, altium nimis montium arcentur obiecto, quos e regione Italiae altissimos, ad id insulae latus, continenter habere, ex Pausaniae, lib. 10, dixi: unde Claudianus:

« . . . . subitisque sonora
Fluctibus insanos infamat navita montes.
Hinc hominum, pecudumque lues; hinc pestifer aër
Saevit; et exclusis regnant aquilonibus, austri ».

Corsica etiam insula, quae novem millibus passuum dumtaxat, a Sardinia distat, montuosa, et per totum elatior, hac obiecta parte, boream et zephyrum ne humiliorem Sardiniam perflent, prohibet, ut idem refert Pausanias. Quare nobiles et laboribus insueti, quique luxui corporis vacare solent, et saluti consulunt, fervente aestate, domi se continent, et numquam, nisi hyberno et verno tempore, ex civitate ad sua castra et oppida egrediuntur, insulamve circumeunt; quemadmodum et illi, qui Romae degunt, non audent, aestate, Roma egredi et Neapolim petere, ne in morbum ruant. Quod si, aestatis tempore, coguntur transire per Sardiniam, fugiunt huiusmodi infecta loca, et quaerunt montana, ubi aër salubrior, ut dixi, est; atque ita diu vivunt, fitque populosa insula, ut infra dicemus.

De natura et moribus Sardorum.

Sardi natura sunt ingeniosi, atque ex sententia Aristotelis, melancholici, litterisque dediti; unde viros plures scientia illustres Sardinia tulit, quos in historia de rebus sardois retuli; multique, in dies, student, in Italia et in Hispania, medicinae et iurisprudentiae; Sassari vero et Carali grammaticae, rhetoricae, philosophiae et teologiae, doctissimis viris Sardis has artes ac scientias publice profitentibus. Quare Sardinia doctissimos habet theologos, et Verbi Dei praecones, philosophos, medicos et iurisperitos insignes, quidquid alii rerum sardoarum nescii, imperitive, propria crassitudine delibuti, scriptis in contrarium blacterent, temereque nugent.

Militia praeterea sunt insignes, et erga Reges fide incorrupta, ut latissimo historiarum testimonio et quotidiano usu cognoscimus. Sunt enim robusti, optimi equites, et venationi adsueti. Utebantur olim, in bello, pelta et pugione, muflonumque pellibus, thoracis modo, se se muniebant, ut refert Strabo lib. 5. Maxime utuntur ballistis, schlopetis et occulto laqueo, quo, medio certamine, hostem minus ad tales insidias cautum, subito iactu implicitum perimunt. Quando piratae Turcae et Afri in insulam veniunt praedaturi facile, hoc stratagemmate, a Sardis capiuntur, aut in fugam vertuntur.

Labori etiam sunt dediti; atque ita plectebantur ignavi, otioque dediti, ut testatur Alexander Sardus, cap. 23, lib. 1, de Moribus Gentium, et Ælius Spartianus lib. 4 Variarum Historiarum, ut parentes senio confecti, tamquam ii, qui otiose degerent, fustibus lethaliter caederentur a filiis et contumularentur. Turpe siequidem putabant multo senio confectos inutiliter superesse, ut refert idem Alexander et Caelius Rhodiginus lib. 19, cap. 26.

Agriculturae tamen fuerunt montani populi parum dediti; campestres autem industres, Strabone referente, lib. 5; et hodie incusatur aliqua colonorum negligentia, qui, ob soli feracitatem et copiam frugum, parum adcurate colunt et segniter serunt. Desideratur ideo in rusticis maior industria, et superiorum favor.

Ceterum rei pecuniariae sunt deditissimi. Quare fit, ut vili pretio emant carnes, sicut et triticum, omnesque vescantur pane triticeo, et carne, ruricolis quibusdam demptis et pastoribus, qui ut antiqui Iolenses, Ilienses et Balari, sola vivunt aqua et carne pecorum, et armentorum, cuius sunt voracissimi; aliqui enim reperiuntur, qui uno prandio vel una coena, medium arietem vel porcum deglutiunt, cum tamen ceteri Sardi frugalitatem hispanicam imitentur.

Panno vilissimo, *fureso* vulgo dicto, vestitur magna pars Sardiniae servorum et eorum qui in oppidis et villis habitant; eorumque foeminae, in vestitu, valde honestae sunt, omnem excludentes pompam. At urbani viri et foeminae divitiis abundantes abutuntur vestibus in magnam superbiam. Olim Sardi vestiebantur caprarum pellibus, veterum Graecorum more, ut inquit Alexander Sardus lib. 1, cap. 9 de Moribus Gentium. Nam et Hercules, a quo originem duxerunt, pelle etiam vestiebatur. Illis tamen utebantur hyeme, pilis introrsum conversis; aestate vero, aversis, ut inquit Nymphodorus, quem refert Volaterranus, eamque *tunicam sardonicam* vocat Caelius, lib. 16, cap. 10, et *Sardorum mastrucam* appellat Cicero et Divus Hieronymus lib. Adversus Luciferianos. Unde Sardi *Mastrucati* sunt dicti a Cicerone, et *Pellidi* a Sabellico, post Livium lib. 23 et 29, qui, alibi refert, anno ante Christum 3757, fuisse a Sardis Romano exercitui data duodecim millia tunicarum, et mille et ducentae togae.

Insula etiam habebat foeminas, *Bitras* vocatas, quas refert Solinus lib. Polhistor. cap. 4, geminas in oculis pupillas habere, et visu perimere, si forte quempiam iratae aspexerint. Fanaticas etiam et maledicas mulieres; pluresque praeficas, in funeris luctu advocari, seu conduci solitas, quae cantu et funebri carmine, defunctorum laudes, non sine miseratione, referebant; modum plangendi ceteris circumstantibus dabant, qui crebris circulationibus simul respondentes, comas et ora lacerabant, capita et pectora suis percutiebant palmis; quae tamen Praesulum et Inquisitorum diligentia punitae, artem iam nunc exercere formidant.

Parentalia tamen, quae olim, apud Norenses Sardos, teste Cicerone, in oratione pro Marco Scauro, fiebant, adhuc fieri multis in locis videmus. Sunt sui commodi, quam publici amantiores, et in

prosperis concivium successibus saepe contabescunt; advenas autem amant, et humaniter tractant. Coloris sunt albi et rubicundi, aquilonem versus et ad meridiem suffusci. Loquuntur lingua propria sardoa, tum ritmice, tum soluta oratione, praesertim in Capite Logudorii, ubi purior copiosior, et splendidior est. Et quia Hispani plures Aragonenses et Cathalani et Itali migrarunt in eam, et commerciorum caussa quotidie adventant, loquuntur etiam lingua hispanica et cathalana et italica; hisque omnibus linguis concionatur in uno eodemque populo. Caralitani tamen et Algharenses utuntur suorum maiorum lingua cathalana; alii vero genuinam retinent Sardorum linguam.

De Dignitatibus et Magistratibus Sardorum.

Multae sunt in Sardinia Dignitates, multique Magistratus. Sed Dignitates omnium supremae fuerunt olim quatuor: regnum nempe Turritanum, Arboreense, Caralitanum et Gallurense, quorum supremi moderatores *Iudices* dicebantur. Nunc unicus est Rex Aragoniae et Sardiniae, unusque Pro-Rex, seu Vice-Rex, qui in tota insula omnem fere Regis tenet supremam auctoritatem. Solum Hispanus hanc dignitatem gerere solet, habens a Rege adsignatum Assessorem iuris utriusque Doctorem, quem *Regentem* appellant, et quatuor alios Consiliarios iuris utriusque Doctores, quorum consilio omnia disponit; appellaturque eius tribunal *Regia Audientia.* Olim hunc Magistratum, seu potius Proregis dignitatem, iuxta privilegium regni, nullus poterat regere, nisi per triennium; deinde alius succedebat in eius locum. Nunc autem in eo officio, multis temporibus, idem persistit, ut Regi placet, et eo absente vel mortuo, Praeses remanet, eamdem ipsam habens potestatem. Pro-Reges residere solent, partim Sassari, partim Carali, nisi aliud imminentis belli periculum suadeat; atque ita Carali, pro maiori parte anni, residere Africa et vicinus Turca, hac tempestate, coegit, sicut et olim Barbaricinorum metus Praesidem Romanum in montibus residere fecit; Text. in leg. 2, § *in Sardinia*, cod. de offic. Praef. Praetor. Africae.

Cum Sardinia a Regibus Aragoniae in duas sit divisa partes, nempe in Caput Sassaris et Caput Caralis, unaquaeque suum habet Guber-

natorem; nec refert an Hispanus sit, vel Sardus. Praesente tamen Prorege, ille nullam habet auctoritatem; absente vero Prorege Gubernator in suo Capite omnem habet auctoritatem. Licet autem provocare ab eo ad Proregem. Committit Rex hoc Gubernatoris officium cui vult, quique idoneus ad id gerendum videtur.

Est et alius in civitatibus Magistratus Regius, qui incolis *Vicarius Regius* appellatur, qui etiam praesente Vicerege, aut Gubernatore, sua non privatur iurisdictione, tam in caussis capitalibus et poenis infligendis, quam in aliis controversiis. Durant Carali et Algherii per unum annum; Sassari vero per biennium, idque, propter insolentiam quorumdam, qui huic praefuerunt officio, et ut reliqui cives eo potirentur; olim enim durabant quinquennio, ac postea triennio. Concedit Rex hanc functionem civitatibus; habentque singuli, qui huic officio praesunt, Assessorem unum utriusque iuris peritum, et sub illis sunt Regii Magistratus minores, quos brevitatis caussa missos facio.

Sunt praeterea in Sardinia Archiepiscopi tres, Turritanus seu Sassarensis, Caralitanus et Arboreensis; et Episcopatus sexdecim, quorum octo sunt Archiepiscopi Turritani suffraganei, nempe Ottanensis, seu Algharensis, Empuriensis, Bosanensis, qui suos habent Episcopos, Plovacensis et Sorrensis Turritano uniti, Castrensis et Bisarchensis Algarensi uniti, et Phausianensis, nunc Civitatensis uniti Empuriensi: quatuor sunt suffraganei Archiepiscopi Caralitani, illique uniti, videlicet Sulcitanus, sive Ecclesiensis, Suellensis, Doliensis et Galtellinensis: tres reliqui sunt suffraganei Archiepiscopi Arboreensis, scilicet Sanctae Iustae illi unitus, Ussellensis, qui Episcopum habet, et Terralbensis unitus Ussellensi. Miriensis etiam Episcopus, temporibus sancti Gregorii Papae erat in Sardinia, ut ex illius epistolis ad Petrum Notarium in Sardinia constat, qui hodie suppressus est, et nullum habet Episcopum, nec dignitates aut Canonicos, cum tamen in aliis sint plures Dignitates, Canonici, Plebani et Rectores. Ab ipsis Episcopis et Archiepiscopis appellatur ad Iudicem gravaminum et appellationum, qui, anno 1460, fuit a Pio Papa II, in insula creatus.

Sunt quoque in ea Inquisitores Generales contra haereticos, iuxta canonicas sanctiones, mores et instructiones Hispaniae, cuius supre-

mum Inquisitorem superiorem agnoscunt; eorumque vigilantia, prudentia et iustitia fides catholica pura inviolataque iampridem apud Sardos custoditur, et insula cunctis haeresibus libera quiescit.

Habent praeterea Sardi bullae Cruciatae Commissarium, Abbates . . . . . Priores et alios Ordinum Regularium Provinciales, quos etiam brevitati consulens recensere supersedeo.

Fuit etiam Dignitas Principatus in Sardinia, teste Nauclero, in Chorograph. vol. 3, et Abbate Vespergiense Pigna lib. 1 et sequentibus, et Panvinio lib. 12 et 13 historiae de regno italico. Et nunc habet etiam Marchionatum Oristani, et Comitatus Gociani, Chirrae, Villae-Sorres, Laconis et Sedulis, qui suos retinent Comites; Galtellini etiam, Arboreae, Montis-Leonis et Montis-Regalis, qui suos Comites habere desierunt. Vicecomitem habet unum, scilicet Selluris, et quamplures Barones, Equites et Milites, qui sua habent privilegia, et constitutiones, *Capitula brachii militaris* dicta, in generali conventu Sardorum, quolibet decennio congregari solito edita: quibus, et aliis legibus, lingua sarda, in uno volumine, *Carta de logu* dicto, a iudicibus Arboreae compilatis, de consilio proborum hominum, iudicant in omnibus caussis rerum et rusticarum personarum, in suis regionibus, civitatibus, castris, oppidis et villis. At in aliquibus urbibus utuntur iure communi.

Habent, et quinque Consules, qui sorte quotannis ex ipsis civibus eliguntur et per civitatem officii insignia portant, habentque reipublicae administrationem, in qua nec Rex Aragoniae, nec Pro-Rex se intromittit, sed soli rempublicam administrant, eiusque redditus dispensant, distribuuntque, pro sua prudentia, utentes civium consilio, et cunctim publicam respicientes utilitatem. In unaquaque civitate hi Consules sunt. Habent etiam, in quibusdam casibus, leges condendi potestatem, possuntque poenas statuere, multaque habent privilegia et immunitates, quas olim obtinuerunt a Regibus Aragoniae. At hodie, quando non solliciti sunt de republica, sed magis privatum considerant commodum, ut ubique fere fieri solet, omnia ruunt in peius. Urbes autem, qui huiusmodi Consules habent, sunt Algherium, Bosa, Caralis, Ampurias, Sassaris et Villaeeclesiae; non autem aliae Sardiniae regiones, civitates, castella et oppida, de quibus eorumque situ in sequenti libro dicemus.

IN SARDINIÆ CHOROGRAPHIAM

Liber II.

De Turritana urbe.

Sardinia insula in quatuor dividitur partes, Turritanam, Arborecensem, Caralitanam et Gallurensem, ut scripsit Christophorus Landinus, Sigonius, et Volaterranus. Turritana, longe omnium maxima, nomen sumpsit a turribus, eiusdem loci urbe amplissima et antiquissima; et a felici illius soli amoenitate et fertilitate, loci aurei, vulgo *Logudoro* nomen est consequuta. Fuit prius Iudicatus, mox Regnum, et primam insulae partem continet, quae ad Circium et Favonium vergit, eoque latere, mari abluitur, et flumine Cocinae, Menomenisque montibus terminatur. Octo insignes continet Dioeceses, nempe Turritanam, Plovacensem, Sorrensem, Empuriensem, Algharensem, Bisarchensem, Castrensem et Bosanensem.

In Turritana fuit turrium civitas, saeculorum vetustissima et primaria, in loco dicto superius, iuxta fauces fluminis Turritani et portum ubi insignis est turris, Sassarensium praesidio et Duce munita, a Vetulonicis Turrenis, primis Sardiniae accolis, turritis aedibus, ut creditur condita, et propterea turrium civitas *Turrita* et *Turrena urbs* fuit dicta. Thusci enim urbes turritis aedibus condere solebant, ut inquit Marsilius et Dionysius Halicarnasseus. Deinde augusta civitas ab Hercule facta, *Turris Libysonis*, teste Plinio et Ptolomaeo, cognomen est adsequuta; *Lybisoson* enim civitatem Herculis augustam significat, Annio et Tarafa referentibus. Deducta postea ad eam coloniam Romanorum, ut inquit Plinius, Onuphrius et Sigonius, fuit multis et amplissimis aedificiis exornata, perenni dapalique fonte decorata, quae ex aquis claris Vallis Sancti Martini prope Sassarim, insigni duodecim millium passuum aquaeductu, opere arcuato affabre elaborato, cuius reliquiae adhuc visuntur, deducebatur.

Hic residebat Praeses Sardiniae, cuius magnificae aedes, testudinatis fornicibus exaedificatae, in hunc usque diem, conspiciuntur semirutae; fuitque sedes Archiepiscopi Turritani, in maximo eiusdem urbis templo a Comita Iudice, magnificentissima fabrica extructo, columnis marmoreis teretis et striatis suffulto, tegulisque plumbeis tecto, quod sanctis martyribus Gavino Romano, Protho et Ianuario Sardis Turritanis dicatum, frequentia hominum et religione celeberrimum extat, adhuc integrum, multisque aedificiis a Sassarensibus ornatum. Urbs vero, quae iacet, Genuensium bello et Pisanorum incursionibus destructa, et a populo, qui cum Praesule et omnibus opibus Sassarim migravit, deserta, herbis, rubis et virgultis obsita, aratroque sepulta, nulla integra antiquorum aedificiorum maiestate detenta, cernitur.

De urbe Sassaris.

Sassaris urbs omnium maxima, teste Iovio, et praeclarissima, quae etiam *Regalis Civitas* a Mauro Guaza nominatur, fuit duodecim mille passibus a Turribus interius, in loco amoenissimo, et totius insulae saluberrimo, condita a Taratis, ut creditur, qui, teste Strabone, hic iuxta Sosinates consederunt; et propterea, lingua sarda, *Tatari*, *t* et *r* corrupte transpositis, etiam hodie vocatur. Eius prima fundamenta iacta fuerunt in loco *Fontana de Villa* vulgo dicto, destructaque urbe Turrium, cum circumvicinis oppidis, adaucta est, orientem versus, in eam urbis formam, quae nunc cernitur; et a potestatibus ipsius, ex statuto urbis, fosso et moenibus circumsepta, in quibus quatuor patent portae; *Castelli* videlicet, quae Eurum prospicit, olim porta *Capitis Urbis* dicta, *Uzeris*, ad Africam sita, *Sancti Antonii*, olim *Sancti Blasii* nuncupata, versus occidentem, et *Guruselli*, *Macelli* etiam appellata, quae vergit ad aquilonem, ubi est propugnaculum *Macelli* dictum.

Fuit praeterea, anno circiter 1342, a Guillelmo Cervellono Prorege, et Raymundo Montpavone Gubernatore, insigni arce munita, quadrangulari forma, e quadrato lapide constructa, cum quatuor turribus in angulis et una in porta, per quam ex civitate patet introitus

in castrum, et introitus habet quatuor murorum portas, et propugnaculum concameratum, affabre ab Antonio Pontio, anno 1503, elaboratum. Habet arx ipsa amoenos hortos, cum puteis et cisterna, portamque, *falsam* dictam, longam et flexuosam, tribusque murorum portis custoditam, per quam extra urbem datur egressus. In hac arce residebat olim Dux regius cum militum praesidio; nunc habitatio est inquisitorum apostolicorum totius regni, et carceres sancti inquisitionis officii in ea sunt.

Fuit tota civitas in quinque divisa regiones, seu parochias a Dorgotorio Archiepiscopo Turritano, anno 1278, et in illis haec praecipua sunt aedificia.

1. Templum maximum sancti Nicolai parochiale, quod anno 1438, fuit archiepiscopali sede Turritana decoratum; et anno 1480, populi expensis, in ampliorem formam, qua est hodie redactum, insignique testudine, et sacellis multis ornatum.

2. Templum sanctae Catharinae parochiale.

3. Templum sancti Xisti parochiale.

4. Templum sancti Donati parochiale.

5. Templum sancti Apollinaris parochiale.

6. Templum Iesus Mariae collegium Patrum Societatis Iesu, anno 1580, magnifice construi ceptum.

7. Templum sanctae Mariae ad Bethlehem, olim Abbatia Ordinis ..... nunc insigne monasterium Franciscanorum Conventualium, extra muros.

8. Templum sancti Petri de Sirchis, olim Abbatia Monialium sancti Benedicti, a Mariani Iudicis matre conditum, et deinde a Martino Papa V, ecclesiae Turritanae unitum; nunc amplissimum est monasterium Franciscanorum de Observantia, extra muros.

9. Templum sancti Augustini, extra muros, Augustinorum monasterium.

10. Templum sanctae Mariae Vallis-Viridis, Patrum Servorum Mariae monasterium, extra muros.

11. Templum sancti Antonii, extra muros, prioratus.

12. Templum sancti Leandri, extra muros, prioratus.

13. Templum sancti . . . . . de Subalco prioratus Ordinis sancti Benedicti, ecclesiae cathedrali unitum.

14. Templum sanctae Clarae, monasterium Monialium Ordinis Minorum.

15. Templum sanctae Elisabeth monasterium monialium Ordinis ..... nunc desertum.

16. Templum Annuntiationis Beatae Mariae, hospitale infirmorum.

17. Templum sanctae Mariae Magdalenae, hospitale infirmorum.

18. Templum sancti Lazari, hospitale leprosorum, extra muros.

19. Templum sancti Sepulchri, olim domus Canonicorum Regularium, nunc sodalitatis, vulgo *Orationis*, alias *de la Muerte* dictae.

20. Templum sanctae Crucis domus sodalitatis, vulgo *Confalonis*, seu *Disciplinatorum* dictae.

Habet et sacella quinque in urbe, et quindecim extra urbem. Habet senaculum, quod *domum civitatis* vocant; domum archiepiscopalem; domum regiam, ubi Gubernator Logudorii habitat. Habet scholas publicas, balnea publica, nunc excisa, ubi foeminae die Lunae, Martis et Mercurii mares reliquis diebus olim lavabantur; habet ludum pilae, carceres publicos, forum olitorium, rerumque venalium, forum triticarium, forum boarium et piscarium, tabernam salis, tabernam panis et tabernam omnium mercium forensium, *Maioriam* dictam.

Habet vicos amplissimos, areas et campos plures, puteum publicum, *fontem villae* dictum; et alii plures putei sunt in urbe aquam salsam manantes, ex qua muries fieri potest. In urbis circuitu, non ultra tria millia passuum, quadringenti perennes numerantur fontes dulces et salubres effundentes aquas, quibus laudatissima fiunt hortensia, et nemorosa viridaria malorum aureorum, citrorum, limonum et aliorum omnium fructuum genere oppleta, irrigantur. Inter hos fontes primatum tenet fons Roselli, ad orientem erumpens et iuxta Macelli portam, duodecim canalibus, aquam populo propinans, quae clara, tenuis, lenis, pura et omnium saporum expers, gustuque iucunda, celeriter, sine ulla ventriculi molestia, praecordia pertransit; quaeque aestate frigida, hyeme autem calida manat, nec non igni admota cito calefit, remota vero ocissime frigescit. Extat etiam, iuxta portam Castelli fons regius putealis gelidas praebens aquas, aestate iucundas, et fons publicus *Conciae* dictus, ad portam Uzeris, fonsque parvus putealis ad portam Sancti Antonii, uberes suppeditans populo aquas.

Agrum praeterea habet, valde extensum, vini, olei, tritici, et lini feracissimum, et pecude abundantem, quique aucupio, et venatu multivagas hominibus voluptates praestat. Mare habet propinquum et piscosum, optimisque refertum corallis et flumina anguillis, et torrentinis ubera.

Eius dioecesis est amplissima, a finibus Ampuriensis dioecesis, ultra flumen Sursanum, aquilonem versus, incipiens, ubi est Romandiae maritima regio, quae solum habet aliquantulum arenosum et siccum, frumenti tamen feracissimum, si assiduis adiuvatur imbribus; palmas sylvestres profert, tubera, mala persica et vina optima. Stagnum est in ea piscosum, extantque duo oppida, nempe Sursae, a Paulo Iovio memorati, et Sennoris, tribus millibus passuum a mari, et sex millibus a Sassari distantia. Quatuor autem oppida interiere, nempe Gennonis, Uruspae, Geritus et Taniga cum antiqua urbe Tibula a Ptolomaeo memorata, et ab Alanis condita, qui Romandiae nomen, amplissimas in ea collocando sedes, dedere.

Hinc, orientem versus, Osulis sequitur regio, quae ad fines dioecesis Ampuriensis et Plovacensis extenditur, fluviolis irrigua, multisque aspersa montibus, seu collibus, inter quos duo sublimes exsurgunt montes, Tufudesus videlicet et Osulis, ex quorum summitate magna pars Sardiniae eiusque maris circumspicitur. Extat in vertice montis Osulis Castrum, arte et natura satis munitum eiusque amplissimum et populosum suburbium, sex mille passibus a Sassari, totidemque a Sursae oppido distans, eiusque coloni agriculturae incumbentes, plusquam sexcentis boum iugis, ipsius regionis pinguissimos agros colunt et tritico abundant. Reliqua omnia oppida huius regionis, nempe Ionsae Felinchentinorum, Gutoi, Utalis, Sassalis, Bualis, Scalae cum monasterio sanctae Mariae, prioratus Ordinis Camaldulensis, et Villa-Franca Erici, ubi Ericum urbs antiqua, a Ptolomaeo memorata ab Erice Licastis, et Butis filio condita periere.

Ad oram maritimam deinde revertenti, post Romandiam se offert maritima regio Curatoriae Fluminargiae, quae usque ad flumen Sanctum protenditur, culturae idonea et foecunda, et Turrium flumine, a quo nomen accipit, irrigua. In ea Coracensii Ciliciae, ut inquit Plinius, populi suas sedes collocarunt, Ptolomaeo referente, et qua-

tuordecim iacent excisa oppida, nempe Septempalmi, Hertii, Certis, Lequili, Sancti Andi, Querqui, Herlae, Domus-novae, Marussae, Taverrae, Octavae, Heristolae, et Nonnoy arx, et oppidum Curchense, monasterium Arli, et insignis Abbatia sancti Michaelis de Plano, Ordinis Vallis-Umbrosae, olim ab Eugenio Papa IV Turritanae dioecesi, deinde Ampuriensi, nunc sanctae inquisitionis officio unita.

Interius etiam in agro Sassarensi interiere duo oppida, nempe Sirchi, ubi est monasterium sancti Petri et Quiteronis, ubi periit monasterium sanctae Iuliae, in quo Theodora Abbatissa claruit.

Post Fluminargiam est maritima regio Nurrae, quae usque ad fines Algharensis agri excurrit, occidentem versus, solum habens inaquosum, cum puteis, stagnis et lacunis; herbidum tamen, multisque aurum armentis, ovium et caprarum gregibus frequentatum; glandiferis sylvis et venatione aprorum, cervorum, caprearum et muflonum nobile. Extant in hac regione Salinae, in quibus effusum mare, aestivis solibus, totum abit in salem. Haec, ut inquit Ptolomaeus, fuit habitatio Carensium populorum, excisaque iacet Tilui antiqua urbs ab eodem Ptolomaeo et Nora, ab Antonino Pio, in itinerario, memorata cum aliis duodecim oppidis, scilicet Issi, Longi, Ussi, Bioris, Soranae, Oroae, Gilitis, Vialghi, Exquilis, Donnoraghis, Nurquis et Baracis, telluris hiatu et aquarum inundatione absortis; Castrum etiam Essole et Castrum Pisanum, in edito, et ascensu difficile monte conditum, naturaque ipsa munitum, in quo perspicuus erumpit fons, hic periere.

Hinc introgredienti se offert regio Curatoriae de Coros, quae inter Sassarensem, Algharensem et Bosanensem agrum protenditur, sativos habens campos, et feraces colles, valleculas pingues, et prata pascuis idonea, ex quibus fontes e vivo saxo scaturiunt et excurrunt flumina anguillis et torrentinis affluentia, Mascaris, Petrae-Salvae, et Uris. Cumsitani populi antiqui, a Ptolomaeo memorati, sedes hic suas collocarunt. Extant adhuc oppida Ulmeti, Uris, Itteris, Ossi, et Usinis sex mille passibus a Sassari distantia. Iacet solo prostrata urbs antiqua Guralis vetus a Ptolomaeo dicta, et octodecim oppida, nempe Coros, seu Corias, Canneti, Mantoleae, Vindiguinoris, Vindighinoris,

Noallis, Sartis, Tifis, Baugios, Paulis, Turtanae, Lodai, Oltazoris, Turriglis, Liessis, Noracis-Longi et Lunguii, cum praeclara Abbatia sanctae Mariae de Paludibus Ordinis Cisterciensium, quae ab Eugenio Papa IV, ecclesiae Turritanae unita fuit, anno 1432.

De civitate Plovacae eiusque dioecesi.

Post Turritanam dioecesim sequitur interius Plovacensis, cui Plovaca civitas mediterranea, duodecim mille passibus Sassari distans, nomen dedit, quae licet parva sit, et moeniis destituta fuit, tamen episcopali sede decorata et templo maximo sancti Petri, in quo sancti Hilari Caput, et aliud duodecim millium Virginum, cum spina Dominicae coronae, multisque aliis Sanctorum reliquiis asservantur.

Anno tamen 1502 fuit ab Alexandro Papa VI ecclesiae Turritanae unita; nam parvos habebat reditus, parvamque dioecesim, unica tantum Figulinae regione contentam, in qua extant oppida Cargieghe, Muros et Codrongiani, ubi est ecclesia sancti Pauli, olim Camaldulensis Ordinis, prioratus; et extant alia oppida Florinae, Bedes, et Salvennoris, ubi est antiquae structurae templum, a Mariano Iudice olim conditum, et Divo Michaeli sacrum, Abbatia Vallis-Umbrosae, Plovacae duobus millibus passuum vicina, nunc a Monachis deserta, et semiruta. Interiere autem oppida Figulinae, Noagrae, Musullani, Sorae, Briaris, Bigeghis, Selodes, Duluosae, et Sacargiae. Templum sanctae Trinitatis Sacargiae fuit anno 1116 a Iudice Constantino, quadratis lapidibus albis et nigris, magnificentissime conditum, cum insigni Abbatia Ordinis Camaldulensis, quae nunc deserta et nimis deformata iacet. Huius regionis solum, trangresso Campo de Mela, collinum est et montanum, tritico et pecude abundans, venatione insigne, per quod rivuli excurrunt plures.

De civitate Sorrae eiusque dioecesi.

Sorrensis dioecesis post Plovacensem, ad austrum proficiscenti se offert, cui nomen indidit Sorra civitas antiqua, olim in planitie montis Sorrani, viginti quinque millibus passuum a Sassari condita, et

ab Aragonensibus insigni propugnaculo, teste Zurita, munita; quae episcopali titulo decorata, unitam habuit etiam ab Eugenio Papa IV, ecclesiam Bosanensem; frustra tamen et absque effectu. Nam ingruentibus bellis, civitas ipsa, et propugnaculum adeo interiere, ut iam nihil aliud supersit, nisi templum maximum cathedrale Divo Petro dicatum, magnis et quadratis lapidibus nigris, et albis venuste compactum, columnis fultum et testudinatum. Quare anno 1502 fuit ab Alexandro Papa VI Turritanae ecclesiae Sorrensis sedes et dioecesis ipsa fuit unita.

In hac dioecesi post Plovacensem agrum est regio Curatoriae Meiloci, a Meonis, qui in ea consederunt, dicta, montibus quidem adspersa, sed pecudis pabulo, frugum et aquarum copia, nobilis, in qua excelsus Mons-Sanctus exsurgit, in cuius radicibus est oppidum Villae-Novae, et in vertice sacella duo sancto Eliae et sancto Enoch dicata, monumentaque plura antiqui castelli habens. Consurgit et mons Peleus ad iactum sagittae, in cuius radice sedent oppida Silighis, et Banaris ac Bunnannoris, Torralbae et Buruttae, ubi est ingens, et horridum specus; et in alta rupe cernitur sacellum sancti Antonii de Taylo, eiusque fons vivo saxo erumpens.

Inde, ad laevam est regio Curatoriae Oppiae, *Meiloci* etiam nomine appellata, Melis flumine et terrae ubertate non infelix, quae Oppia fertur Oppiae Romanorum familiae nomen dedisse. Habet haec regio oppida Mores, Lachesis, Todorachis et Ardarae, quae Bisarchensis dioecesis est. Cetera vero oppida Sali, Caiolae, Carceti, Hiri, Captilis et Nielli omnino interiere, et insigne Castrum Caepolae, cuius saepe meminit Zurita, in vertice montis Pelei prostratum iacet.

Huic est contermina Costaevallis regio, pascuo et sativo solo, venatuque nobilis, ubi sunt oppida Terchiddi, Rebecchi, Semestenes, et Bonorvae, cum oppido de Firo destructo, et ecclesia sancti Nicolai de Tralla, olim prioratus, Ordinis Camaldulensium, Sacargiae Abbatiae unita.

Sequitur regio Capitis Aquarum, aliquantulum montuosa, frugifera tamen et limpidis fontibus referta, ex quibus tria flumina et nomen Capitis Aquarum superfuere. Est in hac regione Iave oppidum, et Campus Iavesus, noracibus multis spectaculum omnibus praebens,

Cossainus, Tiesis, Bessudes et Chelemalum; soloque iacent prostrata oppida Sustaris, Mogoris, Ibilis et Nurighes insigne olim oppidum aedibus sancti Petri, in antiquis codicibus memoratis, castrumque montis Iavis a Nicolao Auria olim conditum.

De Ampuriae Aragonensis Castri urbe et dioecesi.

Ampuriensis maritima dioecesis, Plovaecensi et Turritanae contermina, aquilonem versus, in regione Anglonis incipit, in qua Empuries antiqua civitas est, a Phocensibus, ut creditur, condita. Iacet nunc in planitie iuxta piscosum flumen, adeo excisa, ut in ea nihil memorabile cernatur, nisi templum prisca structura insigne, Divo Petro dicatum et episcopali dignitate decoratum. Interierunt etiam cum ea, in Anglonis regione, oppida Bargi, Montis-Forcati, Moreddi, Odatelis, Ostiae de Montibus, Battarae, Orriae-Magnae et Orriae-Parvae, cum Castro Bulcis, cuius oppidum extat cum aliis septem, nempe Nulvi, Claromontis, Martis, Laerri, Sedini, Insani, Perfugae, et Speluncae, quae agrum habet campestrem et collinum, natura feracem, et pascuis satis idoneum, in quo est insignis mons *Sassi* appellatus, et flumina multa anguillis et torrentinis ubera.

Ex praefata Ampuriensi ecclesia fuit, anno 1502, ab Alexandro Papa VI sedes translata ad conterminae regionis maritimae ecclesiam sancti Antonii, prioratus Ordinis . . . . . Castri Genuensis, olim ab Auriensium Genuensi familia, quae anno ferme 1102, ut Hispani referunt Auctores, illud condidit et *Aragonensis* postea dicti ab Aragonensibus, qui, anno 1448, devicto Nicolao Auria et Genuensibus illud dominati sunt.

Est urbs Castri Aragonensis parva; et populo infrequens, in edito Promontorio, ad aquilonem, ea parte, qua fluctibus pulsatur, proclivio sita, undique celsis rupibus, moenibus et turribus munita, unam tantum habens portam, cum propugnaculo et arce editissima, ad meridiem, optime constructa, quae militum praesidio, et insigni Duce semper custoditur. Extat in ea optima cisterna, nam urbs aquarum indigua est, paucas habens cisternas, et aquam extra muros satis incommode haurit. Est etiam in ea urbe constructum monasterium

Franciscanorum Conventualium et sodalitium Confallonis; urbsque ipsa fruitur optima coeli temperie et mari pisculentissimo, portumque habet parva turre custoditum.

Habet solum a finibus Cocinae usque ad Romandiae terminos, partim montuosum et pascuum, partim collinum et planum, totumque frumentarium; unde sinapis erraticus abunde provenit, et tria excurrunt flumina. Interiit hic urbs antiqua Fresani, cuius vestigia et monumenta, non spernenda, hucusque non procul a Castro Aragonensi, cernuntur. Excisum etiam iacet oppidum Cerici, cum illius insigni Abbatia Ordinis sancti Benedicti et solum superest templum, frequentia hominum sanctissime cultum, egregiaque fabrica, olim a Mariano Iudicis Turritani fratre, quadratis lapidibus constructum, et Beatae Mariae sacrum, quod a Iudicis filio Constantino et Gonnare eius nepote fuit magnifice decoratum, atque in ampliorem formam redactum; et ab Eugenio Papa IV, anno 1445, dictae ecclesiae Empuriensi unitum.

Post hanc regionem, adest maritima Cocinae regio Empuriensis dioecesis, effusissimam habens planitiem pecuariam, frumentariam, et flumine multorum fluminum capaci insignem, in cuius ostio prostrata iacet urbs prisca Iuliola, a Iulio Caesare condita atque denominata, et a Ptolomaeo memorata, nullum antiquitatis retinens monumentum, nullumque urbis vestigium, praeter aedem prisca fabrica constructam, et Divo Petro dicatam. Interierunt quoque oppida antiqua Villalbae et Cocinae, quod nomen regioni reliquit, cum castello Auriae, in editissimo monte, pentangula turre, naturaque ipsa satis munito, ubi insignis adest cisterna, domusque destructae, et ad radices habet aquas calidas in flumen ebullientes.

Sequitur deinde dioecesis civitatensis Ampuriensi unita, quae cum in Indicatu Gallurae sit, quando Iudicatum istum describemus, sermonem habebimus de illa, in fine nempe huius libri.

De Algherii et Ottanae urbibus et dioecesi.

Algherium, insignis civitas, fuit olim oppidum in regione dioecesis Turritanae, Nurrensi cohaerente, ab Auriensibus, ut Hispani referunt

Auctores, anno 1102, ad littus maris, inter arenam et scopulos conditum, ubi adfluit Algha, ex qua nomen mutuasse creditur; aevique progressu, fuit moenibus et turribus cinctum, et duabus portis, quibus mari, terraque patet aditus, ornatum, Genuensiumque praesidio satis munitum. Sed anno 1354 fuit a Rege Petro expugnatum; et pulsis Algharensibus omnibus, Tarraconensium, seu Cathalanorum colonia ad illud deducta; sedeque Ottanensi ab Alexandro Papa VI illuc translata, fuit postea, anno 1514, Ioanne de Loysa Episcopo creato, civitatis nomine insignitum. Haec civitas, licet parva sit, saevaque peste adflicta, domibus tamen et aedificiis pulchris est ornata; senaculum habet, et templum maximum quod vetere destructo, magnifica construitur fabrica; templum sancti Michaelis collegium Patrum Societatis Iesu; templum sancti Francisci insigne monasterium Patrum Franciscanorum Conventualium; templum sanctae Mariae Pietatis monasterium Franciscanorum de Observantia, extra muros, ubi est sodalitium, seu confraternitas *Orationis* dicta. Cisternas habet optimas, puteosque plures largiter aquam propinantes et propugnaculis maximis, tormentisque aeneis, nunc a rege Philippo munitissima est reddita. Illius sinus et portus Comitis capacissimi sunt magnae classis. Habet mare et stagnum pisculentum et agrum tribus fluviis irriguum, vinique, tritici et olei feracem pascuisque idoneum et venatione insignem, in quo bolum armenium e terra foditur, gypsum et cos. aquaria exciditur. Quinque oppida prope Algherium, nempe Vessis, Lunafres, Ecis; sancti Marci, et Minotades, cum monasterio Beatae Mariae, prioratus Ordinis sancti Benedicti, iurispatronatus nobilium stirpis Auriae, omnino interiere.

Dioecesim habet mediterraneam, Sorrensi conterminam, *Ottanensem* appellatam ab Ottana civitate, quam Ottanes nobilis Persa, filius Pharnaspis, Darii exercitus imperator, non procul a fluvio, ut creditur, condidit; sed hostium incursiones, populationesque adeo illam deformarunt, ut nihil in ea memorabile supersit, nisi templum sancto Nicolao dicatum, ubi erat sedes episcopalis, ad Algharensem ecclesiam, Alexandri Papae VI et Iulii Papae III diplomatibus translata.

Est in hac dioecesi regio encontratae Macomelis, regioni Costaevallis haerens, frugifera et pecorosa, in qua Menomeni sunt montes

sylvis glandiferis et aliorum sylvestrium arborum nemoribus, ad domorum tigna et navium fabricam, opportunis vestiti. Flumina decurrunt mittilis, anguillis et torrentinis ubera; et extat oppidum Macomelis, cuius castrum interiit, et porticus templi parochialis tribus fulcitur lapidibus, quibus viae latae milliaria erant a Romanis in Sardinia signata, primique lapidis eiusmodi est inscriptio

LVI. A TVRRE
IMPERATOR CÆSAR VESPASIANVS AVG.
PONTIFEX MAXIMVS TRIB. POT.
XIII. COS. V. DESIG. CENSOR.
REFECIT ET RESTITVIT.

Similes sunt aliorum lapidum inscriptiones, quas brevitati consulens omitto. Extant et alia oppida, videlicet Molargiae, Biroris, Bortigalis, Sillani, a Silla Dictatore, ut creditur, conditi, Lei, Bororis, Dualchis, Nuracucumis et Bolotenes, ubi templum est ab Anna Fara conditum, et sancti Bachidis cultui sacratum, miraculis et Sardorum frequentia clarum.

Hanc regionem sequitur regio Gociani, a Gothis, qui in ea consederunt, dicta, et Comitatus titulo a Petro Aragoniae rege, anno 1334, teste Zurita, decorata, quae in Menomenis montibus eiusdem naturae solum habet, et in convalle amplissimum et frugiferum campum, per quem duo excurrunt pisculenta flumina; sedentque in ala montium Castrum Gociani, a Gonnare Iudice Turritano conditum, arce et loci natura satis munitum, eiusque suburbium et oppida Illorai, Sporlatae, Bottidae et Bortiocoris. Cetera huius regionis oppida sunt dioecesis Castrensis.

Huic regioni, in hac dioecesi, succedit regio Curatoriae Doris, dicta a Doris Asiae populis, qui in ea consedisse creduntur, continens regionem Orani, quae valles pingues et amoenos campos frugiferos, et fluvios irriguos collesque, vitibus et arboribus, impendio apta habet; armento, gregibusque abundat, in qua Ottana civitas memorata, et oppida extant Orotelli, Sarulis, Tniveris et Orani-Magni, siti ad radices Gonari excelsi montis, e quo utrumque fretum, Sardoum

nempe, et Tirrhenum conspicitur ab iis, qui templum Beatae Mariae in eo conditum frequentant. Continet et regionem Nuori, regioni Orani conterminam, montibus et valleculis frugiferis adspersam, vitibus et oleabus sylvestribus e quibus oleum exprimitur, copiosam, in qua fluvius excurrit argentatas deferens arenas; et extant oppida Nuori, Lolloae et Orgosolis, quae finem huic dioecesi imponunt; nam oppidum Lolove est Galtellinae dioecesis, licet huius sit regionis.

De Castri civitate et dioccesi.

Castrensis dioecesis mediterranea, Ottanensi proxima, nomen sumpsit ab urbe Castri, quae in regione Montisacuti solo prostrata iacet, retinens tantum priscae habitationis et domus episcopalis vestigia, nec non antiquae structurae templum, a Iudice Mariano conditum, Beatae Mariae dicatum, ubi episcopalis erat sedes, ab Alexandro Papa VI, anno 1502, ecclesiae Ottanensi, seu Algharensi unita. Huius dioecesis incipit a regione Curatoriae Anhelae praefati Comitatus Gociani, in qua est excelsus mons Rasus, cum monasterio Franciscanorum Conventualium, ibi condito, et alii menomeni montes, sylvis glandiferis vestiti, ac venatione aprorum et aliorum sylvestrium animalium insignes ad quorum alam, orientem versus sedent oppida Bonae, Anhelae et Bultaei; et in planitie, sub excelsa rupe, occidentem respicit oppidum Benetuttis, in cuius agro interiit oppidum Bulteyne, et extant innumerae aquarum calidarum scaturigines, ad valetudinem simul ac voluptatem idoneae, duoque flumina, laudatissimis torrentinis affluentia. Oppidum tandem Orunis in monte conditum, copiam praestantissimi casei praestans finem huic regioni imponit.

Huic adiacet regio Encontratae Montis-Acuti, *Superioris* dicti, montibus hyberno nive conspicuis aspersa, culturae parum, sed pascuis satis idonea, duo habens flumina et octo oppida, nempe Nulae, Osiddae, Patadae, Bantinae, Buduferae, Buddusonis, Alae, et Montis ubi est ecclesia sancti Pauli, Ordinis . . . . . et interiere duae Abbatiae, scilicet Aquae-Formosae et sanctae Mariae de Ardarello, Ordinis Cisterciensis; nec non oppida Narvarae et Usulifae cum Castris Orguri et Olofae, quorum ruinae adhuc cernuntur. Huic proxima regioni

est regio Montis-Acuti *Partis Otgiani*, montuosa etiam, et pabulis magis quam culturae idonea, in qua flumen, inter duo oppida, nempe Berchiddae et Oscheris, excurrit, iacetque excisum oppidum Octi et Castrum Cucati, cum Castro Montis-Acuti, natura satis munito, quod nomen regioni, et urbs memorata Castri, quae nomen dioecesi dedit.

De Bisarchi civitate et dioecesi.

Bisarchensis, seu Gisarchensis parva dioecesis mediterranea, post Castrensem, se offert, nomen a Bisarchi civitate sumens, quae in regione Anglonis destructa, cum paucis domibus cernitur, nulla antiquorum aedificiorum maiestate retenta, praeter templum testudinatum et prisco artificio, ex quadratis lapidibus, a Torchitorio Iudice Turritano constructum, columnis fulcitum, et Divo Antiocho martyri dicatum, in quo sedes erat episcopalis, cui anno 1444 fuit ab Eugenio Papa IV unita ecclesia sancti Nicolai de Buttule, prioratus, Ordinis ..... et anno 1502 fuit praedicta ecclesia Bisarchensis unita ab Alexandro Papa VI ecclesiae Algharensi.

Habet haec dioecesis dextrorsum, in regione Oppiae propinquum oppidum Ardarae, in quo saepe Iudices Logudorii residebant, et Georgia Comitae Iudicis Turritani soror, ex quadratis lapidibus albis, nigrisque, insigne condidit templum Beatae Mariae Regni sacrum, tribus fornicibus multisque columnis fulcitum, et munitissimam arcem tunc amplissimis aedibus, nunc ruina deformatis, memoria tamen Aragonensium claris.

Subinde occurrit regio Montis-Acuti, *Inferioris* dicti, quoad locum, terrae tamen foecunditate et amoenitate, longe aliis duabus huius nominis longe superior, habens pecuarios grandes et armentosissimos campum Ocieris ac fontes et flumina multa, torrentinis et anguillis ubera, in qua Lucii Idoresii, antiqui Phrigiae populi, a Ptolomaeo memorati, consederunt. Extant adhuc oppida Ocieris Bidufee, Tulae, Nuceti, Butulae ac Iteris; et interierunt oppida Orvaei, et .... ubi turris parva et sacellum Divae Mariae sacrum, in hunc usque diem, cernuntur. Sed ad oram maritimam revertamur.

De Bosae urbe eiusque dioecesi.

Post Algharensem regionem, sequitur Bosana maritima dioecesis, in qua Bosa urbs pervetusta, a Ptolomaeo, tab. VII, a Plinio lib. 3, cap. 7, et Antonino Pio in itinerario, celeberrima, iuxta Temum fluvium, tribus mille passibus procul a mari interiit, nihil antiquitatis retinens, praeter quaedam aedificiorum vestigia, rudia, inelegantia et coacervata, templumque integrum, veteri fama testudinatum, quadratis et magnis lapidibus a Constantino Episcopo constructum, in quo sedes erat episcopalis et subiecto lapidi impressum :

EGO CONSTANTINVS DE CASTRA
EPISCOPVS, PRO AMORE DEI,
HANC ECCLESIAM ÆDIFICARE FECI.

Veteri hac destructa urbe, nova Bosa a Marchionibus Malaspina, anno circiter 1121, fuit constructa, mari vicinior, ad alam et radicem montis qua occidentem spectat, moenibusque cincta, arce Sarratalis, in vertice ipsius montis, turribus et duplici murorum corona, munita, in qua duae sunt portae, una, qua in urbem, altera, qua, ad orientem, patet ingressus. Sunt in civitate tres portae, nempe sancti Ioannis, ad septentrionem, sanctae Iustae ad meridiem, et Pontis ad occidentem, ubi Temi fluvius urbem abluit, et insanam, aestivo tempore, consurgentibus crassis vaporibus, reddit. Eius praecipua aedificia sunt domus regia et domus episcopalis, templum maximum cathedrale, Beatae Mariae dicatum; templum Divi Antonii monasterium Ordinis Carmelitarum, extra muros; templum Beatae Mariae Magdalenae et sanctae Crucis, sodalitium Confallonis; templumque sanctae Mariae Garavatae, ubi antiqua Abbatia Ordinis . . . . . iacet solo prostrata. Suntque Bosae multa alia sacella; et ad portas sancti Ioannis et sanctae Iustae, publici fontes puteales unde populus haurit aquas; nam intra moenia, nullae sunt dulces, sed putei salsam praebentes aquam. Solum habet foecundum vini, olei, tritici et cuiusvis generis arborum et fructuum, feracissimum, ubi sunt ficus probatis-

simae; extantque agri sativi et campi pascui et sylvae glandiferae omnigenae in montium convallibus ad alendos porcos satis idoneae. Portum olim habebat fluminis Temi in ostio; sed eius aditus, caeno et lapidum mole, a Bosanis, anno 1528, metu Francorum classis, praeclusus, adpulsum navium et triremium nunc vetat; insula autem parva cum optima turri tutam adnavigantibus stationem praebet.

Fit in eius mari optima piscium et corallorum captura, et ipsius dioecesis amplissima est, incipiens a finibus dioecesis Algharensis, unde exurgunt excelsi montes, qui, ad Hermaeum promontorium a Ptolomaeo, *Marrargium* vulgo dictum, non procul a mari continenter concurrunt.

Haeret iis regio Montis-Leonis, quae, licet montibus aliquantulum sit aspersa, frumenti tamen, vini et pecoris exuberans est et duobus fluviis irrigua, ac Comitatus titulo a Petro Aragoniae et Sardiniae rege, anno 1333, decorata. In hac Sulcitani populi, ex sententia Ptolomaei, tab. VII, consederunt; et nunc extat Castrum Montis-Leonis, in vertice montis ardui, excelsi et praerupti, ubi insignis planities est, conditum; quod licet unico, ad meridiem, difficili ascensu tutum esset, parvoque praesidio indiguum, longa tamen obsidione et deditione, anno 1435, captum, ruinisque deformatum fuit. Extant et oppida Villae-Novae, a piratis, anno 1582, direptae, Romanae, Putei-Maioris, Marae et Patriae, quae in latere trium montium sedet, tot antiquis ornata monumentis et subterraneis magnificis aedificiis, ut opinari liceat urbem antiquam Macopsisam, a Ptolomaeo memoratam, ibi interiisse, prout excisum iacet castrum et suburbium Bonvicini et oppidum Paulis ubi templum est sancti Laurentii in antiquis codicibus memoratum, et aedes prioratus sancti Eustachii Ordinis ..... oppidumque Minutades ubi est insigne templum sancti Michaelis de Furrighesos in iisdem codicibus memoratum, ceteraque oppida Marsadae, Montis-Curtei, sanctae Victoriae, Mocitani, et Minervae, in pede excelsi montis eiusdem nominis sitae, quorum ruinae adhuc visuntur.

Hinc transgresso Prati-Magni fluvio, se offert effusa planities Bosae, Planargia-Regia dicta, culturae admodum et pascuis idonea, duobusque fluviis nobilitata Esavonesii populi, a Ptolomaeo memorati, sedes

collocarunt suas; et nunc extant oppida Sindiae, et Sagami, quorum posterius antiqua et pia Angeli Gabrielis imagine nobilitatur, aliaque oppida Tinnurae, Sunis, Moduli, Magomadis et Trium-Noraeum, quod Bosae magis, inter cetera propinquum est.

Huic propinqua est Encontrata Montis-Verri, fontibus et fluviis multis insignis, ad maris planitiem; intus vero Menomenos habens montes, densissimis sylvis confertos et populi ubertatem pecoribus subpeditantes, vallesque frumentarias et colles laudatissimum vinum ferentes, in qua Cornesii populi, a Ptolomaeo etiam Equilesii dicti, consederunt. Extat Castrum Montis-Verri, in elato monte, ab Itocaro Iudicis Barisonis fratre conditum, atque oppida Culeris, Senarioli, Scani et sancti Luxorii. Interiit autem urbs Cornu antiqua, a Ptolomaeo, tab. vii, Livio et Antonino Pio insignis memorata, oppida etiam Pittinnuris, et sancti Leonardi cum eius templo prioratus Ordinis Militum sancti Ioannis Hierosolymitani, quibus est finis Turritanae provinciae.

De Arborea, Oristanique urbe et dioecesi.

Transactis Menomenis montibus, post Bosanensem dioecesim, sequitur secunda Sardiniae pars, quae Iudicatus titulo fuit a Pisanis, anno 1050, decorata, deinde regni nomen a Friderico Barbarossa, imperatore, anno 1164, est consequuta; hisque obliteratis titulis, anno 1370, Comitatus a Petro rege Aragoniae; et anno 1410, Marchionatus Oristani coepit a Martino rege Aragoniae nuncupari, ut refert Zurita, eoque titulo reges Aragoniae usi fuere, anno 1480.

Sedet haec insulae pars inter Turritanam et Caralitanam, in plaga occidentali, qua mari Sardoo abluitur, quatuor constans iurisdictionibus Pontificiis, quas Graeci *Dioeceses* appellant, nempe Arboreensi, Sanctae Iustae, Ussellensi et Terralbensi. In Arboreensi fuit urbs antiqua Tirrhae, seu Turrhae, a Ptolomaeo memorata, in promontorio sancti Marci sita, quod longissime in mari excurrens, cum alio promontorio Fraschae dicto, amplissimum Oristani sinum, cuiusvis magnae classis capacissimum efficit. Haec urbs prostrata nunc iacet, vepribus et sylvis adeo obruta, ut in ea nihil pulchrum, integrumque

cerni possit, nisi fons perennis dulces exhibens aquas et priscae structurae templum testudinatum, Divo Ioanni sacrum; metropolitana vero sedes Archiepiscopi Tirrhensis et Arborensis in urbem Oristani translata fuit, anno circiter 1070, quo Orrocus Zori Arborensis Iudex cum toto fere populo et omnibus bonis ex Tirrha in eam commigravit.

Urbs Oristani, iuxta flumen Tirsum, in solo campestri quatuor millium passuum sita, procul a Capite sancti Marci passibus decem millibus, cincta moenibus et turribus a Mariano Iudice Arboreensi, rotundiori forma, duas dumtaxat habet portas, unam nempe *Pontis* dictam, quae Circium versus, anno 1291, ab ipso Mariano fuit condita; alteram, *maris* nuncupatam, quae, ad meridiem, versus sanctam Iustam, vergit, fuit ab eodem, anno 1293, ut ex illarum inscriptionibus constat, fabricata. Habet arcem insignem, domumque amplissimam Marchionis, quae licet aliquantulum ruinosa sit, maior tamen pars integra et affabre elaborata cernitur. Templum maximum, Beatae Mariae sacrum, quadrato lapide insignique structura, a Torchitorio Archiepiscopo et Mariano Iudice Arboreensi, anno 1228, fuit constructum, ubi sedes archiepiscopalis antiqua et pia Beatissimae Annuntiatae imago, Sardorum frequentia sanctissime culta, sacellumque Salvatoris, *prioratus* nuncupatum, de iure patronatus Marchionum extant. Habet etiam templum sancti Nicolai, Abbatiam olim Ordinis ..... extra portam maris; Templum sancti Francisci Ordinis Franciscanorum Conventualium monasterium, ubi est sanctissimi Crucifixi imago, miraculorum fama et populorum frequentia celeberrima, quae a sancto Nicodemo, ut fertur, ad vivum fuit expressa; et caput sancti Basilii Magni, auro, argentoque clausum, graecam habens inscriptionem; templum sanctae Mariae Magdalenae, monasterium Franciscanorum de Observantia, extra muros; templum sanctae Clarae, monasterium Monialium Ordinis .....; templum sancti Martini, monasterium Monialium sancti Benedicti, extra muros; templum sancti Antonii, prioratus, Ordinis .....; templum sancti Lazari, prioratus, Ordinis ..... extra muros; aliaque sacella. Habet etiam domum archiepiscopalem; domum senatoriam; carceres publicos; forum olitorium et piscarium; tabernam mercium forensium; fontes duos puteales, Carri nempe et Puddae aquam largiter propinantes.

Est civitas aliquantulum antiqua : propterea quinque illi haerent suburbiola, nempe sancti Lazari, Noni, Magdalenae, Porticuli, et Figulorum, ubi fiunt opera figulina. Agrum habet pinguem et frugiferum, paludosum tamen et stagnantem. Nam ibi sunt aquae, a Ptolomaeo *Hipsitanae* dictae; meridiem versus, habet stagna sanctae Iustae, Pauli-Maioris, Pauli-Fico, seu Saxi; ad septentrionem, stagna Maris-Pontis, Assustiae et Maris-Terrae, in quibus cygnorum multitudo frequentare solet, et fit infinita piscium et anguillarum captura; aër tamen crassior et concretior aestivis solibus est, teterque odor ex his aquis gignitur, delicatis peregre proficiscentibus saepe lethalis et accolis ipsis aliquando perniciosus: quare urbs ipsa parum est populata; habet tamen maritimam dioecesim amplissimam novem continentem regiones.

Harum prima est Campidanus de Milis, dicta etiam regio campestris sancti Marci de Sinis, quae a finibus dioecesis Bosanensis usque ad ostium stagni Maris Pontis, occidentalibus fluctibus; et inter Menomenos montes et flumen Tramazzae usque ad fines regiones Montis Verri protenditur, frugifera et pabulis satis idonea, ingentique sylva malorum-aureorum, citrorum et limonum, etiam sponte nascentium, nobilitata, eorumque odore suffulta. In hac regione Celsitani populi, a Ptolomaeo memorati, sedes collocarunt suas; et interiit antiqua urbs Thurae, a Ptolomaeo Tiris, in sancti Ephisii historia et aliis antiquis monumentis dicta. Extant septem oppida, nempe Tramazae, Pauleti, Sancti-Heri, Narboliae, Seneeae, Mileti, praefata sylva malorum aureorum insignis, et Bonareadi ubi est prioratus sancti Leni, Ordinis ...

Sequitur, meridiem versus, alia maritima regio, *Campidani-maioris* dicta, quae insigni planitie usque ad piscosum flumen Tirsim effunditur, foecunda et frumenti feracissima, arboribusque domesticis et vineis optime vestita, in qua sunt oppida Cerdiani, Baratilis, Riolae, Noracis, Caprae, ubi cernitur antiqua arx, Maris-Pontis aquis olim cincta; Norac-caprae insuper, Domnigallae, Solanae, Finigheddae, Noracis-nigri, Massamae, Siac-Maioris, Villac-Longae, Solarussae et Cerfallini, ubi Tirsus fluvius optimas dat sabocas.

Huic regioni contermina est regio Campidani Simaxis, quae a litore maris, inter duo piscosa flumina Tirsis et Sanctae-Iustae effun-

ditur, tota plana, pascuis magis quam culturae idonea, in qua populi Scapitani, a Ptolomaeo memorati, consederunt. In hac extant urbes Oristani de qua iam loquuti sumus, et Sanctae-Iustae de qua suo loco dicemus. Extant etiam octo oppida, videlicet Siae-parvae, Siae-magnae, Villae-Urbanae, Sancti-Leni, Oloastri, Sillae, a Silla Dictatore conditae, et Simaxis, patriae sancti Simmachi Papae; interiitque urbs Hiadis et oppidum Congii.

Huius oppidi agro haeret regio mediterranea partis Baricati, quae montibus sativis et pascuis conspersa, frumenti, vini et pecoris est exuberans; eiusque fluvii sunt piscatione sabocarum, torrentinarum, et anguillarum insignes. Hic sunt oppida Villae Novae-Trischeddi, et Fordongiani, quorum ultimum situm est ubi erat antiqua insignis Iorongianis urbs, *Gurulis-Nova*, temporibus Ptolomaei appellata, quae nunc prostrata, iuxta fluvium iacet, multis antiquis semidirutis aedificiis tam publicis quam privatis; ornata, in primis, thermis tota Sardinia celeberrimis, habentibus aquas non solum frigidas, verum etiam natura calentes ad sudandum et varios morbos depellendos aptissimas; ponte deinde maximo, toto lapideo; et aquaeductu sumptuosae structurae; viaque lata, maximis lapidibus strata; ac denique aedibus Divo Luxorio sacris in loco, ubi pro Christi nomine fuit decollatus, in quibus huiusmodi inscriptio cernitur:

HIC EFFVSVS EST SANGVIS
BEATISSIMI MARTYRIS
LVXORII
CELEBRATVR NATALE EIVS
XII. K S. SEPTEMBRIS.

Sunt etiam in hac regione oppida Allai, Ullae, Bidonii, Nuceti, Ardauli, quod cerasis abundat, et Busachii, monasterio Dominicanorum, et collegio Patrum Societatis Iesu, olim insignis. Neonelis autem, et Sorradilis oppida sunt dioecesis Sanctae Iustae, licet sint huius regionis.

Proxima regioni huic est regio Encontratae Austis in amoenissima et frugifera convalle, pascuisque montibus obsita, in qua duo concurrunt flumina, et tria extant oppida, nempe Thetis, Thianae, et Austis, parum invicem distantia.

Inde regio occurrit Mandralisai, aliquantulum aspera et montuosa, fluvio Massaris et alio innominato insignis, quae septem habet oppida, scilicet Desulis, Tonarae, Sorgani, Spasulis, Azarae, Ortueris, et Samughaei.

Interius, orientem versus, est regio Barbargiae Belvini, solum habens asperrimum et maximis circumseptum montibus, castaneis et iuglandibus refertis, ubi flumen Dosa defluit cum alio flumine. Extant in hac regione oppida Meanae, Gadonis, Arixi et Belvini.

Inde, meridiem versus, est regio Partis Valenzae dicta, solum habens amoenum, montibus Larae et Asunis aspersa, tritici, vini, et pecoris exuberans, multisque irrigua aquis. In hac regione Valentini populi consederunt, a Ptolomaeo memorati; interiitque Tirades oppidum; et extant Laconum, titulo Comitatus a Rege ... anno ... decoratum, Isilis, Norallai, Noragus, Genonis, Norecis, Senis, Accolis, Ruinae et Mogorellae.

Sequitur etiam regio Marmillae, in qua oppida Gestoris, Baruminis et Villae-Novae-Franchae huic dioecesi finem imponunt. De aliis autem regionis Marmillae oppidis, ipsiusque solo, agemus, ubi de Ussellensi dioecesi erit sermo.

De Sanctae Iustae civitate eiusque dioecesi.

Secundo ab Oristano lapide, antiqua Hiadis Civitas, dedita idolorum cultui, fuit mirabiliter destructa, fluctibusque stagni absorpta; et iuxta litus condita Sanctae Iustae civitas, cui nomen dedit sancta Iusta virgo et martyr, quae cum sanctis virginibus Iustina et Henedina, miraculis clara, magna Sardorum frequentia colitur, in templo ipsius urbis maximo, eisdem sanctis dicato, ubi sedes est episcopalis, quae, anno 1502, fuit ab Alexandro Papa VI Arborensi ecclesiae unita. Atque ita Praesule et populo destituta, ruinisque deformata, cernitur urbs ipsa, absque moeniis, unum tantum viculum retinens, quem ipsius stagni piscatores inhabitant.

Eius dioecesis interius est post regionem Campidani de Milis, incipiens a regione Partis Cieris-Realis dicta, quae plana est et iucunda, frumenti et vini feracissima, frugiferisque arboribus foecunda, duobus

bus fluviis multisque fontibus nobilitata, ubi equile regium est, et quatuor oppida, scilicet Paulis de Latere, Guilarzae, Aquae-Sanctae et Ardi-Maioris.

His oppidis adiacet regio Partis Cieris Superioris, seu Canalium dicta, et Comitatus titulo a Rege ..... anno ..... decorata, soli bonitate et rerum omnium abundantia, alteri huius nominis regioni non inferior, immo pascuosis nobilior. Extant in ea oppida Domus-novae, Norquiddi, Solis-Arenae, Todasunis, Turris et Seduli, quorum ultimum Comitatui nomen dedit: interierunt autem oppida Ustedi, Uras, Bocles, Micherii, Luci, Nordai et Guilcieris.

Inde sequitur regio Partis Baricati, in qua Sorradilis et Neonelis huius dioecesis oppida sedent. De reliquis huius regionis oppidis, eiusque solo, egimus iam ubi de Oristani dioecesi loquuti sumus.

Duobus his oppidis, ultimo recensitis, succedit regio Barbargiae Ololai, quae Cornu-Bovis, aliisque asperis et excelsis montibus condensisque sylvis obtegitur, ubi nobilia sunt pecuaria et fontes insignes e quibus plura oriuntur flumina; suntque in ea oppida Ololai, Gavoi, Mamoyatae, Orcade, Lodinae et Fonnis, in cuius agro caseus fit probatissimus.

Fuit haec regio Ololai cum aliis regionibus, scilicet Belvini, Bitti, et Mandralisai, *Barbarica* seu *Barbargia*, vulgo dicta, quia in illis habitarunt, ut inquit Strabo, lib. 5, Acolaei, qui barbari natione erant; et harum regionum gentes barbaricae sunt, ut inquit Iustinianus, in lege 2. § *in Sardinia*, codice de Offic. Praefect. Praet. Africae, et cecinit Sylius lib. 2:

« Barbarici studio ritus fovebat in armis
Fraude loci nata latebrosa per atria saltus ».

Et ita Barbarini appellantur a Divo Gregorio, in Regestro lib. 3, cap. 15 et 27 et lib. 9, cap. 17, qui eos ad fidem Christi convertit, et in parochiam harum regionum gentes et loca redegit, ut superius in libro primo historiae de rebus Sardois dixi.

De Terralbae civitate et dioecesi.

Post Sanctae Iustae agrum eiusque stagnum et fluvium, sequitur maritima Terralbensis dioecesis, cui nomen dedit Terralba, urbs antiqua, in planitie, non procul a stagno Marcelli, seu Saxi condita, quae nunc deserta soloque prostrata, herbis, rubis et virgultis obsita iacet, nullam antiquorum aedificiorum maiestatem retinens, praeter templum maximum, quadrato lapide constructum, et Divo Petro sacrum, in cuius frontispicio inscriptio huiusmodi legitur:

ANNO DOMINI CVM MILLE
CENTVM QVADRAGINTA CVRRVNT
MAII DIE DECIMA EPISCOPVS
MARIANVS HÆC POSVIT LIMINA.

Erat in ea sedes episcopalis, quae postea, anno 1502, fuit ab Alexandro Papa VI ecclesiae Ussellensi unita, et habet insignem dioecesim, et in ea est Abbatia de Ramis dicta, Ordinis .... estque dioecesis huius.

Regio Partis Montium, quae dextrorsum, versus mare, a finibus dioecesis arboreensis usque ad regionem Montis-Regalis, effusam habet planitiem frumenti feracissimam et pecorosam, in qua defluit Sacer fluvius a Ptolomaeo memoratus, et extat sancti Petri Terralbae ecclesia, Castrum et suburbium Uras, oppidumque Bonorcaidis, a piratis direptum depopulatumque. Intus vero sinistrorsum, ubi ea desinit planities, sunt montes pascui, sativi colles, et amoenae valleculae, in quibus extant oppida Mogori, Masuddae, Siris, Simalae, Gemusi, Pompi, Sarcellae, Gonni-Tramazzae, Gonni-Codinae et Morgongiori, unde nomen et originem sumpsit flumen, quod hanc percurrit regionem.

Huic succedit regio Encontratae Montis-Regalis, Comitatus titulo ab Alphonso rege, anno 1429, decorata, in qua Neapolites populi a Ptolomaeo memorati, consederunt. Extant in hac regione fluvii, excelsique montes ulmis, pinetis et aliis obsiti arboribus, praesertim versus mare, ubi erat olim regio Iudicatus Colostrai, seu Curatoriae

de Arbus, et nunc extant oppida Arbus, Serri et Guspini, atque interiere priscae urbes, a Ptolomaeo memoratae, Ossei nempe, et Neapolis, cuius templum sancto Nicolao dicatum, et alia antiqua monumenta cernuntur; Sardopatoris etiam fanum deperiit, et insigne castrum Herculense destructum, desertumque iacet, simul cum oppidis Archipi, Manisi et Maioris-de-Pont, quorum ruinae adhuc cernuntur. Interius autem planitiem habet insignem, in qua sunt oppida Gonni-Fanadigae et Papilionis, a piratis, anno 1584, direpti; oppidum sancti Gavini, in cuius agro fit optimus crocus, et sunt aquae amplissimae stagni, *Neapolitae* a Ptolomaeo dictae; et oppidum Sardarae, in cuius solo fontes calidi et salubres effervescunt, quae medelam, contra varios morbos, adferunt, iacetque semidirutum balneum priscae structurae, et vicinum Castrum Montis-Regalis, in excelso et arduo monte conditum, natura loci, moeniis et turribus satis munitum, unicum habens aditum, qua ad occidentem respicit.

De Ussellis urbe et dioecesi.

Ussellis civitas, Ptolomaeo, tab. VII, et Onuphrio Panvinio, lib. Imperii Romani, referentibus, fuit in Sardinia insignis Romanorum colonia, non in maritima occidua ora, ut existimat Ptolomaeus, cum nulla ibi cernantur urbis vestigia, nullumque supersit Ussellis nomen sed intus.

Est ergo interior regio, Ussellis nomine, seu Partis Ussellis, amoenis montibus pascuis et sativis respersa, ubi Ussellis est, cum maximis antiquitatis monumentis, et Ussellensis ecclesia cathedralis, quae Alensis etiam est dicta, postquam illius sedes episcopalis prope oppidum Ales eiusdem regionis, in ecclesia sancti Petri, prisca structura insigni, fuit collocata, quae sola, cum Episcopi domo, absque populo et aliis aedificiis, in solo campestri, raro a laicis, moleste a canonicis et aliis clericis longe commorantibus frequentatur. Habet tamen alia vicina eiusdem regionis oppida, nempe Ceprae, Gonni-Novi, Scovedi, Curcuris, Figus, Pau, Bannaris; et iacet in ea excisum castrum Margunulis, cuius ruinae cernuntur.

Huic regioni accedit alia eiusdem dioecesis regio Marmillae, amoenissima quidem et soli foecunditate celebris valles et colles planos, ad dexteram, montesque excelsos Iarae, ad sinistram habens, in qua sunt oppida Sezzo, Genuris, Sinis, Baradilis, Baressae, Azenis, Ussarellae, Ussarae-Magnae, Turris, Siddi, Paulis-Arbareae, Lunae-Matronae, Villae-Novae, Furni, Ceuni, Marae-Arbareae, et Castri-Platearum. Furni autem oppidum est regionis Partis-Montium, de qua loquuti sumus, ubi de dioecesi Terralbensi egimus. In hac dioecesi Iudicatus Arborensis terminatur.

De Caralitana urbe ac dioecesi.

Post Arboream, meridiem versus, sequitur tertia Sardiniae pars Caralis, Iudicatus titulo olim a Pisanis, postea regni nomine, ut inquit Iacobus Mainoldi de titulis Regis Philippi, cap. de Regno Sardiniae, decorata; quae, usque ad fines Gallurae effusa, mari Sardoo, Africo et Thirreno, abluitur, quatuor constat dioecesibus, Caralitana nempe, Sulcitana, Suellense ac Doliense.

In Caralitana dioecesi claruit urbs Caralis, quam antiquissimam fuisse, tradit Pomponius Mela lib. 2, cap. 5. Fuit enim ab Aristaeo, ut inquit Iulius Solinus, anno ante Christi adventum 1370, parva Graecorum manu, qui inibi dispersi, in tuguriis et speluncis habitabant, condita. Aut si, ut refert Pausanias, minores numero colonos habuit Aristaeus, quam ad novam urbem construendam satis essent, et propterea nullam in Sardinia urbem condiderit, fuit saltem a Carthaginensibus, anno ante Christi adventum 510, constructa, ut idem tradit Pausanias lib. 5, cap. 10, quem sequuntur Leonticus et Claudianus, qui eam non in vertice montis, sed ad radices, iuxta mare in longum sitam fuisse his carminibus ait:

> « Partem litoreo complectitur obvia muro
> Urbs Lybiam contra, Tyro fundata potenti
> Tenditur in longum Caralis .... »

Eam inter digniores et celeberrimas Sardiniae urbes numerat Strabo

urbemque civium Romanorum appellat Plinius, et urbem urbium illius regionis fuisse, referunt Florus et Fernandez qui tradunt, postea, anno ante Christum 175, à Tiberio Sempronio Gracco Consule, ob rebellionem et contumaciam fuisse expugnatam, et ut inquit Franciscus Berlingherius lib. 3, cap. 15 Geographiae, deletam, tantamque captivorum multitudinem Romam ex ea delatam fuisse, ut ex illis proverbium fuerit, ut inquit Cornelius Nepos lib. de Viris illustribus, celebratum : *Sardi venales*, quod tamen a Vejis originem duxisse, in lib. 1. histor. de rebus sardois, demonstravimus.

Ea deinde restituta et restaurata, fuit denuo variis et diuturnis bellis adflicta, Saracenorumque invasionibus prorsus extincta. Eius tamen ruinae surrexerunt iterum in fabricam Novae urbis Caralis, quae fuit condita in vertice ipsius montis, Promontorii Caralitani a Ptolomaeo dicti, ubi in subiectum mare prospectum habet iucundissimum; et ab oriente praeruptis ac inaccessis munitur rupibus; a meridie vero et occidente, loco clivoso, et difficilis ascensus. Fuit, anno circiter 1257, moeniis et turribus cincta a Pisanis, et *Castellum Castri* appellata, ut constat ex Ioanne Vigliano, Augustino Iustiniano, Paulo Interiano; et inscriptionibus in dictis turribus, et in frontispicio et suggesto marmoreo templi maximi sculptis. Sed postea antiqua sede archiepiscopali Caralitana ornata, crassiorique muro et multis circummunita propugnaculis et tormentis aeneis, reddita est a Carolo V Caesare et filio eius Philippo Hispaniarum rege, admodum tuta, ac fere inexpugnabilis; praesertim quia habet granaria publica, in quibus commeatus biennii, ad obsidionem urbis, sic accidat, semper reservantur; habetque tres puteos publicos, nempe sancti Pancratii, sanctae Crucis et Fori-Caseorum, largiter aquam propinantes; quin et in singulis aedibus, pro familiae potione et usibus, cisternae sunt. Patet urbis introitus tribus portis turritis. Prima, seu maior porta, meridiem versus, *Leonina* dicta, quatuor habet ordines murorum cum quatuor portis; secunda est porta sancti Pancratii, ad septentrionem sita, ubi est insignis turris, tota fere marmorea cum navigiorum speculatoribus, et habet tres murorum ordines cum tribus portis; tertia denique est porta Elephantis dicta, ubi est etiam nova

et magna turris, tota fere marmorea, occidentem spectans. Huius urbis aedificia insigniora sunt.

Templum maximum, archiepiscopali sede decoratum et parochiale sanctae Caeciliae sacrum, a Pisanis egregie constructum, columnisque marmoreis fulcitum, ubi suggestus marmoreus affabre elatus, multis sustentatur columnis in spiris et quatuor leonum simulacris venuste residentibus. Templum sanctae Crucis nunc est insigne collegium Patrum Societatis Iesu; templum sanctae Luciae monasterium Monialium Ordinis sancti Dominici; templum sanctae Elisabeth monasterium Monialium Ordinis sancti Francisci; et templum Pietatis, sodalitium Confraternitatis Confalonis dictae; domus archiepiscopalis; domus regia ubi Pro-rex habitat; domus senatoria; carceres publici ...

Haec urbs, licet parva sit, tria tamen habet suburbia, seu appendices, nempe Stampacis, Lapolae et Villae-Novae. Stampax occidentem respicit, priscis nudatum moeniis, habens templum parochiale, sanctae Annae dicatum; templum sancti Michaelis domus novitiorum Patrum Societatis Iesu; templum cum cryptis sancti Ephisii, ubi est sodalitium, vulgo Confraternitatis sanguinis Iesu Christi; et aedes sanctae Clarae Monialium clausarum Ordinis sancti Francisci.

Lapola, seu Marina ad meridiem vergit, super ruinis prostratae urbis Caralis condita, nunc a rege Philippo moeniis et propugnaculis munita, ubi est *palizzata*, iuxta mare palis septum. Habet templum sanctae Eulaliae Barchinonensis parochiale; templum sancti Antonii insigne infirmorum hospitale; templum sancti Leonardi ubi est sodalitium, domus Confraternitatis Orationis dictum; et templum sancti Augustini, egregia structura, hac tempestate fabricatum.

Villa-Nova sita est, ad orientem, in planitie sine moeniis; habetque templum parochiale sancti Iacobi Apostoli, et templum sancto Ioanni sacrum Dominicanorum insigne monasterium.

Extra suburbia habet Caralis templum sancti Saturnini, prope Villam-Novam, antiqua structura celeberrimum, prioratus Ordinis . . . . . ab Eugenio Papa IV, anno 1444, ecclesiae cathedrali Caralitanae unitus, ubi sanctus Fulgentius diu vixit. Habet templum Iesus, amplissimum monasterium Franciscanorum de Observantia; templum sancti Augustini, prope Lapolam, ubi ossa Divi Augustini diu conquieverunt,

insigne monasterium Ordinis Eremitarum sancti Augustini, nunc maioris tuitionis castri Caralis praetextu, a regiis ministris, magna ex parte, dirutum; templum sancti Francisci, prope Stampacem, celebre monasterium Franciscanorum Conventualium; atque, prope idem suburbium, monasterium Carmelitarum, cuius templum, magnifica fabrica, nunc construitur. Alia insuper sacella, insignia priscae Caralis monumenta, quae brevitatis caussa praetereo, huc usque cernuntur.

In praefatis suburbiis, omnes fere incolae originem ab antiquis Sardis duxerunt, atque ita genuinam retinent antiquorum Sardorum linguam. At in castro Caralis Cathalana utuntur, quoniam pulsis inde antiquis Sardis et Pisanis fuit, anno 1329, colonia et praesidio Aragonensium occupatum: omnes tamen eodem iure, iisdem magistratibus utuntur. Hilariter vivunt, omni abiecta tristitia, ingenti luxu et pompa ac frequenti conversatione diurna atque nocturna. Habent coelum innoxium, mare iucundum et portum amplissimum, agrum aliquantulum angustum, sterilem et aquarum indiguum; vinum in Caralitano solo gignitur optimum, sive album, rive rubeum, pomaque sapida exstant. In eo stabulantur cuniculi plures, nascitur salnitrum, quo ad tormentarium pulverem efficiendum utuntur, et ad fortissimam aquam componendam, qua ab argento aurum separatur. Ab oriente, magnas habet salinas, ubi aquae maris, aestivis solibus, in salem candidissimum abeunt; stagnum piscosum, aquaticis animalibus abundantissimum; solumque duodecim millium passuum longitudinis ab occidente in orientem, et trium millium latitudinis.

Dioecesim habet amplissimam, in qua primo occurrit regio Curatoriae Norae, Sulcitanae dioecesi confinis, tota deserta et sylvosa, solis feris, quibus maxime abundat, optimas praebens latebras. Sunt in hac regione montes Sancti Michaelis, Montis-Sancti, e quorum vertice Calathe insula, sereno coelo, prospicitur, aliique plures montes, pascuis satis idonei. Nec caret planitie, cuiusvis generis frugum feracissima, fluviis et salinis optimis decorata. In hac regione sederunt Norenses populi, teste Plinio, lib. 3, cap. 7, celeberrimi; et ut inquit Solinus, lib. 9, fuit a Norace Ibero condita Norae civitas, cuius meminere Ptolomaeus, Antoninus Pius, Pausanias, Leonicus,

et Marcus Tullius Cicero in Oratione pro M. Scauro, quem ab accusatione Norensium defendebat. Iacet nunc excisa in loco quem dicunt *Caput Pulae*, iuxta litus maris, ubi sancti Ephisii et Potiti martyrum corpora septingentis octoginta quinque circiter annis conquievere; eorumque sacrae aedes et urbis non spernendae reliquiae cernuntur. Interiit etiam in hac regione castellum Pulae et Santiscoratae, atque oppida Chiae, Salionis, Ortiacobi, Torralbae, Veslaris, Villae-Novae, Petrae-Salis, Cuchi, Petrae-Sterrittae, Garabionis, Paulis de Nivis, Sirochae, Sanctae Mariae Magdalenae et Capitis-Terrae.

Inde, Caralim versus, sequitur alia maritima regio Curatoriae Decimi, effusam habens planitiem pascuam et sativam, tribusque fluviis et piscoso stagno nobilis, in qua sunt oppida Decimi-Magni, Utae, Siliquae et Villae-Speciosae; prostrataque iacent oppida alterius Utae, Mogoris, Foixilis, Siportis, Sini et Ortixedri. Castrum Ioiosae-Guardae in excelso monte positum saepe memoratum est, et civitas, Valeria a Ptolomaeo dicta, quam non procul a Decimo-Magno fuisse, docent monumenta, quae ibi supersunt, et antiquae structurae aedes Divo Nicolao, et Divo . . . . . sacrae, ponsque maximus terdecim fornicibus connexus, fulcitusque.

Intus deinde sequitur regio Partis Hippis, tota fere plana, armentosa quidem, et gregum copia frequens, cui pabulum ubere suppeditat; aquasque habet stagnantes et irriguas, frigidas et calidas, quibus infirmi plures praesentaneum experti sunt remedium. In hac regione est castrum et oppidum Sorris, nunc dictum Villa-Sorres, Comitatus titulo a Carolo V Caesare, anno 1537, decoratum, oppidaque alia, nempe Decimi-Putei, Serrae-Magnae et Villae-Citri, malorum aureorum, citrorum et omnium cuiusque generis fructuum copiosi. Excisa vero iacent oppida Ippis inferioris, Pavi inferioris, Pavi superioris, Fanaris superioris, Fanaris inferioris, Ceni, Hispidi, Acchensae, Dorae, Fullis, Masonae, Issi, Paurissi, Murapupusi, Murci, Scani, Balnei, Sipoli superioris, Getaisanae, Sipoli inferioris, Gurgosi, Poli, Sogus, Palmae et Ideipe de Sturpone.

Interius postea se se offert regio Curatoriae Noraminis, agrum habens sativum, pascuum et aliquantulum montuosum, praesertim prope Forteum, ubi est excelsus mons Coronae-Rubrae dictus, et antiquus

pons lapideus cum perenni fluvio. Extant in hac regione oppida Noraminis, Villae-Graecae, Fortei, Noraci, Samassae, Serrenti, et Salluris, titulo Vice-Comitatus ab Alphonso Aragoniae rege, anno 1436, decorati. Desiderantur autem oppida alterius Noraminis, Partemontis, Capellae, Norapeci, Borri, Barallae, atque Seuci, quae prostrata iacent.

Inde ad oram revertenti propior Carali est regio maritima Curatoriae Campidani, tota fere plana, vinetis et culturae idonea, duobusque fluviis irrigua, et aliquantulum stagnans, in qua sunt oppida Seminis, Sexti, Septimi, Sinnai, Marae et Selargii, quae simul cum Uta, nunc faciunt Baroniam Sancti Michaelis, a Castro Sancti Michaelis dictam, quod in huius regionis monte, satis natura munitum, et prisca structura elaboratum cernitur. Sunt etiam in hac regione oppida Sumasi et Sancti Avendracis, quorum ultimum multis constat habitaculis, excisis viva ex rupe a Lybiis; oppida insuper Paulis, Pirri, Quartucci, et Quarti, a piratis, anno 1582, direpti; et excisa iacent castrum et oppidum Bonaeris, ab Alphonso Iacobi regis filio, anno 1345, conditum, multisque privilegiis et locis ditatum. Extant hic plures antiqui specus, sub viva rupe effossi, et templum parochiale Beatae Mariae sacrum, miraculorum fama et confluxu hominum notissimum cum insigni monasterio Beatae Mariae de Mercede, condito, anno 1335. Iacet etiam in hac regione prostratum castrum et oppidum Sanctae Igiae, seu Gillae, conditum a Gillo Marchione Longobardo, anno 1093, et proprio nomine, ut Hispani referunt auctores, insignitum, multisque praeliis, apud Augustinum Iustinianum et Paulum Interianum, nobile; simulque interiere oppida Sancti Vidriani, Cipulae, Severini, Sepolae, Parmae, Germeae, Sinnris, Seperae, Calagonis, Simbilis, Corongii, Feminale, Sanctae Mariae de Paradiso, Carbonariae, Siuri, Pituxi, Bargangiae, Sanctae Mariae de Claro, Salsalis, Saleminis, Scanni, Sirio, Serrenosi, Maturci, Solonis, Giuseramii, Gruoros, Siris, Tizae et Separasi.

Hinc proxima est regio Encontratae Sarrabi, partim montuosa et nobilia habens pecuaria, partim campestris atque frumentaria, stagno pisculento et flumine Doso, *Sepro* dicto a Ptolomaeo, et fluvio Chiaranae decorata. In hac, diutino bello, et piratarum incursionibus,

interiere oppida Tacati, Novaniae, Petreti, Villae-Tronae, Rastradi, Orréae, Ulmi, Igualis, Cortimiae, Pupus, Sorru et Sarrabi cum illius castro, in monte, arte et natura satis munito. Supersunt tantum oppida Murae-Verae et Sancti Viti; duoque alia oppida, nempe Villae-Putei et Petrae-Foci, quae sunt dioecesis Suellensis, de quibus loquemur ubi de hac dioecesi erit sermo.

Sulces et Villaeclesiarum urbes et dioecesis.

Suleitana, seu Villaeclesiarum dioecesis, inter Caralitanam, et Terralbensem, mari Sardoo abluitur, sic dicta ab urbe Sulcis, quae antiqua et celeberrima in Sardinia olim fuit, ut refert Plinius, ac Pompeianae factionis, ut inquit Iulius Caesar; nunc vero prostrata iacet, monumenta admiratione dignissima retinens, cum antiqua arce et cathedrali ecclesia magnifice constructa, Beatae Mariae dicata, quae nunc de Tartalia dicitur; eiusque dioecesis duabus regionibus constat, nempe Sulcis et Segerri.

Est regio Sulcis maritima et Caralitanae dioecesi contermina, tota sylvestris et derelicta, montuosaque nimis, a Capite Plumbi ad Canis Nigri speculam, pabulis tamen et venationibus est insignis. Fluviis irrigua abundat armento, oleabusque sylvestribus, et habet agros Palmae, Budelii et Tegulariae culturae satis idoneos. In hac regione interiere urbes antiquae populi, a Ptolomaeo, et Tegulae ab Antonino Pio memoratae, castrum Palmae et oppida Pixides, Nepos, Uratellis, Paesus, Burotri, Baidacaras, Baidacannas, Petrargius, Garavatae, Suergii, Arenae, Furmentedi, Tarsali, Pisami, Marbae, Xibaris, Puxmae, Malacatii, Paderios, Villae-Strubae, Baicucuri, Baterrae, Reni, Eradulis, Socomerris, Distrai, Adoi, Meriani, et Natalbis.

Huic regioni contermina est alia regio Segerri, quae ad Guspinios montes excurrit, et ipsa aliquantulum montuosa, praesertim ad Connesam, ubi est mons Sancti Ioannis, omnium excelsior atque argento, plumbo, sulphure et gemmis dives. Gignit genus quoddam terrae, ex quo fit color gilvus; habet aquas, fruges et pascua copiosissima,

praesertim ad radices montium, ubi Villaecclesiarum urbs est sita, octo mille passibus a mari procul, anno 1322, moenibus et turribus a Pisanis cincta, et quatuor portis ornata, nempe porta *Magistra*, ad meridiem, versus ecclesiam sanctae Mariae Vallis Viridis; porta *Nova*, ad occidentem; porta sancti Antonii, ad aquilonem; et porta *Castri*, ad orientem sita, ubi castrum Salvae-Terrae, alias Sancti Gantini appellatum, in monte edito, natura loci, et antiqua structura satis munitum, tutam reddit urbem, quae fontibus quatuor scatet, et templum habet insigne, sanctae Clarae dicatum, ad quod sedes episcopalis Sulcitana, fuit anno 1502 ab Alexandro Papa VI translata, ubi est prioratus sanctae Luciae Ordinis . . . . . Decoratur praeterea urbs templo sancti Francisci, praeclaro Franciscanorum Conventualium monasterio et collegio Patrum Societatis Iesu, nuper condito. In hac regione extant oppida Villae-Massargiae, et Domus-Novae, cuius arx et moenia fuere, anno 1288, a Pisanis excisa; et interiere oppida Frongiae, Sebassus, Deius, Ursa, Mosei, Margan, Barca, Pardi, Pervei, Seca, Serrai, Atesae, Guidandali, Cisae, Villae-Novae, Macicomae, Tuloi, Parmianae, Streae, Formentebido, Sibobessi, Sigulis, Corensae, Antessumadae, Argenis, Gallumptae, Gallasurbe, Ardae, Encladi, Sirici et castrum Baratulis cum insigni castro Aquae-Fridae, in edito monte et undique praeciso, condito. His Sulcitana dioecesis constat.

Doliae civitas et dioecesis.

Post Sulcitanam et Caralitanam dioecesim, sequitur interius mediterranea dioecesis Duliensis dicta a Dolia antiqua civitate, nunc destructa, etiam Bonadolia, seu Bonavolia, et Sacti Pantaleonis appellata ab eius cathedrali ecclesia, sancto Pantaleoni sacra, ecclesiae Caralitanae, anno 1502, ab Alexandro Papa VI unita, in qua est

Regio Doliae plana, frumentaria et paucis aspersa collibus per quam fluvii decurrunt. Exstant in ea oppida Samazzai, Sicci, Sardiani, Piserae et Monasterii; cetera interiere, nempe Barallae, Sipiolae, Sidriani, Bacchi, Stranae, Boraculi, Turri, Cisternae, Ergati, Iannae,

Tragudori, Moscati, Donaris, Moduli, Parasuli, Ninoxi, Segogus, et Nurx.

Inde sequitur regio Curatoriae Trexentae plana, irrigua et amoenissima, cuiusque generis frugum et arborum domesticarum feracissima, in qua sunt oppida Seleghae, Sinni, Goi-Maioris, Guasilae, Ortacesis, Senorbis, Segolai, Arixi, Sancti Basilii. Iacent etiam excisa oppida Segariu, Seleghe, Aluxe, Sebosu, Bangiu, Samieri, Arcuasili, Turris, Separae, Sebogas et Goi.

Postea interius se offert regio Curatoriae Siurgus, in optima sita planitie, frugum et domesticarum arborum satis foecunda, aquis fluminis Dosae nobilis, in qua sunt oppida Isili, Gergei, Scholchae, Mandas, Gesici, Serri, Donigallae, Siurgi, Orroli, Villae-Novae-Tullo, Nurri et Sassai. Interierunt autem oppida Giudisalpae, Guidillae, Cossi, Lesci, Sadali, Guisei, Barex, Sinesi, Serassi, Speciani, Stercilis, Serchi, Seredai, Usasse, Torbenegentilis, Orsi, Mussi, et Nauli.

Dextrorsum est regio Curatoriae Gerrei, seu Galillae dicta, adspersa sylvis et montuosa, pascuis magis, quam culturae idonea, per quam etiam flumen Dosa decurrit; et in ea sunt oppida Paulis, Silius, Ballai, Armungiae, Salti et Siseni; et iacent excisa oppida Latini, Nuraxi, Sualegi, Castagni, Crani et Gonosae, cum castro Orgulosi, a Iudice Arboreensi desolato.

Suellis urbs, et dioecesis.

Suellis, quibusdam opinantibus, fuit prisca Susallei villa, a Ptolomaeo memorata, quae temporum progressu et colonorum multitudine oppleta, sede episcopali decorata fuit, in qua Divus Georgius, miraculis clarus, sedit, et ipsius templi maximi est patronus, cuius corpus ibi sepultum, populi frequentia decenter veneratur. Ea tamen sedes, anno circiter 1418, fuit a Martino Papa V, precibus Eleonorae Maurique Comitisse de Chirra, ecclesiae Caralitanae unita. Atque ita civitas ipsa proprio Praesule et moeniis destituta, parvo populo sedet in regione Marmillae, extra suam dioecesim, quae maritima

est, et a finibus Caralitanae, et Doliensis incipit, ubi Scala-Plana oppidum regionis Siurgus et Petra-Foci, et Villa Putei regioni Sarrabi existunt.

Hinc ergo incipit maritima huius dioecesis regio Iudicatus Chirrae, titulo Comitatus a Petro Aragoniae rege, anno 1363, decorata, quae solum habet, pro maiori parte, asperum montibus, pabulisque potius quam culturae idoneum, in quo Siculesii populi, a Ptolomaeo memorati consederunt; et nunc iacent excisa oppida Tartaniae, Ulli, Sancti Petri, et Lentischi, atque urbs Lezae a Ptolomaeo memorata, castrumque et suburbium Chirrae, multis praeliis et agro frugifero clarum. Unde tota regio remanet derelicta et sylvosa.

Huic contermina est regio Barbargiae Seulis, altis montibus et condensis sylvis, aratri impatiens et frumenti indigua, solaque aquarum exuberantia insignis, in qua sunt oppida Seulis, Ossassai, Sehui, Strizzalis et Sadilis, iacetque solo prostratum Genossis oppidum.

Ad oram revertenti se offert regio iudicatus Ogugliastri, multis quidem aspersa montibus, glandium et castaneorum arboribus refertis, sed multis in locis plana, amoena et frugifera, malorumque aureorum, citrorum, limonum et aliarum cuiusque generis arborum, ac fructuum feracissima, melleque optimo copiosa, in qua populi Corpacensii, a Ptolomaeo memorati, consederunt; et anno ..... filia regis Navarrae condidit templum sanctae Mariae Navarresae dictum, et cum suis incoluit oppidum ibi, cum castro Ogugliastri et aliis excisum. Extant tamen adhuc oppida viginti duo, nempe Tertaniae, Leisci, Ulatei, Ossini, Gairo, Lanusei, Loccieri, Barii, Turtulini ubi stagnum est pisculentum, Girasolis, Lotzorai, Ilboni, Ellanae, Arzene, Stirzale, Baunei, Tirsi, Orzolei, Marmieris et Toloniae. Orgosolis autem oppidum est regionis Curatoriae Doro et Oliena est Gallurae Iudicatus, de quo nunc dicendum restat.

De Gallura eiusque Galtellina urbe et dioecesi.

A finibus Caralitanae provinciae, statim post Olienae altissimas rupes, sequitur Gallurensis quarta Sardiniae pars usque ad flumen Cocinae, Logudorii terminum excurrens et abluitur, ab oriente, mari

mediterraneo, ab aquilone autem, mari, quod a Plinio *Taphros*, ab Antonino Pio *Gallicum* appellatur, a Gallis, qui teste Annio Viterbiense, sedes in ea regione collocarunt. Fuit haec Sardiniae pars, anno 1050, Iudicatus titulo a Pisanis decorata, et anno 1234 Regni nomine a Friderico imperatore ornata. Sed iis a Petro rege Aragoniae obliteratis titulis, anno 1359, fuit Galtellina regio titulo Comitatus ab eodem rege Petro, anno 1370, decorata. Duabus dioecesibus Gallura insignitur, nempe Galtellina et Civitatense.

Dioecesis Galtellina, post Suellensem, in altissimis Olienae rupibus incipit; et habet Lollove regionis Nuori, et Olienae oppidum regionis Ogugliastri, mirabili fonte eiusdem nominis notissimum, in quo oleastrinum oleum, et aulea tapetia, lodicesque texuntur.

His succedit regio Baroniae Orosei, iuxta mare, plana, et Lesitanas aquas et Cedrum fluvium, ut tradit Ptolomaeus, habens, quae, aestivis solibus, aërem noxium reddunt. Interius aspera est, et excelso Monte Sancto, aliisque pascuis montibus aspersa, ubi est civitas Galtellina, moeniis nudata, sed antiqua arce munita et episcopali ecclesia, Divo Petro sacra, ornata, quae, anno 1132, fuit ab Innocentio Papa II, ut constat ex illius epistola, ecclesiae Pisanae subposita, Sigonio, lib. 11 de Regno Italiae; Sabellico, emade 9, lib. 4; Blondo decade 2; et Ioanne Villano, lib. 4, cap. 2, referentibus; et anno 1496, ecclesiae Caralitanae ab Alexandro Papa VI unita. Aliud etiam templum in ea est insigne devotissima Crucifixi imagine, quam populi frequenter venerantur; extantque alia septem vicina oppida, nempe Irgoli, Gonifai, Loculi, Lulae, Drugali et Orosei ubi est insigne castrum Orissae; iacent autem solo prostrata oppida Golionis, Binissae, Duascodere, Dulosorre, Murae, Scopeti et Sivilini.

Interius deinde est regio Barbargiae Bitti, montibus excelsis scatens, pecorosa potius, quam frumentaria, in qua excurrunt duo flumina, et sunt tria oppida, nempe Bitti, Gorofai et Onani.

Ad oram autem revertenti occurrit regio Baroniae Posatae, versus mare, plana, frugifera et vini optimi ferax; saccaro aptissima, fluvio et salinis nobilis; intus vero montuosa et pascuis magis, quam culturae idonea. Hic consederunt Lucii Idoresii Phrygiae populi, a Ptolomaeo memorati; et nunc est castrum Fabae multis praeliis clarum,

in vertice montis, natura et arte munitum, et suburbium Posatae, oppidaque Lode, Torpe et Siniscolae, ubi spina coronae Dominicae adservatur, et fons mirabilis adfluit. Iacet solo prostrata urbs antiqua Feronia, a Ptolomaeo memorata; et oppida Gorrono, Lineris, Montinargii, Stellani, Guidani, Illoi, Ossio, Ortinurati, Corvere, Hurulis et Isarlis etiam interiere.

Sequitur deinde regio Curatoriae Orfidis, tota deserta et sylvosa, pabulum uberem suppeditans, fluvio, salina, stagno et portu nobilis, in qua interiere oppida Orfudae, Orfidis et Requisonis.

Civitae urbs et dioecesis.

Post Galtellinensem, septentrionem versus, sequitur dioecesis Civitatensis a Civitae urbe dicta, quae, anno ante Christi adventum, 1340, fuit, in campestri solo et ora maritima, a Galata, ut inquit Annius Viterbiensis, colonia Gallorum condita, et ab eius patre Olbio, *Olbia* etiam ab Orosio et Ptolomaeo dicta; et anno, ante Christi adventum, 264, ut refert Fernandez et Ioannes Tonara, fuit a Lucio Cornelio Scipione expugnata, et temporum successu, deleta, atque obruta; super cuius ruinis constructa postea fuit urbs Phausiana seu Phausina, seu etiam Phausania, episcopali sede decorata, in qua sedit Beatus Simplicius, qui saeviente Diocletiani persequutione, anno salutis 301, a barbaro Sardiniae Praeside, pro Christi fide, lancea confossus fuit; nulloque suffecto antistite, sedes vacavit, usque ad annum 601, quo sancti Gregorii Papae iussu, Victor Episcopus creatus, paganos idola colentes ad christianam fidem convertit, et sedem collocavit in templo affabre elaborato ac Divo Simplicio dicato, quod integrum adhuc cernitur, nomen Civitatensis ecclesiae habens, quae prius exempta fuit; anno tamen 1198, ab Innocentio Papa III fuit Archiepiscopo Pisano subposita. Urbe demum isthac, Genuensium et Pisanorum bello, etiam desolata, fuit in eodem loco civitas Terrae-Novae condita, et episcopalis sedes ecclesiae Ampuriensi ab Alexandro Papa VI, anno 1502, fuit unita, et Archiepiscopo Turritano subposita.

Est Terrae-Novae civitas parva, populo infrequens, viribus et opibus exinanita, vastata, et a Draguto Turca incensa. Portum habet, *Olbianum* a Ptolomaeo dictum, tutissimum atque amplissimum, longitudinis sex millium passuum, olim difficilis ingressus, maxime inexpertis; et propter parvos scopulos et saxa, quae in eo sunt, a magnis navigiis subiri non potest; eius namque fauces obturatae fuerunt a Genuensibus, iactis in profundum molibus. Agrum habet in circuitu planum et frugiferum, antiquitatis retinens praeclara monumenta; in eo enim sparsim hic et illic cernuntur priscae aedificiorum columnae, epistilia, lapidesque septi et quadrati, nec non et aqueductus, qui ex fonte sanctae Mariae Capitis Aquarum, ubi parva turris est, trium millium passuum spatio, copiosissimas olim aquas in urbem ducebat. Extant etiam, non procul ab ea, salinae, quarum non omnes aquae in salem abeunt; et flumen Prati Oggiani, anguillis, torrentinis, et mitulis copiosum. Dioecesim habet amplissimam, sed maiori parte desertam; nam habitatur solum regio Curatoriae de Geminis, quae mediterranea est, sylvestris, montuosa et pascuis solum idonea, multisque fluviolis irrigua, in qua est excelsus mons Limbarae; et extant oppida Nughes, Luris, Calangiani, Templi, Agii et Bortigiatae. Reliquum vero dioecesis, omnisque plaga maritima relicta iacet. Interiere namque in ea duodecim antiquissima oppida, quae ibi, testibus Pausania, et Ptolomaeo, a Corsis profugis fuerunt condita. Iacent excisae urbes Erici et Publii, a Ptolomaeo memoratae, et castrum Petresi, insigni fabrica, in planitie, non procul a Terra-Nova olim conditum, castrumque Texti, in edito monte, moeniis, turribus et natura satis munitum, ac denique oppida Verri, Pusolis, Caressi, Torecii-Maioris, Calagrani, Toreccini, et Sancti Comiani.

Hanc regionem sequitur alia Fini-Montis Curatoria dicta, in qua erat praefatum oppidum Sancti Comiani, nunc excisum, et Pisana communitas equarias habebat.

Huic succedit regio Caviani, nunc deserta, quae solum habet excisa oppida Caviani et Oggiani.

Alia sequitur regio Curatoriae de Uralis, habens excisa oppida Azzucheni, Albarani et Castri.

Post hanc se offert regio Curatoriae Balagnani, habens oppida prostrata Nuraquis, Uramni, Sancti Stephani, Baronis, Vineae-Maioris et Telargii.

Accedit postea regio Curatoriae Montanae, in qua iacent diruta oppida Asuni, Albargius, Aristani et Loci-Sancti, ubi sacrae aedes Beatae Mariae et sancti Nicolai et sancti Trani adhuc cernuntur; excisaque sunt etiam oppida Horti-murati, Arcagani, Lapaligae, Malassi, Agoragni et insigne oppidum Longonsardi, situm in ora maritima, contra Bonifacium Corsicae.

Denique se offert regio Curatoriae de Lanas, ubi excisa iacent oppida Vignolis, Agugaris, Gardoci, Lapiae, Malae-terrae, Davi et Saragni, atque insuper Carsianae, Huxgranae, Lacostae, Azini, Cremisadae, Carvadis, Capucerae, Agraganis, Melaxini, Conaris, Alangii, Baradilis et Deviani.

Quare praefati septem populi huius dioeceseos, qui adhuc superstites sunt, agrum possident longe, lateque vagantem, fontibus et fluviis irriguum, glandiferisque sylvis, magnitudine, pastione et venatione ceteros antecellentem. Multi ex illis pastoritiam et agrestem cum tota familia, in montibus illis, degunt vitam; mille greges illi, totidemque armenta, per herbas pascunt; caseum probatissimum faciunt, porcosque saginant, ex quibus salsamenta optima, farcimina, pernae, petasonesque fiunt.

Habitant hi et alii Sardiniae pastores ruricolentes dispersi per insulam, quandoque aperto coelo, et saepe sub frondosa arbore, vel in parvis casis, stramentis vel suberis cortice, tectis; multique in Noracibus, a Norace, aliisque Hiberis Sardiniae colonis passim per insulam, in locis agrestibus et montuosis, conditis, qui, ad instar rotundarum turrium, in angustiam ascendentium, extructi et testudinati fuerunt, absque luto, aut calce, solisque rudibus lapidibus, tantae magnitudinis, ut qui obeliscos Ægypto ademptos ignorant, non facile sibi persuadeant ingentes eas moles potuisse, hominum viribus, eo comportari, et in altum tolli. Saepe ipsi summa diligentia perquisivi an illius saeculi mausolei, turresve fuerint, nec tamen hominum memoria, aut operibus, aut lapidum inscriptionibus adinvenire potui. Saepe illos adii et plures solo prostratos, plures adhuc integros in-

veni, habentes fornices optimas et amplissimas, angustissimas vero ianuas, et intra muri mediam latitudinem, gradus, per quos in altum conscenditur; tantoque spectaculo intentus obstupui, ob tantae magnitudinis, ac magnificentiae miraculum. Haec antiquissima aedificia inter mirabilia retulit Aristoteles, in lib. de Admirandis in natura, cap. 87, et testatur, eius aetate, in Sardinia fuisse alias vetustissimas fornices, et inarcuata domicilia, modulatis quibusdam, sed disparibus, compactas numeris, olim a Iolao Iphiclis filio constructa, quorum tamen nulla vestigia, hac tempestate in insula reperiuntur. Sed de Sardiniae chorographia hactenus.

IOANNIS FRANCISCI FARÆ

SASSARENSIS

I. V. D.

ARCHIPRESBYTERI TVRRITANI

DE REBVS SARDOIS

Liber I.

ILL.MO D.NO D.NO

MICHAELI A MONCADA

COMMENDATORI ORDINIS MILITIÆ SANCTI IACOBI DE SPATA,
DE CONSILIO SUÆ CATHOLICÆ MAIESTATIS D.NI NOSTRI REGIS PHILIPPI,
ET IN REGNO SARDINIÆ LOCUMTENENTI ET CAPITANEO GENERALI.

IOANNES FRANCISCUS FARA

I. U. D.

SALUTEM P. D.

Doctissimorum virorum secutus sententiam, Praeses Ill.me, semper existimavi rerum priscarum historiam, veterisque memoriae cognitionem magnos usus, uberesque fructus adferre iis praesertim hominibus, qui civilem et pontificiam disciplinam adipisci cupientes, utriusque iuris scientiae strenuam dant operam, et vehementer insudant. Etenim, per eam, non modo quae, multis antea saeculis, ab infinitis prope hominibus gesta fuere, veluti subiecta oculis, per paucissimos dies, recognoscimus; et quod alii, summo labore, magnoque vitae periculo, ac fortunarum, experti sunt, in otio, atque umbra, consequimur: verum etiam alia multa ad iuris interpretationem nobis suppeditantur, quibus si careamus, in legendo, scribendo et disputando, inopes saepenumero, et indocti reperiemur. Etenim quidem ex eius

ignoratione infiniti quidam errorum rivuli in nostrorum scripta inundarunt, id quod etiam in Accursio, et Bartholo huius nostrae philosophiae Principibus saepe notari et reprehendi vidimus. Ideo mirum videri non debet si ego, qui hanc iuris scientiam profiteor, bonos etiam historiarum auctores, summa cum diligentia et impensa, mihi comparavi, multumque temporis et studii, eos legendo, et pervolutando traduxi: nam et id feci exemplo Cassii iurisconsulti, et multorum iurisperitorum et orthodoxorum patrum Eusebii, Hieronymi, Isidori, Bedae, Orosii, et Antonini, qui summo studio et labore historias legerunt et scripserunt, et ex hoc mearum vigiliarum fructum cepi maximum, miramque suavitatem ac voluptatem, tam in legibus et epistolis decretalibus interpretandis atque explicandis, quam etiam in cognoscendis rebus, a maioribus nostris praeclare in Sardinia gestis, atque legendis ipsius natalis soli laudibus, quas externi scriptores, variis in locis, sparsim, atque obiter, literis consignarunt. Dolui tamen, et mirabile mihi fuit neminem unum saltem e nostratibus inveniri potuisse, qui antiquum Sardiniae statum, illius gentis originem, mores, et vitam, resque praeclaras, iusto volumine, sit complexus, et ipsam patriam merita laude ornaverit. Quare nostrorum incensus amore, patriaeque laudis dulcedine, hanc provinciam suscepi, et maiorum nostrorum historiam in fascem colligere aggressus sum, compendioseque, duobus libris, ab ipso ovo, usque ad nostra tempora contexere, Sardiniamque ipsam, veluti in tenebris consenescentem, pro viribus, in lucem vindicare. Itaque hunc primum librum iam elaboratum, omnique ex parte absolutum, quem multi non solum desiderarunt sed et vehementer petierunt et efflagitàrunt, nunc tuo iussu, tuisque literis impulsus, Praeses Illustrissime, in lucem pro-

ferre, et ad te mittere volui, tam ut tuae morem gererem voluntati, et tibi debitum praestarem obsequium, quam etiam, ut de hoc libro tuum, ceterorumque subirem iudicium: ut si factum, consiliumque hoc meum probatum intelligam, ad reliquum alacriter librum properem, quo tuorum etiam maiorum gesta leges, eique extremam felicius imponam manum. Ceterum non ignoro quosdam fore, qui volumen hoc ex multis auctoribus ita compactum, quasi ex alienis racemis factam vindemiam, calumniabuntur. Hos ego admonendos esse putavi tot clara vetustatis monumenta, hominumque priscorum facta, quae divinari nequeunt, non aliunde, quam ex veterum scriptis, carptim deligi potuisse, in quibus nimium eorum auctoritati, et verbis inhaesisse videbor, sciant id adeo fecisse me, ne ab historiae fide legentes abducere viderer, quando non modo eorum nomina, sed verba quoque passim allata agnoscerent. Accipe igitur, Praeses Illustrissime, hoc munus, qualecumque sit, veluti pignus et monimentum meae erga te observantiae, quod, quamvis sit admodum exiguum, ut tanto viro, primaria nobilitate conspicuo, offerri debeat, non tamen existimo illud tibi fore prorsus inutile, idque hoc maxime tempore, quo pro Maiestate Regis nostri Philippi, summo cum imperio et dignitate, Sardiniam regis, et aequissime moderaris, quique Insulam ipsam, non sine magno labore, et vitae tuae discrimine, terra, marique, aestivo tempore, peragrasti, ut eam (quod optatissimum Christianissimo Regi nostro Philippo erat) praecipue turribus, ac gente bellicosa munires, malis hominibus purgares, et felicitati restitueres. Nam istarum tuarum actionum, totiusque Regni administrationis exempla ex summis viris hic liber tibi subpeditabit, si horis succisivis, quibus a curis vacabis, eum legere

dignaberis: quae si tibi non iniucunda esse cognovero, operae pretium me quidem fecisse putabo, et ad maiores res, quas iamdudum prae manibus habeo, perficiendas vehementius incitabor. Vale.

Sassari, idibus iulii 1579.

AD INSULAM SARDINIÆ IN LAUDEM AUCTORIS.

Insula de Lybico circum spumosa profundo
Hesperias inter concelebrata plagas,
Obruta Cimmerias sensisset pene tenebras,
Ni celeri clarus Fara caveret ope.
Ille tuos prima descripsit origine Reges,
Et dedit in fastos fortia gesta Ducum.
Ille suis saeclis varios venisse colonos,
Atque vaga sedes appetiisse rate.
Tum mores, habitusque, et facta vetusta priorum,
Sumptaque ab humano nomina nota pede.
Ceteraque ad nostrum facile trahit ordine tempus
Quaecumque historica sunt rata visa fide.
Reddita laus patriae toto memorabilis aevo,
Nec minor Auctori fama futura suo.

LAUS D. O. M.

AUCTOR LECTORI

Cupiebam vehementer, et animo proposueram meo, chorographiam, rerumque in ea gestarum historiam, quam ex optimis quibusque scriptoribus et monumentis, summa cum diligentia et fide, collegeram, iusta Horatianum consilium, domi custodire, et illius editionem in multos annos differre, ut ea omnia, quae variis curis implicitus scripseram, cum otio, et animi tranquillitate, recognoscerem, augerem, et accuratiori stylo perpolirem, omnemque historiam, a mundi principio usque ad nostra haec tempora, simul cum Insulae descriptione, in publicum perfecte emitterem. In quo proposito semper permansissem, nisi me superiorum auctoritas, amicorum consilium et plurimorum efflagitatio impulsissent praedictam mutare sententiam. Hi enim, cum primum hunc librum, qui ab orbe condito, usque ad annum salutis septingentesimum quinquagesimum sextum, rerum sardoarum continet historiam, perfectum et omni sua parte absolutum esse legerunt, supramodum probaverunt, lectioneque dignum esse dixerunt, nec eius editionem ulterius, quousque cetera omnia sint absoluta, esse differendam contenderunt. Quare, ut illorum iudicio, et suasionibus adquiescerem, eorumque votis satisfacerem, librum ipsum typographis edendum excudendumque tradere volui, atque ita, in patriae laudem divulgare res Sardorum priscas, antiquum eorum statum, dignitatem et christianae religionis cultum, quantique nominis et existimationis Sardinia fuerit apud omnes reges et gentes,

quae ex diversis regionibus confluentes, vel in eam colonias feliciter deduxere, vel pro ea consequenda aut conservanda, asperrima bella gessere. Alium huius recentioris historiae librum, usque ad haec nostra tempora digestum, haud multo post, si plus otii nactus fuero, politius limatum, atque ornatum evulgandum curabo. Sardiniae quoque descriptionem, tota Insula peragrata, omnibusque eius partibus inspectis, et cum sententiis scriptorum accurate collatis, excusam proferre conabor et properabo. Interim Lectorem candidissimum, et eruditissimum rogatum velim ut benigno et aequo animo hunc librum accipiat, eiusque historiam legat; et priusquam de ea iudicium faciat, auctores omnes, pro maiori veritatis et diligentiae meae testimonio, ubique ad satietatem adlatos omnino videat; et illis perspectis, si quid erratum esse repererit, seu aliis monumentis, mihi huc usque incognitis, iuvari posse eam historiam censuerit, adsit quaeso, et animadvertat. Non enim sum nescius humanae cognitionis esse errare, solisque immortalibus datum esse in nullo labi, et omnia memoria complecti: neque aegre fero a quocumque doctiore, eruditioreque corripi, si modo id non ambitiose, livido et canino dente, sed amice mecum quispiam agat, et boni consulat, si non quod volui, sed quod, pro virium mearum tenuitate, potui, ex meis studiis deprompsi. Sed quoniam tempus est ad rem institutam devenire, nunc pluribus agere supersedebo, historiamque ipsam adgrediar.

IOANNIS FRANCISCI FARÆ

SASSARENSIS

I. U. D.

ARCHIPRESBYTERI TURRITANI

DE REBUS SARDOIS

Liber I.

Primi Sardiniae coloni ante diluvium eiusque solitudo.

Condito orbe, gentiumque multitudine repleto, Gigantes, ad Cataclysmum usque Sardiniam, aliasque Mediterranei maris Insulas, incoluisse ex Beroso (si verus est eius, qui fertur, libellus) satis constat. Illis demum ex magni diluvii aquis extinctis, anno ab orbe condito 1657 ut Philo, Moyses et Ioannes Lucidus, quos sequimur, subputant, Sardiniae solitudo est secuta, quae, eodem Beroso teste, ad annos 560 duravit.

PHORCUS PRIMUS SARDINIÆ REX

et Thusci Vetulonenses primi, post diluvium, coloni.

Phorcus Thosae, Nephtuimique filius, et, ut inquit Berosus, nepos Mesraimi filii Cam, filii Noe, fuit primus Sardiniae rex, ut Varro et Servius tradunt. Mesraim enim, quem Ægiptii Osiridem vocant, tota potitus Italia, anno ab orbe condito 2216 duos creavit reges, Laestrygonem Italiae, et Phorcum Sardiniae et Corsicae, ut ille terrae, hic mari praeesset. Itaque Phorcus, anno 2220 Sardiniam

Vetulonicis colonis complevit, ut ex Beroso et Ioanne Annio constat, et Strabo tradit, dum inquit, ante adventum Iolai, Thuscos barbaros in Sardinia habitasse. Erant hi Vetulonenses antiqui Hetruriae populi, qui ex Annii sententia, iuxta Viterbium, vel ut inquit Raphael Volaterranus, ubi nunc Massa est, vivebant. Regnavit Phorcus in Sardinia, annos, ut creditur, 33, et tandem ab Atlante, navali praelio, superatus, undaque obrutus, neque uspiam postea inventus, creditus fuit se in Deorum marinorum numerum recepisse, et plures Deos sub se habuisse, ut refert Servius, et Varro, unde Virgilius, libro 5 Æneidos, inquit :

Tritonesque citi, Phorcique exercitus omnis.

His temporibus Sardiniam *Cadasone*, hoc est, sacram crepidam, ab eius forma, seu proprio Thuscorum calceo, fuisse appellatam refert Annius ex Beroso.

MEDUSA.

Medusa fuit Phorci filia ex Cetho coniuge nata, ut Ovidius et Lucanus tradunt; et anno 2253, defuncto patre, in Sardiniae regno successit, ut refert Bergomensis in 4 Supplementi, ubi de Perseo agit. Hanc fuisse omnium suae aetatis mulierum pulcherrimam testatur Isacius; doctissimam quoque fuisse, et solitam in venationes et pugnas exire Bergomensis et Pausanias referunt. Regnavit annos circiter 28, et cum postea Perseo, qui contra eam arma ceperat, acie occurrisset, noctu per insidias oppressa iacuit, eiusque opes, prope infinitas, et praecisum caput, ut spectaculo esset, Perseus in Graeciam reportavit. Unde confictum fuit Medusae caput serpentibus fuisse crinitum, hominesque illud conspicientes in saxa convertisse, atque alia multa; quae, cum sint fabulosa, et, ut arbitror, de Medusa alterius Phorci, Oceani Afri regis filia, dicta, consulto praetereo: nam duos esse Phorcos tradit Probus, unum Sardiniae alium Africae regem.

HERCULES.

Hercules antiquior ex Osiride et Cerere Thebis natus, cui nomen Lybyus, seu Luabin erat, cognomentum vero Hercules, cum in Africa, Asia et Europa res memorabiles et praeclaras gessisset, Italiam et Siciliam tyrannis gigantibus liberasset et magna cum laude gubernasset, tantum opinionis fulgorem sibi conciliavit, ut Sardiniae coloni Thusci, obtruncata, ut dixi, Medusa, eum in regem adsciverint. Itaque anno 2281, ut creditur, e Sicilia vocatus in Sardiniam venit; et ab accolis thuscis exceptus, rex salutatur. Hic insulam perlustravit, in ordinem et sui dominationem redegit, et postea aetate admodum gravis ab insula decessit, et Hispaniam petiit, ubi anno 32 quo regnare in Sardinia coeperat, aetatis vero suae ferme 200.mo, ab humanis discessit, et apud Gades fuit sepultus.

Hoc tempore ab ipso Hercule Turrium praeclara civitas nomen Turris Libysonis sumpsit, ut a Plinio et Ptolomaeo vocatur, et ob id urbem augustam Herculis fuisse existimatur, nam *Libyson*, teste Annio, Herculis Augustam significat, et ea ratione Foro-Augusta Hispaniae civitas *Libysoson* ab eodem Hercule fuit appellata, ut ex Plinio tradit Franciscus Tarapha. Ab isto quoque Hercule creditur nomen sumpsisse portum Herculis, quem in Sardinia, prope Noram, meridiem versus, esse testatur Ptolomaeus insulas etiam Herculis, quas in Sardinia, prope promontorium Gorditanum iacere, referunt Plinius, Ptolomaeus et Marcianus Capella, ab eius adventu, hoc tempore, nomen habuisse iudicatur.

GRÆCI.

Mortuo Hercule, variae terrarum nationes in Sardiniam venere, et in ea dominati sunt in primis Graeci mercatores, qui illuc, teste Pausania, commerciorum gratia, adnavigabant, et colonias Graecorum in ea collocarunt, anno, ut creditur, 2374, et eo tempore, Insula

a Graecis, ob similitudinem vestigii, *Ichnusa* fuit appellata. Unde Sylius inquit:

> Insula fluctisono circum vallata profundo
> Castigatur aquis, compressaque gurgite terris
> Enormes cohibet, nudae sub imagine plantae:
> Unde Ichnusa prius Graiis memorata colonis.

Anno etiam 2431 Oenotrius Lycaonis filius ex Arcadia colonias Graecorum in Italiam traduxit, et ab illis Pontia et Isacia adiacentes Sardiniae insulae possessae, *Oenotrides* fuerunt dictae, ut ex Plinio et Marsilio constat.

SARDUS ET LIBYES.

Sardus, ut inquit Pausanias, filius fuit Maceridis, qui apud Ægyptios et Libyes, *Libyes Hercules* dicebatur, et Delphos aliquando petiit. Hic Sardus, ut inquit Rabanus et Anselmus, Moysi temporibus, anno circiter 2463, ex Libya cum innumerabili multitudine discessit, et Ichnusam occupavit; non tamen veteres accolas eiecit, sed in domiciliorum societate recepti sunt novi inquilini, necessitate magis, quam benevolentiae gratia. Urbes certe non plures Libyes tunc, quam in ipsa insula erant, construxerunt; sed dispersi in tuguriis et speluncis, ut sua cuiusque sors tulerat, ita habitabat, teste Leonico et Pausania. Ab hoc Sardo insula, antiquis obliteratis nominibus, *Sardinia* est cognominata. Quare Sylius inquit:

> Mox Libyci Sardus generoso sanguine fidens
> Herculis, ex se se mutavit nomina terrae.

Fuit etiam ab eo appellatum *mare sardoum* quidquid inter ostium Oceani et Sardiniam est, ut testatur Plinius in naturalis historiae lib. 3. Quantum in ea vixerit Sardus memoria proditum non est, sed tantum a Pausania traditur populos, qui, ad occidentem, insulam colebant, eius statuam ex aere Delphos misisse.

NORAX ET IBERI.

Norax Quinti Mercurii filius ex Erythraea Genonis filia procreatus, in Sardiniam venit, et ex praeclara Boeticae urbe, quam Solinus *Tartessam*, Herodotus *Carteiam*, vulgo *Tariffam* vocant, Iberos, nunc *Vandalos*, seu *Andalusos* dictos, in eam traduxit. Quo autem tempore id factum sit in dubio quidem est. Pausanias enim, post Aristaeum venisse existimat; Solinus vero, quem, ob maximam eius auctoritatem, sequor, post Sardum et ante Aristaeum. Itaque, ex veriori temporum digestione, anno 2522 in insulam commigrasse existimatur. Hic in Sardinia novam construxit urbem, quam a se *Noram*, eodem Solino et Pausania teste, vocavit. Fuit autem haec civitas constructa, ut ex Ptolomaeo adparet, in ea meridionali insulae parte, quae nunc *Caput Pulae* dicitur, ubi eius ruinae adhuc visuntur. Eius populus *Norensis* dictus, usque ad tempora Vespasiani imperatoris, fere per 1550 annos celeberrimus fuit, teste Plinio, in naturalis historiae libris. Ab hoc etiam Norace originem sumpserunt, et nomen, illae robustissimorum saxorum maceries, quae adhuc *Noraces* vocantur, et ad instar rotundarum turrium, in insulae locis agrestibus et montuosis, passim conspiciuntur; ut traditum est a Neotericis.

ARISTÆUS ET GRÆCI.

Aristaeus ex Apolline et Cirene Penei filia genitus, qui etiam *Argaeus*, *Nomius* et *Apollo Pastoralis* dicebatur, temporibus Cadmi, anno 2591, cum quadam Graecorum manu in Sardiniam venit, Solino, Pausania et Diodoro attestantibus. Is enim, ob Actaeonis eius filii casum, qui conversus in belluam a propriis canibus fuit laceratus, acri confectus dolore, ac Boeotiae iam et universae Graeciae infensus, in Sardiniam ire perrexit, ibique sedes collocavit: unde Sylius cecinit:

> Fama est, cum laceris Actaeon flebile membris
> Suplicium lueret spectatae in fonte Dianae,

> Attonitum novitate mali fugisse parentem
> Per freta Aristaeum, et Sardoos isse recessus.
> Cirenem monstrasse ferunt nova littora Martem.

Hic insulae amoenitate captus, consitis arboribus, ex agresti, et quae iampridem magnis ovium copiis habitabatur, cultiorem, teste Diodoro et Aristotele, reddidit; urbem tamen nullam in ea condidit, nam qui eius ductum et auspicia sequuti sunt, pauciores, imbecillioresque erant, quam ad instituendam, defendendamque, si opus esset, civitatem sufficere possent, ut Pausanias et Leonicus opinantur. Ceterum Solinus adserit Caralim insignem urbem ab eo constructam, coniunctoque populo utriusque sanguinis, seiuges a se gentes in unum coniugasse. Ibi duos genuit filios, Carinum et Calicarpum, multaque utilia docuit, lac coagulare, mel atque oleum conficere. Deinde ad Siciliam et alia loca accessit: cumque aliquando in Thraciae monte, qui *Hemos* dicitur, habitans postea non comparuisset, Deorum honores est adsequutus, teste Diodoro. Sallustius et alii putant his temporibus Daedalum Atheniensem, Cretensium arma metuentem, in Sardiniam aufugisse et coloniae et domicilii consortem Aristaeo fuisse. Icarum etiam eius filium, hoc eodem tempore, praecipitem in mare decidisse, et ab eo mare Icarium, insulamque Icariam, quae inter Sardoum et Siculum mare iacet, nomen habuisse; quae tamen Pausaniae et Leonico vera haudquaquam videntur. Sicquidem Aristaeo Cadmi filia Auctonoë uxor erat, Daedalum autem OEdipodis aetate fuisse, qui multos post annos Thebis imperavit, clarissime constat.

GALATAS ET GALLI.

Galatas iunior Olbii filius et Galliae rex, anno circiter 2620, Gallorum coloniam in Sardiniam deduxit, urbemque in ea condidit, quam *Olbiam* ab Olbio eius patre denominavit, ut Ioannes Annius Viterbensis, in supplemento Manethonis, refert. Fuit haec civitas constructa septentrionem versus, in ea parte insulae, quae Corsicam respicit, ut ex Orosio et Ptolomaeo habuimus. Ab istis Gallis *Gallura* Sardiniae insignis provincia nomen sumpsit, et huc usque retinet. Fretum

etiam Gallicum, quod inter Sardiniam et Corsicam est, ab istis, teste Antonino Pio, fuisse denominatum creditur.

SICULI.

Siculi vetustissimi barbari homines, qui inter ostia Tiberis et Circeium montem vicatim habitabant, a Pelasgis et Aboriginibus, sive ab Opicis et Oscis inde eiecti, novas quaesierunt sedes, anno ab orbe condito 2703 ut ex Dionysio Panvinio et Annio Viterbense, constat. Eorum maior pars in Trinacriam, quae tunc *Sicania* dicebatur, transfretarunt, et insulae nomen dederunt; parva autem manus Sardiniam applicuisse, et in orientali insulae parte sedes collocasse, ac Siculesiis populis, qui teste Ptolomaeo, in Sardinia sunt, nomen reliquisse creditur.

IOLAUS ET THESPIADES ET ATHENIENSES.

Hercules Graecus, Alcmenae et Amphitrionis filius, cui nomen *Alcaeus*, cognomen vero *Heraclius* erat, cum ex quinquaginta Thespii regis filiabus quinquaginta genuisset mares, omnes eiusdem ferme aetatis, communi nomine, *Thespiades* dictos, eos ad condendam coloniam, iuxta oraculi responsum, in Sardiniam mittere proposuit. Acceperat enim a suis Diis responsum, ad consequendam immortalitatem, plurimum ei conferre coloniam ad Sardos mitti, eiusque filios, ex Thespiadibus susceptos, coloniae praefici Duces. Itaque anno 2769 Iolaum nepotem cum filiis, qui adolescentiores erant, ac etiam cum magna Atheniensium Barbarorumque manu in Sardiniam misit. Fuit hic Iolaus, teste Aristotele, Diodoro et Hermolao Barbaro, Iphicli filius, et magna navium classe, priorem insulae partem campestrem, ut Diodorus refert, tenuit, eamque *Ioleam* a se denominavit. Ibi Thuscos barbaros accolas, teste Strabone, invenit, quorum palantes animos ad concordiam eblanditus Olbiam extruxit urbem, ut Solinus et Pausanias tradunt. Erat forte haec Olbia civitas, meridiem versus, prope Sulcim sexdecim mille passuum, de qua in Antonini Pii itinerario constat Tarcagnota. Et quidem alii volunt hanc urbem

Ioleam non *Olbiam* fuisse appellatam. Fuit etiam ab Atheniensibus condita *Ogrillen* urbs, ab uno de classis Ducibus sic nominata, qui ut Pausanias et Leonicus opinantur, *Grillus* dicebatur. Multa alia graeca oppida, teste Solino, fuerunt constructa, quorum memoria praeteriit. Has urbes Iolaus, accersito e Sicilia Daedalo, pluribus praeclaris operibus, quae ab artifice appellantur *Daedalia*, exornavit, quorum monumenta, etiam temporibus Aristotelis et Diodori, ut ipsi testantur, in Sardinia adparebant; et inter alia, nonnullae fornices, et inarcuata domicilia, modulatis quibusdam, sed disparibus, compacta numeris conspiciebantur. Gymnasia insuper magna et sumptuosa Deorum templa erexit; iudicia instituit; regionem cultiorem arboribus fructiferis uberem effecit; gentem bellicosam reddidit; ac cetera omnia effecit, quae ad urbium diuturnitatem spectant. Quare hi populi celeberrimi, teste Plinio, fuerunt, et ab oraculo responsum habuerunt eam coloniam liberam semper futuram, ut Diodorus et Aristoteles referunt, qui etiam testantur id oraculum, usque ad eorum tempora, verum fuisse. Nam, cum Carthaginenses prius, mox Romani insulam cepissent, numquam tamen eos subegere; ad montana enim, atque aspera confugientes loca, effossis sub terra habitaculis, lacte, caseo et carnibus ex pecoribus, quae plurima illis erant, vescebantur; agrique colendi declinato labore, in montibus vitam quietam ducebant; et licet ab eis fuerint armis saepius lacessiti, difficultate tamen locorum, invicti permansere: unde Sylius inquit:

> Nec parvum decus, advecto cum classe paterna
> Agmine Thespiadum, terris, Iolae, dedisti.

Iolaus, iis, quae ad statum coloniae pertinebant, compositis, in Graeciam est profectus; postea in Siciliam navigavit; tandem in Sardiniam reversus, teste Pausania, obiit et sepultus est. Iolenses populi ab eo dicti, qui in Sardinia, ut Patrem, eum colebant, sepulchro eius templum, ut inquit Solinus, addiderunt, in quo Iolao sacra et honores, multis continenter annis fecerunt, Patrem eum appellantes, quemadmodum Persae Cyrum, ut Pausanias et Diodorus testantur. Daedalus autem, ut inquit Sallustius, delatus est Cumas; sed an ibi

vel in Sardinia, obierit incertum est. Thespiades vero, cum multis saeculis insulae praefuissent; tandem in Italiam navigantes loca circa Cumas, teste Diodoro, tenuere. Simplicius tamen in commentariis, quae in octo Aristotelis de physica auditione libros exquisitissime conscripsit, refert novem ex illis, qui *Heroes Sardi* dicebantur, in insula permansisse, et diem suum ibi obiisse, quorum etiam corpora omnibus integra membris et illaesa, dormientium praeseferentia speciem, usque ad Aristotelis perdurasse tempora, refert. Ad hos etiam responsorum praedictionumque gratia, quae per insomnia darentur, et insulae accolas et multos etiam convenas, et externos accedere solitos fuisse, idem auctor est Simplicius, et Leonicus refert.

ÆNEAS ET TROIANI.

Æneas Anchisae et Veneris filius, a poëtis decantatus, post Ilium eversum, multis consociatus Troianis, in Sardiniam venit, anno 2785. Cum enim classe profugi Italiam peterent, et saeva tempestate adorti, alii alio delati essent, Æneas, magna cum Iliensium manu, Sardiniam, Pausania et Sallustio teste, applicuit: unde Sylius cecinit:

> Adfluxere etiam, et sedes posuere coactas
> Dispersi pelago, post eruta Pergama Theucri.

Hi Graecos in insula offenderunt accolas, illosque adire non dubitarunt, a quibus benigne hospitio suscepti, populariter illis se se promiscuere, necessitate magis, quam gratia, ne si alteri disiungerentur ab alteris, aut desciscerent, nullo negotio sardis accolis se se opprimendi facultatem darent, qui iam sumptis armis et acie instructa, ad Thorsum consederant fluvium, qui ab hostili tractu medius lambens, illorum separabat agrum. Quae res utrisque belli dirimendi caussa fuit, cum neuter exercitus flumen transire, et in hostem ferri primus ausus fuerit, ut Pausanias et Leonicus referunt. Est autem Thorsus fluvius, qui per Arboreensem agrum, mediam perfluit insulam, eodem Pausania et Ptolomaeo attestantibus. Discessit postea e Sardiniae Æneas, relicta Turribus Iliensium Frassorum colonia,

quae teste Pomponio Mela, Solino et Plinio, in ea celeberrima fuit, a qua existimatur nomen sumpsisse Forum-Troianum, quod in Sardinia, meridiem versus, fuisse testatur Antoninus Pius.

Circa haec tempora, Ulysses decennio naufragus erravit, et in Sardiniam vectus, parvis Sardiniae insulis adiacentibus, quae *Ithacesiae*, *Ulyssis specula*, teste Plinio, vocantur, nomen dedit. Leucosia etiam insula Sardiniae a Syrene ibi, iis temporibus, sepulta nomen accepit, ut idem Plinius et Marcianus Capella referunt.

LYDI.

Lydi populi, *Macones* etiam dicti, qui inter Phrygiam et Cariam, seu Lyciam, iuxta Maeandrum, vivebant, mare obtinuerunt, anno 2791, ut Eusebius tradit, et ex Manethone, Livio et Valerio Maximo colligitur: unde in Sardinia dominatos esse, et Maeonum locum, qui corrupte *Meilogu* nunc dicitur, ab eis nomen sumpsisse iudicatur.

LOCRENSES.

Locrenses Graeciae populi Parnassum montem accolentes, coloniam in Sardiniam deduxerunt, ut ex Solino constat, anno, ut creditur, 2912. His temporibus, Thespienses ex Sardinia in Italiam navigantes Cumas, teste Diodoro, tenuere, et Daedalum Cumas detulere, ut Sallustius refert.

THRACES.

Thraces Europae populi, *Scytes* prius dicti, ut Eusebius refert, anno 2958, mare obtinuerunt. Unde in Sardinia imperasse, et urbes condidisse creduntur.

RHODII.

Rhodienses populi, ex Rhodo insula maris Carpathii, obtinuerunt mare, ut insinuat Eusebius, anno 3047. Unde in Sardinia imperasse,

et urbes construxisse existimantur. Obtinuerunt autem mare, annos 23, ut refert Eusebius, et ab eis Rhodii locus Sassaritanae regionis nomen sumpsisse creditur.

PHRYGES.

Phryges minoris Asiae populi, Cariae, Lydiae, Mysìae et Bythyniae finitimi, post Rhodios, mare obtinuerunt, anno 3070, ut Eusebius tradit. Unde in Sardinia dominatum tenuisse, et urbes condidisse putantur. Nam et hoc tempore Idonesii coloni qui, teste Ptolomaeo, in Sardinia sunt, ab Idaeis Phrygiae populis, qui Idam montem incolebant, tunc in Sardiniam, ut opinor, venerunt. Hi mare obtinuerunt annos 25, eodèm Eusebio referente.

CYPRII.

Cyprii populi, ex Cypro maris Pamphilii insula profecti, ut insinuat Eusebius, mare obtinuerunt, anno 3098. Unde eos in Sardinia regnasse, et ex ipsius Cypri Corpacca regione, corpacesios populos, qui in Sardinia, teste Ptolomaeo, sunt, venisse aliqui existimant. Hi mare obtinuere annos 40, ut idem Eusebius narrat.

PHŒNICES.

Phoenices antiquissimi maritimae Syriae regionis populi, navali et bellica arte, ut inquit Plinius, praestantes mare obtinuerunt, anno 3138, ut Eusebius insinuat. Unde in Sardinia eos imperasse, et plures colonias ad eam destinasse Diodorus Siculus tradit. Obtinuerunt autem mare annos 41, eodem Eusebio teste.

ÆGYPTII.

Ægyptii populorum vetustissimi, post Phoenices, ut tradit Eusebius, mare obtinuerunt, anno 3179, et etiam postea, annos 31. Unde in Sardinia eos imperasse, et Esaronesios populos, ex Esare Ægypti

urbe in Sardiniam venisse creditur, nam Esaronesios, meridiem versus, Sardiniam coluisse testatur Ptolomaeus.

MILESII.

Milesii potentes et opulenti populi, ex finibus Ioniae et Carìae egressi, mare obtinuerunt, anno 3210, ut Eusebius tradit, et quidem per annos 31. Unde et Sardiniae imperasse, et Milesiis Sardiniae colonis nomen dedisse creditur.

CARES.

Cares populi minorem Asiam, inter Lyciam et Ioniam, incolentes, qui et *Leleges*, teste Herodoto, dicebantur, mare obtinuerunt, anno 3241, ut tradit Eusebius. Unde in Sardinia imperasse creduntur, cum ab eisdem aliquae civitates conditae, et Carenses populi, ut refert Ptolomaeus, in ea reperiantur. Imperaverunt Cares annos 48, ut inquit Eusebius:

LESBII.

Lesbii populi in insula Eolica Ægaei maris habitantes, post Cares, mare obtinuerunt, anno 3289, ut refert Eusebius. Unde in Sardinia imperasse, et multas urbes construxisse existimantur.

CORSI.

Corsi populi, *Cirnaei* dicti, factionibus et civili bello lacessiti, sedesque mutare compulsi, ut refert Pausanias, in Sardiniam transiere, anno, ut creditur, 3350. Hi viciniori montuosa insulae parte, quae septentrionem respicit, occupata, duodecim oppida sibi muniere, eodem Pausania et Plinio, teste. Ab incolis, patrio nomine, *Corsii* appellantur, et de illis meminit Ptolomaeus.

PHOCENSES.

Phocaei Ioniae populi, adsiduis Persarum bellis exagitati, et ab Harpago obsessi, communi consensu, patriam relinquentes, mare ingressi sunt, illudque obtinnere, anno 12.mo Cyri Persarum regis primi, qui fuit 3416, ut ex Thucydide, Herodoto et Clemente Schuberto colligitur; quo tempore, in Emporia Sardinia regione imperasse creduntur; nam et propinquam insulam Corsicae, teste Herodoto, occuparunt, et eodem modo Hispaniae Emporiis nomen dederunt. Unde Sylius:

Phocicae dant Emporiae .....

His temporibus, Iones Graeciae populi fuerunt a Cyro in servitutem redacti, quare Bias Prienaeus ex septem sapientibus unus illis suasit, ut communi classe solventes Sardiniam peterent, ibidemque, una quadam civitate omnium Ionum constructa, absque servitute, liberi, feliciterque viverent, nimirum insulam inter omnes maximam recepturi aliis imperarent: quod saluberrimum consilium Iones spreverunt: cui tamen si obtemperassent, licuisset, ut inquit Herodotus, Graecorum omnium felicissimos vivere.

CARTHAGINENSES.

Carthaginenses Africae populi, post Phocenses, in Sardiniam venerunt, eamque occupare cupientes saepius bello Sardos adpetivere. Cyri enim Persarum regis temporibus, anno, ut ex Orosio, et Clemente Schuberto colligitur, 3433, Carthaginenses ex Sicilia in Sardiniam bellum, Duce Machaeo, transtulere. Sed in eo victi a Sardis fuere, Liberato Frasso Duce, et magnam partem exercitus amisere. Machaeus etiam et alii pauci qui superfuerunt, propterea a Carthaginensibus exilio damnati sunt, ut Orosius et Sabellicus referunt.

Temporibus quoque Darii Persarum regis, anno, ut ex Iustino, et Schuberto colligitur, 3443, Carthaginenses, Duce Asdrubale, Sar-

diniam bello repetierunt, in quo Asdrubal graviter vulneratus obiit, et Sardi, Liberato Duce, fugatis Carthaginensibus, victores fuere. Asdrubalis mortem, tum luctus Carthaginensium, tum et Dictaturae undecim, et triumphi quatuor insignem fecerunt; Sardis quoque animi crevere, veluti cum Duce, Poenorum vires concidissent, ut ex Iustino et Sabellico constat.

Alia insuper certamina, periculaque magna, pro potiunda Sardinia, Carthaginenses, teste Diodoro, subiere; et tandem anno 3449, quo tempore, classibus et maritimis viribus erant praepollentes, et non Africam modo, verum etiam Hispaniae et Siciliae loca obtinebant, omnes e Sardinia, praeter Ilienses, Iolenses et Corsos, in suam ditionem redegerunt. Nam hi, habitaculis terrestribus humo effossis, lacte et carne armentorum, quorum plurima apud eos erat copia, in montibus vitam quietam duxerunt; et propter inaccessos, difficilesque locorum situs, semper liberi perseverarunt. Iberi etiam, qui auxiliares cum Carthaginensibus in Sardiniam venerant, cum de praede, manubiarumque distributione cum Poenis contenderent, assumptis armis, ab ipsis defecere, et ad montium secesserunt iuga, ibique sedes suas constituerunt, et a Cyrenensibus postmodum *Balares* fuerunt appellati; sic enim illi, patria lingua, transfugas vocabant, ut ex Polybio, Pausania et Diodoro constat. Regnarunt in Sardinia Carthaginenses annos 272, usque ad finem primi belli Punici, quo eiecti a Sardis insulam Romanis cesserunt.

His temporibus, ut refert Pausanias, Carthaginenses condiderunt in Sardinia Sillos urbem Vicecomitatus Sillurensis caput, ac etiam urbem Caralis, unde Claudianus:

Urbs, Lybiam contra, Tyro fundata potenti
Tenditur in longum Caralis .....

Alii tamen gravissimi auctores longe ante ab Aristaeo fuisse conditam, ut dixi, scripserunt.

Tradit etiam Aristoteles eo tempore Carthaginenses in Sardinia iussisse omnes arbores cibo idoneas ex insula extirpari, nullamque in ea amplius plantari, poena capitali trucidando eos, qui secus facie-

bant, quod et Volaterranus refert. Ad insulam advenas accedere non permittebant. Adeo enim imperium Sardiniae custodiebant, et peregrinos insectabantur, quod qui in eam adnavigarent, mare demergendos curabant, teste Alexandro ab Alexandro.

Per hoc tempus, Darius Persarum rex summopere cupiebat Sardiniam tributariam sibi reddere. Quare Histreus Milesii tyrannus pollicitus fuit Sardiniam in illius potestatem se redditurum. Quod tamen non evenit, nam fallendi eum gratia id promiserat, ut refert Herodotus. Aristagoras etiam Milesii tyrannus, post Darii ingentes victorias, decreverat cum suae factionis hominibus in Sardiniam profugere, et coloniam in ea condere. Sed contrario Hecatei Hegesandri consilio, non fuit deducta, eodem Herodoto teste.

Regnante postea in Macedonia Alexandro magno, terror rerum ab eo gestarum universum orbem invasit: quare Orosius et Iustinus tradunt, a Sardis missi fuerunt legati, qui Alexandro, veluti destinato sibi regi, adularentur. Verum quia, audita legatione, Alexander obiit, Macedones de Sardinia contendere non sunt ausi.

Per haec tempora, Carthaginenses cum Romanis saepius foedera percussere, et de Sardinia pacta sanxere, anno 3450. Anno etenim primo, post partam Sardiniam cum Romanis, primum foedus, teste Polybio, inierunt, in quo, inter cetera, ita cautum fuit:

« Romani, sociive Romanorum, ultra promontorium *Pulchri* non
» naviganto, nisi vel tempestate, vel hostili impetu, coacti.

« Si quis, ob huiusmodi caussas, eo adplicuerit, nihil emito, nihilve
» sumito, nisi quantum ad sacra, vel ad navigia opus sit.

« Intra diem quartum inde abito. Iis, qui mercimonii gratia ad-
» venerint, immunitas esto, praeter Scribam et Praeconem.

« Quotcumque, praesentibus iis, in Africa, vel Sardinia venum
» ierint, de his publica fides esto etc. ».

Interiectis deinde aliquot annis, ut idem tradit Polybius, secundum fuit sancitum foedus, et ita cautum inter cetera, anno 3623:

« In Sardinia, atque Africa nulli Romanorum, sociorumve, nego-
» ciantor, neve opidum possidento, nihil emunto, praeter res, ad
» sacra, et ad navigia necessarias.

« Si quas naves eo tempestas detulerit, intra quintum diem ab-
» eunto etc. ».

Anno postea, quo Pyrrhus Epirotarum rex in Italiam traiecit, eodem referente Polybio, fuit idem foedus, paucis additis, renovatum. Pyrrhus enim, eo tempore, Sardiniam et Siciliam suo adiicere imperio, teste Ioanne Zonara, cupiebat. Foedus tamen istud a Carthaginensibus fuit postea violatum. Unde contra eos primum a Romanis fuit susceptum bellum, et anno 3703, quo Romani pelago dominari coeperunt, Sardiniam, omni studio, invadere decrevere. Quare Hannibal cum classe, et quibusdam claris triremium Ducibus, in Sardiniam a Carthaginensibus mittitur. Sed a Romanis in quodam Insulae portu inclusus classem fere omnem amisit, ipseque per hostium manus dilapsus a Carthaginensibus, qui evaserant, captus ob rem male gestam, in Sardinia crucifixus, teste Polybio, occiditur.

Anno sequenti, Carthaginenses, in locum Hannibalis, pro Sardis defendendis, Hannonem classis Ducem in Sardiniam mittunt. Sed a L. Cornelio Scipione tunc Consule, qui Olbiam venerat, victus, amisso exercitu, ipse se confertissimis hostibus immiscuit, ibique interfectus est. Unde Scipio Sardiniam vastavit, ibique Atericae urbis excidio incolas terruit, omnique terra Poenos fugavit, multaque millia captivorum adduxit et triumphum egit, ut Orosius, Eutropius, Florus et Iornandes tradunt. Hinc Sylius cecinit:

> Scipio ductoris celebrabat funera Poeni
> Sardoa victor terra . . . . .

Ceterum Ioannes Tonara diversum refert; Scipionem scilicet exercitum in Sardiniam ducentem classem Carthaginensem conspexisse, et in eam impetum fecisse. Cumque illa, priusquam ad manus veniret, fugisset, Olbiam urbem invasisse, et ibi navium Carthaginensium conspectu territum, nec enim peditatus satis ad pugnam paratus erat, domum versus iter intendisse.

Anno 3720, Chartaginenses, navali praelio, victi a Romanis pacem petierunt, quae hac praecipue conditione, teste Polybio, Cornelio Nepote, Nauclero et Volaterrano, data est: « Poeni Sicilia, » Sardinia et omnibus insulis, quae inter Italiam et Africam sunt,

excedunto ». Ex quo foedere Sardiniam ad eos spectare Romani, teste Appiano Alexandrino, asserebant.

Anno sequenti 3721, Carthaginensium milites ex Sicilia in Africam deportati, ob stipendium denegatum, arma contra Poenos capiunt. Eorum quoque exemplo, milites, qui in Sardinia erant, Bastarem, et Poenos, qui cum imperio in insulam venerant, in potestatem redactos crudeliter trucidarunt; et quadam arce occupata, in apertam prorupere defectionem. Huius motus fama Carthaginem delata, confestim Hanno cum novo exercitu in Sardiniam missus. Hunc novi milites in Sardinia, inita cum veteranis coniuratione, cruci adfigunt: nec duplici scelere contenti tertium adiiciunt, quoscumque Carthaginensium, qui in tota insula fuere, ad unum strangulantes interficiunt. Arcibus inde et oppidis potiti insulam nonnihil tenuere, legatosque ad Romanos miserunt insulam daturi. Orta postea inter eos, et Sardiniae populos discordia, milites expulsi in Italiam abierunt; atque ita Sardinia a Carthaginensibus contigit alienari, ut referunt Sabellicus, et Polybius.

ROMANI.

Eiectis ex Sardinia Poenis, Romani, suasionibus militum, qui ex Sardinia ad eos transfugerant, pellecti, insulam occupare decreverunt. Itaque anno 3912, Carthaginenses, qui id resciverant, exercitum in insulam transmittere parant: quam occasionem nacti Romani bellum illis indixere, querentes quod illum belli apparatum, non tam contra Sardos, quam contra seipsos facerent. Unde Carthaginenses, qui bello Africo domestico vexabantur, et se minime idoneos ad bellum cum Romanis gerendum intelligebant, ut omnem belli caussam averterent, non modo insulam Sardiniae cesserunt, verum etiam mille et ducenta talenta Romanis miserunt, ut ex Polybio, Appiano Alexandrino, Ioanne Tonara, Sabellico et Sigonio constat. Ceterum, licet Carthaginenses Sardiniam Romanis reliquerint, Sardi tamen, non sine armis, Romanorum imperio subesse voluerunt. Itaque anno 3726 Sardis decretum est bellum, et T. Manlius Torquatus consul, contra eos missus, eos devicit, de illisque triumphavit, ut Orosius et Eutropius tradunt.

Nec ob id Sardi Romanis parere voluerunt, sed duobus aliis annis Romanorum bellum sustinuerunt, et quidem fortiter et strenue, ut inquit Ioannes Tonaras. Tandem a P. Cornelio Ædile prius, mox a Marco Pomponio Coss. victi omnes, exceptis montanis populis, imperii iugum susceperunt. Erant autem montani populi Ilienses, Balari, Tarati, Sossinati, Aconiti et Iolenses, qui tunc *Diatesbes* dicebantur. Hi speluncas inhabitando, lacte, caseo et carne armentorum, quorum plurima apud eos erat copia, vitam quietam ducebant, et a bellorum discrimine procul erant, Diodoro et Strabone referentibus. Eo tempore P. Cornelius et milites Romani multi epidemiae morbo in Sardinia obiere, ut tradit Ioannes Tonara.

Anno 3728, legati decem a Romanis missi in provinciae formam Sardiniam redegerunt, et romano magistratui administrandam subiicere, fuitque prima populi Romani provincia, ut Pomponius iurisconsultus in libris Pandectarum et Onophrius tradunt. Nam licet Sicilia antea victa fuerit, tamen nonnisi, Siracusis a Marcello captis, in Provinciae formam tota redacta est.

Biennio post, anno scilicet 3730, Caius Papyrius Cos. contra Corsos missus insulam illam in ditionem populi Romani adduxit, et in monte Albano de Corsis triumphavit, ut Plinius et Valerius referunt. Fuit eo anno Corsica Sardiniae attributa, atque ex duabus provinciis una provincia facta, et uno Sardiniae nomine insignita, ut Ruffus, Sigonius et Onuphrius tradunt.

Anno deinde 3735, quatuor Romae creati sunt Praetores, ut duo ex iis Romanus et Peregrinus in urbe manerent, duo vero in Sardiniam Siciliamque, novas provincias, mitterentur, qui ius provincialibus dicerent, et si res cogerent, bellum administrarent, Solino, Sigonio et Onuphrio referentibus.

Itaque Praetores infrascripti, sub Consulibus, Sardiniae provinciam administrarunt, annis 177, usque ad tempora Caii Iulii Caesaris, hac serie:

Anno

3735. M. Valerius fuit primus Sardiniae Praetor . . . . . . ex Solino
3736. . . . . Sardiniae Praetor.

Anno

Hoc anno Sardinia facta est Consularis provincia, et sortitus est eam C. Attilius Regulus, Guspiano et Polybio referentibus.

. . . .

3745. A. Cornelius Mamula Sardiniae Praetor ex Livio et Sabellico.
3746. Q. Mutius Scevola Sardiniae Praetor . . . . ex Livio
Q. Manlius Torquatus Sardiniae Pro-Praet. ex Livio et Sylio.
3747. Q. Mutius Scevola prorogatus Sardiniae Praetor . . . ex Livio.
3748. Q. Mutius Scevola prorogatus Sardiniae Praetor . . . ex Livio.
3749. Q. Mutius Scevola prorogatus Sardiniae Praetor . . . ex Livio.
3750. L. Cornelius Lentulus Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3751. P. Manlius Valsonius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3752. C. Aruneuleius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3753. C. Arunculeius prorogatus Sardiniae Praetor . . . . . ex Livio.
3754. A. Hostilius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3755. Q. Claudius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3756. Cn. Octavius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3757. T. Claudius Nero Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3758. P. Lentulus Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3759. P. Lentulus prorogatus Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3760. M. Fabius Buteus Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3761. M. Fabius Buteus prorogatus Sardiniae Praetor . . . ex Livio.
3762. L. Velleius Tappullus Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3763. M. Porcius Cato Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3764. L. Attilius Sardiniae Praetor . . . . , ... ex Livio.
3765. T. Sempronius Longus Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3766. T. Sempronius Longus prorogatus Sardiniae Praetor ex Livio.
3767. C. Cornelius Merenda Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3768. L. Porcius Lycinius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3769. Q. Salonius Sarra Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3770. L. Oppius Salinator Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3771. L. Oppius Salinator prorogatus Sardiniae Praetor . . ex Livio.
3772. Q. Fabius Pictor Flamen-Quirinalis Sardiniae Praetor ex Livio.
3773. C. Stertinius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3774. Q. Fulvius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.

16

Anno

3775. C. Aurelius Scaurus Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3776. L. Posthumius Tempsanus Sardiniae Praetor . . . . . ex Livio.
3777. Q. Nevius Matho Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3778. Cn. Sicinius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3779. C. Terentius Istra Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3780. M. Pinarus Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3781. C. Menius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3782. L. Valerius Levinus Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3783. Titus Ebutius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
3784. C. Mumius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
Hoc anno facta est Consularis provincia, ob belli magnitudinem, et sortitus est eam T. Sempronius Cos.
3785. M. Papilius Lenas Sardiniae Praetor . . . . ex Livio.
T. Sempronius Gracchus Pro-Consul in Sardinia.
Eo anno Consularis provincia remansit, ob belli periculum, ex Livio S. D.
3786. Cn. Cornelius Scipio Sardiniae Praetor. . . . . ex Livio S. D.
3787. M. Attilius Sardiniae Praetor stetit in Corsica . . . . ex Livio.
Cn. Cornelius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio S. D.
3788. C. Cirteius Sardiniae Praetor stetit in Corsica, et M. Attilius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio S. D.
3789. Sp. Cluvius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio S. D.
3790. L. Furius Philus Sardiniae Praetor . . . . ex Livio S. D.
3791. M. Recius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio S. D.
3792. P. Fonteius Capito Sardiniae Praetor . . . . . ex Livio S. D.
3793. C. Papyrius Carbo Sardiniae Praetor . . . . . . ex Livio S. D.
3794. M. Manlius Torquatus Sardiniae Praetor . . . . ex Livio S. D.
3795. M. Fonteius Sardiniae Praetor . . . . ex Livio S. D.
. . . . M. Porcius Cato Sardiniae Praetor. Volaterrano, Plutarcho, et Alexandro ab Alexandro.

. . . .

3835 . . . . Sardiniae Praetor.
Lucius Aurelius Orestes Cos. provinciam eo anno Consularem administravit.

Anno

Caius Gracchus eo anno Sardiniae Quaestor, ex Plutarcho et Livii abbreviatore.

3836. . . . . Sardiniae Praetor.

L. Aurelius Orestes Pro-Consul in Sardinia.

M. Æmilius Scaurus senior stipendia in Sardinia facit, Cornelio Nepote referente.

. . . .

3848. M. Metellus Sardiniae Praetor ex Ruffo et Eutropio.

M. Æmilius Scaurus iunior Sullae privignus Sardiniae praefecturam obtinuit, in qua, cum non satis abstinenter egisset, a Sardis repetundarum accusatus, a Cicerone, una cum quinque aliis, defensus est, ut Volaterranus inquit, et extant fragmenta orationis Ciceronis, in quibus Bastaris Norensis viri, fugientis e Sardinia ob Scauri adventum meminit.

3869. Q. Antonius Marianae factionis Sard. Praet. Livii abbreviatore referente.

. . . . L. Philippus L. Syllae legatus, occiso Q. Antonio, insulam pro Sylla administravit, teste Livii abbreviatore.

. . . .

3885. T. Albutius Sardiniae Praetor.

Cn. Pompeius Sardiniae Quaestor.

3906. Appius Claudius Sard. Praet. Sabellico et Plutarcho referentibus.

His temporibus, anno scilicet 3736 fuit quaedam seditio apud Sardos orta, quae tamen a C. Attilio Cos. facile fuit composita, ut Polybius, Sabellicus et Guspinianus tradunt. Anno deinde 3744, Carthaginenses conquesti Sardiniam fraude Romanorum interceptam, bellum secundum punicum Romanis intulere. Dira prodigia statim in Sardinia visa sunt. Nam equiti circumeunti vigilias baculus, quem in manu tenuerat, arsit, littora crebris ignibus fulsere, scuta duo sanguinem sudarunt, et milites aliqui icti fulminibus fuerunt, solisque orbis minui visus est, ut Livius et Orosius et Sabellicus referunt.

Eo anno Romani obsides a Sardis petiere, eosque Cn. Servilius, classe 120 quinqueremium, teste Livio et Polybio, accepit.

Anno autem 2086, quo Romani, apud Cannas, insignem acceperunt cladem, Cornelius Sardiniae Praetor, qui nec stipendium, nec frumentum habebat, nec sibi a populo Romano, ob aerarii inopiam poterat subveniri, quantum argenti, frumentique opus habuit, a Sardiniensibus sociis Romanorum civitatibus exegit, Livio et Sabellico referentibus. Itaque, anno sequenti, Sardorum principes ab Hannibale Carthaginensium Duce, ut inquit Eutropius, vel ab Harsicora Sardiniae rege, ut Volaterranus, seu insulae primario, ut Livius, sollicitati ad Carthaginenses clandestinam legationem miserunt, nunciantes in Sardinia parvum Romanorum exercitum esse, veterem Praetorem Cornelium provinciae peritum inde decedere, novum expectari; ad hoc fessos iam animos Sardorum esse diuturnitate imperii, et proximo iis anno, acerbe, atque avare imperatum, gravi tributo et collatione iniqua frumenti oppressos; nihil deesse aliud, quam auctorem ad quem deficerent. Quo nuncio accepto; Hasdrubalem cognomento *Calvum* Ducem in Sardiniam Carthaginenses deligunt, et duodecim mille peditum, ac mille et quingentos equites cum praesidio sexaginta navium longarum decernunt.

Sub idem fere tempus, A. Cornelius Mamula, qui adventu novi Praetoris Sardinia excesserat, Romae retulit qui status rerum in insula esset, ad bellum et defectionem spectare; Q. Mutium, qui successisset sibi, gravitate coeli, aquarumque, advenientem excessum, non tam in periculosum, quam longum, morbum implicitum, diu ad belli vim sustinendam inutilem fore, exercitumque ibi, ut satis firmum pacatae provinciae praesidium esse, ita parum bello, quod motum iri videretur. Quare Patres decreverunt ut Q. Fulvius Flaccus quinque millia peditum et quadringentos equites scriberet, eamque legionem, primo quoque tempore, in Sardiniam traiiciendam curaret, mitteretque cum imperio quem ipsi videretur, qui rem gereret, quoad Mutius convaluisset. Ad eam rem missus est Q. Manlius Torquatus. Is navalibus longis Caralim subduetis, navalibusque sociis armatis, ut terra rem gereret, ex sociorum auxiliis, supra veteres copias, duo et viginti millia peditum, mille et ducentos equites confecit.

Cum his equitum, peditumque copiis profectus in agrum hostium, haud procul ab Harsicorae castris castra posuit. Harsicoras tunc forte

profectus erat in Pellitos Sardos, ad iuventutem armandam, ut copias augeret; filius eius, nomine Hiostus, castris praeerat. Is adolescentia ferox, antequam Harsicoras et Hasdrubal cum auxiliaribus copiis adessent, sub Manlii accessum, castris ad bellum egreditur; nec magno certamine fusus, fugatusque est. Sardi viriliter pugnantes, ad triginta millia caesi, et mille et tercenti ferme vivi capti fuere; reliqui cum Hiosto ad urbem nomine *Cornu*, illius regionis caput, se recepere. Pacata eo bello Sardinia fuisset, nisi classis punica cum Duce Hasdrubale, quae tempestate deiecta ad Baleares fuit, in tempore ad spem rebellandi advenisset. Manlius, audito appulsu punicae classis, Caralim se recepit, et Harsicorae occasio datur Poeno se iungendi. Hasdrubal, copiis in terram expositis, et classe remissa Carthaginem, Duce Harsicora, ad Sociorum populi Romani agrum populandum profectus, Caralim perventurus erat, ni Manlius, obvio exercitu, ab effusa populatione continuisset.

Primo castra castris, modico intervallo, sunt obiecta, deinceps procursationes, leviaque certamina vario eventu inita, postremo descensum in aciem; signisque collatis, iusto praelio, per quatuor horas, pugnatum est, fortuna neutro inclinante. Postremo Romanus victor Hiostum cuspide transverberavit, duodecim millia hostium Poenorum Sardorumque interfecit, mille et quingenti sunt capti, et in his Hasdrubal imperator, Hanno et Mago Barchini, sanguinis Hannibali propinqua cognatione iunctus. Signa quoque militaria septem et viginti cepit. Harsicora, qui cum paucis equitibus praelio vivus excesserat, audita filii morte, nocte, ne cuiusquam interventus coeptum impediret, mortem sibi conscivit; ceteris urbs *Cornu* eadem, quae antea, fugae receptaculum fuit, quam Manlius, victore exercitu adgrediens, inter paucos dies, recepit. Deinde aliae quoque civitates, quae ad Harsicoram, Poenosque defecerant, obsidibus datis, dediderunt se se, quibus stipendio, frumentoque imperato, pro cuiusque aut viribus, aut delicto, Caralim exercitum reduxit. Ibi navibus longis deductus, impositoque, quem secum advexerat, milite, Romam navigat, Sardiniam subactam, pacatamque nunciat Patribus, et stipendium Quaestoribus, frumentum aedilibus, captivosque Fulvio Praetori tradidit, ut ex Livio, Sylio, Eutropio, Volaterrano et Sabellico constat.

Eo anno, Q. Ennius insignis poëta eum Manlio in Sardiniam venerat, et ab ea postea non recessit, quousque M. Porcius Cato ex Africa Quaestor decedens eum Romam deduxit, ut Sylius et Plutarchus tradunt. Is Cato Sardiniam Praetor subegit, et in ea fuit ab Ennio graecis literis eruditus aetate iam grandis, ut Volaterranus et Nauclerus.

Annis sequentibus, usque ad belli punici finem, insulam cum duarum legionum praesidio fere semper Praetores eustodiere, et classem ad tuendam Sardiniae oram habuere. Cumque, anno 3752, esset fama navalem apparatum Carthagine esse, et Poenos navibus ducentis omnem oram Sardiniae, Siciliae et Italiae impleturos, ad Sardiniae praesidium, additae sunt quinquaginta longae naves, quas P. Scipio, ex Hispania in Sardiniam, Arunculeio tunc Sardiniae Praetori transmisit; et anno 3756, C. Octavius Sardiniae Praetor octuaginta onerarias Poenorum naves, frumento, seu praeda hetrusea onustas, circa Sardiniam, cepit.

Itaque, annis sequentibus, bello punico urgente, idem C. Octavius, ex decreto Patrum, navalibus longis quadraginta, maritimam Sardiniae oram est tutatus, et in ea aliquas Poenorum naves intercepit; ut apud Livium constat. Sardi autem, per haec tempora, ingentem vim frumenti Romanis, in bello, quod contra Carthaginenses, variis in locis, habebant, administrarunt, Livio referente.

Anno vero 3757, tantam frumenti copiam e Sardinia Romam transmiserunt, ut horrea romana, non solum ea, quae iam facta erant, sed et nova aedificata repleta fuerint. Cumque vestimenta Romano exercitui deessent, mille et ducentae togae et duodecim millia tunicarum a Sardis data sunt, Livio etiam auctore. Anno etiam sequenti 3758, centum onerariae naves commeatu onustae ex Sardinia in Africam transmissae fuerunt. Et altero anno, Sardiniae commeatus tantam utilitatem annonae fecerunt, ut mercator, pro vectura, nautis frumentum relinqueret, Livio referente,

Anno deinde 3760, pax a Romanis data est Carthaginensibus, bellumque punicum secundum, hac praecipua lege, finitum, ut Sardinia, pro qua illud bellum susceptum erat, Romanorum esset, ac illis nullum posthac bellum a Carthaginensibus, eius gratia, inferretur.

Hac pace facta, Sardorum animi, qui huius belli expectantes eventum, varia fortuna, per annos septemdecim, suspensi et distracti erant, hoc tempore conquievere. Itaque praesidium Sardiniae minui coepit, et tantum legio una et decem longae naves, ac saepe pauciores, ad insulae custodiam, Praetoribus decretae fuere, Livio et Polybio referentibus.

Anno 3762, Cn. Sergius militibus, qui in Sardinia diu stipendium fecerant, agrum, ex decreto Patrum, in insula adsignavit, ut ex Livio et Polybio constat. Anno autem sequenti, quo M. Porcius Cato erat Sardiniae Praetor, fugati ex insula foeneratores; et sumptus, quos in cultum Praetorum socii facere soliti erant, circumcisi, aut sublati, teste Livio, ac Sigonio fuere. Eo anno, magni commeatus, et vestimenta exercitui Romano ex Sardinia missa sunt.

Anno autem 3770, frumenti decimae imperatae sunt, cuius pars Romam, pars in Ætoliam, ad exercitum transmissa fuit, ut Livius inquit. Post haec, bellum cum montanis Sardiniae populis Romani habuere. Nam Ilienses, Balari et alii, qui in montibus viventes numquam a Romanis, ut supra dixi, debellati fuere, cum parum agri seminarii haberent, et quae habebant, segniter sererent, alios Sardiniae indigenas adcurate colentes spoliabant, et quosdam trans aequora, praesertim Pisanos, navibus invadebant. Quare Sardiniae Praetores, ex Patrum decreto, saepius eos bello tentarunt, et quaedam cohibuerunt; cetera, difficultate locorum absterriti omisere, et liberos eos reliquere. Observabant tamen ipsorum mores, qui, post latrocinium, dies plurimos, praedae nundinas celebrabant; et tunc exercitum artibus quibusdam ductantes eos invadebant, et multos in manus retrahebant, ut Strabo et Diodorus referunt.

Anno autem 3780, bellum ab Iliensibus Sardiniae populis renovatum est, et Corsi a Romanis defecere. Itaque M. Pinarus creatus Praetor secum in Sardiniam traiecit octo millia peditum ex sociis Latini nominis, et tercentos equites. In Corsica pugnatum est, et ad duo millia Corsorum in acie occisi sunt, qua clade compulsi obsides dederunt, et cerae centum millia pondo. Postea cum Iliensibus, in Sardinia secunda praelia facta sunt, numquam tamen a Romanis omni parte fuerunt pacati, ut testatur Livius et Diodorus.

Triennio post T. Eburtius Praetor filium ad Senatum literis misit nuncians Ilienses, et Balaros montanos Sardiniae populos provinciam pacatam invasisse, nec cis invalido exercitu resistere posse. Eadem etiam Sardorum legati nunciabant, orantes urbibus saltem opem Senatus ferret, iam enim agros populatos esse: quae legatio ad novos magistratus reiecta fuit.

Anno postea sequenti 3784, Caralitani et nonnulli alii defecerunt. Itaque in Sardiniam duae legiones scribi iussae sunt, quina millia et duceni pedites, treceni equites in singulas et duodecim millia peditum sociorum latini nominis, et sexcenti equites, et decem quinqueremes naves. Cum eo exercitu T. Sempronius Gracchus Cos. traiecit in Sardiniam ob belli magnitudinem, provinciam Consularem, eo anno, factam. Ibi (si vera sunt, quae in quinta decade, sub nomine Livii, edita traduntur) multis secundis praeliis Sardos perdomuit. Quindecim millia hostium sunt caesa; omnes Sardorum populi, qui defecerant, in ditionem redacti; stipendiarii veteribus duplex vectigal imperatum, exactumque, ceteri frumentum contulerunt. Pacata provincia, obsidibus ex tota insula 230 acceptis, legati Romam, qui ea nunciarent, missi sunt, quique ab Senatu peterent ut, ob eas res, ductu auspicioque T. Sempronii, prospere gestas, diis immortalibus honos haberetur, ipsique decedenti de provincia exercitum secum deportare liceret.

Peracto anni curriculo, legati in urbem venerunt, et Senatus in aede Apollinis, eorum verbis auditis, supplicationem in biduum decrevit, et quadraginta maiores hostias Consules immolare iussit, ac M. Podilium illius anni Praetorem deprecatus fuit ne in Sardiniam iret, sed illam T. Sempronio relinqueret, quem uti Pro-Consulem, cum eodem exercitu, eo anno, in provincia manere voluit. Altero autem anno 3786, T. Sempronius Gracchus ex Sardinia reversus, ut inquit Volaterranus, caprarum greges, captivorumque, victor portavit et triumphum egit.

Biennio post tabulam in aede Matris Matutae posuit, in qua Sardiniae insulae forma erat, atque in ea simulachra pugnarum picta, cum hoc indice: « Tib. Sempronii Gracchi Consulis imperio, auspi-
» cioque, legio exercitusque populi Romani Sardiniam subegit: in ea

» provincia, hostium caesa, aut capta supra octoginta millia, Rep.
» felicissime gesta, atque liberatis vectigalibus restitutis, exercitum
» salvum, atque incolumen, plenissimum praeda, domum reportavit;
» iterum triumphans in urbem Romam rediit, cuius rei ergo hanc
» tabulam donum Iovi dedit ».

Haec omnia tradit auctor quintae decadis, quae nomine Titi Livii circumfertur. Et Cornelius Nepos, seu alius incertus auctor, qui librum de Viris illustribus scripsit, addit, ob eam captivorum multitudinem proverbium fuisse celebratum *Sardi venales*, quo postea Cicero, contra Tigellum, usus fuit. Sed apud Livii abbreviatorem tantum legitur, eo anno, in Sardinia fuisse bellatum; et quidem, ut inquit Sabellicus, parum memorabili eventu. Tantum enim in quasdam urbes saevitum fuit, et praecipue in urbem Caralis, illiusque gentem, quam, ut tradunt Florus et Iornandes, contumacem repererant. Reliqui autem montani populi invicti semper permanserunt, ut Livius, in fine quartae decadis, Diodorus et Strabo tradiderunt; nec memoratum proverbium originem traxit ex eo bello, sed longe ante, Romuli tempore, quando triumphum egit de Veiis, qui erant Sardiniani coloni, et *Sardi* dicebantur, Plutarcho et M. Varrone referentibus.

Anno deinde 3790, binae decumae in Sardinia fuerunt imperatae, ac multum frumenti in Macedoniam portatum.

Anno autem 3835, Aurelius Orestes Cos., ut abbreviator Livii et Guspinianus tradunt, Sardos, qui defecerant, subegit, et ob atrocem, insalubremque hyemem, vestem in exercitum imperavit. Sardi autem, missis ad Romanos legatis, excusationem dederunt, et Senatus iussit Oresti aliunde vestimenta militibus parare. Deinde, ob C. Gracchi tunc Sardiniae Quaestoris merita, sponte vestem militibus dedere. Gracchus enim cum Sardis se bene gessit, deditque omnis specimen virtutis, ac alios Quaestores iustitia, temperantia et industria antecelluit, ut tradunt Plutarchus, Sabellicus et Aulus Gellius, qui C. Gracchum, ex Sardinia redeuntem, hanc orationem ad populum, in concione, habuisse refert: « Versatus sum (inquit) in provincia quo-
» modo ex usu vestro aestimabam esse, non quomodo ambitioni meae
» conducere arbitrabar. Nulla apud me fuit popina, neque pueri

» eximia facie stabant; sed in convivio liberi vestri modestius erant,
» quam apud Principem ». Post deinde haec dicit : « Ita versatus
» sum in provincia, ut nemo possit vere dicere assem, aut eo plus,
» in muneribus, me accepisse, aut mea opera quempiam sumptum
» fecisse. Biennium enim fui in provincia, si ulla meretrix domum
» meam introivit, aut cuiusque servulus propter me sollicitatus est,
» omnium nationum postremum, nequissimumque existimato: cum a
» servis eorum tam caste me habuerim, inde poteritis considerare,
» quomodo me putetis cum liberis vestris vixisse ». Atque ibi ex intervallo : « Itaque (inquit) Quirites, cum Roma profectus Zonas,
» quas plenas argenti extuli, eas ex provincia inanes retuli; alii vini
» amphoras, quas plenas tulerunt, eas argento plenas domum re-
» portaverunt ». Discesserat autem C. Gracchus ex Sardinia, sua sponte, non veniente successore, ut Cornelius Nepos refert.

Anno etiam 3848, bellum cum Sardis renovatum est, de illisque M. Metellus triumphum egit, ut tradunt Eutropius, Sextus Ruffus, Guspianus, et Onuphrius Panvinius.

Ortum est postea primum civile bellum inter Marium et Syllam, qui, anno 3879, victor Romam intravit, et Dictatorem ad 120 annos se fecit, atque L. Philippum legatum ad Sardos misit, qui pulso, occisoque Antonio Praetore Marianae factionis, insulam occupavit; teste Livii abbreviatore. Eo tempore creditur Syllanos Sardiniae oppidum fuisse conditum et nomen sortitum. Nam, et Syllam plerasque colonias fecisse testatur Plutarchus.

Anno 3883, obiit Sylla, et M. Æmilius Lepidus Cos. Marianae partis assertor, contra Q. Luctatium Consulem Syllanae factionis, in Sardinia, molitus est bellum. Sed post paucos dies, distillationis morbo, ut inquit Appianus Alexandrinus, vel moerore, ob coniugis adulterium, confectus, ut vult Plutarchus, re infecta, obiit.

Anno 3893, piraticum bellum Cn. Pompeio decretum est, nam Sardinia, et alia maritima loca, piratarum incursionibus, et populationibus vexabantur. Pompeius, lustrato Sardoo mari, Sardiniae oram Lentulo Marcellino et P. Attilio tuendam tribuit, eaque cura, alia maria tutatus, intra paucos menses, praedones omnes fudit, fugavitque et tutum mare navigantibus reddidit, ut refert Sabellicus.

Anno sequenti, idem Pompeius procurationi et administrationi frumentariae praepositus magnam vim frumenti ex Sardinia congessit, annonaeque angustiam levavit, teste Plutarcho in eius vita.

Per memorata tempora, ut creditur, duae coloniae in Sardiniam deductae sunt, colonia scilicet ad Turrem Libysonis, septentrionem versus, de qua Plinius, Ptolomaeus et Onuphrius et Usellis colonia, orientem versus, de qua Ptolomaeus et Onuphrius. Caralis insuper facta est urbs civium Romanorum, teste Plinio: et ut creditur, condita fuit in Sardinia civitas Tibula, septentrionem versus, a Tiburtinis et Latinis Romanorum sociis, a quibus, per compositionem, dicti sunt populi *Tibulatii*, de quibus etiam meminit Ptolomaeus. Ad haec Sardi quamplures, ob eorum merita et virtutes, civitate Romana, ut in oratione pro L. Cornelio Balbo inquit Cicero, fuerunt donati.

ROMANI IMPERATORES.

Iulius Caesar Reipublicae Romanae Dictator, anno 3913, misso Q. Valerio, cum legione una, Sardiniam ab imperio vacuam occupavit. Sardi enim Caesaris imperio cedentes M. Cottam Praetorem ex urbe Caralis et insula eiecerunt, ac ultro Valerium cum imperio receperunt, qui insulam eo anno administravit, Dione, Caesare, Paulo Orosio et Appiano Alexandrino referentibus.

Anno sequenti Sex. Peduceum in Sardiniam Caesar delegavit, et navibus longis insulam munivit, ut Appianus Alexandrinus et alii referunt.

Anno 3916, Q. Varro, M. Cato, multique alii Pompeiani, magna navium classe Sardiniae oram infestarunt. Itaque Caesar, qui ex Sardinia auxilium, commeatumque habuit, in Africam profectus eos vicit, et inde in Sardiniam reversus insulam lustravit et composuit; Sulcitanos, qui L. Nasidium cum classe pompeiana receperant, H-S. centum millibus multavit, et pro decimis octavas pendere iussit, bonaque paucorum vendidit. Stetit in Sardinia dies decem et octo, et abiit Romam, ubi biennio post a coniuratis, viginti tribus vulneribus fuit confossus, postquam in Sardinia regnaverat annos quinque, et menses . . . . . Dione, Sabellico et Caesare adtestantibus. Interfecto Iulio

Caesare, bellum civile fuit reparatum. Sed anno 3920, Caesar Octavianus C. Iulii Nepos triumviratum cum Lepido et Antonio eonclusit, provinciasque partitus Sardiniam ex dupliei foedere obtinuit, duabusque legionibus munivit, ut ex Dione, Sabellieo et Appiano Alexandrino eonstat. Sex. autem Pompeius, Marcus et Ænobarbus, ae alii proscripti et fugitivi, factionis Bruti et Cassii, formidabili coaeto exercitu, oram Sardiniae, caedibus et rapinis compleverunt, ac mari intercluso, Sardiniae commeatum impediere.

Anno sequenti 3921, orta diseordia inter Antonium et Caesarem, bellum reparatum fuit. Antonius, qui Sex. Pompeium fautorem habebat, Mennam cum Pompeii elasse, quatuor legionibus instrueta, ad Sardiniam sibi occupandam misit, insulamque Caesari parentem facile est adsequutus; duasque legiones, quas in ea invenit, ob Antonii cum Pompeio eonspirationem, metu territas sibi adsumpsit. Sed non multum eam tenuit, nam Lucii Cocceii opera, paeem cum Caesare resareivit, et ex conditione novi foederis, insulam illi restituit, ut referunt Dion et Appianus Alexandrinus.

Biennio post, Sex. Pompeius, audita Caesaris et Antonii pace, Mennam libertum, eum magna navium classe, in Sardiniam misit, qui eopiis in terram expositis, obvio exereitu a M. Lucio, tunc Praetore, adortus primo eongressu terga dedit: postea firmatis, contractisque in unum locum copiis, Lucium, qui nullo servato ordine milites insectabatur, vicit et ex insula fugavit. Caralim postea obsidione cepit, et in ea Helenum Caesaris libertum, cetera quoque oppida, arcesque ex concordia obtinuit, et ad Caesarem Helenum dimisit, ut Dion et L. Florus referunt.

Post captam Sardiniam, Pompeius, navibus praedatoriis, mare adeo infestum fecit, ut commeatibus impeditis, Romam fame asperrima adflixerit. Illi tandem ab Antonio obviam itum est, et pax hac lege faeta, ut Sardiniam Sex. Pompeius haberet, quod tradunt Plutarehus, Dion, Sabellieus et Appianus Alexandrinus.

In sequenti anno 3924, Pompeius foederis eonditiones rupit, ac Mennam Sardiniae Praetorem, ibi ex levissimis eaussis suspectum, legatis ad eum missis, revocat. Sed Menna legatos occidit, et Philadelphum Caesaris libertum, qui in insulam, frumenti convectandi

gratia, venerat, ad Caesarem Octavium mittit, et Sardiniam, cum tribus legionibus, et sexaginta navium classe, illi obtulit, ut Orosius, Dion et Appianus Alexandrinus tradunt.

Octavius, parta Sardinia, Lepidum abdicare coegit, Pompeium et Antonium vicit; atque ita illis mortuis, singulare imperium, ex S.P.Q.R. voluntate, sibi uni stabilivit, provincias omnes disposuit, Sardiniam, et undecim alias S. P. Q. R. administrandas tradidit, teste Svetonio et Onuphrio Panvinio. Regnavit Octavius, et Sardiniae dominatus est annos 55, et post illius obitum, ceteri Imperatores Romani, usque ad quartum annum Flavii Anthemii, hac serie, successerunt, et Sardiniae regno dominati sunt.

Anno a Nativitate Salvatoris I. C.

15. Tiberius Caesar Rom. imperator est adsequutus Sardiniam, et in ea regnavit annos 22, menses 6, dies 26, et obiit XVII kal. aprilis.

38. Caius Caesar, cognomento *Caligula* imperator Rom. accepit Sardiniam, regnavitque in ea annos 3, menses 10, dies 9, et occisus est IX kal. februarii.

42. Claudius Caesar Rom. imperator Sardiniam obtinuit, et in ea regnavit annos 13, menses 8, dies 20, et mortuus est III idus octobris.

56. Nero Claudius Caesar Rom. imperator Sardiniam regere coepit, et regnavit annos 13, menses 6, dies 28, et seipsum interfecit IV idus iunii.

69. Sergius Galba Rom. imperator Sardiniam adsequutus, regnavit menses 3, dies 5, et occisus est XVII kal. februarii.

70. Otho Sylvius invasit imperium Romae, et Aulus Vitellius factus est a Germanicis exercitibus imperator. Unde Sardinia nemini accessit, quousque res Othonis, ex tribus praeliis, sub alpibus, circa Placentiam, et ad Casturem factis, superiores fuere. Tunc enim fama victrix partes imperatoris Othonis tenuit, quousque seipsum interfecit XII kal. maii eiusdem anni, ut refert Cornelius Tacitus.

Anno

Aulus Vitellius, eodem anno, Rom. imperator mortuo Othone, tenuit Sardiniam, et illi dominatus est, menses 8, dies 5, occisus est IX kal. ianuarii.

71. Vespasianus Rom. imperator obtinuit Sardiniam, et regnavit annos 9, menses 6, dies 8, obiit kal. iulii.

80. Titus Vespasianus Rom. imperator regnare coepit in Sardinia, et imperavit annos 2, menses 2, dies 20, et idibus septembris mortuus est.

82. Domitianus Rom. imperator Sardiniam habuit, et regnavit annos 15, dies 6, et occisus est XIV kal. octobris.

97. Nerva Caesar Rom. imperator obtinuit Sardiniam, et in ea dominatus est annum 1, menses 4, dies 11, et mortuus est VI kal. februarii.

99. Ulpius Traianus Rom. imperator adsecutus Sardiniam regnavit annos 19, menses 6, dies 15, et mortuus est VI idus augusti.

118. Ælius Hadrianus cum romano imperio Sardiniam habuit et retinuit annos 20, menses 10, dies 29, et mortuus est VI idus iulii.

Hic Sardiniam et Corsicam, quae huc usque, sub uno Praetore Sardiniae, fuerunt administratae, seiunxit, et Praesidiales, teste Ruffo et Onuphrio, fecit.

139. Antoninus Pius Rom. imperator obtinuit Sardiniam, et regnavit annos 22, menses 6, dies 26, et obiit nonis martii.

Septimius Severus, qui fuit postea imperator, hoc tempore fuit Sardiniae Quaestor, Ælio Spartiano referente.

162. Marcus Aurelius Antoninus, et Lucius Antoninus Verus Romanorum imperatores susceperunt Sardiniam, et regnarunt ambo annos circiter 9. M. Aurelius vero omnino regnavit annos 19, dies 11, et mortuus est XVI kal. aprilis.

177. Lucius Commodus Marci Aurelii filius romanum imperium simul cum patre habuit, et regnavit in Sardinia annos 3, menses 3, dies 18, et patre mortuo, solus regnavit annos 12, menses 8, dies 15, et occisus est pridie kal. ianuarii.

194. Helvius Pertinax Rom. imperator accepit Sardiniam, et regnavit in ea menses 2, dies 28, et interfectus est V kal. aprilis.

Anno

Didius Iulianus, eodem anno, Rom. imperator adsequutus Sardiniam regnavit menses duos, dies 5, et kal. iunii eiusdem anni fuit interfectus.

Septimius Severus, eodem anno, Rom. imperator obtinuit Sardiniam, et regnavit annos 17, menses 8, dies 3, et mortuus est pridie nonas februarii.

199. Bassianus, qui Antoninus *Caracalla* dicebatur, cum Severo patre regnavit in Sardinia annos 13, et patre mortuo, annos circiter 6, et occisus est, VI idus aprilis.

218. Opilius Macrinus Rom. imperator obtinuit Sardiniam et imperavit annum I, mensem I, dies 28, et interfectus est eodem anno, VII idus iunii.

219. Marcus Aurelius Antoninus, cognomento *Heliogabalus* Rom. imperium habuit, et regnavit in Sardinia annos 3, menses 9, dies 4, et mortuus est VI idus martii.

223. Aurelius Alexander Mammeae filius, Rom. imperator obtinuit Sardiniam, et regnavit annos 13, dies 9, et occisus est XV kal. aprilis.

236. Iulius Maximinus Rom. imperator accepta Sardinia, regnavit annos duos, et post aliquot menses occisus est.

238. Pupienus Balbinus, et Gordianus Romani imperatores adsequuti Sardiniam, regnarunt annum I, et occisi sunt.

239. Gordianus iunior Rom. imperator habuit Sardiniam, et regnavit annos circiter 6, et occisus est.

245. Philippus christianus Rom. imperator accepit Sardiniam et regnavit cum Philippo filio, etiam christiano, annos 5, et interfecti fuere.

250. Traianus Decius Rom. imperator accepit Sardiniam et imperavit cum Decio filio annos 2, et occisi sunt.

252. Gallus Rom. imperator habuit Sardiniam, et regnavit cum Volusiano eius filio, annos 4, menses 6, et interfecti sunt.

257. Licinius Valerianus, et Gallienus Romani imperatores assecuti sunt Sardiniam, et dominati annos 7, et Valerianus a Persis victus, et captus fuit.

Anno

264. Gallienus Romanum imperium habuit, et regnavit in Sardinia cum fratre Valeriano et filio Gallieno, annos 8 et dies 12, et occisus est cum fratre et filio kal. aprilis.

269. Flavius Claudius Rom. imperator accepit Sardiniam, et regnavit in ea annum unum, menses 11, dies 7, et pridie nonas februarii mortuus est.

271. M. Aurelius Quintillus Rom. imperator obtinuit Sardiniam, et dominatus est in ea dies 17, et occisus est x kal. martii.

Valerius Aurelianus Rom. imp. eo anno obtinuit Sardiniam, et in ea regnavit annos 4, menses 11, dies 7, et fuit occisus iv kal. februarii, fuit interregnum mensium 8.

276. M. Claudius Tacitus Rom. imperator obtinuit Sardiniam, et illi dominatus menses 6, dies 20, et occisus fuit idibus aprilis.

277. Annius Florianus Romanum imperium obtinuit, et dominatus est Sardiniae menses 2, dies 20, et interfectus fuit v nonas iulii.

Valerius Probus Rom. imperator habuit Sardiniam, et regnavit annos 5, menses 4, et occisus est iv nonas novembris.

282. M. Aurelius Charus Rom. imperator habuit Sardiniam, et regnavit cum filiis Charino et Numeriano Caesaribus annum 1, et mortuus est.

283. M. Aurelius Charinus, et M. Aurelius Numerianus Romani imperatores adsequuti Sardiniam regnarunt annum 1, et mortui sunt.

284. Aurelius Valerius Diocletianus Rom. imperator accepta Sardinia, regnavit in ea solus annos 2, et una cum Maximiano, annos 18, et imperio se abdicaverunt xi kal. maii.

304. Constantius et Galerius Romani imperatores partiti sunt imperium, atque ita Sardiniam, Italiam, Africam et Gallias Constantius, reliquas partes Galerius obtinuit. Sed Constantius Gallia, Hispaniaque contentus Galerio Sardiniam, et ceteras partes reliquit; et ita in Sardinia regnavit Galerius annos circiter duos. Postea Caesarem elegit Severum, cui Sardiniam et Italiam commendavit. Hic Severus regnavit annum 1, et

Anno

menses aliquot, et Ravennae interfectus est, ut ex Orosio, Eutropio, et Platina constat.

306. Maxentius Maximini Herculis filius Rom. imperator adsequutus Sardiniam regnavit in ea annos circiter 6, et occisus est.

312. Constantinus Maximus Rom. imperator habuit Sardiniam, et imperavit in ea annos 24, menses 9, dies 28, et mortuus est xi kalendas iunii.

Refert Platina aliquos scribere (sine auctore tamen) Sardiniam, cum fundis suis, hoc tempore fuisse a Constantino dono datam ecclesiae sanctorum martyrum Marcellini presbyteri, et Petri exorcistae, quam ipse Romae, in via Lavicana, inter duas lauros, aedificaverat. Id etiam tradit Damasus in Pontificali.

Sunt et alii, qui adserunt omnes Italiae et occidentalium regionum provincias, atque ita Sardiniam fuisse a Constantino beato Sylvestro Papae et successoribus concessas, ut apud Isidorum, Ivonem, Phocium, et in Gratiani decretis, est videre. Sed quia non desunt, qui id negent, diiudicandum acrioris iudicii viris relinquo. Zosimus tamen et Onuphrius tradunt, hoc tempore, Constantinum Romanum imperium in orientale et occidentale secuisse, et novas provinciarum distributiones fecisse, novosque Magistratus excogitasse; atque ita Sardiniam provinciam praesidialem Italiae fecisse, quae a proprio Praeside, quotannis creato, regeretur, cui praeesset Vicarius urbis, et Vicario Praefectus Praetorio Italiae, qui post Imperatorem primus erat.

337. Constans, diviso cum fratribus imperio, Sardiniam obtinuit, et in ea regnavit annos 12, menses 9, et mense martii occisus est.

350. Fl. Magnetius Rom. imp. occidentalis Sardiniam obtinuit, et regnavit annos 3, menses 7, et acie profligatus fuit mense iunii.

353. Constantius Rom. imp. occident. habuit Sardiniam, et regnavit annos 9, mensem 1, et obiit mense novembris.

Anno

362. Iulianus, cognomento *Apostata*, Rom. imp. obtinuit Sardiniam, et in ea regnavit annum 1, menses 8, dies 27, et VII kal. iulii occisus est.

364. Iovianus Rom. imp. adsequutus Sardiniam regnavit menses 5, dies 22, et mortuus est XIII kal. martii.

Valentinianus, anno eodem, diviso cum Valente fratre Romano imperio, Sardiniam obtinuit, et in ea regnavit annos 11, menses 8, dies 22, et mortuus est XV kal. decembris.

375. Gratianus et Valentinianus iunior Romani imperatores habuerunt Sardiniam et in ea regnarunt simul annos 7, menses 9, dies 9, et mortuus est Gratianus VIII kal. septembris.

383. Fl. Maximus occidentis imperium, et cum eo, Sardiniam occupavit, regnavitque annos 5, dies 2, et occisus est VI kal. septembris.

388. Valentinianus iunior Rom. imp. occident. Sardiniam habuit, et regnavit annos 3, menses 8, dies 18, et occisus est idibus maii.

392. Fl. Eugenius Rom. imp. occident. Sardiniam accepit, et in ea regnavit annos 2, menses 4, dies 14, et occisus est VIII idus septembris.

397. Honorius Rom. imp. occident. Sardiniam tenuit, regnavitque annos 28, dies 10, et mortuus est XVIII kal. septembris.

423. Fl. Ioannes Sardiniam et occidentis imperium occupavit, ac illis annos 2 imperavit. Postea idibus octobris.

425. Placidus Valentinianus imperator creatus obtinuit Sardiniam, et in ea regnavit annos 29, menses 5, dies 23, et occisus est XV kal. aprilis.

455. Anicius Maximus Rom. imp. occident. Sardiniam est nactus, et in ea regnavit menses 2, dies 27, et pridie idus iunii occisus est, fuitque interregnum 28 dierum.

Mecilius Avitus, eodem anno, Romanorum imperator occident. Sardiniam est adsequutus, et in ea regnavit menses 10, dies 8, et imperio se abdicavit XVI kal. iunii, fuitque interregnum mensium 10 et dierum 15.

Anno

457\. Iulius Valerius Maiorinus Rom. imp. occident. consequutus est Sardiniam, et in ea est dominatus annos 4, menses 4, dies 2, et occisus est nonis augusti.

461\. Vibius Severus Rom. imp. occident. Sardiniam accepit, regnavitque annos 3, menses 8, dies 28, et eo mortuo, fuit interregnum anni 1, mensium 7, dierum 27.

467\. Fl. Anthemius imp. Rom. occident. Sardiniam habuit, regnavitque in ea annos 4 et menses aliquot, et a Genserico Vandalorum rege Sardiniam armis occupante regno privatus fuit anno a C. Iulio Caesare circiter 518.

Horum Imperatorum temporibus Sardi pacate vixere, nullumque memorabile habuere, et urbes, quae plures in Sardinia, teste Ptolomaeo et Antonino Pio, erant, hoc tempore maxime floruere, ac amplissimis et sumptuosissimis aedificiis, quorum reliquiae adhuc visuntur, exornatae fuere.

Via lata, quae adhuc in Sardinia adparet, fuitque ab urbe Turrium usque ad urbem Caralis ultra centum viginti quinque millia passuum, magnis lapidibus strata; et aquaeductus altitudinis 6 cubitorum, et longitudinis duodecim mille passuum, per quem fons *aquae clarae*, a valle Sancti Martini usque ad urbem Turrium deducebatur, fuit tunc constructus, et illius pulcherrimae partes, et maximae huc usque extant.

Hoc etiam tempore, quo Sardi, summa pace et otio fruebantur, dignatus est Rex pacificus Dominus noster Iesus Christus venire in mundum, ut genus humanum redimeret; anno enim mundi 3994 et anno 29 imperii Octaviani Augusti, viii kal. ianuarii, natus est de Maria Virgine; et anno 18 imperii Tiberii Caesaris, vii kal. aprilis crucifixus. Triduo post a mortuis resurrexit, et quadragesimo die in Coelum ascendit.

Quadriennio post, anno scilicet a nativitate Christi 38, Tiberius Caesar quatuor millia iuventutis Iudaeorum urbe expulit, et in Sardiniam misit, ut Iosephus et Sabellicus referunt. Et eodem anno Senatus Populusque Romanus Christianos omnes urbe eliminari iussit,

ut tradunt Orosius, Svetonius et Eusebius. Atque ita iudicatur eorum plures etiam in Sardiniam forte missos, sacrum Christi Evangelium disseminasse.

Beatus etiam Paulus Apostolus, qui liberatus a carcere, anno circiter 60, salutare verbum, ut inquit primus Cabilonensis Episcopus, in Corsica praedicavit, et s. Petrus Apostolus, qui totum occidentem, ut refert Nicephorus, praedicando peragravit, in Sardinia Christi Evangelium disseminasse creduntur. Ceterum in Sardinia illi tantum instituerunt ecclesias, quos beatus Petrus Apostolus, vel eius successores constituerunt Sacerdotes, ut tradit Innocentius Papa, huius nominis primus, quem Ivo et Gratianus referunt; atque ita in Sardinia plures summi viri, sanctitate perspicui et miraculis clari, his temporibus floruere.

Anno enim ... Æemilianus, Priamus, Lucianus et Felix foemina sanctitate in Sardinia excelluerunt, et v kal. iunii miraculis clari migrarunt in Coelum, ut inquit Usuardus.

Anno ... sanctus Sallustianus miraculis in Sardinia clarus obdormivit in Domino, vi idus iunii, ut refert Usuardus. Hunc sanctum appellat Iustinianum Maurolitius abbas.

Anno ... Gabinus et Crispulus sanctitate insignes in Turribus Sardiniae martyrium passi, iii kal. iunii, decenter honorantur, eodem Usuardo referente.

Anno ... Crescentianus, qui in praeclara Turrium urbe sanctitate et miraculis fulsit pridie kal. iunii martyrio coronatus migravit in Coelum, ut tradit Usuardus. Is etiam, in metropolitana Turrium ecclesia, summo in honore habetur.

Anno ... Iusta, Iustina et Henedina sanctitate in Sardinia fulgentes, pridie idus maii, migrarunt in coelum, et in cathedrali Sardiniae ecclesia, sub earum invocatione erecta, decentissime coluntur.

Anno circiter 125, Antiochus medicus nobilissimus atque optimus, natione Maurus, ac fide christianus, ab Hadriano imperatore, tunc in Africa existente, captus, ob fidei constantiam, acerrimis tormentorum generibus, cruciatur, et in balneum ferventissimi olei, picis et resinae mergitur; et cum signo crucis, et angeli tutela, illaesus evaderet, urso, leoni, atque pardo traditur: sed eorum feritatem ora-

tione compressit, deorum idola comminuit. Unde iussu Hadriani, in Sardiniae Sulcitanam insulam, a plebe et cultura hominum desertam, a Cyriaco deportatur, ibique, in vastissimo antro, vigiliis, ieiuniis, et orationibus, Deo serviebat, et infirmos ex Sardinia ad eum confluentes curabat, pluresque ad fidem Christi vocabat. Atque ita, iussu Praesidis captus, oratione facta, ac voce de Coelo audita, cunctis mirantibus, ad Coelum migravit, idibus decembris, ut in illius historia, in ecclesia Sulcitana recondita, constat. Eius corpus in amplissimo templo, sub eius invocatione constructo, Sardiniae populi frequentissimi venerantur.

Anno circiter 168, Potitus, natione Sardensis, unicus Hylae filius, patre relicto, daemonisque tentationibus superatis, mira sanctitate floruit, multisque miraculis claruit. Nam in urbe Valeriana Quiriacam Agathonis coniugem a lepra mundavit, et Romae Agnetem Antonini Pii filiam, daemone liberavit, idola quoque oratione comminuit et dissipavit. Itaque ab Antonino tunc christianos persequente captus, et fustibus caesus, catenisque ferreis ligatus, in carcere fuit reclusus. Sed Angelus, catenis instar cerae liquefactis, eum mirabiliter est consolatus. Cum postea equuleo suspensus, exungulatus, ad bestias damnatus, et in sartaginem ferventis olei missus, illaesus remaneret, iussu Antonini, fuit, oculis effossis, et lingua abscissa, in Apulia, decollatus, idibus ianuarii: cuius anima, in columbae specie, cunctis videntibus, migravit in Coelum; corpus autem a christianis Sardiniam delatum, in loco Norae, nunc *Caput Pulae* dicto, fuit honorifice conditum, ut ex antiquo manuscripto codice, in archivio cathedralis Pisanae recondito, constat.

Anno 232, sanctus Calpurnius Pontianus, decimus nonus Romanae Ecclesiae Pontifex, instigantibus sacrificulis idolorum, fuit ob fidei defensionem, ab Alexandro Mammea imperatore urbe eiectus, et cum Philippo presbytero, in Sardiniam deportatus, in insulam scilicet Buccinam, ut inquit Damasus. Is, in ea, duas scripsit epistolas, unam de honore, quo sacerdotes prosequendi sunt, aliam de fraterna dilectione, et evitandis malis. Fecit ordinationes duas, mense decembri, in quibus sex Episcopos, totidemque presbyteros, et diaconos 5 creavit, ut ex Platina, Sabellico et Damaso constat.

Anno 236, quo fuit sexta in christianos persequutio, sanctus Pontianus Papa fustibus mactatus martyrium in Sardinia consummavit, XIII kal. decembris, cuius corpus a Sardis christianis decenter conditum, per tres ferme annos, insulam decoravit, ut ex supracitatis, et ex Maurolicio abbate et Guspiano constat. Vacavit sedes una die, teste Onuphrio, et sanctus Antherus, qui eo tempore, ut inquit Petrus Recordati, vitam monasticam in Sardinia ducebat, Romanus Pontifex fuit sacratus, eodem Onuphrio referente. Anno 249 quo Philippus primus christianus imperator regnabat, sanctus Fabianus Papa fecit ex Sardinia Romam deportari corpus sancti Pontiani, et in caemeterio Callixti, via Appia, sepelliri, ut referunt Platina, Damasus, Sabellicus et Bergomensis.

Anno circiter 290, Proptus sacerdos et Ianuarius christiani Sardi Turritani ex Iliensibus Romam profecti a beato Caio Papa ordinantur, Proptus presbyter et Ianuarius diaconus, et in Sardiniam reversi, in Turribus fidem Christi praedicant, ut in eorum historia a magistro Gribaldo composita constat. Anno circiter 300, Proptus et Ianuarius, in urbe Turritana, mira sanctitate florentes, in saevissima Diocletiani et Maximiani persequutione, varia tormenta, pro fide Christi, constanter passi sunt. Nam a barbaro Sardiniae et Corsicae Praeside Proptus in Herculis insulam, *Linariam* vulgo dictam, deportatus fuit et Ianuarius iunior blanditiis et donis tentatus, mox ambo equuleo suspensi et ferreis ungulis excarnificati fuere.

Eodem tempore, in Turribus floruit Gavinus Romanus miles, ex praeclara Sabelliorum, ut fertur, familia, qui custos sanctorum a barbaro relictus, salutaribus eorum monitis, fidem Christi amplexus liberos abire permisit, et sancto Spiritu repletus, pro sanctis caussam dixit. Unde postea, pro constantia christianae religionis obtruncatus, ex invio suburbano Turrium, ubi sancti latebant, quos magistros habuerat, primum dimissos ad coronam vocavit; et cum se sancti Dei obtulissent, in portu Balagai, in eodem loco, ubi sanctus Gavinus, gladio occisi sunt, VIII kalendas novembris.

Hi multis miraculis clari Patroni sunt ecclesiae metropolitanae Turritanae, in qua eorum corpora decenter recondita, magna totius insulae populorum frequentia, coluntur, ut ex antiquo manuscripto

eiusdem ecclesiae codice, et in historia ab Antonio Cano, et Salvatore Salepusio Archiepiscopis Turritanis constat. De sancto Gavino meminit sanctus Gregorius in regestro; et mensis octobris *sancti Gavini* a Sardis appellatur.

Anno 303, floruit Ephysius, natione Graecus, ex Christophoro christiano et Alexandra coniuge procreatus, qui a Diocletiano Dux contra christianos missus, voce de Coelo audita, ad Christum vocatus convertitur, et in Sardiniam, contra montanos barbaricinos insulam devastantes proficiscitur, illosque acie instructa occurrentes, signo crucis munitus, mirabiliter vicit, ac profligavit. Inde Caralim abiit, et populum illum, tunc idolorum cultorem, ad Christum convertere laborat. Diocletiano quoque, literis ad eum missis, veritatem christianae fidei praedicat, et se esse christianum aperte declarat. Itaque iussu, Imperatoris, a Iulsio Sardiniae praeside sanctus Dei captus, fustibus mactatur, ferreisque ungulis excarnificatur, et ita in carcerem coniectus, a Christo et Angelis mirabiliter reficitur. Cum postea e carcere ad sacrificandum duceretur, templum et idola omnia, ipsius verbo, in terram conciderunt, et Praeses nimio pavore exterritus insula excessit, et provinciam Flaviano administrandam reliquit. Ab isto Flaviano sanctus Dei multa tormenta passus est. Nam prius igni fuit impositus, resina, pice, oleoque adspersus in ignitum clibanum magnis flammis exurentem missus fuit; tandem cum ab his illaesus divinitus evaderet, decollatus fuit in loco Norae, nunc *Caput Pulae* dicto, XVIII kal. februarii, cuius anima in Coelum ab Angelis delata, corpus autem, miraculis clarum, fuit a christianis in eo loco, ubi ossa beati Potiti requiescebant, decentissime conditum, ut ex eius vita a Marco presbytero descripta in archivio cathedralis ecclesiae Pisanae constat.

Eisdem temporibus, Iuvenalis Archiepiscopus Caralitanus sanctitate pollebat, et premente Diocletiani persequutione, in montibus Caralitanis latitabat. Hic, post Ephysii passionem, populum Caralitanum ad fidem conversum baptizans captus fuit a Flaviano, et catenis vinctus in carcerem detrusus. Sed Angelus Domini adparuit ei, et de carcere illum extrahens ad montem excelsum, in locum qui dicitur *Caput Passeris*, deduxit, et ibi illius regionis accolas sacrum Evan-

gelium docuit, illisque presbyteros et diaconos ordinavit, et postea, mortuo Flaviano, ad urbem Caralis rediit, ut in eadem historia legitur.

Anno 304, Luxorius natione Sardus, et Christi miles, pro verae fidei confessione, iussu M. Delasii, tunc Sardiniae Praesidis, fuit fustibus graviter caesus et decollatus, prope Caralim, in loco *Frateria* appellato, xii kal. septembris. Sepultus fuit, ut ex antiquo manuscripto codice in archivio ecclesiae metropolitanae Turritanae recondito, constat ..... De hoc sancto meminit etiam Divus Gregorius in regestro.

Eodem anno, sanctus Cesellus et sanctus Camerinus impuberes Sardi, pro Christi fide, iussu Delasii, gladio confossi sunt, prope Caralim, et in loco, ubi postea templum beato Lucifero confessori dedicatum est. Sepulti fuere ..... ut ex eodem manuscripto codice adparet.

Anno 311, premente in Sardinia christianorum persequutione, sancta Restituta cum duobus filiis Eusebio et ..... castitate clara, insula excessit et Romam abiit, ubi, mense martio, a Papa Eusebio filius baptizatus fuit, et Eusebii nomine insignitus, ut tradit Petrus de Natalibus Episcopus Equilinus, et in breviario eusebiano constat.

Anno 314, floruit Quintianus, seu Quintus Episcopus Caralitanus, qui secundae Arelatensi Synodo interfuit; et Catonus Episcopus Corsicanus, qui in Eliberitana stetit Synodo, ut in primo Conciliorum volumine constat.

Anno 325, in Synodo universali prima Nicaena tercentorum et octodecim Episcoporum, contra Arii blasphemias, mense aprili collecta, praesens fuit Protogenes insignis vir, qui non erat Episcopus Sardicensis provinciae Daciae, ut quibusdam in locis mendose scribitur, sed erat Episcopus Sardiniae, ut tradit Illescas in vita Iulii primi; nam ecclesia *Sardicensis* nuncupata, non reperitur in Dacia, sed ea est in Lydia, et illius Episcopus, qui etiam in ea adfuit Synodo, Artemidorus appellabatur, ut in primo Conciliorum tomo patet.

Anno 331, beatus Eusebius Sardus fuit a sancto Sylvestro Papa ordinatus urbis Romae Lector, ut refert beatus Hieronymus. Anno 336, beatus Eusebius fuit a beato Marco Papa, ob eius sanctitatem et doctrinam, presbyter ordinatus, ut in breviario eusebiano. Anno

343, idem Eusebius fuit Episcopus Vercellensis a Iulio Papa sacratus, et Liguriae, Galliae et totius occidentis Legatus Apostolicus destinatus, ut inde Arianos eliminaret, et populis veram Christi fidem praedicaret. Quod effecisse testantur sanctus Hieronymus, et Primus Cabilonensis Episcopus in Topographia. Nam, ut inquit Naucletus, is omnes occidentis provincias, sicut Athanasius orientis, sua doctrina, ab ariana peste purgavit, et Auxentium Mediolanensem Episcopum Arianum ab omnibus christianis expulsum damnavit, et sanctum Dionysium ibi Episcopum ordinavit.

Anno 347, in magna Sardicensi Synodo, in caussa sancti Athanasii congregata, convenit Protogenes Episcopus provinciae Sardiniae, ut ex epistola eiusdem Concilii, et Theodorito constat.

Anno 313, Lucifer Archiepiscopus Caralitanus, doctrina et eloquentia clarus, a sancto Liberio Papa Legatus Apostolicus creatus, ad Constantium imperatorem, una cum Pancratio et Hilario romanis clericis missus fuit. Nam Constantius Synodum in Italia congregare, et Athanasium damnare, Arianisque consubstantialem Patri esse Filium denegantibus occidentales Episcopos consentire cupiebat, ut Platina, Nicephorus et Hieronymus tradunt.

Anno sequenti, congregata fuit Synodus aliquorum orientalium, et trecentorum occidentalium Episcoporum in civitate Mediolani, in qua Lucifer et Eusebius Sardi interfuerunt. Cum autem in ea Constantius et orientales Episcopi, ante omnia, peterent Athanasium per concilium damnari, et Alexandrina urbe interdici, Synodusque in eam adduceretur sententiam, soli isti duo Sardi Eusebius et Lucifer, cum Dionysio italo ac Paulino gallo, dolo deprehenso, assurgentes vociferati sunt orientales: evertendi nicaeni dogmatis caussa, condemnationem Athanasii urgere, et fraude christianismum circumvenire; neque verbis eiusmodi de Athanasio agi, sed decretis, rite de Deo olim factis, insidias tendi. Itaque, illis talia proclamantibus, concilium solvitur, et Constantius indignatus Eusebium et Luciferum, qui tam libere loquuti fuerant, perpetuo exilio damnat, ut referunt Nicephorus, Sozomenus, Theodoritus, Platina, Volaterranus et Sulpicius Severus. Divus Ambrosius etiam tradit Dionysium, qui, ex simplicitate, Arianorum chyrographo subscripserat, a sancto Eusebio fuisse, deleto

chyrographo, liberatum, Arianosque ipsos delusos et increpatos; atque ita fuisse sanctum Eusebium in orientis plagae exilium relegatum, prius Scytopolim, deinde Capadociam, ut inquit sanctus Hieronymus.

In eo exilio, ut idem refert Ambrosius cum Eusebius animo invictus in fide permaneret, et Arianorum perfidiae communicare omnino denegaret, gravi vexatur supplicio. Nam saepe, per scalarum gradus, supinis pedibus, ad imum usque, trahitur, et iterum ad summum revocatur, ac illiso capite, toto corpore quassatur. Multo deinde effuso sanguine, in cavea, negato potu et cibo, septem diebus, recluditur; et tandem in arcto positus loco, ubi se movere non poterat, angelica visione, ut inquit Nauclerus, reficitur.

Hic, in exilio, scripsit epistolam unam ad presbyteros et plebes quasdam Italiae, qua de statu suo et vita illos commonefacit. Habetur in codice antiquo, Mediolani typis excuso, et in libro Aloysii Lipomani de Vitis Sanctorum, diligentia Laurentii Surii, impresso.

Scripsit, in exilio Lucifer Caralitanus librum contra Constantium imperatorem, eique legendum, teste Hieronymo et Platina, misit. Hic liber nunc Parisiis excusus ad manus meas pervenit in sex divisus libellos, in quorum duobus primis, pro sancto Athanasio, contra Constantium imperatorem, causam dixit; in tertio de Apostaticis Regibus tractans illis omnibus Constantem comparat; in quarto de non conveniendo cum haereticis scribit, et demonstrat quare cum Arianis et Constante convenire et communicare non debebant; in quinto de non parcendo in hoc delinquentibus, et Constanti non esse parcendum docet; et in ultimo insinuat, in ea Constantis persequutione, potius moriendum esse pro Dei filio, quam Constanti ipsi atque Arianis consentiendum. Atque ita, summa cum eloquentia et fidei constantia, animoque ad martyrium praeparato, ipsum imperatorem Constantium reprehendit, atque eum serpentem, belluam, immanissimam feram, latronem, sacrilegum, homicidam, carnificem, templum daemonum, religionis eversorem, idolatram, haereticum, apostatam et antichristum appellat, ut in eiusdem opusculis latius adparet.

Annos 359, Synodus Ariminensis legatos ad Constantium misit, rogantes eum, ut Luciferum et Eusebium, aliosque exules revocaret,

redireque ad suos iuberet, ut Nicephorus et Theodoritus tradunt, quod nullo modo Constantius concedere voluit.

Anno autem 362, mortuo Constantio, Iulianus apostata, qui imperator successit, exulum reditum permisit. Itaque Eusebius et Lucifer Episcopi Sardi, in orientem, Thebis superioribus, pervenere, et ibi tractarunt quemadmodum corruptam Ecclesiarum regulam repararent. Placuit ut Lucifer Antiochiam, Eusebius Alexandriam irent. Lucifer cum Eusebio diaconum misit, per quem professus est se ratum habiturum, quod esset, concilio ordinante, constitutum. Venit deinde Antiochiam, et ecclesiam illam fluctuantem invenit, ob sequaces Euzoii Ariani, et Miletii qui in exilio vivebat; quare accitis duobus aliis confessoribus, creavit Episcopum Antiochiae Paulinum Eustachii Episcopi presbyterum, qui se numquam haereticorum communione polluerat, et inde discessit, ut Hieronymus, Socrates, et Nicephorus tradunt.

Eusebius autem Alexandriam concessit, et cum Athanasio concilium celebravit: et inde Antiochiam profectus alios Paulinum, alios Miletium sequentes, et inter se divisos, invenit. Unde cum neutra parte communicavit, Paulinique ordinationem minime probavit. Sed, propter Luciferi venerationem, habito silentio, Antiochia discessit, et ad suam ecclesiam reversus est. Hic Eusebius in Psalterium commentarios edidit, quos de Commentariis Eusebii Caesariensis Episcopi, in latinum a se conversis, collegit, praetermissis multis, quae ad arianam haeresim inclinare videbantur, ut beatus Hieronymus et Volaterranus referunt.

Hoc etiam tempore, sanctus Eusebius sardus, monachorum orientalium exemplo, per occidentem, anachoreticam vitam, teste Divo Ambrosio et Petro Recordati, instituit, quae postea in Sardinia feliliciter crevit. Nam in Gallurensi provincia, Nicolaus et Tranus anachoretae, sanctitate insignes, cum multis aliis floruere, et nomen *Loco-Sancto* dedere, in cuius sylvis, procul ab omni hominum caetu, precibus, ieiuniis et vigiliis duriter vititando obiere. Eorum corpora, magna cum omnium Sardorum frequentia, decenter coluntur in ecclesiis, quae postea, in eorum honorem, fuerunt eodem in loco con-

structae, ut ex antiquo eiusdem loci codice, a Ludovico Episcopo Civitatensi adprobato constat.

Lucifer, ubi electionem Paulini Eusebio displicere intellexit, perinde atque iniuria adfectus esset, succensuit, et cum Eusebio communicare amplius noluit. Decreta etiam Synodi Alexandrinae, per calumniam reiicere instituit. Sed quia confessionibus suis reperiebatur obstrictus, dum per suum diaconum, ratum se habiturum promiserat, quod a concilio definitum esset, ecclesiae fidem retinuit, simultatemque remisit, et in Sardiniam, ad proprium thronum remeavit. Illi autem, qui cum eo contristati, et *Luciferani* appellati fuerunt, secta constituta, Ecclesiam Dei, longo tempore, oppugnarunt, ut Socrates et Nicephorus referunt. Contra eos scribit sanctus Hieronymus. Isidorus tamen, Gratianus, Nauclerus et alii plures adserunt hos Luciferanos a Lucifero Smirnae Episcopo sectam, et nomen habuisse, non autem a Lucifero Caralitano.

Anno 364, sanctus Athanasius, de Coepiscoporum suorum sententia, ad Iovianum imperatorem, de sinceriore fidei professione scripsit et testatus est eam catholicam, orthodoxamque fidem fuisse in omnibus Sardiniae ecclesiis comprobatam, ut Theodoretus et Nicephorus scribunt.

Anno 369, Magnus Basilius Caesareae Capadociae Episcopus sanctitate insignis, ut tradit sanctus Hieronymus et Panvinius, obiit; et eius caput in Sardiniam delatum, auro argentoque clausum, in urbe Oristanei Sardi venerantur.

Anno circiter 371, Valentiniano, et Valente imperatoribus, sanctus Eusebius sardus, insignis Vercellensis ecclesiae praesul, ab Arianis domo supinus extractus est, et lapidibus obrutus, kalendis augusti, miraculis clarus decessit, et in ecclesia Vercellensi, quam ipse construxerat, magna cum veneratione sepultus est, ut referunt sanctus Hieronymus, Volaterranus et Petrus de Natalibus. Eius encomium Divus Ambrosius, duobus sermonibus, conscripsit, et de eo beatus Maximus Episcopus Taurinensis duos tractatus composuit, et Vercellensis ecclesia hymnum canit:

Gaude prole Sardinia,
Laudet Mater Ecclesia,
Vercellis, et Italia
Glorientur praesentia etc.

ut in breviario eusebiano. Venerantur etiam eum in urbe Turritana, et Sassarensi, in eiusdem sancti ecclesia antiqua, magno cum populi concursu.

Anno circiter 380, beatus Satyrus sancti Ambrosii frater, in portum Calaritanum, facto naufragio, evectus, ecclesiam Caralitanam, cui Lucifer praeerat, in schismate invenit. Quare statim ex insula decessit, teste Divo Ambrosio, in oratione funebri de excessu fratris, et refert Gratianus.

Anno 390, imperante Valentiniano, Lucifer Episcopus Caralitanus obiit, teste Platina et Hieronymo. Sepultus fuit prope ecclesiam Caralitanam, et sub illius invocatione templum constructum, ut in vita sancti Luxorii legitur. Hic enim a suis contemporaneis, proximaeque aetatis hominibus, clarus habitus est ac sanctus; et postquam e vita excessit, *beatus* fuit appellatus, ut Ioannes Tilus Episcopus Meldensis, in epistola ad Pium V testatur. Quare in catalogo sanctorum a Petro de Natalibus Episcopo Equilino, et quibusdam aliis collocatur, et inter viros illustres a beato Hieronymo numeratur, qui et illum *beatum* appellat. Divus etiam Ambrosius et Hilarius illum summo in honore habuere, et a sancto Athanasio *homo Dei famulus Christi*, *particeps Apostolorum*, *solatium fraternitatis*, et *magister veritatis*, nominatur in epistola, quam in exilio ad eum scripsit. Ecclesia quoque Vercellensis illi preces effundere videtur, dum canit hymnum dicentem:

Tunc paullatim comites
Vi rapuerunt Praesules
Eusebium, Dionysium,
Cum eis et Luciferum.

Hos deprecamur sedule
Christi captos pro nomine,
Sacris hymnorum meritis,
Coeli fruamur gaudiis,

ut in breviario eusebiano, quo ecclesia Vercellensis utitur, constat.

Anno 410, sanctus Sampsutius Archiepiscopus Turrensis floruit. Hunc beatus Augustinus virum fidelem, in suis epistolis appellat.

Anno 453, undecim millia Virginum, apud Coloniam Agrippinam, martyrio coronantur, XII kal. novembris, et duo earum capita Sassarim postmodum translata, in ecclesiis sanctae Mariae in Bethlehem, et Iesu Mariae, maxima in veneratione habentur.

Anno 461, sanctus Hilarus, *Hilarius* dictus, Crispini filius, sardus, vir sanctitate, pietate et doctrina clarus, ex diacono creatus est summus Pontifex, XIII kal. maii, et in Petri cathedra sedit annos 6, menses 3, dies 10. Quo tempore, tres Synodos Nicaenam, Ephesinam, et Calcedonensem, ac etiam tomum sancti Leonis Papae adprobavit. Eutychen, Nestorium et Dioscorum haereticos cum sectatoribus suis damnavit. Praeterea constituit ne Pontifices deinceps successores sibi deligerent, quae institutio ad omnes ecclesiasticos gradus pertinet. Ordinavit etiam poenitentes, vel inscios literarum, aut aliqua membrorum damna perpessos, ad sacros ordines adspirare non debere. Pontificii iuris decreta in unum contulit, et per universum orbem publicavit, et de fide catholica epistolas conscripsit. Ordinationes tres, mense decembri, in urbe fecit, quibus Episcopos passim 22, et in Ecclesia Romana, quinque et viginti presbyteros et quinque diaconos creavit.

Tria insuper aedificavit oratoria, in baptisterio Constantinianae basilicae urbis, distinxitque auro et pretiosis lapidibus, ac sanctis Ioanni Baptistae, Ioanni Evangelistae, et sanctae Cruci sacravit. Eorum ianuae erant argento caelato clausae, quae adhuc in oratorio sancti Ioannis Baptistae visuntur. In oratorio autem sanctae Crucis posuit lignum Crucis auro clausum et ornatum gemmis. Stabat in eo loci agnus aureus et duarum librarum in columnis onychinis. Ante ora-

torium erant columnae mirae magnitudinis, quae dicuntur *hecaton*. In fonte Ioannis erat lucerna aurea librarum decem, tres cervi argentei octoginta librarum, aquam effundentes et columba aurea duarum librarum. Addit et oratorium sancti Stephani baptisterio lateranensi. Duas quoque bibliothecas apud eumdem locum aedificavit. Ad lunam, monasterium struxit et balneum ad sanctum Laurentium; monasterium et basilicam sanctae martyris Bibianae aedificavit; dona templis obtulit, quae prope infinita fuere, ex auro, argento, marmoribus, et gemmis, ut ex Platina, libro Pontificali, et Martino Polono constat.

Ubi autem Hilarus ea peregit, quae ad optimum Pontificem pertinebant, tum in extruendis templis, ordinandisque, tum etiam docendo, admonendo, castigando, eleemosynasque, ubi erat opus, praebendo, moritur, quinto kal. augusti, et sepultus est, ut inquit Platina, in crypta sancti Laurentii, ad corpus beati Xisti, vel ut tradit Martinus Polonus, in basilica sanctae Bibianae, cum quatuor millibus et ducentis sexaginta duobus sanctorum corporibus, exceptis parvulis, et mulieribus.

Horum etiam Imperatorum temporibus, floruerunt in Sardinia alii insignes viri. Nam Caii Iulii Caesaris tempore claruit Phamea vir sardus, ipsius Caesaris familiaris, et amicus Caelii, M. Fabii Galli, Q. Pomponii Attici et M. Tullii Ciceronis; qui, cum in petitione Consulatus, eius favore uti speraret, pro eo quamdam caussam, contra pueros Octavianos, susceperat. Sed, cum, die constituto, Cicero decesset, ex amico habuit Phameam inimicum et inofficiosum, ut ex eiusdem Ciceronis epistolis constat.

Floruit etiam eo tempore, M. Tygellius Hermogenes sardus, insignis musicus, qui dulciter cantabat, et iocabatur urbane. Hic fuit amicus et familiaris Caii Iulii Caesaris et Cleopatrae, ac etiam Octaviani Augusti. Duos tamen praecipuos habuit inimicos, Marcum Tullium Ciceronem, quod esset nepos supradicti Phameae, et Q. Horatium Flaccum, quod quaedam illius carmina parum scite modulata fuisse notasset, ut referunt Acron et Porphyrion. Ob id Cicero in epistolis contra eum scripsit, et Horatius satyrice haec cecinit:

Omnibus hoc vitium est cantoribus, inter amicos,
Ut numquam inducant animum cantare rogati,
Iniussi numquam desistant. Sardus habebat
Ille Tygellius hoc. Caesar qui cogere posset,
Si peteret per amicitiam patris, atque suam, non
Quidquam proficeret. Si collibuisset, ab ovo
Usque ad mala citaret, Io Bacche! modo summa
Voce, modo hac resonans, quae chordis quatuor ima.
Nihil aequale homini fuit illi: saepe velut qui
Currebat fugiens hostem; persaepe velut qui
Iunonis sacra ferret; habebat saepe ducentos,
Saepe decem servos, modo reges, atque tetrarchas;
Omnia magna loquens, modo: sit mihi mensa tripes, et
Concha salis puri, et toga, quae defendere frigus,
Quamvis crassa, queat; decies centena dedisses
Huic parco, paucis contento, quinque diebus,
Nil erat in loculis; noctes vigilabat ad ipsum
Mane; diem totum stertebat. Nihil fuit umquam
Sic impar sibi ....

De eo praecedentem satyram scripsit, carpens eum esse largitorem adeo, ut omnibus musicis et circulatoribus multa donaret.

Anicetus quoque Alexandrinus, per tibias canere doctus, a Nerone, veluti adulterii reus, fuit urbe eiectus, et in Sardinia, non inops, ut inquiunt Cornelius Tacitus et Svetonius Tranquillus, diutius vixit.

C. Cassius Longinus, maximae auctoritatis vir et iurisconsultus insignis, ab urbe Roma, eodem tempore, pulsus, in Sardinia, usque ad tempora Vespasiani, vixit, teste Bernardo Rutilio, Cornelio Tacito, Svetonio Tranquillo et Pomponio iurisconsulto, qui circa tempus emendandus videtur, in lib. 2, ff. de origine iuris.

Constantinus etiam strator insignis, ad equos militares probandos, a Valentiniano missus, Sardiniam, hoc tempore, venit, et in ea obiit Ammiano Marcellino teste.

VANDALORUM REGES.

Romani, qui, usque ad Valentiniani tempora, multorum labore et virtute, Sardiniam et alias quamplures provincias obtinuerunt, eas deinde, paucorum ignavia et socordia, amiserunt. Nam Valentiniano occiso, alii alias provincias invaserunt; Alani autem et Vandali Africam, duce Genserico, occuparunt, anno humanae salutis 427, ut tradunt Onuphrius, Prosper et Guspianus. Hi Africae occupatione non contenti, piraticam in mari exercentes, Sardiniam et ceteras mediterranei maris insulas, latrociniis et praedis, diu vexarunt, ut Paulus diaconus et Onuphrius referunt.

Anno postea 466, Sardiniam invaserunt, et a Romanorum imperio eripere conati sunt. Sed ipsi, Marcelliani, Ætii filii, opera et auxilio, qui magna navium classe, ut inquit Guspianus, a Leone orientali imperatore fuit, ad Sardiniam defendendam, missus, a Sardis reiecti fuere, teste Procopio. Cum Marcelliano in Sardiniam venerat Maruellus Ætius Estensis, Vincentiae dominus, et in ea diutius moratus, nulla superstite prole, obiit, teste Ioanne Baptista Pigna.

Anno tamen circiter 471, insulam longo bello adflictam, romanisque praesidiis destitutam, Vandali de novo adorti facile subegerunt, ut Victor Uticensis et Franciscus Balduinus referunt. Itaque Vandali reges in ea, per annos 60, usque ad Iustiniani imperatoris tempora, hac serie regnarunt, ut ex Procopio, Zonara et Bergomense constat:

Anno igitur 471, Gensericus secundus rex Vandalorum, primus obtinuit Sardiniam et regnavit in ea annos 2, menses 3, et obiit anno 37, quo, post captam Carthaginem, in Africa regnare coepit.

Anno 473, Hunnericus Genserici filius senior, tertius rex Vandalorum Sardiniam obtinuit et in ea regnavit annos 8, et obiit.

Anno 481, Gundamundus Gensonis filius, quartus Vandalorum rex, Sardiniam obtinuit et in ea regnavit annos 12, et obiit.

Anno 493, Transmundus Honnerici filius, quintus Vandalorum rex, Sardiniam adeptus, in ea regnavit annos 27, et obiit.

Anno 520, Hildericus Transmundi filius, sextus Vandalorum rex,

Sardiniam nactus, in ea regnavit annos circiter 7, et a Gelimere regnis spoliatur.

Anno 527, Gelimer Genzonis filius, per tyrannidem, Vandalorum regnum, et Sardiniam sibi occupavit; et cum in Sardinia annum circiter unum regnasset, a Goda, quem ad custodiendam, regendamque insulam miserat, per defectionem, fuit regno privatus, teste Procopio.

Anno 528, Goda vir genere Gothus, qui pro Gelimere Sardiniam custodiebat, sciens Iustinianum imperatorem, contra Gelimerem, arma movisse, et Africam debellare statuisse, protinus in tyrannidem inclinatus, insulae tributum Gelimeri mittere destitit, et regnum Sardiniae, per defectionem occupavit, regisque nomen sumpsit, et satellites plurimos circa se posuit. Auxilium a Iustiniano petiit, qui, per Eulogium legatum, exercitum et duces pollicetur; atque ita insulam, per annum unum et menses decem, retinuit, et a Zazone Gelimeris fratre, vita et regno privatus fuit, ut scribit Procopius.

Anno 530, Zazon, qui a Gelimere fratre, cum quinque Vandalorum millibus et centum viginti navibus, in Sardiniam fuit missus, in Herculis portum invectus Caralim repente cepit, et Godam tyrannum, et quidquid cum eo inexpugnabile videbatur, sustulit, ac insulam Gelimeri restituit, eodem Procopio referente.

Eodem tempore Iustinianus imperator milites quadringentos, duce Cyrillo, in Sardiniam, ut illam Godae custodiret, et reliquum omnem exercitum in Africam, nihil hostile metuentem, duce Belisario, miserat. Cyrillus ea, quae Godae acciderant, prope insulam accepit: et ideo, mutato consilio, in Africam navigavit, in qua Belisarius Gelimeris exercitum vicerat et Carthaginem ceperat. Unde Gelimer inscius eorum, quae in Sardinia acciderant, ita fratri Zazoni scripsit:

« Existimo profecto non Godam in Sardinia a nobis deficientem,
» sed quoddam Vandalorum, hoc tempore fatum, teque et ceteros
» fortissimos mihi subripuisse, ex quo contigerit omnes Gigerici opes,
» ac bona simul corruisse. Non enim, ut insulam nobis servares a
» Goda, hinc abiisti, sed ut Africae totius Iustinianus potiretur. Nam
» quod fortuna prius sibi voluit, nunc licet ex eventis iudicare. Be-
» lisarius igitur, parvo admodum exercitu, contra nos venit, virtus
» autem solita Vandalorum omnino deficiens, una secum fortunam

» etiam abstulit. Amatus enim et Gibamundus, ob nostrorum ignaviam et mollitiem, perierunt, insuper equi et navalia. Omnis denique Africa, cum ipsa Carthagine, ab hostibus tenetur, quibus nunc quiescere licet, pro labore ac virtute bellica, filios ac uxores, omnes denique opes nostras, possidentibus. Nobis tantum Bulae campus relictus, ubi, si qua reliqua spes, nos vosque defendat, ac muniat. Quapropter tyrannidem, ac Sardiniam, omnemque, circa ista loca, curam deserens, ad nos cum omni classe protinus advola. Nam quibus de rei summa periculum imminet, stultum est alia curare. Simul enim in futurum pugnares contra hostes, vel fortunam pristinam recuperabimus, vel hoc saltem lucrifaciemus, quod simul etiam ferre casus, quos nobis Deus inflixerit, assuescemus ».

Zazon etiam ignarus eorum, quae in Africa contigerant, eodem tempore Gelimeri literas misit, nuntians Godam tyrannum suis manibus periisse, et insulam iterum regno restituisse, et propterea victoriae festum, celebritatemque ageret, existimaretque reliquos hostes, qui Africam invadere sunt ausi, eumdem fortunae exitum breviter habituros; quae literae a Belisario interceptae fuere; literae autem Gelimeris tute ad manus Zazonis pervenerunt.

Is statim in luctus et lamentationes conversus, relicto in Sardinia praesidio, cum omni classe in Africam properavit, et cum Gelimere et illius exercitu, in Bulae campo se coniunxit; et inde, Carthaginem versus, processus, cum exercitu Belisarii pugnat; ac in ea Belisarius fortissimos atque optimos plures, ac etiam ipsum Zazonem caedit, reliquosque expugnat; Gelimerem quoque, duce Fara, in monte Papua, capit; et Zazonis capite in Sardinia ostenso, Fara et Cyrillus facile insulam Iustiniano imperatori adquisiverunt, ut ex Procopio et Paulo diacono constat.

His Vandalorum temporibus fuit magna catholicorum persequutio in Africa et Sardinia. Anno enim circiter 474, Hunnericus rex ariana haeresi maculatus omnes milites catholicos militia solvit, et domibus illorum dirutis et substantiis confiscatis, in insulas Sardiniae et Siciliae eos relegavit. Tercentos quoque Episcopos tota Africa exterminavit, qui in Sardiniam venientes insulam doctrina et sanctitate cla-

riorem, annis septem, quibus in ea steterunt, reddidere, teste Sabellico, Martino Polono et Matthaeo Palmerio.

Anno autem 481, quo Hunnericus obiit, Guttamundus illius successor, vir quidem catholicus et devotus, ex Sardinia omnes Africae Episcopos revocavit, sedesque illis restituit, teste Bergomense.

Anno postea 493, quo Guttamundus obiit, Transmundus ariana haeresi infectus catholicis ecclesias clausit, et ex Africa centum viginti Episcopos, ut inquiunt Platina et Sabellicus, vel ut volunt Paulus diaconus et Iordanus de Saxonia, ducentos viginti eiecit; qui in Sardiniam, eisdem referentibus, venerunt, et insulam 28 annis, quibus in ea steterunt, doctrina et sanctitate clariorem reddiderunt. Docebant enim, et praedicabant, omnibus in locis, fidem catholicam, ac etiam ad partes ultramarinas, de quampluribus fidei quaestionibus, interrogati literas canonicas transmittebant, ut in vita beati Fulgentii a discipulo eius ad Felicianum scripta, constat.

Cum his Africae Episcopis venit etiam in Sardiniam sanctus Fulgentius doctissimus et eloquentissimus Ruspensis ecclesiae Episcopus, et sacrum sancti Augustini corpus, eiusque mitram et baculum, aliasque multas sanctorum reliquias ex Africa, vandalica persequutione profanata, in eam insulam transtulit. Ibi corpus illud sanctissimum a Sardis, simul cum clero, obviam undique confluentibus, inenarrabili laetitia et reverentia fuit exceptum, et in urbe Caralis decenter collocatum, in ecclesia sub illius nomine constructa, ut ex Beda, Iordano de Saxonia, Hieronymo romano et Bergomense constat, et in commentariis rerum ordinis sancti Augustini, ac illorum horis canonicis traditur.

Eo tempore quidam vir caecus, qui devote ecclesiam illam visitavit, et corpus sanctissimum reverenter osculatus fuit, visum mirabiliter recepit. Et quidam doctor nobilis, qui de corpore sancti doctoris dubitabat, tanti miraculi magnitudine motus, suam incredulitatem publice confessus, poenitentiam egit, et deinceps maiorem devotionem, erga sanctum corpus, gessit, ut refert Hieronymus romanus. Populi etiam Sardiniae Deo gratias agentes quod tantus doctor dignatus fuerit insulam suo corpore decorare et miraculis illustrare, in Patronum Sardiniae, hunc sanctum elegerunt, et illius natalis et translationis

in Sardiniam, festivitates quotannis solemniter celebrarunt, ut inquit Iordanus de Saxonia.

Per haec quoque tempora, conventus ordinis eremitarum sancti Augustini coeperunt in Sardinia esse. Nam Divus Fulgentius, statim ubi Caralim pervenit, cum monachis et clericis, atque Illustri et Ianuario Coepiscopis eius, similitudinem cuiusdam magni monasterii, in parva domo, effecit, in qua communem habebat mensam, commune cellarium, communem orationem, simul et lectionem; nullus se super alterum insolenter efferebat, nec propriis fratribus amplius, aut peculiarius consulebat. Monachi tamen, qui beatum Fulgentium sequebantur, districtioris abstinentiae regulam custodientes, nihil omnino proprium possidebant, nec inter alios clericos, clericorum more, vivebant; in ea demum pacis et consolationis remedium afflicti, et discordes inveniebant; lectiones disputationesque populus, summa cum spirituali laetitia, audiebat.

Paucis postea elapsis annis, monasterium, iuxta basilicam sancti martyris Saturnini, procul a strepitu civitatis, fabricavit; et relicta priori domo, congregatisque quadraginta et amplius fratribus, disciplinae coenobialis ordinem in eo conservavit illaesum, nemini dans licentiam professionis sanctae regulam praeterire; sed principaliter hoc observandum monachis tradidit, ut nullus eorum quidquam sibi proprium vindicaret, sed omnibus omnia communia esse voluit, ut in praefata eiusdem sancti Fulgentii vita constat. Celebres alii conventus deinde in Sardinia fuerunt conditi, in quibus viri dignitate, eruditione et pietate clari floruerunt. Sanctus Fulgentius autem, quod reliquum vitae tempus habuit, in monasterio sancti Saturnini, teste Bergomense, consumpsit; et, ut inquit Illescas, in Sardinia libros multos composuit, e quibus hi praecipui sunt, videlicet ad Euthymium, *de remissione peccatorum*, libri duo; ad Petrum, *de fide*, librum unum; ad Monimum, *de duplici praedestinatione*, et quibusdam aliis quaestionibus, libri tres; *contra obiectiones Arianorum*, librum unum; ad Transmundum regem, *de mysterio mediatoris Christi*, librum unum; *de immensitate divinitatis Filii Dei*, librum unum; de *sacramento dominicae passionis*, librum unum; *ad quaestiones Ferrandi diaconi*, librum unum; septem quoque epistolas familiares scripsit;

primam *de coniugali debito et voto continentiae*; secundam ad Gallam, *de consolatione et statu viduali*; tertiam ad Probam, *de virginitate et humilitate*; quartam ad eamdem, *de oratione*; quintam ad Eugypium, *de charitate habenda*; sextam ad Theodorum senatorem, *de conversione a saeculo*; septima ad Venantiam, *de poenitentia et futura retributione.* Orationes etiam plures et elegantes habuit quidem et graves, ut constat ex Platina, Isidoro, Sabellico, Bergomense, et eiusdem sancti vita, ab eius discipulo scripta. Haec opera nunc Antuerpiae impressa, ad manus pervenerunt meas.

Hac tempestate, floruit in Sardinia sanctus Brumasius Caralitanae civitatis antistes venerabilis, et Felicianus qui postea in Ruspensi episcopatu sancto Fulgentio successit, ut in eius vita, a suo discipulo scripta, dicitur.

Floruit etiam, per haec tempora, sanctus Caelius Symmachus sardus, Fortunati filius. Is, anno 498, mortuo Anastasio secundo, creatus est Pontifex, x kal. decembris, seditque in cathedra Petri, annos 15, menses 7, dies 28. Fuit autem haec Symmachi electio tumultuosa, et cum ordinum magna discordia. Nam, dum una pars cleri Symmachum, apud Constantinianam basilicam, Pontificem decrevit, altera pars cleri, apud Beatae Mariae basilicam, quae in via nova est, Laurentium sanctae Romanae Ecclesiae presbyterum cardinalem, in locum demortui Anastasii suffecit. Traxit haec initiatorum discordia continuo civitatem in diversa studia, estque, non inter cives solum, sed inter ordines, etiam opibus et auctoritate, certatum, cum Senatus in hunc propensior esset, ignobilis multitudo in illum. Quare, omnium consensu, concilium Ravennae indicitur, ut res coram Theodorico, ex aequo et bono, disceteretur. Fuit statutum eum comprobandum esse, qui priori loco designatus esset, vel saltem cui plures suffragarentur. Itaque Symmachus, in quo hae conditiones fuerunt compertae, in sede apostolica fuit confirmatus. Hic, anno sequenti, magna clementia usus, tantum abfuit, ut Laurentium, quem tam infestum habuit, aliquo adficeret incommodo, ut Nuceriorum antistitem creaverit. Quadriennio post, clerici quidam, seditionibus gaudentes, adiuvantibus Festo, et Probino, senatorii ordinis viris, Laurentium revocant. Qua ex re indignatus Theodoricus rex, ut discordia haec e medio tolleretur, Pe-

trum Altini Episcopum Romam mittit, qui Symmacho et Laurentio pulsis, sedem Pontifex teneret.

Anno sequenti, Symmachus, habita centum et quindecim vel ducentorum triginta, ut alii volunt, Episcoporum Synodo, caussam tam constanter et adcurate dixit, ut omnium suffragiis, sint Laurentius, et Petrus Altinas relegati. In ea Synodo, Ioannes insignis ecclesiae Turritanae Episcopus interfuit, ut in secundo Conciliorum tomo adparet. Orta autem ex hac re tanta seditio Romae est, ut multi, tum ex clero, tum ex populo caederentur, nec sacris virginibus parcerent; nec finis tantae caedis factus fuisset, nisi Faustus consul clericos miseratus, contra Probinum, tanti mali auctorem arma movisset.

Symmachus, stabilita dignitate, Manichaeos urbe expulit, eorumque libros, ante fores Constantinianae basilicae, concremavit. Constitutiones fecit, ut die dominico, vel natalitiis martyrum, caneretur hymnus *Gloria in excelsis Deo.* Ne quis praeterea, vivo Pontifice, de alterius electione consilia moveret, anathematis poena delinquentibus irrogata. Et ne sacerdos, nisi eiusdem sanguinis et familiae in contubernio esset. Ordinationes fecit quatuor in urbe, per mensem decembrem, quibus passim Episcopos 117, presbyteros vero in Ecclesia Romana 92, et diaconos 16 creavit. Basilicas vero multas, aut ornavit, aut a fundamentis erexit; nam et templum beati Andreae Apostoli, apud sanctum Petrum aedificavit, multoque argento et auro exornavit, et templum ipsius Apostolorum Principis, ac porticum cum marmoribus, opere vermiculato, in augustiorem formam redegit. Gradus quoque ipsius basilicae ampliores fecit, aliosque gradus, sub divo dextra, laevaque. Episcopia praeterea construxit. Ædificavit etiam basilicam sanctae Agathae martyris, via aurelia, in fundo Lardario; basilicam sancti Pancratii, cum arcu argenteo librarum quindecim; in basilica sancti Pauli renovavit absidem, cui ruina imminebat, picturisque ornavit. Post apsidem vero aquam introduxit, balneumque a fundamento erexit. In urbe autem basilicam sanctorum Sylvestri et Martini a fundamentis erexit, iuxta Traiani thermas, ubi et, supra altare, ciborium fecit argenteum librarum centum viginti, arcus argenteos librarum decem, confessionem argenteam librarum quindecim; suggestum quoque erexit, porphyreticis et crustis marmoreis insigne.

Fecit et gradus basilicae sancti Ioannis et Pauli, post apsidem. Auxit et basilicam Archangeli Michaelis, aquamque introduxit. Sanctorum Cosmae et Damiani oratoria a fundamentis erexit; et in via tiburtina, in fundo Paciano, adiuvantibus Albino et Glaphyra illustribus viris, basilicam sancto Petro dedicavit. Reparavit etiam basilicam sanctae Felicitatis, et apsidem beatae Agnetis, cum basilica, quae ruinam minabatur, in meliorem formam restituit. Coemeterium quoque Iordanorum, vel fecit, vel in meliorem formam redegit. Fundavit, ad usum pauperum, habitacula, ad Apostolorum aedes, in Vaticano, et ostiensi via; curavitque ne quid eis deesset, quod ad victum pertineret. Amator enim pauperum fuit, et Episcopis ac ceteris clericis, in Africa et Sardinia, propter catholicam fidem, exulantibus pecunias et vestes subministrabat. Redemit et captivos, in diversis provinciis, multa pecunia. Nihil postremo omisit, quod ad omnipotentis Dei gloriam pertineret. Moriens ad basilicam sancti Petri sepelitur, XIV kal. augusti, anno 514, ut ex libro Pontificali, Platina, Sabellico, Onuphrio et Gratiano constat.

Anno deinde 520, quo obiit Transmundus Vandalorum rex, et christianorum persecutor, successit in regno vandalico Hildericus rex catholicus, qui materna pietate, a teneris annis, imbutus omnes orthodoxae fidei Episcopos ex Sardinia revocavit, et in pristinam dignitatem restituit, permisitque ut suo viverent instituto, teste Sabellico, Paulo diacono et Martino Polono.

GOTHI.

Eiectis e Sardinia Vandalis, anno 530, Iustinianus imperator insulam obtinuit, et anno 20, quo in ea regnare coeperat, Gothis illam invadentibus, amisit, teste Procopio. Anno enim 551, Totilas Baduilla septimus Gothorum rex in Italia, suae gentis primores quosdam, cum classe, in Corsicam misit, qui nemine resistente, insulam in potestatem redegerunt et inde Sardiniam obtinuerunt, atque ita utramque insulam Totilae vectigalem fecerunt, ut inquit Procopius.

Eodem anno, Ioannes, qui in Lybia exercitui Iustiniani praeerat, navium classem, ac hominum copias in Sardiniam, contra Gothos,

misit. Hi, ubi Caralim urbem propius pervenere, positis Castris, eam obsidere animo agitabant, nam muros expugnare non poterant, obsistentibus Gothis, qui validum ibi habebant praesidium. Barbari itaque, cognito Romanorum adventu, eruptione ex urbe facta, cum hos repentius invasissent, nullo negotio, multis iam interfectis, in fugam vertunt; demum qui praelio superfuere, fugientes se in naves recipiunt; ac paullo post inde solventes Carthaginem, cum universa classe, petunt, eodem Procopio referente. Regnavit Totilas in Sardinia annum unum, et in praelio occisus est, teste Procopio et Blondo.

Anno 552, Teias nonus Gothorum rex in Italia adeptus Sardiniam, in ea regnavit annum unum, et praelio victus, a Narsete duce Iustiniani occisus est, Gothique omnes ex Italia et Sardinia pulsi sunt, ut ex Procopio, Onuphrio et Iacobo Maynoldi constat.

His temporibus, regio Gociani, quae in Sardinia insignis Comitatus est, et insula Buccina, in qua ossa Divi Pontiani Papae diu, teste Damaso, conquieverunt, nomen a Gothis ibi considentibus, ut creditur, sumpserunt.

GRÆCI ORIENTALES IMPERATORES.

Post Gothos, orientales Imperatores Sardiniam obtinuere, teste Onuphrio, Maynoldi et Zuritta. Anno enim 553, victo et occiso Teia, pulsisque ex Sardinia Gothis, Narses regnum Sardiniae Iustiniano imperatori orientali adquisivit, pacatumque reddidit. Atque ita Iustinianus in ea regnavit annos 12 et menses 3, idibusque augusti mortuus est.

Anno

565. Iustinus iunior imp. orient. adeptus est Sardiniam, et in ea regnavit annos 10, menses 10, dies 20, et obiit vi nonas octobris.

576. Tiberius Anicius Constantinus imp. orient. Sardiniam adeptus, regnavit in ea annos 6, menses 10, dies 8, et mortuus est iv idus augusti.

583. Tiberius Mauritius imp. orient. Sardiniam obtinuit, et in ea regnavit annos 19, menses 3, dies 11, et coactus abdicavit xiv kal. decembris.

Anno

591. Theodosius imp. orient. a patre Mauritio vocatus, regnavit cum eo in Sardinia annos 11, menses 7, dies 6, et cum patre occisus est, VIII kal. decembris.

602. Flavius Phocas orient. imp. adeptus est Sardiniam, et in ea imperavit annos 8, menses 4, dies 9, et occisus est VI kal. aprilis.

611. Heraclius orient. imp. adeptus est Sardiniam, et in ea regnavit annos 30, menses duos, et de mense maii obiit.

613. Constantinus appellatus ab Heraclio eius pater imp. orient., regnavit cum eo in Sardinia annos 28, menses 2, et solus menses 4 et dies aliquot, et obiit.

641. Heraclius Constans orient. imp. Sardiniam adeptus in ea regnavit annos 26, menses 8, dies ... et idibus iulii occisus est.

Hic tributa Sardis imperavit, non ex veteri forma, sed quantacumque extorqueri, et abradi posse intellexit. Et eius Quaestores tanta avaritia et superbia exegerunt, ut multi, non solum fortunis, sed etiam liberis, et uxoribus spoliati sint. Sacra etiam vasa aliaque ecclesiarum ornamenta, ipsius iussu, sublata fuere, Paulo diacono, Blondo et aliis referentibus.

654. Heraclius Constantinus, seu Pogonatius a patre Constante imperator appellatus, regnavit in Sardinia cum patre et fratribus Heraclio et Tiberio Caesaribus annos 15, menses 4, dies ... solus cum filiis Caesaribus, annos 16, menses 7 et dies aliquot, et obiit circa kal. februarii.

686. Heraclius Iustinianus iunior orient. imp. Sardiniam adeptus, regnavit annos 10, menses 5, et coactus, mense iulii abdicavit exul factus.

696. Flavius Leontius orient. imp. Sardiniam nactus, regnavit in ea annos 3, menses 2, et coactus, mense iulii abdicavit.

699. Tiberius Apsimarus orient. imp. Sardiniam obtinuit, et in ea regnavit annos circiter 7, et circa kal. augusti abdicavit, et occisus est.

706. Heraclius Iustinianus iunior iterum obtinuit orientale imperium,

Anno

et regnum Sardiniae, in quo regnavit annos 6, dies . . . et idibus augusti occisus est.

712. Philippus Bardanes orient. imp. Sardiniam adeptus, regnavit in ea annos 2, menses 9, dies 7, et coactus, abdicavit XII kal. iulii.

715. Artemius Anastasius imp. orient. adeptus Sardiniam imperavit annum 1, menses 3, et coactus, abdicavit XIV kal. septemb.

716. Theodosius IV Adtramitenus orient. imp. Sardiniam obtinuit, et in ea imperavit menses 7, dies 6, et coactus, abdicavit VIII kal. aprilis.

717. Flavius Leo III orient. imp. Sardiniam obtinuit, et in ea regnavit annos 3 et menses aliquot; et Saracenis Sardiniam invadentibus, insulam amisit, anno 186, quo Imperatores orientales in ea regnare coeperunt.

His orientalium Imperatorum temporibus, anno circiter 535, fuit Sardinia Africae adtributa, et facta illius provincia praesidialis a Iustiniano imperatore, qui Sanxit Sardiniae Praesidem Praefecto Praetorii Africae subesse, et in eius officio quinquaginta homines habere, ut in illius codice legitur.

Praesides autem hi fuerunt:

535. Cyrillus . . . Sardiniae praeses.

. . . .

597. Gennadius . . . Sardiniae praeses.

598. Idem Gennadius Sardiniae praeses.

. . . .

601. Spes de Hospes Sardiniae praeses.

. . . .

Eodem tempore Iustinianus mandavit Ducem in Sardinia a Belisario ordinari, qui milites, pro locorum custodia, necessarios in ea haberet, et Sardos ab omni hostium incursione illaesos defenderet, eorumque fines servaret, ut ex eodem Iustiniani codice constat.

Duces autem fuerunt:

. . . .

Anno
588. Edatius . . . Sardiniae dux.

. . . .

590. Theodorus . . . Sardiniae dux.
. . . Donatus seu Doratus eius officialis.

. . . .

593. Zabardus . . . Sardiniae dux.

. . . .

602. Eupator . . . Sardiniae dux.

. . . .

Hi duces, in montibus Sardiniae, iussu Imperatorum, residebant. Nam ibi aderant Barbaricini populi illi antiqui, qui numquam a Carthaginensibus, Romanis et Vandalis, ut diximus, debellati fuere, quique, ad eam usque aetatem, idolorum cultores fidem Christi, et orientalium Imperatorum iugum recipere noluerant. Itaque duces praefati cum illis, variis praeliis, certarunt, usque ad Mauritii et Theodosii tempora, quibus Hospes eorum dux fidem Christi recepit, et pacem a Zabardo, tunc Sardiniae duce petiit, atque eam, hac conditione ut reliqui christiani fierent, habuit. Quod ubi Divus Gregorius, tunc Romanus Pontifex cognovit, Felicem Episcopum et Cyriacum ad eos misit, et hospiti Barbaricinorum duci ita scripsit:

« Cum de gente vestra nemo christianus sit, in hoc scio quod omni gente tua es melior, quia tu in ea christianus inveniris. Dum enim Barbaricini omnes, ut insensata animalia vivant, Deum verum nesciant, et lapides adorent, in eo ipso, quod Deum verum colis, quantum omnes antecedas ostendis. Sed fidem, quam accepisti, bonis actibus, et verbis exequi debes; et Christo, cui credis, offer quod praevales, ut ad eum, quoscumque potueris, adducas, eosque baptizari facias et aeternam vitam diligere admoneas. Quod si fortasse ipse agere non potes, quia ad aliud occuparis, salutans peto, ut hominibus nostris illuc transmissis, scilicet fratri et Coepiscopo meo Felici, filioque meo Cyriaco servo Dei, solatiari in omnibus debeas, ut dum eorum labores adiuvas, devotionem tuam omnipotenti Domino ostendas, etiam ipse tibi in bonis actibus adiutor sit,

» cuius famulis solatiaris. Benedictionem vero sancti Petri vobis trans-
» misimus, quam peto ut debeatis benigne suscipere ».

Ad Zabardum autem ducem Sardiniae has etiam literas paullo post misit.

« Scriptis fratris et Coepiscopi mei Felicis et Cyriaci servi Dei,
» gloriae vestrae bona cognovimus, magnasque omnipotenti Deo gra-
» tias agimus quod talem ducem Sardinia suscepit, qui sic sciat, quae
» terrena sunt, Reipublicae exsolvere, ut bene etiam noverit omni-
» potenti Deo obsequia patriae coelestis exhibere. Scripserunt etenim
» mihi, quod eo pacto cum Barbaricinis facere pacem disponitis, ut
» eosdem Barbaricinos ad Christi fidem adducatis. Hac de re valde
» laetatus sum, et dona vestra, si omnipotenti Deo placuerit, citius
» serenissimis principibus innotesco. Vos ergo, quod coepistis, ex-
» plete, omnipotenti Deo devotionem vestrae mentis ostendite. Eos,
» quos illuc ad convertendos Barbaricinos transmisimus, quantum va-
» letis, adiuvate, scientes quod talia opera multum vos, et ante ter-
» renos principes, et coram coelesti Rege praevalcant adiuvare ».

Felix igitur et Cyriacus in Sardiniam a Gregorio missi, ut dixi, verbum Dei Barbaricinis illis populis disseminantes, et Christum mundi redemptorem praedicantes, multos ad fidem Christi duxerunt, baptismatisque lavacro sacrarunt. Atque ita, infra septennium, regio illa in paroeciae formam redacta fuit, et in illius utilitatem mancipia comparari Gregorius hac epistola, Vitali Sardiniae defensori mandavit:

« Bonifacium praesentium portitorem, notarium scilicet nostrum,
» ad hoc nos experientia tua illuc transmisisse cognoscat, ut in uti-
» litatem paroeciae barbaricinae debeat mancipia comparare. Et ideo
» experientia tua omnino ei studiose, solliciteque concurrat, ut et
» bono pretio, et talia debeat comparare, quae in ministerio paroe-
» ciae utilia valeant inveniri etc. ».

Erant insuper, eodem tempore, in diversis Sardiniae pagis plures rustici infideles, qui ab ipsius insulae nobilibus, vel ecclesiis possidebantur, et in Phausiana dioecesi, multi, qui adhuc idola colebant, reperiebantur. Hi enim, ut liberius idolis sacrificare possent, imperatoris iudicibus pretium quoddam persolvebant. Quod ubi Divus Gre-

gorius, ex Felicis et Cyriaci relatione, accepit, eius rei indignitate motus, in primis ad nobiles Sardiniae has literas dedit.

« Fratris, et Coepiscopi mei Felicis et filii mei Cyriaci servi Dei,
» relatione, cognovi, pene omnes vos, rusticos, in vestris posses-
» sionibus, idololatriae deditos habere. Et valde hac de re contristatus
» sum, quia scio quod subiectorum culpa praepositorum deprimit
» vitam; et cum in subiecto peccatum non corrigitur, in eos, qui
» praesunt, sententia retorquetur. Unde, magnifici filii, exhortor ut,
» omni cura, omnique sollicitudine, animarum vestrarum zelum ha-
» bere debeatis, et quas rationes omnipotenti Deo, de subiectis ve-
» stris reddituri estis, aspicite. Ad hoc quippe illi vobis commissi
» sunt, quatenus et ipsi vestrae utilitati valeant ad terrena deservire,
» et vos, per vestram providentiam, eorum animabus ea, quae sunt
» aeterna, prospicere. Si igitur impendunt illi, quod debent, vos eis
» cur non solvitis, quae debetis? Id est, ut assidue illos magnitudo
» vestra commoneat, et ab idololatriae errore compescat; quatenus,
» eis ad fidem ductis, omnipotentem Dominum erga se placabilem
» faciat. Ecce enim mundum hunc quia finis vicinus urget aspicitis;
» quod modo in nos divinus gladius, modo humanus, saeviat videtis;
» et tamen vos veri Dei cultores a commissis vobis lapides adorari
» conspicitis et tacetis. Quid quaeso, in tremendo iudicio, dicturi
» estis, quando hostes Dei et sub potestate vestra suscepistis, et ta-
» men eos Deo subdere, atque ad eum revocare contemnitis? Unde
» debitum salutationis adloquium solvens peto ut magnitudo vestra
» adtendere, erga zelum Dei vehementer invigilet, et quis quantos
» ad Christum perduxerit, suis mihi epistolis, indicare festinet. Quod
» ergo vos agere, ex aliqua occasione forsitan, si minime valetis,
» praedicto fratri, et Coepiscopo nostro Felici, et filio meo Cyriaco
» iniungite, eisque, ad opus Dei, solatium praebete, ut in remune-
» ratione vitae, tanto possitis esse participes, quanto nunc bono operi
» solatium praebetis ».

Ad Ianuarium quoque Episcopum Caralitanum has literas transmisit.

« Fratris et Coepiscopi nostri Felicis et Cyriaci abbatis relatione
» cognovimus etc. Accidit autem aliud valde lugendum quia ipsos ru-
» sticos, quos habet ecclesia tua nunc usque in infidelitate remanere

» negligentia fraternitatis vestrae permisit. Et quid vos admoneo ut
» extraneos ad Deum adducatis, qui vestros ab infidelitate corrigere
» negligitis? Unde necesse est vos, per omnia, in eorum conversione
» vigilare. Nam si cuiuslibet Episcopi, in Sardiniae insula paganum
» rusticum invenire potuero, in eumdem Episcopum fortiter vindicabo.
» Iam vero, si rusticus tantae fuerit perfidiae et obstinationis inven-
» tus, ut ad Deum venire minime consentiat, tanto pensionis onere
» gravandus est, ut ipsa exactionis suae poena compellatur ad recti-
» tudinem festinare ».

Postremo in Phausiana dioecesi Episcopum ab ipso Ianuario ordinari mandavit, cui has literas scripsit.

« Pervenit ad nos in loco, qui intra provinciam Sardiniam, dicitur
» *Phausania*, consuetudinem fuisse Episcopum ordinari, sed hanc,
» pro rerum necessitate, longis abolevisse temporibus. Quia autem
» nunc, sacerdotum indigentia, quosdam illic paganos remanere co-
» gnovimus, et ferino degentes modo, Dei cultum penitus ignorare,
» hortamur fraternitatem tuam, ut illic, secundum pristinum modum,
» ordinare festinet antistitem, talem videlicet, qui ad hoc opus mo-
» ribus, ac verbo existat idoneus et aberrantes ad gregem domini-
» cum, pastorali studeat aemulatione deducere, quatenus eo illic ad
» animarum vocante compendium, nec vos inveniamini superflua po-
» poscisse, nec olim destructa frustra nos reformasse poeniteat ».

Ordinatus itaque fuit Episcopus dictae ecclesiae Phausaniae Victor praeclarus vir, qui doctrina et exemplo, multos ad fidem reduxit, atque baptizavit, ut ex literis Gregorii constat, qui spei de hospite Sardiniae Praesidi in hunc modum scripsit:

« Particeps, procul dubio, mercedis existit, qui bonorum se ope-
» rum exhibet auctorem. Quia ergo multi de barbaris et provinciali-
» bus Sardiniae ad christianam fidem dicuntur, Deo propitio, devo-
» tissime festinare, magnitudo vestra studium suum, hac in caussa,
» decenter adcommodet, et fratri et Coepiscopo nostro Victori, in
» convertendis, baptizandisque eis, studiose concurrat; quatenus dum
» de interitu multorum animae, per baptismatis gratiam, vobis fuerint
» sollicitantibus liberatae, et apud homines, laudes habere, et apud
» omnipotentem Dominum, quod summopere studendum est, magnam

» mercedem possitis adquirere; atque nos, vobis gratias referentes,
» magnitudini vestrae possimus, modis omnibus, existere debitores ».

Ceterum, quia a praeside et aliis imperatoris iudicibus conversi ad fidem etiam solvere cogebantur, quae antea, pro idolorum cultu pendere consueverant, populique duplici premebantur tributo, ideo ad Constantiam Augustam literas has dedit:

« Cum serenissimam dominam sciam de coelesti patria, atque ani-
» mae suae vita cogitare, culpam me committere vehementer existimo,
» si ea, quae pro timore omnipotentis Domini sunt suggerenda, si-
» luero etc. Quidam rem mihi sacrilegam nunciarunt quia ii, qui in
» Sardinia idolis immolant, iudici praemium persolvunt, ut eis hoc
» facere liceat: quorum dum quidam baptizati essent, et immolare
» iam idolis deseruissent, adhuc ab eodem insulae iudice, etiam post
» baptismum, praemium illud exigitur, quod dare prius, pro idolo-
» rum immolatione consueverant ».

Postea ad Innocentium Africae praefectum literas in hunc modum scripsit:

« Qui pravorum actuum eminentiam vestram iudicem esse desiderat,
» quid de aequitatis eius bono sentiat, aestimatis. Proinde reveren-
» dissimi fratris et Coepiscopi nostri Victoris Phausanensis Episcopi
» plenam vobis doloribus querelam deferimus, ut et malos ab actione
» perpera corrigatis, et ab iniustitia, quam sustinent, bonos eruatis.
» Queritur sicquidem supradictus frater noster multas in illis locis
» violentias, multaque alia, contra edicti morem, Africanos iudices
» exercere. Denique ut duplicia illic tributa, quod auditu ipso intol-
» lerandum est, exigantur. Et quia huius mali emendatio vestram
» specialiter auctoritatem dignitatis expectat, petimus ut sub tali in-
» dignatione perquirere, et ita hoc, Deo vobis imperante, corrigere,
» quatenus adflictis, pro mercede animae vestrae, protectione iusti-
» tiae succurratis, et huius emendationis exemplo, alios, in futuro,
» a pravis actionibus arceatis ».

Cum etiam in Sardinia aruspices, sortilegique plures idololatris mixti reperirentur, contra eos Gregorius procedendum esse censuit, atque ita Ianuario Episcopo Caralitano scripsit:

« Pervenit ad nos etc. contra idolorum namque cultores, vel aru-

» spices, atque sortilegos fraternitatem vestram pastorali hortamur
» invigilare custodia, atque publice in populo, contra huius rei viros,
» sermonem facere, eosque a tanti labe sacrilegii et divini intentione
» iudicii, et praesentis vitae periculo, adhortatione suasoria, revocare.
» Quos tamen, si emendare se, a talibusque corrigere nolle repereris,
» ferventi comprehendere zelo te volumus, et si quidem servi sunt,
» verberibus, cruciatibusque, quibus ad emendationem pervenire va-
» leant, castigare; si vero sint liberi, inclusione digna districtaque,
» sunt in poenitentiam dirigendi; ut qui salubria, et a mortis peri-
» culo revocantia audire verba contemnunt, cruciatus saltem eos cor-
» poris ad desideratam mentis valeant reducere sanitatem etc.

Hac igitur Gregorii pastorali sollicitudine et diligentia, idololatrae, qui in Sardinia erant, ad fidem Christi conversi sunt, teste Nauclero. Iudaei quoque plures, qui etiam tunc temporis in insula reperiebantur, eius summo studio et labore, Christum amplexi sunt, ut ex Gregorii literis ad Ianuarium Episcopum Caralitanum scriptis constat. Quia tamen acceperat hos iudaeos servos, ancillasque ad ecclesiam fidei caussa, confugientes vindicare, vel eorum pretium extorquere consuevisse, ita eidem Ianuario Caralitano Episcopo scripsit.

« Satis quidem te ipsum pastoralis zelus instigare debuerat etc.
» Pervenit etiam ad nos servos, ancillasque Hebraeorum, fidei caussa,
» ad ecclesiam refugientes, aut infidelibus restitui dominis, aut eo-
» rum, ne restituantur, pretium dari. Hortamur igitur ut tam pra-
» vam consuetudinem nullatenus manere permittas. Sed, si quilibet
» servus iudaeorum ad venerabilia loca confugerit, caussa fidei, nulla-
» tenus eum patiamini praeiudicium sustinere; sed sive olim christia-
» nus, sive nunc fuerit baptizatus, sine ullo pauperum damno, re-
» ligioso ecclesiasticae pietatis patrocinio, in libertatem, modis om-
» nibus defendatur etc. ». Haec omnia ex regestro Divi Gregorii constant

Per haec tempora plures in Sardinia erant insignes ecclesiae. Nam aderat ecclesia

Turritana, in qua infrascripti Episcopi his temporibus floruere.

Anno

645. Pentusius floruit sanctae ecclesiae Turritanae Episcopus, qui in Bizantii concilio, contra Paulum et alios Monothelitas, interfuit.

650. Valentinus sanctissimus ecclesiae Turritanae Episcopus, qui in celeberrimo Lateranensi Romano concilio, sub sancto Martino Papa huius nominis primo claruit, ut in secundo conciliorum tomo constat.

Episcopi huius ecclesiae Turritanae, ex antiqua consuetudine, et sancti Martini Papae huius nominis primi, ac etiam beati Ioannis Papae huius nominis quinti constitutionibus, a solo Romano Pontifice ordinabantur, et nulli alii suberant, ut inquit Deus-Dedit, in eius libro, qui in bibliotheca vaticana servatur; multosque suffraganeos, quibus praeerant, habebant, quorum nomina incognita.

Insignis etiam erat hoc tempore ecclesia Caralitana, in qua Ianuarius Episcopus, sancti Gregorii epistolis clarus, floruit. Hic, inter ceteros, habebat in eius ecclesia Epiphanium archipresbyterum, et Liberatum diaconum, a Divo Gregorio nominatos. Erat metropolitanus, et ex consuetudine et sancti Gregorii institutione, tenebatur, bis in anno, concilia Episcoporum celebrare, ut ex eiusdem Gregorii epistola, ad ipsum Ianuarium missa, constat, dum inquit:

« Episcoporum etiam concilia, sicuti tam tuae mos dicitur esse
» provinciae, quam quod sanctorum canonum auctoritate praecipitur,
» bis in anno, celebrare te volumus, ut si quis inter eos a sui forma
» propositi, actionis, atque morum qualitate discordat, sociali possit
» fratrum increpatione redargui, et pro securitate commissi gregis,
» animarumque statu, paterna valeat circumspectione tractari etc. ».

Erant autem eius suffraganei infrascripti Episcopi

Innocentius Episcopus ..... in Sardinia.
Marinianus Episcopus ..... in Sardinia.
Libertinus Episcopus ..... in Sardinia.
Agathon Episcopus .... in Sardinia.

Victor Episcopus ecclesiae Phausianae in Sardinia. Ecclesia autem ista nunc subpressa est.

Hi omnes, ex consuetudine, et Divi Gregorii ordinatione, denun-

tiationem et licentiam ad transmarina proficiscendi a Caralitano Archiepiscopo accipiebant, nam illis ita Gregorius Papa scripsit:

« Cognovimus quod mos vestrae insulae est, post paschalem festi-
» vitatem, vobis euntibus, aut directis responsalibus vestris, ad me-
» tropolitanum vestrum, utrum sciatis an minime ipse vobis de ven-
» turo pascha, scripta debeat denunciatione mandare; et quantum
» dicitur, quidam vestrum hoc facere secundum consuetudinem post-
» ponentes, aliorum quoque ad non obediendum corda pervertunt.
» Additur etiam quod ex vobis aliqui pro ecclesiae suae emergentibus
» caussis, transmarina petentes, sine praedicti metropolitae sui co-
» gnitione, vel epistolis, sicut canonum ordo constituit, audeant am-
» bulare. Hortamur ergo fraternitatem vestram ut antiquam ecclesia-
» rum vestrarum consuetudinem exequentes, tam de suscipienda pa-
» schali denunciatione, quam etiam, si quemquam vestrum, pro caussis
» propriis, ubicumque compulerit ambulare necessitas, ab eodem
» metropolitano vestro, secundum indictam vobis regulam, petere
» debeatis, nec eam postponere in aliquo praesumatis: excepto si,
» quod non optamus, contra eumdem metropolitanum vestrum, ha-
» bere vos aliquid caussae contingat, ut, ob hoc, sedis apostolicae
» iudicium requiratis. Nam his, qui petere festinant licentiam, quod
» scitis per canones, etiam antiquiorum Patrum institutione, habere
» permissum est ».

Post Ianuarium, plures in Sardinia, his temporibus, floruere.

EPISCOPI CARALITANI.

Anno

604. Venereus claruit insignis Episcopus Caralitanus, ad quem idem Gregorius Papa quasdam scripsit epistolas, ut ex Gratiano, et Ivone Episcopo Carnotense constat.

650. Deus-Dedit sanctissimus ecclesiae Caralitanae Episcopus, qui in celeberrimo Lateranensi Romano concilio, sub Martino Papa huius nominis primo interfuit, et multa praeclare, docteque dixit, fecitque, ut in eo concilio constat. Post eum effulsit

. . . Iustinus eiusdem ecclesiae Episcopus, qui eidem Lateranensi Synodo subscripsit, ut in secundo conciliorum tomo adparet.

Anno
681. Citonatus eiusdem Caralitanae ecclesiae insignis Episcopus in sexta Constantinopolitana Synodo claruit.

Praeterea in Sardinia erat Miriensis ecclesia, in qua Severinus insignis Episcopus excelluit; et eo mortuo, pro Episcopi ordinatione, et restitutione ministeriorum ipsius ecclesiae Gregorius hanc epistolam Petro Notario in Sardinia scripsit :

« Ministeria ecclesiae Miriensis, quae secum Squillatrum quondam » Episcopus Severinus detulerat, praesentium sibi portitores restitui » postulabant. Quia ergo res ecclesiasticae tanta debent sollicitudine » praemuniri, hoc nobis visum est, ut in eadem ecclesia, seu civi- » tate, Episcopus, cui ministeria ipsa tradi possint, debeat ordinari. » Sed quoniam Leonem archidiaconum, aliosque cleros eiusdem ec- » clesiae esse illic commemorant, experientiae tuae confidimus, ac » praecipimus, quatenus eos ad suam ecclesiam proficisci, ac eligere » ordinandum Episcopum sibi commoneat, ut dum Deo illic fuerit » propitio, consecratus, ipse ecclesiae res, sine ulla ambiguitate re- » cipiat ».

Ex epistolis etiam Divi Gregorii insinuatur Felicem quemdam Sardiniae Episcopum, his temporibus, a Ioanne Primae-Iustinianae Episcopo ordinatum, sub illius iurisdictione fuisse. Ceterum in antiquo manuscripto codice Michaelis Thomasii doctissimi Illerdensis Episcopi, inveni hunc Felicem Episcopum, non Sardiniae, sed Sardicae civitatis Lydiae fuisse, atque ita ab Episcopo Primae-Iustinianae ordinatum.

Coepit habere, eadem ferme tempestate, primum Sardinia suos defensores seu legatos apostolicos, annis sequentibus, ut infra describuntur, qui caussas, et praecipua cleri negotia, apud Romanam Sedem curarent, ut ex ipsius Divi Gregorii ad quosdam missis epistolis satis constat. Itaque

Anno
590. Honoratus diaconus Sardiniae defensor.
591. Ioannes sedis apostolicae notarius legatus in Sardinia.

Anno

592. Sabinus defensor, et Ioannes legatus in Sardinia.

. . . .

596. Petrus notarius legatus in Sardinia.

. . . .

598. Vitalis defensor Sardiniae.

. . . .

600. Idem Vitalis defensor, et Bonifacius legatus in Sardinia.

. . . .

604. Idem Vitalis defensor in Sardinia.

. . . .

Isti erant cleri defensores, ut iudices gravaminum, qui ab Episcopis Sardiniae inferebantur, ut est nunc etiam is, qui *Iudex appellationum* vocatur, quod ex epistolis Gregorii aperte colligitur. Is enim Sabino defensori in Sardinia ita scribit:

« Quaedam ad aures nostras gravia pervenerunt, quae quoniam » canonicam emendationem expectant, idcirco experientiae tuae prae- » cipimus, quatenus una cum Ioanne notario, omni excusatione post- » posita, Ianuarium fratrem, et Coepiscopum nostrum, summa huc » exhibere instantia non omittas, ut eo coram posito, ea, quae ad » nos perlata sunt, subtili valeant inquisitione perquiri etc. ».

Praeterea Vitali defensori in hunc modum scripsit:

« Indicatum est nobis quod quidam Caralitanae ecclesiae clerici » disciplinam sui refugientes Episcopi, contra eum, solatium suae » defensionis exquirant, atque, per hoc, illi, quod dici grave est, » contumaces existant. Quam rem, si ita est, omnino dure suscepi- » mus. Dicitur etiam quod suae actus deserentes ecclesiae, in alio- » rum se obsequiis et laboribus occupantes, ubi nomen dederunt » militiae, inveniantur extranei. Experientia ergo tua nihil deinceps » tale aliquid facere praesumat. Sed si cuiusque clerici, ut adsolet, » culpae casus emerserit, in qua te sibi petere debeat adiutorem, » ad eumdem Episcopum reverenter accede; et sicut caussae meri- » tum cognoveris, apud eum, non defensor culpae, sed potius in- » tercessor accede; ut hac provisione, et poscenti feras auxilium, et

» iura praepositi non turbentur. Si qui vero sunt, ut iusta poposce-
» rint, cis, per te, auxilium sedis apostolicae non est negandum;
» sed tamen ita servanda est uniuscuiusque Episcopi reverentia, ut
» clericorum disciplina, per defensionis tuae experientiam, minime
» solvatur. Dictum est nobis quod rustici possessionis eiusdem Cara-
» litanae ecclesiae curam propriam deferentes in privatorum posses-
» sionibus culturam laborum adhibeant, ex qua re igitur ut posses-
» siones ecclesiae propriae, in alio occupato cultore, depereant, atque
» ad tributa sua persolvenda idoneae non existant. In qua re expe-
» rientiam tuam volumus omnino esse sollicitam, ut tale fieri posthac,
» nostra auctoritate data tibi, permittere non debeas, sciturus quod,
» si neglexeris, nostros exinde de minori, contra te, sollicitudine
» animos commoveri etc. ».

Similem etiam epistolam ad Ianuarium Caralitanum Episcopum dedit dicens:

« Pervenit ad nos quod quidam de vestris clericis, spiritu elationis
» inflati, quod dici grave est, fraternitatis vestrae inssionibus obedire
» postponant, atque in aliorum se magis obsequiis, ac laboribus oc-
» cupantes, suae desiderentur, ubi sunt necessarii, actus ecclesiae.
» Ex qua re nimie admiramur, cur in eis ecclesiasticae non teneatis
» regulam disciplinae, nec eos dissolute vagantes in deviis, ad nor-
» mam suscepti officii, districti moderaminis fraeno restringatis. Di-
» citur etiam quod aliqui ex eisdem contumacibus clericis, ut defendi
» contra vos valeant, ad Vitalis defensoris nostri patrocinia convola-
» rint. Unde ad eum scripta nostra direximus, ne quempiam cleri-
» corum vestrorum, contra vos, irrationabiliter denuo valeat defen-
» sare; sed si culpae casus emerserit, et gravis non est, sed veniam
» mereatur, intercessor apud vos magis accedere debeat, quam de-
» fensor etc. ».

Per haec etiam tempora, Caralitanae provinciae presbyteri infantes baptizatos sacro chrismate confirmabant. Quod ubi Gregorius novit, omnino prohibuit, ita Ianuario eorum Episcopo scribens:

« Satis quidem te ipse pastoralis zelus instigare debuerat etc. Pres-
» byteri infantes baptizatos signare, bis in fronte, chrismate non

» praesumant. Sed presbyteri baptizandos tangant in pectore, et Epi-
» scopi tangere debeant in fronte etc. ».

Quae prohibitio cum molesta quidem aliquibus, in ea provincia esset, idque Gregorius intellexisset, eidem Ianuario, in hunc scripsit modum :

« Fratris et Coepiscopi nostri Felicis, et Cyriaci abbatis, relatione
» cognovimus etc. Pervenit etiam ad nos quosdam scandalizatos fuisse,
» quod presbyteros chrismate tangere eos, qui baptizati sunt, prohi-
» buimus. Et nos quidem, secundum usum veterem ecclesiae nostrae
» fecimus. Sed si omnino de hac re aliqui contristantur, ubi Episcopi
» desunt, ut presbyteri, et in frontibus, baptizatos chrismate tan-
» gere debeant concedimus ».

Floruit, his temporibus, Isidorus sardus, vir eloquentissimus a Gregorio laudatus; clarueruntque Desideria, et Catella, pluresque moniales et viri religiosi, et monasteria infrascripta constructa fuere.

Monasterium sancti Viti, a Vateluna conditum, in quo Iuliana abbatissa floruit.

Monasterium sanctae Hermae a Pompeiana religiosa in domo propria erectum.

Monasterium ..... a Theodosia, iussu Stephani viri sui, in civitate Caralis, conditum, in quo reliquiae sanctorum, ex Gregorii concessione, fuerunt collocatae.

Monasterium .... iussu Petri, in eius domo constructum.

Monasterium Agelitanum, in quo Musicus erat abbas.

Monasterium sancti Gavini et Luxorii, in quo Syriaca prius, mox Gavina abbatissae fuerunt.

Monasterium sancti Iuliani .....

Monasterium Urbani quondam abbatis, extra muros urbis Caralis constructum, in quo fuit ordinatus abbas Ioannes, et plures reliquiae sanctorum fuerunt in eo reconditae.

Alia quoque monasteria, quae ex relictis piis aedificanda in Sardinia erant, negligentiaque praelatorum construi differebantur, a Gregorio iussa sunt aedificari. Is enim Ianuario, in hunc modum scripsit:

« Satis quidem etc. Pro fundandis etiam monasteriis, quae a di-
» versis iussa sunt construi, si iniusta perspicis haec aliquos, quibus

» indita sunt, excusatione differre, sollerter, secundum quod leges
» praecipiunt, admonere te volumus, ne piae defunctorum voluntates,
» tua, quod absit, remissione cassentur etc. ».

In alia quoque epistola, magnam Ianuarii negligentiam, circa monasteria constructa ita reprehendit et increpat:

« Pervenit ad nos minus te monasteriis ancillarum Dei, in Sardinia
» sitis, tuitionis impendere; et cum dispositum a tuis prudenter fuisset
» decessoribus ut quidam de clero probati viri curam gerentes, earum
» se necessitatibus adhiberent, nunc ita funditus esse neglectum, ut
» per publicas personas, pro tributis, aliisque muniis, ipsae per se
» principaliter Deo dicatae foeminae compellantur subire, necessita-
» temque habeant, pro supplendis fiscalibus per villas, praediaque
» discurrere, atque virilibus incompetenter se miscere negotiis. Quod
» malum fraternitas tua facili correctione removeat, ut unum probatum
» virum vita, moribusque, cuius aetas, atque locus, nihil de se pra-
» vae suspicionis obiiciat, sollicite deputet, qui sic monasteriis ipsis,
» cum Dei timore, possit adsistere, quatenus ulterius eis, pro qui-
» buslibet caussis privatis vel publicis, extra venerabilia loca, contra
» regulam, vagari non liceat; sed quidquid pro iis agendum est, per
» eum, quem deputaveris, rationabiliter peragatur. Ipsae vero referen-
» tes Deo laudes, atque coercentes semetipsas in monasteriis suis,
» nullam occasionem ulterius fidelium mentibus pravae suspicionis in-
» iiciant. Si qua autem earum, vel per anteriorem licentiam, vel per
» impunitatis pravam consuetudinem, ad lapsum deducta est, aut in
» futuram fuerat perducenda voraginem, hanc, post adulterii com-
» petentis severitatem vindictae, in aliud districtius virginum mona-
» sterium, in poenitentiam, redigi volumus. Is autem, qui cum huius-
» modi foeminis in aliqua fuerit iniquitate repertus, communione pri-
» vetur, si laicus; si vero clericus, a suo quoque remotus officio,
» pro suis continuo lugendis excessibus, in monasterium detrudatur ».

Erant praeterea in partibus Caralis duo celeberrima Xenodochia, Thomae Episcopi, et Ortolani, atque alia plurima, super quibus Gregorius scripsit Ianuario, in hunc modum:

« Opportebat sicquidem fraternitatem tuam ita de rebus piis esse
» sollicitam, ut nihil, ad explendas eas, nostrae admonitionis penitus

» indigeret. Tamen quia quaedam ad nos pervenerunt, quae sunt
» corrigenda capitula, nihil est incongruum, si nostrae quoque vobis
» paginae auctoritas accedat. Quamobrem significamus pervenisse ad
» nos consuetudinem fuisse ut Xenodochia, quae sunt in Caralitanis
» partibus constituta, apud Episcopum civitatis, singulis quibusque
» temporibus, suas subtiliter rationes exponerent, eorum videlicet
» tuitione, atque sollicitudine gubernanda. Quod quia tua hactenus
» fertur charitas neglexisse, hortamur ut, sicut dictum est, tibi, sin-
» gulis quibusque temporibus, rationes suas Xenodochii, qui in eis
» sunt constituti, vel fuerunt, subtiliter reddant; atque tales in eis,
» qui praesunt, ordinentur, qui vita, moribus atque industria, in-
» veniantur esse dignissimi, religiosi dumtaxat, quos vexandi iudices
» non habeant potestatem; ne si tales personae fuerint, quas in suum
» possint evocare iudicium, vastandarum rerum debilium, si quae
» illic reiacent, praebeatur occasio, de quibus rebus summam te cu-
» ram gerere volumus, ut nulli, sine tua licentia, detur notitia, ne
» usque ad direptionem earum, ex fraternitatis tuae perveniatur in-
» curia etc. ».

Quae cum Ianuarius facere neglexisset, ita Vitali Sardiniae defensori scripsit Gregorius:

« Experientia tua indicante, comperimus Xenodochia in Sardinia
» constituta gravem habere neglectum; unde reverendissimus frater
» Coepiscopus noster Ianuarius vehementissime fuerat obiurgandus, nisi
» nos eius senectus, ac simplicitas, et superveniens aegritudo, quam
» ipse retulisti, suspenderet. Quia ergo ita est positus, ut ad aliquam
» ordinationem esse non possit idoneus, economium eius ecclesiae,
» atque Epiphanium archipresbyterum ex nostra districte auctoritate
» commonemus ut eadem Xenodochia, sine periculo suo, sollicite,
» ac utiliter studeant ordinare. Nam si quis illis posthac neglectus
» extiterit, nulla se noverint posse, apud nos, ratione aliquatenus
» excusare etc. ».

SARACENI.

Post orientales Imperatores, Saraceni insulam obtinuere. Hi enim, anno 650, ex Africa, per mediterraneum mare delati, omnem insularum oram, ferro et igne, ut inquiunt Sigonius et Sabellicus, foedarunt.

Anno deinde 720, cum infectis excursionibus late maria omnia vagarentur, excursione in Sardiniam facta, insulam, quae tunc exiguo Graecorum praesidio tenebatur, in potestatem adduxerunt, et a Leonis imperio eripuerunt, testé Sigonio, Raphaele Volaterrano, Hieronymo Romano, et Maurolitio abbate. Sed ea parvo tempore, sub eorum dominio stetit, nam paucis elapsis annis, a Longobardis insulam totis viribus invadentibus regno privati sunt, ut mox dicetur.

Hoc tempore, Saraceni in templa Sardiniae, et sepulchra omnium sanctorum saeviere; et in primis locum, in quem sacra Divi Augustini Hipponensis Episcopi ossa ex Africa translata fuerant, barbara impietate foedarunt. Quod ubi Luitprandus Longobardorum rex audivit, magno repente dolore exarsit, ac legatis in Sardiniam missis, magno illa pretio a Saracenis redemit, et non parvo Sardorum luctu, Papiam, ad se, transportari curavit. Qui, posteaquam ea Genuam adpulsa audivit, Papia egressus, obviam eis illuc usque processit, eaque editorum miraculorum magnitudine percitus, maximo honore coluit. Cum autem postridie a ministris, nulla neque vi, neque arte, moveri possent, vehementer ea re conturbatus, sancte confessor, inquit, si tua hinc ossa tolli, et Papiam transferri propitius patieris, spondeo me templum, in tui honorem, aedificaturum. Quae ubi vota concepit, ossa subito, nullo molimine, sustulit, et Papiae, in templo sancti Petri ad coelum aureum, a se condito, in pretioso, quod adhuc extat, monumento collocavit, pridie kal. martii, Sigonio, Sabellico, Platina, Volaterrano et aliis multis referentibus.

Eodem tempore, fratres eremitani, qui in Sardinia sepulchro Divi Augustini adhaerebant, insula excedentes, mitram, baculum et pastorale sancti Augustini secum transtulerunt, et in Valentiae urbis monasterio, ubi adhuc visuntur, collocarunt, teste Hieronymo romano.

LONGOBARDORUM REGES.

Longobardi, qui ex Pannonia a Narsete vocati amplissimum sibi regnum in Italia adquisiverant, Agilulphi temporibus, coeperunt, teste Gregorio, mediterraneas insulas infestas reddere.

Anno autem 597, Sardiniam incursionibus et populationibus adflixere. Quod ubi Gregorius accepit, graviter doluit, atque ita Ianuario Caralitano Episcopo scripsit:

« Quid in Sardinia hostes nostri fuerint operati, priusquam fraternitatis vestrae epistola ad nos perveniret, agnovimus. Et quia hoc » futurum dudum metuimus evenisse, quod praevidimus, nobiscum » nunc gemimus. Quod si, secundum eam, quae tam vobis; quam » excellentissimo filio nostro Gennadio, hoc fore nunciantes scripsi- » mus, sollicitudo fuisset adhibita, inimici illuc, aut non accederent, » aut accedentes periculum, quod fecerunt, moererent. Vel nunc ergo » ea, quae contigerunt, vigilantiam vestram in futura exacuant. Nam » et nos, quidquid prodesse possumus, facere, domino auxiliante, » nequaquam omittimus ».

Et, licet deinde pacem cum Agilulpho Longobardorum rege tractasset et firmasset; tamen, quia adhuc non erat sacramento sancita, nec admodum firmo vinculo constricta, vigilandum esse, his literis, eidem Ianuario scripsit:

« Cognoscetis abbatem, quem ad Agilulphum, ante multum iam » tempus, transmisimus, pacem cum eo, Deo propitio, quantum vobis » excellentissimo exarcho, scriptum est ordinasse. Et ideo, quousque » pacta de confirmatione pacis ipsius conscribantur, ne forte hostes » nostri, in hac dilatione, ad partes illas iterum velint accedere, » murorum vigilias et sollicitudinem in locis facite omnibus adhiberi. » Et confidimus in Redemptoris nostri potentia, quia adversariorum » nobis incursus vel Sardis denuo non nocebunt ».

Praeterea aliam epistolam ad eumdem Ianuarium ea de re dedit dicens:

« Quia vero non minorem de vobis, quam de nobis, sollicitudi- » nem gerimus, hoc quoque pariter iudicandum curavimus, quod fi-

» nita hac pace, Agilulphus Longobardorum rex pacem non faciat.
» Unde necesse est ut fraternitas vestra, dum licet, civitatem suam,
» vel alia loca fortius muniri provideat, atque immineat, ut abun-
» danter in eis condita procurentur, quatenus dum hostis illic, Deo
» sibi irato, accesserit, non inveniat, quod laedat, sed confusus ab-
» scedat. Sed et nos, pro vobis, quantum possumus, cogitamus, et
» his, quorum interest ut se, ad obsistendum, Deo adiutore, prae-
» parare debeant. Imminemus, quia sicut vos nostras tribulationes
» vestras adtenditis, ita quoque nos vestras adflictiones nostras simi-
» liter reputamus ».

Itaque Sardi numquam a Longobardorum armis tuti sine metu vixere. Hi enim, quibusdam elapsis annis, propinquam Corsicae insulam invadentes, in eorum ditionem redegerunt, teste Iacobo Maynoldi.

Anno deinde 730, ut creditur, Luitprandus eorum rex ex Corsica in Sardiniam, magna classe, traiecit, et insulam, Saracenis eiectis, suo adiecit imperio, ut refert Felinus; atque ita appellatus est rex Sardiniae, ut scribit Petrus Recordati. Regnavit deinde annos 14 et menses aliquot, et obiit Ticini.

Anno 743, Hildebrandus rex Longobardorum, vivente patre electus regnare in Sardinia coepit. Sed paullo post regno exactus fuit, et Rachis, Longobardorum rex creatus, Sardiniam obtinuit, et regnavit annos 5, menses 6, et abdicavit sponte.

Anno 749, Astulphus Longobardorum rex creatus adeptus est Sardiniam, et regnavit annos 7, et obiit in venatione.

Anno 756, Desiderius Longobardorum rex Sardiniam adeptus, regnavit annos 18, et mense maio victus, et captus a Carolo Magno, et in exilium actus Italia et regno Sardiniae privatus fuit. Atque ita Sardinia, sub Caroli Magni potestate adducta, Romano deinde Pontifici donata fuit, ut referunt Hadrianus Papa, Anastasius et Carolus Sigonius, de qua re in sequenti libro exordiendum erit.

Hoc tempore, anno nimirum 759, corpus sanctae Iuliae, quae in Corsica, XI kal. iunii, crucis supplicio, teste Usuardo, fuit coronata, ab Ansa regina Longobardorum regis Desiderii uxore, fuit Brixiam translatum, atque ibi insigne monasterium Domino Salvatori, et sanctae Iuliae martyri dedicatum, ut ex Petro de Natalibus, et Carolo Sigonio constat.

IOANNIS FRANCISCI FARÆ

SASSARENSIS

I. V. D.

PRIUS

ARCHIPRESBYTERI TURRITANI

DEIN

BOSANENSIS EPISCOPI

DE REBVS SARDOIS

LIBRI RELIQUI, POSTHUMI ET INEDITI.

PRÆFATIO.

In votis semper erat, apud nostrates, et forsan exteros etiam sapientes, rerum in Sardinia gestarum historiam, a Ioanne Francisco FARA, *summa cum diligentia, fidelitate, ac labore collectam, etiam a Carolo Magno Caesare usque Carolum V. Augustum; hoc est, a saeculo septimo, cum dimidio circiter, ad saeculum usque decimum sextum desinentem, traductam, publici iuris fuisse factam. Scripserat enim praefatus Auctor de rebus sardois, a mundi infantia, ad aetatem usque suam, ut ipsemet testis est in praefatione ad Lectorem, tomo* I *edita: publicam vero lucem solus ille tomus prior, librum primum historiae continens; ab initio nempe mundi, ad Christi*

usque saeculum septimum ; morte namque praeventus , anno a sua elatione ad episcopalem bosanam sedem vix elapso, id perficere nequivit, quod animo complectebatur. Querebamur ergo dolentes auctographum secundi, subsequentiumque librorum eiusdem historiae, omnibus numeris , ut idem ait, absolutum , inter tempus ab Auctoris funere , ad nostram usque aetatem, dilapsum, ducentorum nempe circiter annorum, forte iacturam passum fuisse. Dum autem identidem hoc, non sine animi dolore, mente revolvebamus , anno tandem 1758 , *in insigni Societatis Iesu bibliotheca collegii sanctae Crucis Castri Caralis, in quo Auctor primum suae historiae impresserat librum , inter cetera manuscripta , tres libri in unum volumen compacti , videlicet secundus , tertius et quartus , qui adhuc publicam lucem non viderant , eiusdem saepe repetitae historiae de rebus sardois , ab eodem laudato* FARA *compositi, quos idem iamdiu promiserat, inventi sunt. Quibus gaudiis haec optata inventio a viris eruditis celebrata fuerit vix dici potest.*

Quanta vero laude dignus sit Franciscus noster , et opera eius , ex quamplurimis argumentis oportet colligi : tum ex quatuor romanae rotae decisionibus de primatu Caralitano; quarum prima habita fuit die 27 *novembris, anno* 1637; *secunda, die* 14 *iunii* 1638; *tertia, die* 10 *decembris* 1638; *et quarta , die* 27 *aprilis* 1640 , *in quibus eminentissimi Patres novies eumdem* FARAM *citant ad eorum intentionem probandam in decidendis dubiis propositis ; atque maximi adeo eius auctoritatem faciunt , ut aliquando carpant eos, qui* FARÆ *contrarium adserunt. Ac ne in citandis testibus prolixior sim , eo Lectorem remitto : tum ex thesauro antiquitatum et historiarum, Lugduni edito, anno* 1725, *volumine* 15.*to*, *in quo totum primum* FARÆ *librum de rebus sardois, inter alias veridicas historias insertum novimus : tum denique ex alio opere, vere mirabili, quod apud me est, ab eodem Francisco* FARA De essentia infantis *concinnato, cuius pretio, et amore capti Florentini, in lucem illud dederunt, anno* 1567, *cui subsequens elogium in epistola ad Lectorem apposuerunt , quod sane, quia laetitia effusus cohibere me nequeo , non pigebit fideliter exarare , videlicet :*

« *Ioannes Franciscus* FARA *Sardiniensis Sassaritanus , splendidis-*

» *simis natalibus ortus, qui nondum ex ephebis egressus, cum dies,*
» *noctesque animus eius stimulis gloriae exagitaretur, Cleantis et*
» *Chrisippi exemplo, spretis natalis soli deliciis, virtutisque amore*
» *exul factus est, et longa peregrinatione, Italiae gymnasia perlu-*
» *stravit, et doctissimos quosque civilis sapientiae professores audivit;*
» *atque ita in id studium noctes et dies semper incubuit, adeoque*
» *profecit, ut antequam magistri nomen adeptus fuerit, multa et*
» *praeclara legum commentaria accuratissime conscripserit; inter*
» *quae tractatum hunc* De essentia infantis, proximi infantiae et pro-
» ximi pubertati, *adeo copiose et erudite ac luculenter absolvit, ut*
» *omnes in admirationem sui traxerit, et summam spem, expecta-*
» *tionemque de se conceptam vicerit etc.* ».

Ecquis ergo insipienter, ad nauseam usque, de Francisco nostro ausus aliquando fuerit dicere quod mare coelo, vera falsis miscet? *Oh! bone Deus, quam falsa criminatio! Nonne Bollandiani quoque Patres, et alii sapientissimi viri, quorum est falsa a veris discernere Francisci nostri scripta comprobarunt? An non ecclesiasticae historiae parens Baronius illum sequutus est? Lividae solum formiculae non intellexerunt eum.*

Sume ergo Lector haec Francisci nostri opera posthuma, quae licet non suo auctographo, ut enixe optabam, sed ab apographo exemplari traduxerim, nihil tamen eorum, quae sunt de historiae veritate, mutatum, aut confusum reperies; quia licet aliquando, amanuensium desidia, vel grammaticaliter, vel minus perfecte aliqua exciderint, ea tamen, quantum facultas fuit, revocavi. Vale.

IOANNIS FRANCISCI FARÆ

SASSARENSIS

I. U. D.

PRIUS

ARCHIPRESBYTERI TURRITANI

DEIN

EPISCOPI BOSANENSIS

DE REBUS SARDOIS

Liber II.

SUMMI PONTIFICES.

Devictis Longobardis, et capto Desiderio eorum rege, ac exulare coacto, Carolus, cognomento, Magnus Romae existens Apostolicae Dei Ecclesiae, beatoque Hadriano Papae praesenti, et eius successoribus, in perpetuum, adeptam Sardiniam et Corsicam, aliaque multa donavit, anno salutis 773, atque huius donationis tabulas, sua, Episcoporum, Abbatum, Graphicorumque suorum manu subscriptas, super altare sancti Petri, et in eiusdem confessione, ut testata sacris monumentis robustiora essent, deposuit, ac solemni se suosque successores, iuramento devinxit, aliasque tabulas, priorum exemplo, per apostolicum scriniarium exaratas secum deportavit, ut ex Sigonio, Maynoldi, Anastasio bibliothecario, Hadrianoque Papa constat.

Anno deinde 817, Paschalis Papa I, Theodoro nomenclatore misso, confirmationem dictae donationis regnorum Sardiniae et Corsicae, a Carolo factae, in hunc modum a Ludovico imperatore obtinuit, ut ex Gratiano, Volaterrano et Carolo Sigonio constat.

« Ego Ludovicus imperator Augustus statuo et concedo, per hoc » pactum confirmationis nostrae, tibi beato Petro, principi Aposto- » lorum, et, pro te, Vicario tuo, domino Paschali, summo Ponti- » fici, universali Papae, et successoribus eius, in perpetuum, sicut » a praedecessoribus nostris usque nunc, in vestra potestate tenuistis » et possedistis civitatem Romam et infrascriptas insulas Corsicam, » Sardiniam et Siciliam, sub integritate, cum omnibus adiacentibus » et territoriis ac maritimis litoribus, portubus ad supradictas insulas » pertinentibus (et infra). Has omnes supradictas provincias esse iam » dictae Ecclesiae tuae, beate Apostole, et, pro te, beato Vicario » tuo, spirituali patri, domino Paschali, summo Pontifici ac univer- » sali Papae eiusque successoribus, usque in finem saeculi, eo modo » confirmamus, ut in suo detineant iure, principatu et ditione (et » infra). Ceterum, sicut diximus, omnia superius nominata, ita ad » nostram partem, per hoc nostrae confirmationis decretum, robo- » ramus, ut vestri, vestrorumque successorum permaneant, iure, » principatu, atque ditione ut neque a nobis, neque a filiis, vel » successoribus nostris, per quodlibet argumentum, seu machina- » mentum, in quacumque parte, vestra potestas, minuatur, aut vo- » bis, de suprascriptis omnibus, vel successoribus vestris, inde ali- » quid subtrahatur, ita ut neque nos ea subtrahamus, neque quibus- » libet subtrahere volentibus, consentiamus; sed potius omnia, quae » superius leguntur, Ecclesiae beati Petri Apostoli et Pontificibus, » in sacratissima illius sede, in perpetuum residentibus, in quantum » possumus, defendere nos promittimus, ad hoc ut eorum omnium » nullam ditionem, ad utendum et fruendum, atque disponendum, » firmiter alius quilibet valeat obtinere; nullamque in eis nobis par- » tem, atque potestatem disponendi, vel iudicandi, subtrahendi, vel » minorandi, vindicamus, nisi quando ab illo, qui, eo tempore, » huius sanctae Ecclesiae regimen tenuerit, rogati fuerimus. Et si » quilibet homo de supradictis civitatibus, ad vestram Ecclesiam

» pertinentibus, ad nos venerit, subtrahere se volens a vestra iuris-
» dictione, vel potestate, vel quamlibet iniquam aliquam machina-
» tionem tentans, et culpam commissam fugiens, nullo modo eum
» aliter recipiemus, nisi ad iustam, pro eo, faciendam intercessio-
» nem; ita dumtaxat, si culpa, quam commisit, venialis fuerit in-
» venta; sin autem comprehensum eum ad vestram potestatem re-
» mittemus, exceptis iis, qui violentiam, vel oppressionem potentio-
» rum passi, ideo ad nos veniant, ut per nostram intercessionem,
» iustitiam accipere mereantur etc. Haec autem ut ab omnibus etc. »
Latius apud Caroli Sigonii historiam legitur hoc diploma, et constat ex Bibliothecario, Volaterrano, Mario Pandulfo et Raymundo Ruffo.

Anno deinde 962, Otho I. imperator, sub Ioanne Papa XII. in haec se subscribit: « Ego Otho imperator, pro animae nostrae,
» filiique ac parentum nostrorum salute, haec omnia supradicta, tibi
» beate Petre, successoribusque tuis, libenter concedo ». Subscripsere quamplures Episcopi, Abbates, Duces, Comites et optimates, ut ex auctographo bibliothecae vaticanae antiqui libri refert Raphael Volaterranus lib. 3.

Gratianus praeterea tradit eumdem Othonem ipsi Ioanni Papae XII. iusiurandum in hunc praestitisse modum: « Tibi, domino Ioanni Papae,
» ego rex Otho promittere et iurare facio, per Patrem et Filium et
» Spiritum Sanctum, et per lignum hoc Crucifixi crucis, et per has
» reliquias sanctorum, quod, si, permittente Domino, Romam ve-
» nero, sanctam Romanam Ecclesiam, et te Rectorem ipsius exal-
» tabo, secundum meum posse, et vitam, aut membra numquam,
» neque ipsum honorem, quem habes, mea voluntate, aut meo con-
» silio, aut meo consensu, aut mea exhortatione perdes: et in Roma
» nullum placitum, aut ordinationem faciam de omnibus, quae ad
» te, aut ad Romanos pertineant, sine tuo consilio, et quidquid de
» terra sancti Petri ad nostram potestatem pervenerit, tibi reddam,
» et cuicumque italicum regnum commisero, iurare faciam illum ut
» adiutor tui sit ad defendendam terram sancti Petri, secundum suum
» posse »

Itaque Romani Pontifices regnum Sardiniae sic sunt adepti, ut etiam referunt Innocentius Papa III. et Ioannes de Imola, tit. *de verborum*

obligatione ; et in hac serie dominati sunt annos circiter octoginta, videlicet:

Anno

774. Hadrianus Papa Sardiniam adeptus regnavit annos circiter 22, et obiit VII kal. ianuarii.

796. Leo Papa III. habuit Sardiniam, et regnavit annos 20, menses 5, dies 18, et obiit pridie idus ianuarii, fuitque interregnum dierum 20.

816. Stephanus Papa V., dictus IV., Sardiniam habuit, et regnavit menses 6, dies 26, et obiit VIII kal. februarii, fuitque interregnum duorum dierum.

817. Pascalis Papa I. Sardiniam habuit, et regnavit annos 7, menses 3, dies 17, et obiit pridie idus maii, fuitque interregnum dierum 4.

824. Eugenius Papa II. tenuit Sardiniam et rexit annos 3, menses 6, dies 24, atque obiit idibus decembris, fuitque interregnum unius diei.

827. Valentinus Papa I. Sardiniam habuit, et rexit mensem 1, dies 10, et obiit VIII kal. februarii, fuitque interregnum dierum trium.

828. Gregorius Papa IV. Sardiniam adeptus, rexit annos 16, et obiit VIII kal. februarii, fuitque interregnum dierum 15.

844. Sergius Papa II. habuit Sardiniam, rexitque annos 3, menses 2, dies 3, fuitque interregnum mensium duorum et dierum 15.

847. Leo Papa IV. habuit Sardiniam, rexitque eam annos circiter 7, et a Saracenis Sardiniam invadentibus, regno privatus fuit, teste Thoma Fancello.

His Romanorum Pontificum temporibus, erant iudices in Sardinia, qui pro illis, ad instar regis dominabantur Insulae, atque Leo Papa IV., Saracenorum arma veritus, ab eo iudice, qui tunc temporis, Sardiniae praeerat, auxilium, his verbis petit:

Leo Papa IV. Iudici Sardiniae,

« Celsitudinem vestram duximus obsecrandam ut nobis, quantum » tua praeviderit magnificentia, armatos, sive pueros, sive adultos,

» ac iuvenes, cum armis suis mandare dignemini, qui nobis quoti-
» diana iussa possint explere etc. ».

Alias insuper literas ad Sardiniae iudicem, nova quaedam, et inusitata petentem, idem Leo, in hunc modum dedit:

Leo Papa IV. Iudici Sardiniae,

« Nec mos, nec noviter introducta consuetudo nostrae Ecclesiae,
» praedecessoribus nostris fuit, contra sanctorum canones, nova vel
» inusitata praesumere. Quamobrem devotius vellemus vestras peti-
» tiones suscipere, si in his nos sanctorum Patrum censura iuvaret.
» Sed ideo quia synodicae paginae in hoc favere non videntur, nos
» tantam novitatem praesumere non possumus, et ab illo rectissimo
» tramite deviare etc. ». Haec ex ipsius Leonis regestro refert Ioan-
» nes Capuensis Episcopus.

Hoc etiam tempore, anno circiter 851, coloniae ex Sardinia et Corsica ad Ostiam urbem deductae sunt, deficientibus in ea habitatoribus, propter inflictas clades, ut referunt Platina, Sabellicus, et Matthaeus Palmerius.

Praeterea hoc tempore floruit Thomas Episcopus Sardiniae, qui Epiphanium diaconum suum, ad septimam universalem Synodum, misit.

SARACENI.

Saraceni, qui iampridem, ut diximus, insulam Sardinia amiserant, eam recuperare cogitantes, anno salutis 806, opulenta classe, partim ex Africa, partim ex Hispania, simul coacta, insulas Sardiniae, et Siciliae prius infensas reddiderunt, mox insulam Corsicae invaserunt. Quare Pipinus tunc Italiae rex et Romanae Ecclesiae defensor, classe in Liguria, ut inquit Ubertus Follieta, comparata, et in Corsicam, ductu Audemari comitis, missa, Saracenos, eius inopinato adventu perculsos, inde se proripere compulit, teste Sabellico et Sigonio. Ea enim tempestate, Corsicae imperium Genuensi populo adiunctum, ac veluti bello partum, a Romanis Pontificibus fuisse confirmatum, refert idem Ubertus.

Anno autem 807, Saraceni, qui in Hispania erant, numerosa collecta classe, Sardiniam et Corsicam adorti, utramque sibi insulam conantur adiungere. Sed Sardi, ad arcendos a populationibus agros, occurrentes signa contulere; et egregie pugnantes, tribus circiter millibus barbarorum caesis, reliquos, trepida fuga, ad mare compulere; ubi non minor trepidatio fuit, dum in conscendendis navibus, turba se se, mutuo certamine, impediente, maiorem tumultum Sardus, a tergo, premens iniecit; nec minor ibi caedes, quam in praelio, fuit, nam ad quinque Saracenorum millia interficiuntur. Ceteri omnes a Burchardo, comite Stabuli, etiam e Corsica fugantur, eorumque terdecim naves capiuntur, uti ex Paulo Æmilio, Ænea Silvio, qui postea fuit Papa Pius II, Wolfgango, Blondo, Sigonio et Zurita constat.

Anno deinde 809, quo, inter duo imperia, magna orta erat discordia, Saraceni, qui in Hispania erant, Hispanorum dissidia in proprium commodum vertentes, Sardiniam, unde, biennio antea, cum insigni suorum clade fuerant repulsi, ex improviso invadunt; indeque subito aversi, Corsicam petunt, Aleriamque oppidum occupant; et praeter Episcopum, et paucos, aetate, aut morbo confectos, nihil in eo relinquunt, Sabellico et Sigonio referentibus.

Anno insuper 812, Saraceni, sociatis quasi armis, ad litora Italiae depopulanda cucurrerunt. Classe tamen Caroli Magni imperatoris deterriti, Italiam relinquentes, partim in Sardiniam, partim in Corsicam, se se intulere. Horum tamen qui Sardiniam adpulerunt, pene omnes occisi sunt, teste Sigonio et Sabellico.

His cladibus, Saraceni Hispaniae, et Amurathus rex Cordubae, animis consternati, pacem cum Sardis, et Carolo Magno imperatore fecerunt. Saraceni tamen Africae, eam aspernati, anno 813, Corsicam invadunt. Dumque praeda onusti, Hispaniam versus navigant, ab Hermengario comite invasi, praedam, octoque naves, cum quingentis captivis Corsis, amiserunt. Quum autem resarcire damnum cupiunt, christianis malum malo cumulant; et nova instructa classe, Centumcellas, Italiae et Nicaeam Provinciae captas diripiunt; nec satiati duarum urbium excidio, cursum in Sardiniam dirigunt, nec mortalibus, nec immortalibus temperaturi. Sed ibi, qui se, pari audacia defenderent,

atque ipsis obsisterent, invenere. Sardiniam itaque adpellunt, impetumque repente faciunt; sed licentiosius per ipsam vagantes funduntur a Sardis, atque plurima caede, ad mare iterum aguntur; navesque tumultuose conscendentes, a Sardis caeduntur, ad satietatem: atque ita graviter afflicti, magnaque parte classis amissa, in Africam traiecerunt, ibique quievere aliquamdiu, ut referunt Pius Papa II., Sabellicus, Sigonius et Zurita.

Saraceni etiam Hispaniae, praedae dulcedine iterum adlecti, non cessabant frequenter Sardiniam invadere, et populationibus omnia complere. Quare, anno 815, Bernardo Italiae regi, qui Sardiniae, et Corsicae tuendarum curam habebat, degebatque Romae, adfuerunt Sardorum legati, querentes pacem constitutam, tertio ante anno, sibi cum Amuratho, Saracenorum, in Hispania rege, et sibi, et universae insulae, calamitosam esse, praesertim Amuratho iam vita functo. Quia licet, eo in humanis agente, pax satis fida fuisset; eo tamen e vivis sublato, omnia fuerant mutata, nullumque suis rebus a Saracenorum latrociniis laxamentum dari, nec illos umquam ab iniuriis cessaturos, nisi armis, ut saepe antea, arcerentur. Rex itaque adquiescens consilio pacem infringi, bellumque Saracenis indici iussit, ut ex Blondo et Sabellico constat.

Renovato igitur bello, Saraceni, in Sardiniae maribus, frequentiores erant; atque ideo mercatores tute in Sardiniam ire, indeque redire non poterant. Quare, anno 820, octo eorum naves ex Sardinia Italiam revertentes, ab ipsis Saracenis captae fuere.

Anno deinde 828, cum demandata esset Bonifacio comiti cura Sardiniae et Corsicae tuendarum, ipse, adsumpto suo fratre Berthario, atque aliis quibusdam sociis, parva classe, Sardiniam et Corsicam perlustravit, earumque maria purgavit praedonibus. Inde in Africam profectus, inter Uticam et Carthaginem, quater cum hostibus congressus, tantam Saracenorum stragem egit, ut coacti sint Mauri, ut fecere olim a Scipione vexati, suos ex Sicilia revocare, qui laboranti patriae auxilium ferrent. Ita liberata Sicilia, rediit in Corsicam Bonifacius, cum classe victrice, ingenti praeda onustus, ut ex Platina et Sigonio accipimus.

Annis tamen sequentibus, non cessarunt Saraceni saepe Corsicam,

Sardiniam, Sieiliam, Italiamque, confertissima classe, invadere, earum urbes diripere, ingentesque praedas asportare. Sicque capta Sicilia, ac urbe Roma etiam devicta, Sardiniam et Corsicam subiugarunt, anno ferme 853, ut ex Onuphrio Panvinio, Thoma Facello et Matthaeo Palmerio liquet. Sardinia tamen non penitus, neque omni ex parte fuit subacta, quamquam maiorem eius partem occupaverint, ac, per annos 160, tenuerint, quousque a Pisanis insula pulsi fuere. Corsos ex sua insula et patria, ea tempestate, Saraceni depulere; eisque sic pulsis Leo Papa IV, qui munitionem vaticanam, *Urbem Leoninam* appellatam absolvit, anno 854, habitandam tradidit, Platina, Sabellico et Sigonio referentibus.

Anno 861, Andalisius Beneventanus dux, arma Ludovici imperatoris metuens, in Sardiniam, teste Illesca, confugit; et anno 933, Saraceni Italiam redeuntes, Genuam captam, direptamque incenderunt et everterunt, imbelli multitudine partim caesa, et partim capta. Nam ceteri habitatores, qui arma ferre poterant, aberant, in expeditione alio profecti. Hi tamen mox reversi, et Saracenos insequuti, eos ad Bucinam, adiacentem Sardiniae insulam, vincunt, captosque, pecudum more, paucis solum elapsis, trucidant; eorumque naves, cum captivis, recuperatas, in patriam reducunt, Uberto Follieta referente. Saraceni tamen non destiterunt, classibus suis, italiam infestam tenere, et cum Pisanis et Genuensibus, in Sardinia et Corsica, bellum constanter gerere, ut mox dicemus.

MUSATUS SARACENUS, PISANI ET GENUENSES.

A Saraeenis, eorumque rege Musato, Pisani et Genuenses, Sardiniam et Corsicam eripuere. Anno vero 1005, cum a Ioanne Papa XIX, alias XVIII, editum esset, ut cuilibet christianorum liceret insulas Sardiniae et Corsicae possidere, modo eas a Saracenis liberarent, Pisani hane expeditionem suscipientes Sardiniam invaserunt, et Musatum regem, qui eam tunc detinendo, non modo Romam, verum et totam mediterranei oram, infestabat, insula deturbare tentarunt. Irritus tamen fuit eorum conatus; nam, quum ipsi, et universum iuventutis robur, domo absunt, Lucenses, qui veteres diu simultates

cum ipsis fovebant, occasione adlecti, Pisanum agrum invadunt, et oppidum Valdiserchium capiunt; atque ita Pisanos ab incepta in Saracenos expeditione desistere, patriamque remeare coegerunt, ut referunt Sigonius et Volaterranus.

Pisani statim, post reditum, usque ad Ripam-Francam Lucenses fugarunt; nec multo post, Rhegium Calabriae urbem, a Saracenis occupatam obsiderunt. Nactus autem hanc occasionem Musatus, acceptae iniuriae memor, anno 1006, munita classe, Pisas se contulit; atque inermi multitudine ad vicinos colles refugiente, repente captas incendit: quo nuncio accepto, Pisani, Rhegii obsidione soluta, domum repetere contenderunt; atque patria, in festo sancti Xisti, recuperata, aedificia confestim restituere curarunt, testibus iisdem Sigonio et Volaterrano; ac postea, excurrente sexennio, anno videlicet 1012, dolore, et ira illatae a Musato iniuriae accensi Pisani Sardiniam repetunt; et Musato inde eiecto, insula potiuntur. Musatus tamen, non multo post, Sardiniam reversus, illam recuperavit, ut refert Follieta.

Ea re commotus Benedictus Papa VIII, cardinalem ostiensem, misit, qui Sardiniae et Corsicae insulas, a Saracenis occupatas, amplissimis tabulis donaret Pisanis, eisque vexillum rubrum, alba cruce intextum, traderet. Anno ergo 1018, Lamberto praesule Pisano, et ipso cardinali ostiensi, impellentibus, Pisani, optima instructa classe, Sardiniam versus repetentes, victoria potiti sunt, et insula capta atque liberata, fugatoque Musato, illius possessionem sunt adepti. Verum, post triennium, anno scilicet 1021, rex Musatus, ex Africa, cum ingenti Saracenorum auxilio veniens, ex improviso, in Sardiniam irrupit, et Pisanos inde cum omnibus christianis eiecit, insulamque in ditionem suam redegit, ut tradunt Christophorus Landinus, Sigonius et Volaterranus.

Cum deinde Musatus Pisanorum et Genuensium litora, quotidianis incursionibus, depraedare non desisteret, Genuenses et Pisani, anno sequenti, nempe 1022, contracta invicem societate, communibus opibus, bello Saracenos adgressi sunt, atque illos vi tandem e Sardinia eiecerunt. Praeda, ex pacto invicem inito, Genuensibus et Sardinia Pisanis cessit, ut Cyprianus Manenti, Iacobus Mainoldus, Carolus Sigonius, aliique referunt.

His, aliisque rebus, annis sequentibus, prospere, contra Saracenos a Pisanis gestis, exaratum fuit Pisis, in templo maximo, hoc epigramma:

> « His maiora tibi post. Haec urbs clara, dedisti:
> Gens Saracenorum periit, sine laude suorum.
> Tertia pars mundi sensit tui signa triumphi
> Africaque; et in fide hinc tibi Sardinia
> Dedita semper erit .... »

Anno tamen sequenti, nempe 1023, Musatus rex, imprudentibus, aut frustra recusantibus Pisanis, antiquam Sardiniae possessionem recuperavit, atque insulam multis castellis et aedificiis ornavit, Volaterrano et Sigonio referentibus. Pisani tamen postea a Leone Papa IX, anno circiter 1051, impulsi, classe instructa, Sardiniam adnavigarunt; ac tempestate in Corsicam delati primam eius insulae partem Genuensibus ademerunt; deinde Sardiniam, sedata tempestate, adpulsi, tantum Musato incusserunt terrorem, ut bonis, quae secum inde absportare non poterat, incensis, excesserit, ut iidem auctores tradunt.

Altero deinde anno, nempe 1052, regis Navarrae filia, e paterna domo rapta et tempestate in Sardiniam acta, sedes suas cum sociis collocavit in regione Ogugliastri, ubi sanctae Mariae, *Navvarresae* inde dictae, templum ab ea conditum adhuc cernitur. Has sedes postea, ob malignitatem loci, mutare coacta, in Arboreensem regionem maritimam encontratae, *sancti Marci de Sinis* dictae, secessit, et oppidum a Saracenis desertum incoluit.

Alii etiam christiani undique fere, hac tempestate, Sardiniam commigrantes, brevi eam populosam reddiderunt; et Pisani in quatuor partes divisam, nempe Turritanam, Gallurensem, Caralitanam et Arboreensem, singulas singulis iudicibus commendarunt, uti suo loco, ubi de Sardiniae iudicibus erit sermo, dicemus.

Ceterum Corsicae praefata invasio, a Genuensibus, anno 1051, facta, eas primo simultates, ut inquit Sigonius, Genuenses inter ac Pisanos, excitavit, quae postea in apertas, ac perniciosissimas bello-

rum contentiones evaserunt. Nam Genuenses iniuriae, a Pisanis illatae memores, Sardiniae et Pisarum maria perlustrantes, incursionibus ea infesta reddidere, terrasque ipsas complevere populationibus, ac ruinis, quibusdam occupatis locis, praesertim ab Auriensibus, qui, ut Hispaniae referunt auctores, Algherium et Castrum Genuense, anno 1102, sibi muniere.

Praeterea Genuenses, anno 1110, a iudice Mariano Caralitano impulsi, viginti duarum triremium classe, Caralitanam provinciam invadentes urbem Caralis expugnaverunt, iudicemque ipsum in pristinum statum restituerunt; qui, pro huiusmodi collato beneficio, libram unam auri ecclesiae Genuensi quotannis pendere est pollicitus: et ut tute a Pisanorum armis in iudicatu viveret, Genuensibus fidelitatis iusiurandum praestitit, ut Augustinus Iustinianus, Hieronymus Zurita, at alii Hispani auctores referunt.

Anno postea 1112, marchiones Malaspina, optima navium classe, Sardiniam adpellentes, urbem Bosam novam, ut referunt Hispaniae auctores, condiderunt; et anno 1113, Genuenses, octodecim triremium classe, Sardiniam, populabundi, teste Interiano, invasere: atque iterum, anno 1119, mense maio, sexdecim triremium classe, magnum Pisanorum numerum, cum ingenti auro, ex Gallura Sardiniae provincia, Genuam adsportarunt, ut tradit Ubertus Follieta.

Anno insuper 1120, bellum ibidem Genuenses, contra Pisanos, prosequentes, pervalida octoginta triremium classe, et corbitarum quatuor, aliorumque minutiorum navigiorum, quam conscenderunt sociorum navalium, et bellatorum viginti duo millia, terrorem maximum incusserunt hostibus, eosque ad pacem adegerunt, Corsica et captivis Genuensi Reipublicae restitutis, simul cum iure inaugurandorum in ea insula Episcoporum, ut idem tradit Ubertus.

Anno tamen 1122, Pisani, post has iniquas pacis conditiones, diu illis aequo animo ferendis impares, fidem fregerunt, novumque bellum pararunt. Quare Genuenses, eodem anno, eorum fines ingressi, cladibus et populationibus omnia compleverunt; et anno 1124, quasdam Pisanorum onerarias naves, sardoarum mercium onustas, triremiumque praesidio destitutas, optimis septem triremibus instructi, ceperunt,

et arcem sancti Angeli, quam Pisani adhuc in Corsica retinebant, expugnarunt.

Ceterum Pisani, anno 1125, instructa numerosa triremium classe, arcem sancti Angeli recuperarunt, et plura Corsicae oppida adquisierunt, totius ferme insulae potentes facti. Quare Genuenses, sequenti triennio, infestam, emissis classibus, reddiderunt Pisarum urbem, litoraque Hetruriae, Sardiniae et Corsicae, in qua praefatam sancti Angeli arcem, anno 1129, iterum expugnarunt, ut ex Volaterrano et Follieta constat.

Anno 1130, Innocentius Papa II, cui graves admodum erant, Pisanos inter, ac Genuenses, discordiae, ad inducias paciscendas prius utrosque induxit, moxque postea firma pace conciliavit.

Anno tamen 1131, Comita iudex Arboreensis, armis a Pisanis oppressus, ad Genuenses confugit, eorumque patrocinium sibi firmavit, sacerdotio sancti Petri de Claro adiuncto Genuensi ecclesiae sancti Laurentii, et dimidia regione, *Partis Montium* dicta, ubi sunt argenti fodinae, dono data, ut inquiunt Iustinianus et Follieta.

Anno 1132, Genuenses arma intulerunt comitibus Lavaniae in Corsica, non satis obedienter Genuensem populum colentibus; arcemque Riparoli, quae eorum cervicibus immineret, aedificarunt; ac sequenti anno, eorumdem comitum Lavaniae arces everterunt, ipsosque ad praestandum fidelitatis iuramentum, et obsequium Genuensi populo adstrinxerunt, eodem Uberto referente.

Anno insuper 1144, Lucius Papa II. remisit Genuensibus vectigal anniversarium librae auri, ob Corsicae datum ipsis a Romano Pontifice dominium, pendi solitum.

Ceterum Fridericus I. imperator, Barbarossa dictus, vectigal Sardiniae et Corsicae, imperio tantum deberi adserebat; nam donationes, ab Imperatoribus Romanae Ecclesiae factas, et a Romanis Pontificibus factas postea Pisanis, ac Genuensibus, noluit ratas habere. Atque ita, anno 1158, Conradum Episcopum Gislanensem et comitem Encionem, nuncios in Sardiniam et Corsicam, ad eas sibi constituendas insulas, misit, eosque Pisanis, et Genuensibus commendavit. Sed Pisani, et Genuenses, insularum possessionem retinere volentes, legatos in primis admittere recusarunt; mox tamen, quod iratus Fridericus bellum

contra eos moliretur, imminentis periculi metu perterriti, obedientiam ei reddidere, Carolo Sigonio referente.

Pisani interim, annis sequentibus, piraticam exercentes, plures Genuensium naves ceperunt. Quare, anno 1161, Ubertus Spinula oras Sardiniae et Corsicae, quinque triremibus perlustravit, atque illa maria tuta navigantibus reddidit, ut refert Augustinus Iustinianus.

Altero autem anno, nempe 1162, mercatores Genuenses Constantinopoli degentes, a Pisanis invaduntur, et eorum aliqui interficiuntur. Qua re comperta, Consules Genuensium, duodecim triremibus, in portum pisanum invectis, turrim in conspectu civium everterunt; et aliis quatuor triremibus, Sardiniam profecti, quasdam Pisanorum naves et triremem unam, cum Bonathoco consule ceperunt. A Pisanis insuper, qui optimo triremium numero, naves duas Genuensium onerarias ceperant, irritati, Sardiniam et Corsicam invaserunt, atque ex Pisanorum rebus magnas secum praedas asportarunt, ut refert Iustinianus; Sigonius tamen quod a Genuensibus gestum est, Pisanis tribuit.

Biennio post, anno scilicet 1164, Genuenses, qui omnes Sardiniae populos devotos, subditosque sibi reddere cupiebant, quatuor marcarum millibus datis, Barisonem iudicem Arboreensem, eorum amicum, totius Sardiniae regem constitui a Friderico imperatore, Pisanis frustra renitentibus, obtinuerunt, regemque ipsum postmodum in custodia, quousque eam pecuniam persolveret, Genuae detinuere, ut inferius, in iudicum historia, copiosius dicemus.

Huius rei indignitate moti Pisani, anno sequenti, nempe 1165, navem genuensem, ad Herculis insulam, Asinaram vulgo dictam, ceperunt, quae res etiam causam suscipiendi belli auxit, nec Conradus, Friderici imperatoris sacerdos, eos ad pacem et concordiam reducere potuit; sed in Sardinia et aliis permultis locis, certamina, praedationes, caedesque, odio inextinguibili, promiscue utrinque commissa sunt, ut referunt Augustinus Iustinianus, Paulus Interianus et Carolus Sigonius.

Eo etiam tempore Genuensium triremes Turritanam urbem adpulsae, complura Pisanorum aedificia incenderunt; et milites terram ingressi totam circumiectam regionem direptionibus, ruinis et omni

belli clade vastarunt, Pisanis et Turritanis viris absentibus, qui quarto idus maii 1165, cum omni exercitu, contra Arboreenses, urbe egressi, dimicarunt, et apud Ottanam de illis victoriam reportarunt, ut in antiquis monumentis inveni.

Anno deinde 1166, Ubertus Ricaldus Genuensium consul de iure Sardiniae, coram Caesare, cum Pisanis certaturus, ut ostenderet Genuenses in pacifica possessione medietatis regni Sardiniae esse, tribus instructis triremibus, in iudicatum Arboreensem proficiscitur, ubi honorifice fuit exceptus a primariis illius regionis hominibus, qui *liberi* appellabantur, non quod dominatu iudicis, ut existimat Follieta, essent soluti, sed quod ab omni onere et collecta, ex iudicis privilegio, liberi, immunes et exempti essent. Ab his itaque Ricaldus septingentis librarum, ad obedientiam et fidelitatem significandam, fuit donatus. Deinde Caralim profectus a Petro, illius regionis iudice, salutatur; et comiti hospitio receptus, excepit postea ab eodem Petro, in publico conventu, iusiurandum fidelitatis erga civitatem Genuensem, eiusque Archiepiscopum; atque simul excepit etiam promissum solvendi, quadriennio, decem librarum millia; atque postea anniversarium centum librarum tributum Reipublicae Genuensi, et librae unius argenti puri eius Archiepiscopo, ut Iustinianus, Interianus et Follieta referunt.

Ceterum Pisani, eodem anno, ius Sardiniae terdecim librarum millibus, ab imperatore Friderico, intercedente Episcopo Moguntino, redemerunt; quare Genuenses legati, coram Friderico, de iure Sardiniae, cum Pisanis certarunt, adserentes: id, in fraudem Genuensium fieri non posse; cum iam inde, ac ea insula e manibus hostium christiani nominis erepta fuisset, Musato rege capto, et ad Caesarem adducto a Genuensibus, satis quidem de Genuensium eorumdem iure in rebus Sardiniae constaret. Hoc ipsum docere, aiebant, non solum exterorum testimonia, sed etiam ipsorum Sardorum gesta, et exempla, inter quae duo illa commemorarunt; vectigal nempe iumenti pane onusti, ac duorum vasorum vitreorum, piperis plenorum, duorumque cadorum vini, a Neapolitani regni mercatoribus et negotiatoribus, Sardiniam, negotiorum caussa adeuntibus, vetustissime, ac perpetuo offerri Genuensibus ita solitum, ut id pendere recusantes a Magistra-

tibus Sardiniae cogerentur: tributum deinde casei, quantum plaustrum boum trahit, a Sardis ipsis quotannis, in die festo Resurrectionis dominicae solitum pendi. His auditis, Imperator caussam, ex integro cognosci mandavit; et duos antistites, nempe Moguntinum et Rainaldum Archiepiscopum legatos, hunc Genuam illum Pisas misit, qui, anno sequenti, nempe 1167, pacem inter eos conciliare conati sunt, pluries quidem, sed frustra; nam uterque populus liberam Sardiniam sibi relinqui petebat, et ad se spectare contendebat. Hinc factum ut Genuensium consul, mense octobris in Sardiniam profectus, in iudicatu Caralis et Arboreae, veluti dominus, usque ad mensem februarii stetit, ut tradunt Follieta, Interianus, Iustinianus et Sigonius. Biennio etiam postea, nempe anno 1169, Ugo Tornellus in Sardiniam, cum duabus triremibus venit, ad res populi Genuensis firmandas.

Anno deinde 1172, Christinus Episcopus Moguntinus, imperatoris Friderici legatus, Genuensium et Pisanorum legatos Senas accivit, et apud eos concordiam agere instituit. Licet tamen Genuenses se, in illius arbitrio, iniurias, a Pisanis illatas, litesque remissuros sponderent; Pisani tamen in pristina pertinacia perstiterunt; atque inde, tamquam communis tranquillitatis hostes, a Caesareo legato proscripti, privilegio regni Sardiniae, ceterisque beneficiis imperialibus, spoliati fuere, ut docent Sigonius, Iustinianus, interianus et Follieta.

Anno postea 1175, Fridericus imperator, in Italia existens, et Genuenses et Pisanos accivit, et ad concordiam, pacemque adduxit; Genuensibus dimidia Sardiniae parte addicta, propter quam diu cum Pisanis fuerat decertatum; ita tradunt Sigonius, Follieta, Bernardus Corius et Zurita. Itaque annis sequentibus in hac perstiterunt concordia, et nihil memorabile ab eis gestum traditur.

Anno autem 1187, Pisani, violata pace, mercatores Genuensium e iudicatu Caralitano deturbarunt, eosque bonis exuerunt. Quare Genuenses, decem triremibus in Corsicam repente missis castrum Bonifacium a Pisanis conditum ademerunt, et solo aequarunt, ut tradunt Sigonius, Interianus, Iustinianus et Follieta.

Eo anno, Gregorius Papa VIII. Pisas est profectus, ut cum Genuensibus Pisanos reconciliaret. Verum, ubi eo accessit, morbo intempestive oppressus obiit. Clemens autem III, qui in apostolica sede

illi successit, anno sequente, Pisanos et Genuenses ad compromissum in se faciendum adduxit; atque, sua auctoritate, omnem dissidii materiam sustulit, ut tradunt laudati superius auctores.

Anno postea sequenti, nempe 1189, Stephanus Sigismundus, nobilis Pisanus, Carae filius, a qua postea fuit Carafa dictus, Sardiniae partem occupavit, eamque paullo post amisit. Nam a iudicibus, aliisque primoribus Sardis, qui eius acerbo nimis imperio opprimebantur, privatus fuit dominio, armisque ex insula deturbatus. Inde autem Neapolim profectus nobilissimae Carafae familiae originem dedit, ex qua Paulus Papa IV, octo cardinales, et nonnulli principes, duces, marchiones, comitesque insignes processere, quos refert Petrus Recordati.

Annis tribus sequentibus, inter Genuenses et Pisanos, nihil memorabile gestum traditur, et in pace vixisse creduntur; unde anno 1191, et sequenti, plures insignes Genuensis Reipublicae viros, pro eiusdem Reipublicae componendis in Sardinia rebus, in eam insulam commigrasse, testis est Augustinus Iustinianus.

Anno vero 1193, Guillelmus, seu Willelmus marchio iudicatum Caralitanum invasit, et Petrum legitimum eius iudicem abdicare coegit, ut inferius fuse dicemus. Ea res, inter Pisanos et Genuenses, discordiae et belli reintegratio fuit. Nam Pisani partes Guillelmi marchionis, contra Genuenses tenebant; et anno 1194, eo stimulante odio, Genuenses et Pisani, Messanae, classibus, pugnarunt; quod bellum subito, per inducias, fuit compositum.

His tamen transactis induciis, Pisani, castro Bonifacii, in Corsica, munito, insignibus iniuriis Genuenses adfecerunt; quibus hi irritati, non solum laudatum castrum, sed multas etiam naves a Pisanis eripuere, ut referunt Sigonius et Follieta.

Cum autem postea, anno nempe 1196, Pisani occulte misissent, qui Bonifacii Castrum occuparent, Marcellinus Drudus, Genuensium praetor, triremes aliquot contra eos eduxit; atque illis territis et inde fugatis, copias, ad Caralim, in Sardinia exposuit, et cum marchione Willelmo praelium iniit; eoque superato, oppidum sanctae Igiae expugnavit, et spolia multa et res pretiosas, quae amplissime, in pala-

tio marchionis, et in oppido repertae fuere, Genuam adsportavit, Sigonio, Iustiniano et Interiano referentibus.

Anno tamen sequenti, nempe 1197, castrum sancti Bonifacii in Corsica, Gallurae cervicibus imminens, obsident Pisani, et navem bellicis adparatibus refertam subsidio illius arcis, a Genuensibus missam capiunt. Adveniente tamen ligustica septemdecim triremium classe, quam ducebat Ansaldus Guarraius, obsidionem solvunt Pisani, et trepida fuga se se in Sardiniam recipiunt, tabernaculis et machinis, quas vexerant, derelictis. Animis tamen iterum erecti, versus Corsicam, novemdecim triremibus, redeunt, et Genuensibus non detrectantibus, certamen utrinque commissum fuit, in quo Genuenses tres, Pisani autem unam triremem, amiserunt, ut referunt Iustinianus et Follieta.

Anno deinde 1199, Genuenses portum Caralis, octo triremibus, petunt, et Pisanorum navim, *Buccanigram* dictam, invadunt et capiunt; et anno 1203, aliam navim, *Rosam* appellatam, in Sardinia adoriuntur, et depilant.

Anno autem 1207, cum audissent Genuenses Pisanorum classem, quae erat octo triremium, ac decem navium, in Sardiniam profecisse, eoque adpulisse iam ad res in ea insula innovandas, miserunt confestim Nicolaum Auriam, cum pari navium numero, totidemque triremibus. Hac re autem cognita, Pisani haud sanum consilium rati cum hostili classe, numero superiore, fortunam pugnae tentare, se se in Caralitanum portum, cuius urbs in ipsorum partibus tunc erat, recipiunt, valloque Ossin oppidum obstruunt. Haec res irritos Auriae conatus fecit, cum modo perrumpere, modo ignem classi iniicere tentasset. At Pisani suis, qui erant in Sardinia, timentes, septemdecim alias triremes, in Caralitanum portum mittunt, ut ipsis auxilio essent; atque hoc novo Pisanorum motu cognito, idem faciunt Genuenses, qui supplementum quatuordecim triremium, duce Fusco Pasellio, miserunt. Ceterum, cum Pisanorum subsidium celerius, quam Genuensium fuisset, Nicolaus Auria, metuens ne medius circumsisteret, incepto omisso, illico discessit; et tempestate adortus, duas naves, e classe separatas, amisit, quae in hostium manus inciderunt, ut referunt Iustinianus, Interianus et Follieta.

Anno sequenti, scilicet 1208, consilia de pace inter Pisanos, et

Genuenses componenda inita sunt, abbatibus Teletti, et Gorgonii se interponentibus; quae cum subito concordari non posset, omne arbitrium et iudicium ad venerabiles viros, de utriusque populi voluntate delatum fuit, induciis interea inter utramque Rempublicam pactis; ut idem Follieta refert.

Biennio post, anno nempe 1210, pacem composuerunt, quae a legatis utriusque populi, Ericen convocatis, acceptata fuit. Huius tamen fides fuit fluxa, et parum stabilis apud eos, ac postea, per piratas infracta. Quare Otho imperator suam interposuit auctoritatem in res pacandas, atque utrumque populum ad biennales interim inducias adegit, obsidibus hinc inde datis, ut laudati auctores tradunt.

Hic tamen Otho imperator numquam voluit habere ratas donationes Sardiniae et Corsicae, factas Romanis Pontificibus ab Imperatoribus, atque postea a Pontificibus Romanis factas Pisanis ae Genuensibus; sed plura ecclesiae loca infesta reddidit. Quare anno 1210, ab Innocentio Papa III fuit excommunicatus, imperioque privatus, et in eius locum imperator suffectus Fridericus II, qui triennio post, anno nempe 1213, eidem Innocentio Sardiniae et Corsicae donationes confirmavit, teste Zurita.

Anno deinde 1217, Honorius Papa III pacem Pisanos inter ac Genuenses composuit, conditionibus pacis in ipsius Romani Pontificis arbitrio relictis, qui Ugolinum Episcopum Ostiensem ad utrumque populum legavit, eoque hortante, mille utriusque civitates primores cives in pacem iurarunt, missique sunt ad Pontificem ab utraque parte boni oratores, quibus Pontifex, re plene cognita, conditiones praescripsit, pacemque, gravi poena in violatores pronuntiata, sancivit, ut referunt Iustinianus et Follieta.

Hisce pacis conditionibus Corsicam fuisse ab Honorio Papa III Genuensibus concessam auctor est Petrus Recordati.

Anno tamen 1222, pax iterum inter Genuenses et Pisanos turbata est, acreque inter eos praelium commissum; et annis sequentibus, Gregorius Papa IX, ira et indignatione, exarsit contra Fridericum II imperatorem, qui, spretis promissis, et reverentia sedi apostolicae debita, ius Sardiniae, et illius vectigalia sibi usurpare conabatur; Encioque suo naturali filio rege Sardiniae creato, infestas reddebat pon-

tificias urbes. Quare, anno 1240, concilium generale, ut eum ab imperiali throno deponeret, indixit Romae. Sed Fridericus, praecipua Pisanorum opera usus, illud impedire curavit, itinera omnia Episcopis, terra, marique, praecludendo; et contra cardinales, ceterosque antistites, qui Genuensium classe Romam adnavigabant, Encium Sardiniae regem nominatum, cum Pisanorum classe, misit. Encius ergo, inter portum Pisanum et Corsicam insulam Genuensem classem invasit, atque subegit, et cardinales, ac episcopos captos, et Apuliam ab imperatore missos, coniecit in carcerem. Qua iniuria commotus Gregorius Papa IX Encium, et Pisanos sacris interdixit; regnumque Sardiniae et privilegia, a sede apostolica iampridem Pisanis impartita, abrogavit, ut ex Nauclero, Sabellico, Vigliano et Volaterrano constat.

Pisani tamen in ea Sardiniae possessione, in qua prius erant, persliterunt, et pro ea bellum cum Genuensibus, et aliis multis gesserunt.

Anno vero 1256, Chianus marchio et iudex Caralitanus, cum ferre non posset iudicis Arborensis opes Pisanorum societate innixas, in Sardinia, supra suas excellere, ut pari potentia se muniret, Genuensium amicitiam, beneficio suo, sibi adiunxit, castello Castri, nunc *Caralis* dicto, in iudicatus Caralitani finibus, illis donato, quod Genuenses ultro acceperunt. Oggerius itaque Scottus, et Ioannes Ransanus, hac de caussa, cum duabus triremibus, in Sardiniam, a Genuensi Republica missi sunt, quarum praefectus cum octo Pisanis triremibus congressus, haud incruento certamine, eas cepit, captasque Genuam duxit.

His successibus Genuenses animis firmati viginti quatuor triremes ex integro deducunt, quae prius in portu pisano tres onerarias naves, et nonnulla minutiora navigia ceperunt; deinde cursum in Sardiniam dirigentes, eo adpulsae res tristes offendunt, morte Chiani marchionis, a suis inimicis interfecti. Huic Guillelmus Cepolla avunculus successit, qui, societate et foedere cum Genuensibus renovato, Genuam proficiscitur, et subito morbo correptus, Republica Genuensi herede nominata, decessit, ut testantur Iustinianus et Follieta.

Anno sequenti, nempe 1257, Pisani, cum numerosa navium, triremiumque classe, comitem Ugolinum in Sardiniam miserunt, qui,

expositis in terram copiis, oppidum sanctae Igiae, praesidio Genuensium satis munitum, obsedit, et cum Sardorum copiis, a Mariano Arboreense iudice, Pisanorum auctore, illuc missis, laudatum oppidum, xi kal. augusti, expugnat, capit, igneque ac ferro foedat, et desolatum relinquit. Huius oppidi accolae in Villae-Ecclesiarum oppidum confugerunt; sed Ugolinus hoc etiam invasit, cepit, et in suam ditionem redactum maenibus cinxit, optimeque munivit.

Praeterea Marianus castellum Castri Genuensium copiis munitum, invadens, cum illud expugnare facile non posset, militum coronà circumdedit. Quare Genuenses sexdecim triremes, quae obsessis suppetias ferrent, ducibus Nicolao Vento, et Iacobo Nigro, in Sardiniam misere. Duces autem isti insequendis septem Pisanorum triremibus tantum temporis insumpsere, ut Genuenses milites, qui in Sardinia laudatum castellum custodiebant, longa mora, et fame castigati, se se Mariano iudici dederint, qui confestim communitati Pisarum illud dedit. Triremes autem Pisanorum in Sardiniam confugientes, praesidio cuiusdam turris et Sardorum opera, tute e Genuensium manibus evasere, ut ex Iustiniano, Interiano et antiquis monumentis constat.

Anno 1274, Carolus Siciliae rex, contra Genuenses, bellum terra movens, nonnullis triremibus in Corsicam missis, arcem lombardam a Genuensibus aedificatam expugnavit, ut refert Follieta.

Anno deinde 1282, Petrus Aragoniae rex, Pisanorum, ut inquit Zurita, amicus, ex Africa in Sardiniam, cum opulenta classe, venit, et in ea nuncios defectionis siculorum expectavit: quibus acceptis, prospera navigatione, et classe incolumi, Panormum traiecit, ubi rex Siciliae fuit coronatus, ut inquiunt Sabellicus, Platina, et Æneas Sylvius.

Anno eodem, Pisani, contra Genuenses, occulta consilia machinati, Corsorum animos tentarunt, et Cinarcae iudicem, virum magnae in ea insula potentiae, ingentibus promissis, et spe maioris dominatus adlectum, ad deficiendum a Genuensibus impulerunt; eoque in suas partes traducto, Corsicae reliquum sequuturum fore ipsos sperarunt. Ergo bellum adorti triremes Guillelmi, in mari Genuensi, cum duobus navigiis ceperunt; et interea Cinarcae iudex palam deficiens, in Corsica, pluribus congregatis et armatis hominibus, Ge-

nuenses Bonifacii castri incolas vexare coepit; arcemque in illius finibus condidit, ex qua non solum Bonifacii castrum, sed etiam totam circumiectam regionem, incursionibus et populationibus infestam reddidit.

Monitus fuit Cinarcae iudex a Genuensibus ut iniuriis finem daret, a defectione desisteret, et illata satisfaceret damna. Cumque nollet ipse adquiescere, confestim Genuae quatuor triremes armatae sunt, quae ducentos equites et quingentos pedites, ductu Francisci Camilli et Nicolai Petraccii, veherent. Hi ergo in terram egressi, Bonifacinis incolis sibi adiunctis, primo adventu munimentum a Cinarcae iudice, prope Bonifacii castrum, excitatum expugnarunt, ipsumque Cinarcae iudicem congredi ausum fecierunt, atque fugarunt, qui inde Aleriam, postea Pisas se conferens, atque in Pisanorum fidem, et ditionem se tradens, sub illorum imperio duravit. Interea vero Camillus et Petraccius, in Corsica Tollam, Istriam, Ornanum, Rocalles, Conteudulum, aliaque castella expugnarunt, totamque Cinarcae ditionem, triginta octo dierum spatio, in suam potestatem redegerunt, et locis hisce praesidio firmatis, Genuam reversi sunt.

Pisani, hoc comperto, Cinarcae iudicem pedestribus et equestribus copiis armant, qui Corsicam reversus, loca a Genuensibus paullo ante capta recuperat facile, intereaque Ginicellus Sigismundus, cum Pisanorum classe, insulam illam vastat, nec sacris aedibus parcendo, e quarum una etiam tintinnabulum aufert, ut refert Follieta.

Anno eodem 1282, Genuenses, maiori mole, maiorique consilio, bellum, pro Sardinia et Corsica, contra Pisanos, agere statuentes, ut omnia recte fierent, Matthaeum Canillum, cum triremi, in Corsicam et Sardiniam miserunt, qui bellum contra Pisanos susceptum, tota utraque insula pronuntiavit.

Anno sequenti, nempe 1283, complures Sardiniae insulae primores, spe praemiorum adlectos, et Pisanum imperium pertaesos, in suas partes traduxere Genuenses, classemque 21 triremium, bellatoribus refertam, in quibus fuit Emmanuel Malaspina honorifico stipendio conductus, cum quinquaginta suae ditionis equitibus, in Sardiniam miserunt, snb Petro Avanato, et Caccianimico Della-Volta praefectis, ad res in ea insula seditionibus et tumultis miscendas;

quae classis maxima detrimenta Sardis, qui in partibus Pisanorum erant, terra, marique intulit.

Ex altera etiam parte, Pisani non minus impigre bellum gerentes, per eadem tempora, sexdecim triremes, Roscio Boscarino praefecto, in Corsicam miserunt, qui eo adpulsus, militibusque in terram missis, et Cinarcae iudicis copiis sibi adiunctis, circumiectam regionem *Sanctae Mansae* vocatam, non exiguis cladibus, vastavit. Et quoniam Genuenses, classe triginta quatuor triremium denuo emissa, in Planasiam Pisanae ditionis insulam properaverant, ibique occupaverant suburbia, et turrim erant demoliti, centum quinquaginta hominum captis; hinc Pisani praevalidam classem quinquaginta quatuor triremium, Andriotto Saraceno praefecto, adversus Genuensium classem mittunt; qui, inimica classe non inventa, cursum in Sardiniam dirigit, et copiis in terram expositis Algherium castellum privati dominatus Auriae Genuensis familiae adgreditur, et aliquot dierum obsidione, in deditionem, pactis, accepit. Quare Conradus Auriae, Uberti Auriae filius, totidem triremibus Genuae armatis, contra Pisanorum classem e Sardinia revertentem contendit, et in portu Feleti, ad Plumbinum, inventam obsedit, aliasque advenientes triremes insequutus fugavit, earumque quatuor cepit, ut referunt Iustinianus, Interianus et Folieta.

Ea tempestate, Thomas Spinula agmen Pisanarum triremium, atque onerariarum navium, argento, aliisque opulentis Sardiniae mercibus onustarum, cum optima classe, non incruenta victoria cepit, et x kal. iulii, Genuam asportavit, ac reipublicae tradidit viginti octo millia marcarum argenti sardi, e quibus Genuae portus fuit aedificatus, eisdem laudatis auctoribus, et Ioanne Villano referentibus.

Eodem anno, nempe 1283, Petrus Rimenatus Sassaritanus Genuensium amicus, a Sassarensibus Pisanorum studiosis, urbe propria eliminatus fuit. Quare Genuenses illum in patriam restituere cupientes, multis triremibus, ingentibusque copiis, in Sardiniam transmiserunt, quae Sassarensium agros populationibus et incursionibus complevere, ut referunt Iustinianus et Interianus.

Anno postea 1284, Pisani deduxerunt triginta quatuor triremes, quibus arcem Calvi in Corsica prius, irrito conatu, tentarunt; mox

contra Genuensem viginti duarum triremium classem, quae ad Tegularam Sardiniae adiacentem insulam, pisanam navim mercibus onustam ceperat, decem dimissis, ceteris aliis tamen bene formatis, duce Petro Ventio, ad insulam Sardiniae contendunt; utraque igitur classe invicem proxima, magno impetu, ingentibusque utrinque animis, se se mutuo invadunt, ac diu, et acriter pugnatum est. Genuenses, sub vesperam, vicerunt; fugerunt Pisani, novemque amiserunt triremes, quarum submersa; reliquae vero a Genuensibus captae fuere, ut referunt Iustinianus, Interianus et Follieta.

Eodem anno, Benedictus Zacarias, instructis triginta Genuensium triremibus, in Sardiniam cursum dirigit, eo consilio, ut copiis, quas Genuenses in ea insula habebant, sibi adiunctis, omni ope Sassarim urbem oppugnaret; atque ita Cathalanorum navi in sinu Caralitano capta, in Tisanem portum insulae Corsicae se recepit; ibique quae ad destinatam Sassaris expugnationem pertinerent, sedulo instruere coepit.

At Pisani, rati Genuam, tanta parte virium a classe abstracta, defensoribus esse exinanitam, omnibus viribus coniunctis, classem ingentem septuaginta duarum triremium, duce Alberto Mauroceno Veneto, educunt. Hoc accepto nuncio, Genuenses Zachariam in patriam revocant, qui mandato accepto, consilium Sassaris petendae omittere, in praesenti, coactus, itineri confestim se dat, et Genuam, quam Pisani ingredi non valentes, ab ostio portus, sagittis argenteis, globisque purpureis fasciis velatis, multisque probris, nemine prohibente, adfecerant, ac postea dereliquerant, pervenit. Hinc postea, absque ulla mora, aliis quinquaginta et octo triremibus adscitis, quas Ubertus Auria ducebat, solvens, hostilem classem perquirit; et modo ad laevam, modo ad dexteram flectens Corsicam adpellit: ubi certior factus Pisanos in sua se recepisse, nihil cunctatus, VIII idus augusti Meloriam insulam, pisano portui propinquam, se confert.

Hoc audito, Pisani, nulla interposita mora, naves, quas secum Pisas conduxerant, repente conscenderunt, magnis clamoribus pugnam cientes, atque propinquum iam hostem, qui se magno impetu in ipsos concitabat, invaserunt; magnis inde, et ostinatis veteri odio animis, iraque et indignatione accensis, utrinque congreditur, atque

missilibus prius, mox gladiis et hastis conserte pugnatur. Magnis utrinque acceptis, illatisque cladibus, incerta diu manet victoria, quousque tandem praetoriana Pisanorum triremis a praetoriana Genuensium capta, eius vexillum deiectum fuit. Tunc enim reliquae pisanae triremes effusam fugam ceperunt, et portu se se inclusere, tot eorum triremibus, et hominum millibus amissis, ut Pisani, in posterum, numquam amplius caput ad pristinam fortunam erigere potuerint, ut Villanus, Sabellicus, Volaterranus, Corius, Follieta, et alii plures testantur.

Anno 1287, Pisani et Genuenses iam bello diuturno fessi, de pace agere coeperunt, quae anno sequenti 1288, tandem ad effectum, XVI kal. maii, perducta est, hisque legibus conventa, nempe:

I. Ut Pisani, infra certum tempus, castellum Castri, et quaedam alia oppida Sardiniae, Genuensibus restituerent.

II. Ut Pisani Corsicam relinquerent.

III. Ut Pisani damna illata pecuniis resarcirent.

IV. Denique ut Genuenses Pisanos, bello captos restituerent.

Hanc pacem Ugolinus Gerandescus comes, et Gallurae iudex, qui tunc in summo magistratu locati, rerum potiebantur, aegre tulerunt, veriti ne ipsorum potentia, et dominatus, reditu multitudinis civium, infringerentur. Itaque uterque, cum Pisanis, qui in Sardinia erant, occulte egerunt, ut hanc disturbarent pacem, et vexarent res Genuensium: quod impigre exequuti sunt illi, circumiecto mari excurrentes, ac praedas navium, rerumque Genuensium agentes. Haec res animos Genuensium turbavit, pacis quidem satis cupidos, qui, Pisas, hac de caussa, Nicolaum Petraccium miserunt, qui iniurias et violatam pacis fidem conquereretur, indeque illata damna refici peteret. Pisani tunc praetores culpam illam a publico consilio averterunt, remque comitibus verbis composuerunt. At populus ira accensus iudicem Gallurensem urbe prius eliminavit; mox Ugolinus Gerandescus comes a Rainerio Archiepiscopo, et aliis, praesertim Gibellinis adversae factionis, captus fuit, et in carcerem coniectus, ubi foetore, atque inedia, misere cum duobus filiis necatur, ut referunt Villanus, Iustinianus, Follieta, Platina et Sabellicus.

Altero anno, nempe 1289, Luchetus Auria, cum classe quatuor

triremium Paronum, septem maiorum, ac nonnullorum minutiorum navigiorum, pedestres, equestresque copias in Corsicam traduxit, ad recuperanda loca, a iudice Cinarcae, tempore belli cum Pisanis gesti, occupata. Cedente itaque iudice, cum nonnihil initio restitisset, atque ipso iudice etiam concedente nonnulla loca, quae retinere non poterat, recuperavit Luchetus arces L'Ulmeti, Rocavallis, Cinarcae et Istriae, quam fiduciariam, iussu publico, Nicolino Petraccio dedit; exercituque paullulum refecto, Aleriam contendit, in quam urbem inductus est a familia Continguorum, quae in fide erga Genuenses perpetua manserat. Deinde Petram-Latam petiit, quae oppugnationem expectans, eam tamen non diu sustinuit, sed pactis se dedit. Postea arma Luchetus circumferens, dominos Bagnacae, marchionem Viridis, Ioannellum Loretum et Episcopum Marianensem in antiquam ditionem et obedientiam redegit; quibus rebus confectis, insulaque pacata, in castrum Bonifacii se contulit, ibique exercitum dimisit. Hac autem re cognita, iudex Cinarcae, novis motibus excitatis, omni ope, contendit se in gratiam restitui; sed cum eius postulata minus aequa visa fuissent, repudiatus fuit, Iustiniano et Follicta referentibus.

Ceterum, in Sardinia, Genuenses castellum Castri et alia oppida, a Pisanis promissa ex conditione pacis, hucusque habere nequiverunt, et Pisanorum aequissima postulata, Reipublicae Genuensi utilia, et perhonorifica, repudiarunt, cum de illis ingens fuisset in consilio certamen. Petierant enim Pisani ut dux arcis Caralitanae, Genuensibus tradendae, in annum prorogaret; cautionemque interim dabant traditione nonnullarum arcium in eadem insula, ac turris portus Pisani, arcis Gorgonae, et quinquaginta obsidum, quin et debitam pecuniam confestim exsolvebant. Postulabant hoc Pisani, quia dux arcis Caralitanae illam Genuensibus, die praescripto, tradere non poterat. Impediebatur enim a Pisanis, qui erant in Sardinia, ac praesertim a Litiae comite Golfo Ugolini Gerardeschi filio, qui audita patris, ac fratrum nece, a Pisanis deficiens, rebelle et munitum reddidit oppidum Villae-Ecclesiarum, ac etiam Domus-Novae, Baratuli, Ioiosae-Guardae et Aquae-Fridae castra, cum aliis vicinis oppidulis. Interea etiam comes Lotto, eiusdem Ugolini etiam filius, Golfi co-

mitis frater, qui conductis ex Italia militibus in Sardiniam, fratris auxiliarius, ac paternae iniuriae ultor convaluit.

Hisce incommodis ut mederetur, comes Nero a Pisanis in Sardiniam missus fuit, qui cum Mariano Arboreensi iudice, Pisanorum Reipublicae fautore, optimo comparato exercitu, obsidet in primis oppidum Domus-Novae, cuius arx statim deditione capta fuit a Lugo Lambertino, et centum sagittariis Caralitanis munita; quibus ad unum postea trucidatis, Demontiani cum ceteris quotidie militantes animis crevere, praesertim in subsidium adveniente comite Golfo, cum suis multis copiis ex Villae-Ecclesiis. Ei vero obviam facti Marianus, et comes Nero, bellum inferunt, et fortiter pugnantes eum superant, fundunt, et fusum capiunt. Quod ubi comes Lotto novit, deditione Villae-Ecclesiarum, et aliorum locorum fratrem redemit, quem postea, apud Septem-Fontes, gravi febri correptum, paullo post amisit; nec diu Lotto ipse tot adversis superstes fuit. Quare Marianus iudex, et Pisani Villae-Ecclesiarum, et Domus-Novae oppida maeniis nudant, et exercitum solvunt, firmatis prius optimis praesidiis, castellis et oppidulis, ut referunt antiquus manuscriptus codex, et Hispalenses auctores.

Anno autem 1297, Ninus Gallurae iudex Ugolini saepius laudati Gerardeschi comitis nepos, a Pisanis exulare coactus, in Sardiniam optimas militum copias asportavit; et inito foedere cum Sassarensibus, cum marchione Malaspina et Branca de Auria, contra iudicem Arboreensem, exercitum movet, et citra pontem fluminis Thirsi, non procul ab Oristano, castramentatus, omnia hostilibus incursionibus, incendiis et populationibus complet. Deinde solus oppidum Marae-Arbarei suis copiis invadens, capit, et circumvicina loca populatur; praedaque onustus, in Galluram, metu praevalidioris inimici, iam adventantis, exercitus, regreditur, iisdem auctoribus referentibus.

Anno deinde 1299, quo Genuenses a bello veneto, inita pace, quievere, veriti sunt Pisani ne Genuenses molesto negotio liberati, arma in ipsos, ob non servatas conditiones pacis, verterent. Cumque ipsorum vires pares non essent, compulsi sunt inducias a Genuensibus, in viginti septem annos, redimere, urbe Sassaris Genuensibus

cessa, et omnibus, quae in Corsica tenebant, relictis, ut ex Villano, Iustiniano et Follieta constat.

Ceterum Sassaris urbem, nonnisi pactis, et concessis prius quibusdam privilegiis, datisque immunitatibus, habere potuerunt Genuenses; novaque statuta condita fuerunt, quibus, inter cetera, sancitum fuit ne ullus Pisanus in urbem admitteretur, nullumque subsidium Terranovanis daretur, atque urbem ipsam potestates maenibus, et fosso circumcingere tenerentur ..... ut ex ipsius urbis monumentis in archivio conditis constat.

His temporibus, quibus Genuenses de iure Sardiniae et Corsicae certarunt cum Pisanis, lis orta fuit de iure inaugurandorum Corsicae Episcoporum. Namque, anno 1119, uterque populus Episcopos Corsicae apud se consecrare volebat, Sigonio, Follieta et Interiano referentibus. Quare anno 1120, Callixtus Papa II, e Pannonia Romam iter agens, eos Pisis voluit componere; nec modum inveniens, rem ad aliud tempus distulit, et Pisanis, a quibus receptus liberali hospitio fuit, donationem Sardiniae, amplissimis tabulis confirmavit, et ut inquit Volaterranus, insulam illam de novo concessit. Anno deinde 1123, coacto maximo omnium Lateranensi Concilio, de pace eorum egit, et omnibus annuentibus, pro bono concordiae, sancivit, ut Episcoporum Corsicae consecratio Romae fieret. Quod Pisani aegre ferentes, iniussu Pontificis a concilio discessere, bellumque, hac de caussa, contra Genuenses instaurarunt, ut ex Interiano et Sigonio constat.

Anno tamen 1132, Innocentius Papa II finem huius discordiae imponere statuit; et ut inter Pisanos, ac Genuenses, firmior, atque perpetua pax esset, in primis Episcopum Genuensem ab obedientia Archiepiscopi Mediolanensis exemit, et Archiepiscopum creavit, eique dimidiam Episcoporum Corsicae partem subiecit, qua dignitate primus usus est Sirus; postea Pisanam ecclesiam fecit metropolitanam, et alteram partem Episcoporum Corsicae, ac etiam Populonensem in Italia Episcopum, et Civitatensem, Galtellinensemque Episcopos in Sardinia illi subposuit, ut ex Sigonio, Sabellico, Ænea Sylvio, Blondo, Villano, Zurita, et epistola Innocentii Papae III, constat.

Praeterea Hadrianus Papa IV, anno 1155, amplissimo chirographo

ea omnia firmavit, et Pisano Archiepiscopo primatum Turritanae provinciae concessit; idque postea, auctoritate apostolica infrascripti Pontifices adprobarunt, nempe:

Anno 1160 ... Alexander Papa III.
Anno 1188 ... Clemens Papa III.
Anno 1192 ... Caelestinus Papa III.
Anno 1199 ... Innocentius Papa III.

Hic Innocentius primatum ecclesiae Caralitanae, et Arboreensis Ubaldo Lanfranco Archiepiscopo Pisano, eiusque successoribus, concessit.

Legationem quoque Sardiniae, qua prius usus fuit, anno 1074, Papilonensis Episcopus, concessit eidem praesuli Pisano, anno circiter 1090, Urbanus Papa II, eamque infrascripti Pontifices confirmarunt nempe:

Anno 1132 ... Innocentius Papa II.
Anno 1145 ... Eugenius Papa III.
Anno 1153 ... Anastasius Papa IV.
Anno 1191 ... Caelestinus Papa III.
Anno 1198 ... Innocentius Papa III, qui Ubaldo Pisano Archiepiscopo, in hunc modum scripsit:

« *Ubaldo Pisano Archiepiscopo, eiusque successoribus, canonice statuendis, in perpetuum, de confirmatione Turritanensis, Caralitanensis, et Arboreensis provinciarum primatus, salutem* ».

« Si sua cuique iura illibata servamus, et eos, qui in Ecclesia Dei,
» pro iniuncto sibi officio et devotione sincera, plus aliis elaborant,
» dignae retributionis vicissitudine, diligentius, ac specialius honora-
» mus: quod nostrum est, iuxta commune debitum, sicut debemus,
» exequimur, et apostolicae sedis honorem integre custodimus. Pro-
» inde, cum felicis memoriae praedecessor noster Innocentius Papa,
» de discordia et guerra, quae inter Pisanorum et Genuensium ci-
» vitates extitit, multas hominum clades; et christianorum captivitates

» innumeras provenisse considerans, utriusque partis saluti, tam spi-
» ritualiter, quam temporaliter, paterna sollicitudine, studuerit pro-
» videre; atque pro bono pacis, et recompensatione Episcoporum,
» quos utique a praedecessoribus nostris Romanis Pontificibus eccle-
» siae Pisanae concessos, in insula Corsicae, a praedecessore tuo
» bonae memoriae Archiepiscopo Uberto accepit; in Gallurae iudi-
» catu, episcopatus Galtellinensis videlicet, ac Civitatensis et Popu-
» lonensis episcopatum, sibi, eiusque successoribus, et per eos, ec-
» clesiae pisanensis concesserit, et metropolitico iure subiecerit. Nos,
» qui in sedis apostolicae administratione, licet indigni, disponente
» domino, sibi successimus, concessionem antecessorum nostrorum,
» bonae memoriae Hadriani, Alexandri, Clementis, et Caelestini Ponti-
» ficum vestigiis inhaerentes, auctoritate apostolica, confirmamus, et
» ratam manere censemus. Praedecessorum quoque vestigiis inhaeren-
» tes, vobis primatus honorem Turritanae provinciae confirmamus. Ad
» maiorem etiam honoris cumulum Pisanae civitatis, ut Pisana eccle-
» sia, cum universo eisdem civitatis populo, in fidelitate, atque de-
» votione sacrosanctae Romanae Ecclesiae iugiter perseveret, et in
» ipsa quotidie augmentetur; pro devotione quoque, et honestate tua,
» frater Ubalde Pisanensis Archiepiscope, personam tuam, et per te,
» Pisanensem ecclesiam ampliori munimine volumus decorari. Tibi
» ergo, tuisque successoribus, primatum, super Caralitanam et Ar-
» boreensem provincias datum concedimus, et auctoritate sedis apo-
» stolicae confirmamus: ita quidem ut eos ad concilium vocandi, ex-
» cessus eorum corrigendi, et in doctrina apostolica confirmandi, atque
» cetera omnia, quae ad ius primatus pertinent, in eos exercendi,
» habeatis facultatem. Verumtamen supradictarum duarum provincia-
» rum Archiepiscopos, ad concilium, non vocabitis Pisas, sine con-
» scientia Romani Pontificis. Supra Turritanam vero provinciam, di-
» gnitatem primatus, sicut a praedecessoribus nostris ecclesiae Pisa-
» nensi concessum est, habeatis. Legationem quoque Sardiniae, a
» praedecessore nostro Papa Urbano praedecessoribus tuis concessam,
» et felicis memoriae Innocentii, et beatae recordationis Eugenii, at-
» que Anastasii et Caelestini Romanorum Pontificum privilegiis in per-
» petuum roboratam, tibi, tuisque successoribus, praesentis scripti

» pagina confirmamus, et confirmationem ipsam ratam et inconvul-
» sam, perpetuis temporibus, decernimus permanere. Deinde ut Pi-
» sana civitas, quae, favore caelestis Numinis, de inimicis christiani
» nominis victoriam frequenter obtinuit, et eorum urbes multas sub-
» iugavit, amplius honoretur, equo albo, cum nacho albo, in pro-
» cessionibus, utendi, et crucem, vexillum scilicet dominicum, per
» subiectas vobis provincias, portandi, et per spatium illud, vel ter-
» ram, qua de Pisano episcopatu ad Populonensem transitur, tibi,
» tuisque successoribus, licentiam damus. Pallii quoque usum frater-
» nitati tuae concedimus, ut videlicet eo, secundum consuetudinem
» Pisanae ecclesiae perfruaris, et in consecrationibus etiam Episco-
» porum, in Corsica, Alerienensis videlicet, Aiacensis et Sagonensis,
» et praedictorum duorum in Sardinia, et Populonensis Episcopi,
» quorum metropolitanus existis. Si qua igitur in futurum etc. ». Ut
in primo libro epistolarum videre licet.

Ab eo tempore praesules Pisani Sardiniae primatum, et legationem habuere, usque ad annum 1240, quo summus Pontifex Gregorius IX regnum Sardiniae a Pisanis, ob sacrilegium, contra Cardinales, et Episcopos ad concilium, ut superius diximus, euntes ab eis perpetratum, ademit, ut Volaterranus, Sabellicus, et Villanus referunt.

Ea namque tempestate primatum et legationem Sardiniae etiam amisisse creduntur Pisani praesules. Nam eam legationem Archiepiscopum Turritanum postea habuisse legimus in antiquo manuscripto codice, in ecclesia Ussellensi recondito, in quo adparet Prosperum insignem Archiepiscopum Turritanum ea usum fuisse. Hic enim, anno 1253, omnes Sardiniae praesules accersivit in opppidum Bonarcadi, ubi synodum celebravit, atque unam supra triginta constitutiones sancivit. In hoc concilio infrascripti antistites extitere, nempe:

Archiepiscopus Turritanus.
Archiepiscopus Arboreensis.
Episcopus Terralbensis.
Episcopus Suellensis.
Episcopus Sulcitanus.
Episcopus Civitatensis.

Episcopus Ussellensis.
Episcopus Sanctae-Iustae.
Episcopus Plovacensis.
Episcopus Doliensis.
Episcopus Ottanensis.
Episcopus Sorrensis.
Abbas Sanctae Mariae de Sacargia ordinis Camaldulensis.

Anno etiam 1263, Archiepiscopus Turritanus fuit legatus apostolicus Sardiniae, ut in annalibus Genuensibus refert Iustinianus et Interianus. Anno 1303, Raymundus Episcopus Valentinus fuit legatus Sardiniae et Corsicae. Anno deinde 1304, sexto idus iunii, Benedictus Papa XI eam legationem triennalem, cum decimarum perceptione, concessit Iacobo II Aragoniae regi, quem prius regem Sardiniae et Corsicae creaverat, ut tradit Zurita lib. 5, cap. 65. Anno tamen 1326, Ioannes Ursinus fuit legatus Sardiniae et Corsicae, teste Villano. Post haec nullum alium legi habuisse primatum vel legationem Sardiniae et Corsicae, sed eius loco institutum fuisse officium iudicis gravaminum et appellationum, de quo inferius, suo loco, dicemus.

Hac tempestate, qua Pisani dominatum in Sardinia tenebant, anno nempe 1088, pretiosa corpora sanctorum Ephisii et Potiti, quae in Nora Sardiniae urbe Caralitanae provinciae diu conquieverant, subtracta fuere, et Pisas, magno Sardorum moerore, translata, ac in basilica sanctae Mariae decenter collocata, tertio kal. septembris, ut in eorum vitis et translationibus, in archivio pisanae ecclesiae conditis constat.

Anno deinde 1227, corpora beatorum Trani et Nicolai Anachoritarum, monitu beatae Mariae Virginis, fuerunt in Loco-Sancto Gallurensis provinciae reperta, eoque in loco, tria templa a Sardis magnifice constructa, quorum unum beatae Mariae, alterum beato Trano, et tertium beato Nicolao, dicata fuere, multisque bonis locupletata, et indulgentiis a Ioanne, cardinale Avenionensi, Papae Honorii II legato, decorata sunt, ut in dictarum ecclesiarum manuscripto codice, a Ludovico Episcopo Ampuriensi et Civitatensi adprobato, constat.

Ea etiam tempestate, sanctus Dominicus Calarogitanus, in Corsicam veniens, oratorium, in ecclesia sanctae Pacis, condidit, anno circiter 1220, ut refert Cyprianus Manenti. Quare etiam in Sardiniam propinquam insulam commigrasse, et conventum ordinis Praedicatorum, a se recens instituti, construxisse creditur. Fuerunt enim in Sardinia, non multis post annis celebres conventus fratrum Praedicatorum, et fratrum minorum sancti Francisci, ut ex multis monumentis constat.

Praeterea Genuensium et Pisanorum temporibus, insignes in ecclesiarum regimine fuerunt infrascripti Episcopi, nempe:

Turritani.

Anno

1065. Simon ..... Archiepiscopus Turritanus.
1075. Constantinus de Castra Archiep. Turr. a Gregorio Papa VII, Capuae consecratus, eiusque legatus in Sardinia.
1090. Christophorus ..... Archiep. Turr.
1117. Vitalis Tola Archiep. Turr.
1136. Alaufridus, sive Manfredus ..... Archiep. Turr.
1153. Athus ..... Archiep. Turr.
1155. Petrus de Caneto Archiep. Turr.
1176. Albertus monachus Montis Cassini ord. S. Benedicti Arch. Turr.
1230. Hospitius Genuensis Archiep. Turr.
1252. Prosper ..... Archiep. Turr. Sardiniae et Corsicae legatus.
1278. Dorgodorius ..... Archiep. Turr.
   Hic Archiepiscopus, VIII kal. octobris, quatuor parochiales ecclesias, nempe sanctae Catharinae, sancti Xisti, sancti Donati et sancti Apollinaris, in urbe Sassaris, erexit, consentiente Petro Fara, plebano sancti Nicolai in eadem urbe.
1295. Theodisius, seu Theodosius de Pisis Archiep. Turr.

Caralitani.

1132. Petrus ... Archiepiscopus Caralitanus, qui ab Honorio Papa II habuit spolium et pallium.

Anno

1207. Ricus ..... Archiep. Caralit.
1239. Leonardus ..... Archiep. Caralit.
1296. Iacobus de Abbate Archiep. Caralit.

Arboreenses.

1125. Theodinus ..... Archiep. Arbor.
1181. Comita de Mare Archiep. Arbor., dictus etiam Comita de Lacon.
1193. Iustus, natione Genuensis, Archiep. Arbor.
Hic in variis criminibus accusatus fuit; eiusque caussa ab Innocentio Papa III Archiepiscopo Caralitano, et Collegiis commissa.
1228. Trogotorius ..... Archiep. Arbor.
Hic templum maximum metropolitanae ecclesiae, cum iudice Mariano, construxit.

Plovacenses.

1090. Innocentius ..... Episcopus Plovacensis.
1136. Constantinus Persica Episcop. Plovacensis.
1187. Constantinus de Gella Episcop. Plovacensis.

Bisarchenses.

1102. Constantinus Madrora Episcopus Bisarchensis.
1153. Marianus Telle Episcop. Bisarch.
1174. Ioannes Tollo Episcop. Bisarch.

Ampurienses.

1175. Comita de Martis Episcopus Ampuriensis.
1187. Petrus de Martis Episcop. Ampur.

Sorrensis.

Anno
1153. Ioannes Sargus Episcopus Sorrensis.

Ussellenses.

1193. Comita Baic Episcop. Ussell.
1234. Ioannes Marras Episcop. Ussell.

Sanctae Iustae.

1185. Ugo ..... Episcopus Sanctae Iustae.
1196. Stephanus Episcopus Sanctae Iustae.
1224. Petrus de Martis Episcopus Sanctae Iustae.

Terralbenses.

1144. Marianus ..... Episcopus Terralbensis.
Hic insignem sancti Petri Terralbensis ecclesiam cathedralem fabricandam curavit, ut in monumento infrascripto in frontispicio maioris portae adposito, constat, quod huiusmodi est: *Anni Domini, cum mille centum quadraginta quatuor currerent, maii die decima, Episcopus Marianus haec posuit limina.*
1195. Marianus Zorachi Episcop. Terralb.
1234. Gantinus de Sirigo Episcop. Terralb.

IUDICES SARDINIÆ.

Iudex Sardiniae unus tantum fuit olim, qui, regio more, insulae dominabatur, a Romanis Pontificibus constitutus; quod ex Leonis Papae IV epistolis, superius recitatis, liquido constat. Anno tamen 1050, quo Pisani, Saracenis devictis, insulam ceperunt, omnem illam in quatuor partes divisere, Turritanam videlicet, *Logudorium* etiam

dictam, Caralitanam, Arboreensem et Gallurensem, singulisque partibus singulos iudices ex primoribus civitatis suae familiis praefecerunt, ut ex Christophoro Landino, Sigonio et Volaterrano constat.

Hi quatuor Sardiniae iudices paullatim, temporum progressu reges facti sunt, et eorum primi fuerunt iudices Logudorii, et Caralis, qui regium nomen sumpsere, ut inquit Maynoldi. Nam Leo Cardinalis Ostiensis, sedente Alexandro Papa II, circa annum 1060, nominat duos reges Sardiniae, nempe Barisonem et Torquitorium, quorum quidem unum Logudorii, alterum Caralis regem fuisse Maynoldus docet, cum Barison Arboreae, et Henricus, seu Encius Gallurae primi reges, longe postea fuerint, ut suo quidem loco dicemus.

Ab his omnibus Sardiniae regni titulus usurpabatur, quamvis eorum quisque nonnisi unius partis insulae dominus esset. Quisque, modo cum Pisanis, modo cum Genuensibus foedus habebat, censumque, sive istis, sive illis, omnes pendebant, ut ex Iustiniano, et antiquis manuscriptis codicibus, vulgo *Condaghes* dictis, constat. Praeterea omnes hi iudices obedientiam et fidelitatem per iusiurandum Romanis Pontificibus praestabant. Cumque, successu temporis, illud praestare omisissent, Gregorius Papa VII, anno circiter 1073, Constantinum de Castra Archiepiscopum Turritanum ad eos legatum misit, cum suis literis, datis Capuae, idibus octobris, in hunc modum.

Gregorius Episcopus servus servorum Dei, Mariano Turrensi, Orroco Arboreensi, Orroco Caralitano, et Constantino Gallurensi iudicibus Sardiniae salutem et apostolicam benedictionem ».

« Vobis et omnibus, qui Christum venerantur, cognitum est quod
» Romana Ecclesia universalis sit mater omnium christianorum, quae
» licet ex consideratione officii, omnium gentium saluti debeat invi-
» gilare, specialiter tamen, et quodammodo privatim, vobis solli-
» citudinem oportet eam impendere. Verum quia negligentia ante-
» cessorum vestrorum, charitas illa friguit, quae, antiquis tempori-
» bus, inter Romanam Ecclesiam et gentem vestram fuit, in tantum,
» ut a nobis, plusquam gentes, quae sunt in fine mundi, vos extra-
» neos fecistis, quo christiana religio, inter vos, ad maximum detri-

» mentum devenerit: unde multum vobis necessarium est ut de salute
» animarum vestrarum studiosius admodum cogitetis, et matrem ve-
» stram Romanam Ecclesiam, sicut legitimi filii, recognoscatis; et
» eam devotionem, quam antiqui parentes vestri impenderunt, vos
» quoque impendatis. Nostri autem desiderii est, non solum de libe-
» ratione animarum vestrarum curam velle habere, sed etiam de sal-
» vatione patriae vestrae, sollicitius invigilare: unde si verba nostra,
» sicut decet, devoti receperitis, gloriam et honorem, in praesenti
» et in futura vita obtinebitis; quod si aliter, quod non speramus,
» feceritis, et ad sonum exhortationis nostrae aurem debitae obedien-
» tiae non inclinaveritis, non nostrae incuriae, sed vestrae poteritis
» culpae imputare, si quid periculi patriae vestrae contigerit. Cetera,
» quae de salute et honore vestro tractamus, magna ex parte, con-
» fratri nostro Constantino Turrensi Archiepiscopo vobis referenda
» commisimus. At cum legatus noster, quem, Deo annuente, in pro-
» ximo mittere disponimus, ad vos venerit, voluntatem nostram ple-
» niter vobis significabit, et quod gloriae et honori vestro condecet,
» apertius enarrabit ».

Lectis his litteris, et auditis iis, quae a Constantino Archiepiscopo relata fuere, iudices nihil certi statuerunt. Sed Orrocus iudex Caralitanus Romam ire decrevit, atque ita commeatum pluries a Gregorio Papa efflagitavit, qui Pontifex XVII kal. februarias, in hunc modum ei rescripsit:

« Litteras tuas accepimus, in quibus te ad nos velle venire con-
» tinebatur. Nobis itaque placet ut venias; et cum omni securitate,
» postquam ad litus nostrum veneris, eundo et redeundo, per fines
» terrae nostrae, te migrare posse nullatenus tibi dubitandum esse
» scias. Praeterea admonemus prudentiam tuam, ut de caussa, quam,
» per Archiepiscopum Constantinum Turrensem, hoc in anno a no-
» bis Capuae consecratum, tibi mandavimus, cum ceteris Sardiniae
» iudicibus loquaris, et firmiter, inter vos, communicato consilio,
» quidquid vobis inde cordi et animo sit, celeri nobis responsione
» notificate: scientes quoniam, nisi hoc anno, certa nobis, super
» hac re, ratione responderitis, nec amplius vestra responsa quae-
» remus, nec ulterius ius, et honorem sancti Petri irrequisitum re-

» linquemus ». Haec in registro eiusdem, in bibliotheca vaticana recondito, adparet epistola.

Anno sequenti, nempe 1074, ad haec, misit idem Gregorius Papa Populonensem Episcopum, cui debitus honor, et ius fuit ab Orroco iudice Caralitano persolutum, ut ex eiusdem Gregorii Papae epistola, quae in laudato registro legitur, patet, in hunc modum:

« Gratias omnipotenti Deo referimus. quia tua sublimitas beatum » Petrum recognoscens, debitum honorem et reverentiam legato no- » stro Populonensi Episcopo exhibuit; ac proinde ita devotionem tuam » in illo suscipimus, quasi nobis, sicut beato Petro praestiteritis, dicente » Domino: *Qui vos recipit, me recipit.* Dilectionem ergo tuam mo- » nemus, ut ea, quae a praefato legato nostro, atque Haronne pru- » denti viro, audisti, alta memoria semper retineas, si et tui me- » moriam ante Dominum iugiter esse desideras. Nos enim memorati » Episcopi hortatu, et precibus, qui se a te reverenter susceptum, » honorificeque tractatum testatur, apud illum, cuius vices, licet in- » digni, fungimur, te in mente specialiter deinceps habere optamus ». Et infra sic prosequitur in hac epistola Gregorius: « Nolumus scien- » tiam tuam latere nobis terram vestram a multis gentibus esse pe- » titam; maxima servitia, si eam permiserimus invadi, fuisse promissa; » ita ut medietatem totius terrae nostro usui vellent relinquere, par- » temque alteram, ad fidelitatem nostram sibi habere. Cumque hoc, » non solum a Romanis et a Thuscis, ac Longobardis, sed etiam a » quibusdam ultramontanis, crebro a nobis esset postulatum, nemini, » in ea re, umquam assensum dare decrevimus, donec ad vos lega- » tum nostrum mittentes, animum vestrum deprehenderemus. Ideo » autem quia devotionem te habere in legato nostro monstrasti; si » eam, sicut oportet, servare volueris, non solum per nos, nulli » terram vestram ingrediendi licentia dabitur, sed etiam qui atten- » taverit, et saeculariter et spiritualiter prohibetur a nobis, ac re- » pulsabitur. Auxilium denique beati Petri, si in ipsius fidelitate per- » severaveritis, procul dubio, quod non deerit vobis, et hic, et in » futurum, promittimus ».

Hoc ius Sardiniae, Romanis Pontificibus debitum, usurpare coepit, ut diximus, imperator Fridericus Barbarossa, atque ita Sardiniae et

Corsicae tributa exegit. Cuius rei indignitate motus Hadrianus Papa IV, anno circiter 1158, quatuor Cardinales, Octavianum nempe, Henricum, Villelmum, et Vidonem Cremonensem ad Fridericum destinavit, qui illum, apud Bononiam convenientes, inter alia postularunt, ut Sardiniae et Corsicae tributa restitueret, ut refert Carolus Sigonius.

Fridericus etiam II imperator, alterius Friderici vestigia sequutus, id ipsum fecit. Quare Gregorius Papa IX id aegre ferens epistolam, quae incipit: *De mari bestia*, contra eum, scripsit; et concilium generale, de eo abrogando, indixit, ut ex Nauclero, et aliis constat.

Praeterea, anno circiter 1202, Pisanus Archiepiscopus exegit ex iudice Caralitano iuramentum fidelitatis, praestari solitum Romanis Pontificibus, et, eorum nomine, Archiepiscopo Turritano. Quod Innocentius Papa III moleste tulit, atque Pisano Archiepiscopo has dedit litteras:

« Si diligenti penses animo, quid illa tabernaculi arca significet,
» in qua cum tabulis virga, simul et manna sunt, iubente Domino,
» condita, nequaquam nos tibi scripsisse dure et aspere reputares,
» cum in pectore Romani Pontificis, qui ab universis ecclesiarum
» praelatis pie, Deo auctore, dignoscitur, et virga correptionis, et
» manna debeat esse dulcedinis, ut altera foveat humiles et devotos,
» altera rebelles feriat et puniat delinquentes. Hinc est quod illius
» vulneribus sauciati, quem Samaritanus duxit in stabulum, vinum
» adhibetur, et oleum, ut miti commonitionis et exhortationis oleo
» delinquentium vulnera foveantur, vinoque ecclesiasticae severitatis
» curentur. Licet igitur ex iis, quae praemisimus, conceptis monitis
» nostris, et mandatis, quibus nisi fuimus fraternitatem tuam fre-
» quenter inducere, ut dilectum filium nostrum Villelmum marchio-
» nem Massae iudicem Caralitanum iuramento fidelitatis absolveres,
» tibi et ecclesiae Pisanae praestito, quod nobis et Ecclesiae Roma-
» nae praestare debuisset, id incunctanter debuisses exequi, et re-
» nuisti tamen: idcirco, non solum asperitate verborum, sed exe-
» quutione forsitan potuissemus in te procedere ecclesiasticae disci-
» plinae: cum iam dictus iudicatus Caralitanus ad ius, et proprietatem
» beati Petri pertineat, sicut tota Sardinia ad nullum alium pertinet,
» nec ex medietate, nec ex parte; nec sit quidquam rationabiliter

» adlegatum, quare tibi licuerit, pro te, vel ecclesia tua a praedi-
» cto marchione Massae iudice Caralitano fidelitatis exigere iuramen-
» tum ». Sequitur paullo post: « Super alio vero articulo, taliter
» respondisti, quod ab eo tempore, quo fuisti adsumptus ad praelati
» officium, iuramentum fidelitatis, pro sede apostolica, ab ipsis iu-
» dicibus accepisti. Scias tamen per Archiepiscopum Villanum prae-
» decessorem tuum, virum magnae auctoritatis et honestatis, qui
» longo tempore in curia romana exstitit, ac postea creatus Cardinalis
» plenius quoque novit consuetudines, et statuta; scias per omnes
» antecessores tuos, qui fuerunt viri magnae auctoritatis, secus fa-
» ctum fuisse, secusque de antiqua consuetudine tenuisse, cum nihil
» ipsis hactenus ab apostolica sede fuerit obiectum. Nos igitur, his,
» et aliis, quae dilectus frater magister Bandinus nuncius tuus pro-
» ponere voluit, plenius circumspectis, non intelleximus te, vel ec-
» clesiam tuam, super hoc, aliquo iure subnixam, quo valeas a man-
» dati nostri exequutione rationabiliter excusari, cum auctoritatem
» sedis apostolicae non ostendas, per quam a praedictis iudicibus Ca-
» ralitanis tu, et antecessores tui fidelitatis exegeritis iuramenta,
» nec praescriptione aliqua muniaris, cum, secundum confessionem
» tuam, nec tu, nec ecclesia Pisana fueritis in quasi possessione iuris
» exigendi huiusmodi iuramentum, quod per sedem apostolicam ab
» ipsis iudicibus receptum fuisse fateris: per quod constat Ecclesiam
» Romanam semper in quasi possessione fuisse, cum, pro ea, mini-
» sterio tuo, et antecessorum tuorum exactum fuerit, et praestitum
» iuramentum: ab eo namque possideri quid dicitur, cuius nomine
» possidetur. Si vero dicatur, quod nomine tuo, et antecessorum tuo-
» rum, et non nomine nostro, et Ecclesiae Romanae, saepe nomi-
» natum iuramentum fuerit exactum, potest inferri quod iuramentum
» praestitum de conservando iure et honore sedis apostolicae fuerit
» violatum. Unde liquet retineri non posse quod, contra iuramentum
» huiusmodi fuerit scienter obtentum, quia, etiam secundum hoc,
» locum praescriptio habere non potest, cum in praescriptione re-
» rum ecclesiasticarum bona fides, et iustus titulus exigantur; et si
» locum habere potuisset praescriptio, adhuc praescriptio isthaec cen-
» tenaria non est, quae sola currit contra Romanam Ecclesiam etc. ».

Has literas ex decretalibus Antonii Contii, Ioannis Guintini, et Antonii Augustini, in cap. *Si diligenti* de praescriptione, habuimus.

Alias etiam literas Villelmo iudici Caralitano idem Innocentius Papa his verbis scripsit:

« Ea te credimus discretione vigere, ut intelligas, per te ipsum, » quod onus non remittitur, sed augetur, cum cuique improvide sol- » vitur, quod alii, ex debito, est praestandum. Sane venerabilis frater » noster Archiepiscopus Turritanus, per suas nobis literas, intimavit, » quod, cum a te, nomine nostro, iuramentum fidelitatis, sicut a » nobis, in mandatis acceperat, exegisset, illud exhibere in eius ma- » nibus distulisti, adserens quod venerabili fratri nostro Pisano Ar- » chiepiscopo, salvo apostolicae sedis honore, huiusmodi praestiteris » iuramentum. Cum igitur nobis et Ecclesiae Romanae fidelitatem iu- » rare tenearis, sicut tua etiam prudentia recognoscit, si praestitum » non est, quod a te nobis, tamquam debitum, est praestandum iu- » ramentum, illud reputes illicitum; et novum, quod a nobis, tam- » quam debitum, petitur, licite exhibebitis, illicito illo prius praestito » iuramento non obstante. Monemus ergo nobilitatem tuam, et exhor- » tamur attentius, ut per A. S. M., atque P. quod omni excusatione » et occasione cessante, in manibus eiusdem Archiepiscopi Turritani, » fidelitatis nobis, et Ecclesiae Romanae exhibeat iuramentum ».

Haec habentur in Antonii, Augustini, et Gratiani decretalibus, in cap. *Ea te*, de iureiurando.

Iudices itaque Sardiniae fidelitatis iusiurandum, et tributa Romanis Pontificibus exsolvebant; illaque iudicibus postea eiectis, ab Aragonensium regibus, quibus Sardinia fuit concessa, deinde praestabantur, ut inferius dicemus.

Ceterum, quid fuerit ab his iudicibus gestum, quaeve illorum series, et successio certe a scriptoribus traditum non invenio, sed in parvo iudicum Turritanorum manuscripto libello, ab incerto auctore condito prisca lingua sardoa, et in quibusdam ecclesiarum Sardiniae manuscriptis codicibus, quos *Condaghes* vocant, atque paucis aliis monumentis, infrascriptorum iudicum memoriam, saepe incerto tempore, et serie interiecta, reperi, quam praeterire nolui. Itaque

TURRITANI IUDICES.

Genuarius, seu Genarius, aut Gunarius, dictus *Comita*, fuit primus Turritanus iudex, codice sanctae Mariae de Cerigo referente. Comita fuit insignis utriusque loci iudex, Logudorii videlicet, et Arboreae. Iste miraculose lepra mundatus, amplissimam sanctorum martyrum Gavini, Proti, et Ianuarii ecclesiam, summa impensa construxit, magnifice ornavit, et donis multis ditavit, atque ad eam sanctorum martyrum laudatorum corpora transtulit, in qua deinde obiens sepultus fuit, ut in eiusdem ecclesiae antiquo codice legitur. Habuit tres sorores, Helenam nempe, Pretiosam, et Georgiam, quarum ultima ecclesiam sanctae Mariae, in Ardara oppido, ibidemque castrum, et curiam effecit, atque Baldum Gallurensem iudicem bello vicit et cepit, ut idem codex refert.

Torquitorius, sive Tortitorius, alias Dorgotorius, vel Orgotorius Gunale, iudex utriusque loci, Logudorii scilicet, et Arboreae patri suo comitae successit, et Mariam de Serra uxorem habuit. Iste sancti Antiochi Bisarchensem ecclesiam aedificavit, pluresque Sardiniae ditavit ecclesias; et anno 1065, amplissima dona Casinati monasterio contulit, ut ex Iacobo Mainoldi, et ex antiquis manuscriptis codicibus constat.

Marianus fuit iudex Turritanus, et ad eum Gregorius Papa VII literas dedit, anno circiter 1074, ut ex eius registro, in bibliotheca vaticana recondito, constat.

Petrus Gunale fuit iudex Turritanus, qui uxorem duxit Georgiam, et ea mortua, Annam de Zori, ut in antiquo manuscripto codice constat.

Andreas Tanca fuit optimus iudex Turritanus, qui sepultus fuit in ecclesia sanctae Mariae oppidi de Ardara, ut in libello Turritanorum iudicum traditur.

Marianus II in iudicatu Turritano Andreae patri successit, et Susannam Gunale, seu de Zori uxorem duxit. Hic sanctae Mariae Castrensem ecclesiam et monasterium sancti Michaelis de Selvennoris; eius etiam mater monasterium monialium sancti Petri de Sirchis; et

eius frater monasterium sanctae Mariae de Cerigo, hoc tempore construxerunt, ut in praefato libello traditur.

Constantinus de Lacon Mariano II patri in iudicatu successit. Is, anno circiter 1117, ecclesiam et monasterium sanctae Trinitatis de Sacargia ordinis Camaldulensis, a fundamentis, erexit et ecclesias sanctae Mariae de Cerigo, et sanctae Mariae de Ardara in ampliorem formam redegit, donisque ditavit. Obiit in urbe Turrium, et in dicta ecclesia sanctissimae Trinitatis fuit sepultus; ut in iudicum libello, et in antiquis manuscriptis codicibus constat. Eius uxor Marcusa Gunale Arboreensis in Siciliam peregre profecta hospitale sancti Ioannis in urbe Messanae aedificavit, multisque redditibus ditavit, et in eo obiit, ut in iisdem codicibus legitur.

Genuarius II Lacon, vulgo Gunari de Lacon appellatus, Constantino patri successit, et Pisis educatus Mariam Elicandi, nobilis Pisani filiam, uxorem duxit, diuque regnavit. Hic castrum montis Gociani condidit, et ecclesiam sanctae Mariae de Cerigo magnifice ornavit. Gravescente aetate, regnum filiis divisit; et iudicatum Turritanum Barisoni primogenito, regionem de Nucari Petro, regionem Frigiae Itocaro, et regiones Ogani et Anglonis Comitae donavit, atque postea Hierosolymas petiit. Inde reversus centum quinquaginta monachos, quos a sancto Bernardo Claravallensi abbate in Apulia habuit, in Sardiniam duxit, et monasterium sanctae Mariae Capitis Aquarum, vulgo *Cabu-Abbas*, non longe a Sindiae oppido construxit, et discordes filios, suo adventu, concordes reddidit, et postea obiit, ut in eodem iudicum libello, et manuscriptis codicibus, constat. Genuarius iste etiam Gumarus, et sanctus dictus est.

Barison de Lacon, defuncto patre Genuario II, gubernacula iudicatus suscepit, et Pretiosam de Arru uxorem habuit, atque optime regnum gubernavit, donaque multa ecclesiis contulit, anno circiter 1180, et obiit in Sicilia, sepultusque fuit Messanae, in ecclesia hospitalis sancti Ioannis, a Marcusa Gunale eius, ex patre, avia, condita. Habuit Susannam filiam, quae Andreae Auriae nobili Genuensi nupsit, et ex eo peperit Danielem, a quo postea Barison, Gavinus, Nicolaus et Petrinus Auriae domini regionis Nurrae processerunt.

Hoc tempore, Itocarus iudicis Barisonis frater castrum montis Verri

condidit, ut in eodem iudicum libello constat. Claruerunt etiam Antonius Fara armamentarii Turritani praeses, Constantinus Fara lictorum mandator, et Stephanus Fara, qui, post obitum, dona multa contulit abbatiae sanctae Iuliae Guiteronis, ut in codice eiusdem abbatiae et ecclesiae Plovacensis constat.

Constantinus II, vulgo Gantinus de Lacon dictus, Barisonis filius, defuncto patre iudicatum habuit, et ex Cathalonia prius Drudam, mox ea mortua, Prunisindam uxorem duxit. Hic bellum cum Guillelmo, seu Villelmo marchione Massae, et iudice Caralitano gessit, atque ab eo victus castrum Gociani, et Prunisindam uxorem amisit, nulloque superstite herede, obiit multis criminibus foedatus, et anathematis vinculo innodatus, ut in libello iudicum constat.

Comita II, Barisonis quartus filius, ab Episcopis et primoribus provinciae Turritanae iudex Turritanus creatus, in locum Constantini II sufficitur. Hic Spellam Arboreensem uxorem duxit, ex qua Marianum filium, filiasque Mariam, et Pretiosam procreavit; pacem cum Guillelmo Caralitano iudice fecit, optimeque rexit iudicatum, et obiit vicesimo sui regni anno, ut eiusdem libelli auctor refert.

Marianus III Comitae II patri successit iudex Turritanus, et Agnetem Guillelmi iudicis Caralitani filiam uxorem duxit, ex qua Barisonem filium, et Benedictam, atque Alasiam filias habuit, quarum primam comiti Ampuriensi, aliam Baldo iudici Gallurensi uxores dedit, ac postea obiit, ut eiusdem libelli auctor refert.

Barison II iudex Turritanus Mariano patri successit, et nulla superstite prole, ab humanis decedens, sepultus fuit in ecclesia sancti Pantaleonis oppidi Sursae, ut idem libellus refert.

Baldus huius nominis secundus Gallurae iudex, et uxor eius Alasia Mariani III Turritani iudicis filia, et Barisonis II soror, mortuo Barisone fratre, ab Episcopis et optimatibus regni Turritani vocati, iudices Turritani creantur, illisque Petrus Pinna castrum Gociani tradidit. Post aliquot annos, quibus in utroque iudicatu simul regnarunt, Baldus e vivis discessit, et in ecclesia oppidi Silighi regionis Meiloci, sepultus fuit, ut in eodem libello habemus. Alasia vero Baldi iudicis vidua, annos aliquot, regnum sola gubernavit; ac postea Emmanuele, Friderico, et Principale Auriae suadentibus, Henrico Friderici II im-

peratoris naturali filio, *Encio* vulgo appellato, nupsit, et nulla superstite prole moriens Turritanum regnum Gregorio Papae IX, eiusque in sede apostolica successoribus, testamento reliquit, ut in eodem libello traditur.

Anno circiter 1233, Henricus, seu Encius, ex dote Alasiae, iudicatum Turritanum et Gallurensem adeptus, et ab eius patre Friderico rex Sardiniae coronatus, privilegia et constitutiones regni servare iuravit, ut ex manuscripto codice synodalium constitutionum, in archivio Ussellensis ecclesiae recondito, et ex Panvinio, Mainoldi, Palleoto et Zurita constat. Hac de re Gregorius Papa IX graviter conqueritur Fridericum et Encium terram Sardiniae, ad sedem apostolicam spectantem, sub eorum ditione, occupatam retinere; Enciumque sacris interdictum, regnoque Sardiniae privatum declaravit, quia dux, praefectusque paterni exercitus Pontificem ipsum, ceterosque ecclesiasticos diutino bello, in Italia, est persequutus, et Cardinales ad concilium generale Romam vocatos invasit, cepitque, et in carcerem coniecit, ut ex eiusdem Gregorii Papae IX epistola, quae incipit: *Ascendit de mari bestia*, et ex Nauclero, Sabellico, Villano et Volaterrano constat.

Anno deinde 1249, orto inter Bononienses et Mutinenses bello, Encius, qui paterno exercitu Mutinensibus suppetias ferebat, inito certamine, apud divi Ambrosii pontem, a Bononiensibus captus, nulla re, ut dimitteretur impetravit; sed custodia detentus, publicis Bononiensium impensis, duo et viginti annos, regia pompa, alitur; et mortuus, ac magnificentissime funeratus, in ecclesia sancti Dominici, marmoreo sepulchro tumulatur, anno 1272, secundo idus martii, ut in epitaphio sepulchro inciso legitur, et constat ex Villano, Nauclero, Iustiniano, Landino, Rygato et Corio, quorum duo ultimi etiam tradunt Encium condidisse testamentum, et regnum Sardiniae fratribus ordinis Praedicatorum sancti Dominici reliquisse; ceterum Ioannes Laurentius ab Arasia refert Iacobum II Aragoniae regem fuisse ab Encio regni Sardiniae heredem relictum.

Falsum omnino iudicamus quod Baptista Pigna et Petrus Recordati asserunt, Bentivolliorum nempe familiam, quae in Bononia dominabatur, ex Encio originem duxisse. Nam divus Antoninus Florentinus antistes, Nauclerus et alii tradunt Friderici imperatoris progeniem in

Encio finem habuisse. Reliquit tamen Encius in iudicatu Turritano matrem superstitem, quae, ut inquit Petrus Recordati, Blancha dicebatur, et Montis-Serrati marchionissa erat, quae postea animo aegra, saevoque amore sanciata, Michaeli Zanchio, eius architrichlino, teste Landino, nupsit, unde Dantes Aligherius cecinit

> « Usa con esso donno Michel Zanche
> Di Logodoro .... »

Hic Zanchius filiam ex Blancha genitam Branchae Auriae uxorem dedit, qui magnam partem Turritani iudicatus habebat, ut inquiunt Landinus, Iustinianus, Interianus, et alii. Nam, mortuo Encio Turritani iudices desierunt, et Aurienses, Spinulae, marchiones Massae, marchiones Malaspinae, communitas Genuae et communitas Pisarum, omnem fere iudicatum Turritanum occuparunt.

Genuenses namque urbem Sassaris in amicitiam, et ditionem suam redegerunt, et cum ea regiones Romandiae, Fluminargiae, partem regionis Nurrae, villasque Geridae, Octavi, et Aristolae, quae sub dominatu Sassaris erant, ut ex ipsius Sassaris urbis statutis, atque Zurita, Interiano et Iustiniano constat.

Illustris Auriae familia habuit Algherium, castrum Genuense, et castrum montis Iasol, quae fuerunt ab eisdem Auriensibus, ut quidam volunt, condita, et castrum Auriae, cui nomen dederunt, atque castrum montis Leonis, et Rupis-Fortis, omnesque regiones curatoriae Anglonis, Ardarae, Bisarchi, Meiloci, Capitis-Aquarum et Nurcarae, cum maiori parte regionis Nurrae. In hac familia illustres, eo tempore, fuere Brancha-Leo, eiusque filii Branchaleo, Manfredus, et Matthaeus Auriae; Barnabas insuper frater Branchae-Leonis I, eiusque filii Cassianus, Damianus, et Fabianus; Nicolaus etiam filius Cassiani, et Galeotus cum Nicoloso Antonio, filii Nicolai, aliique multi infra, in historia memorandi, ut ex Zurita, et antiquis monumentis constat.

Marchiones etiam Malaspinae, dominio, et rebus gestis praeclari, in Turritano iudicatu fuere. Nam urbes Bosam, novam scilicet, quae ab eis, ut quidam ferunt, fuit condita, ac etiam castrum Bulcis, et castrum Osulis, cum illorum suburbiis, et omni regione Cocinae, Fi-

gulinae, Carosi et Montis obtinuere. Insigniores huius familiae viri, eo tempore, fuere Obizonus, eiusque filii Azo, Fridericus et Ioannes; Franciscus Obizoni frater, et eius filii Francischinus, Ioannes, et Moruellus, nec non Manfredus, cum duobus filiis Francisco et Marcello, ut ex eodem Zurita, Annibale Nicolino, et manuscriptis monumentis habemus.

Spinulae insuper gens, antiquitate et rebus gestis clara, in eodem iudicatu Turritano, dominatum, teste Zurita, adquisivit. Huius familiae celebriores, ea tempestate fuere Christianus, Galeottus, et Manfredus Spinula.

Pisani quoque, et marchiones Massae, oppida et arces, eodem Zurita referente, in Turritano iudicatu, habuere: unde castro Pisano, et monti Massae, nomen huc usque reliquere.

GALLURÆ IUDICES.

Anno 1050, Manfredus Pisanus fuit primus Gallurae iudex, qui galli gallinacei insigne in armis deferebat, teste Landino.

Baldus I huius nominis fuit iudex Gallurensis, qui bello, contra Comitam I Turritanum iudicem suscepto, a Georgia sorore Comitae victus capitur, ut in antiquo ecclesiae Turritanae codice constat.

Constantinus Girardeschus iudex Gallurae, ad quem literas misit Gregorius Papa VII, anno circiter 1074, ut in illius registro, in bibliotheca vaticana recondito, constat.

Baldus II fuit iudex Gallurae, et uxorem duxit Alasiam, sive Alesiam, Mariani III iudicis Turritani filiam, de qua toties, ubi de Turritanis iudicibus, egimus, quae, ut diximus, superstes a Baldo relicta, iudicatum Gallurae obtinuit, ut in libello iudicum Turritanorum traditur.

Alasia, sive Alesia successit, in iudicatu Gallurae, Baldo II, eius marito, et aliquot tempus sola gubernavit regna Logudorii simul et Gallurae.

Encius, sive Henricus, Friderici II imperatoris filius naturalis, anno 1234, Alasiam Baldi uxorem relictam, cum regno Gallurae ac-

cepit, ut ex eodem Turritanorum iudicum libello, Zurita, et Iacobo Mainoldi constat.

Vix autem Encius a Bononiensibus, ut diximus, captus e vivis decessit, et obiit Alasia in iudicatu Turritano, quum confestim ad Scotos comites Pisanos iudicatus Gallurae pervenit, ut testatur Pigna. Itaque Ioannes Scotus, comes Pisanus, anno circiter 1271, Alasiae et Encio successit in iudicatu Gallurae, et anno 1280, obiit in castro sancti Miniati, ut refert Ioannes Villanus.

Ninus Scotus, qui fuit nepos Ubaldi vicecomitis Pisani successit in iudicatu Gallurensi, anno 1280, et Beatricem filiam Obizoni VI, Attestis et Ferrariae marchionis, uxorem duxit, ex qua Ioannam filiam procreavit, ac postea obiit in Thuscia, in oppido sancti Miniati, anno circiter 1298, ut ex Christophoro Landino et Ioanne Baptista Pigna constat. De hoc Nino Gallurae duce ita cecinit Dantes Alighierius:

« Ver me si fece, ed io ver lui mi fei,
Giudice Nin gentil, quanto mi piacque,
Quando ti viddi non esser tra' rei ».

Ninus hic Comitam quemdam Gallurensem, avarum, ac versipellem hominem, qui inimicos mancipatos Nini carceribus, pecunia corruptus, dimisit, iussit suspendi, unde cecinit Dantes Alighierius:

« Chi fu colui da cui mala partita
Di che facesti per venire a proda?
Ed ei rispose: fu frate Gomita
Quel di Gallura vasel d'ogni froda;
Ch'ebbe i nemici di suo donno in mano,
E fe' lor sì, che ciascun se ne loda.
Denar si tolse e lasciogli di piano
Sì com' ei dice: e ne gli altri offici anche
Barattier fu, non picciol, ma sovrano ».

Beatrix Attestis Nini relicta, in maiori parte iuris iudicatus Gallurae, viro successit; anno circiter 1300, de mense iunii secundas nuptias

contraxit cum Galeaccio vicecomite, Matthaei Magni filio, ut testantur Christophorus Landinus, Bernardinus Corio, et Ioannes Baptista Pigna, unde Dantes Alighierius cecinit:

« Quando sarai di là dalle larghe onde,
Di' a Giovanna mia, che per me chiami
Là, dove agli innocenti si risponde,
Non credo che la sua madre più m'ami,
Poscia, che tramutò le bianche bende,
Le qual convien che misera ancor brami.
Per lei assai di lieve si comprende
Quanto in femina fuoco d'amor dura,
Se l'occhio, o il tatto spesso non l'accende.
Non li farà sì bella sepoltura
La vipera, che' Milanesi accampa,
Com'avria fatto il gallo di Gallura ».

Hic Galeaccius fuit populi Mediolanensis capitaneus a patre creatus, mox princeps civitatis, et dominus a populo appellatus urbi praefuit. Postea vero a Ludovico Bavaro imperatore coactus abdicavit, et cum filio ac fratribus in carcerem fuit detrusus; deinde omnibus dimissis, exul ipse in castro Pissiae in Thuscia obiit, anno ... eiusque corpus Mediolani, in ecclesia sancti Francisci, decenter fuit conditum, marmoreo sepulchro, in quo vicecomitum et Gallurae insignia, et arma incisa adhuc visuntur.

Actius Galeaccii, et Beatricis Attestinae filius successit Patri, ac deinde matri in dicto Gallurae iure, et nulla superstite prole, obiit anno 1339.

Luchinus Matthaei Magni filius, et Actii patruus, cum Ioanne fratre Mediolanensi Archiepiscopo, Actio nepoti, in Gallurae iure successit et decessit ab humanis, anno 1349. Luchinus hic foedus cum Pisanis et Genuensibus, contra Aragonenses Sardiniam occupantes, anno 1340, percussit, teste Zurita. Luchinus ad decem annos potitus est Gallurensi iure, nam successit nepoti 1339.

Ioannes Matthaei Magni alter filius, et Actii patruus, post obitum Luchini fratris, anno 1349 dictum ius Gallurensis iudicatus solus habuit; et ex Episcopo Novariensi Archiepiscopus Mediolanensis creatus, habuit, annno 1353, dominatum Gallurensium et Genuensium, qui se illius imperio, et potestati subiecerunt, ut referunt Corio et Zurita, cum Sabellico.

Hic, foedere cum Mariano Arboreensi iudice percusso, Insubrium, et Genuensium auxiliares copias in Sardiniam, contra Aragonenses misit, et anno 1354 obiit.

Matthaeus, Galeaccius II, et Barnabas filii Stephani, et Matthaei Magni nepotes Mediolanum, Genuam, et ius Sardiniae in Gallurensi iudicatu adepti, uno praetore, quem pari iudicio deligebant, gubernarunt. Obiit Matthaeus, sine virili prole, anno 1356, et Barnabas, coactus a Ioanne Galeaccio nepote, abdicavit, anno 1385, quo etiam mortuus est.

Hac tempestate, anno nempe 1385, Luricenses homines Gallurae, Aragonensium dominatum detrectantes, adhuc sub Vicecomitum imperio, teste Zurita, persistebant. Sed, anno 1387, illis devictis, et Gallurensi iudicatu in Aragonensium ditionem penitus redacto, Petrus Aragoniae rex nomen iudicatus Gallurae, quod ei suspectissimum erat, penitus extinxit, atque nomine Caralitanae gubernationis comprehendi voluit, ut refert Zurita.

Ioannes Galeaccius filius Galeaccii II, defuncto patre, anno 1378, ei in iudicatu successit, et ut diximus, anno 1385, Barnabam patruum abdicare coegit. Anno postea 1395, dux Mediolani creatus fuit, atque obiit, anno 1402.

Ioannes Maria Ioanni Galeaccio patri, anno 1402, in iure Gallurensis iudicatus successit, occisus fuit, anno 1412.

Philippus Maria alius Ioannis Galeaccii filius Ioanni Mariae fratri maiori natu successit, anno 1412, et absque legitima sobole, anno 1447, obiens, ius Gallurae, omnemque hereditatem Alphonso Aragoniae et Sardiniae regi reliquit, ut ex Corio et Mainoldi adparet.

Ceterum Aurienses, defuncto Nino, optimam Gallurensis iudicatus partem occuparunt, redactis in eorum ditionem regionibus Allegurinae, Nullauri, Curii et Curtasi, ut refert Zurita.

CARALITANI IUDICES.

.... fuit primus iudex Caralitanus, anno 1050, creatus.

Barison huius nominis primus, quem Leo Cardinalis Ostiensis, anno circiter 1065, regem nominat; eumque dona multa contulisse Cassinati sancti Benedicti monasterio refert Mainoldi.

Orrocus Grimaldus fuit iudex Caralitanus, ad quem literas plures Gregorius Papa VII, anno circiter 1074 misit, ut in eius registro, in bibliotheca vaticana recondito, constat.

Dorgotorius Petruccius fuit iudex Caralitanus, qui villam Suellis sancto Georgio Episcopo Suellensi donavit; habuitque uxorem, quae villam Marmieris, nunc dirutam, in regione Ogugliastri dioecesis Suellensis, eidem Episcopo tradidit, ut in vita eiusdem sancti, quae adservatur in bibliotheca ecclesiae Caralitanae, adparet.

Marianus Castruccius fuit iudex Caralitanus, qui a Pisanis coactus regnum deposuit, et anno 1110, Genuensium auxilio, illud recuperavit; quibus deinde, pro accepto beneficio, fidelitatem praestitit, et libram unam auri, singulis annis cathedrali eorum ecclesiae pendere promisit, ut ex antiquis monumentis, ex Zurita et Iustiniano patet.

Petrus de Lacon filius Gonarii II iudicis Turritani, et Nocherae dominus Caralitanum iudicatum occupavit, eumque a Guillelmo, seu Villelmo marchione Massae coactus postea abdicavit, et dolore amissi iudicatus confectus in urbe Turritana obiit, ut in libello toties memorato iudicum Turritanorum adparet.

Hic Petrus, cum esset Caralitanus iudex, Ubertum Ricaldum Genuensium consulem et legatum in civitate Caralis, et comitivam suam, anno 1166, ut superius diximus, liberalissime recepit, eique fidelitatis iusiurandum praestitit, argentique librarum decem millia, intra quadriennium, et libras centum, singulis annis, communitati Genuensium, libramque unam argenti quotannis eorum ecclesiae cathedrali solvere promisit, Pisanosque omnes e iudicatu Caralitano expellere pollicitus est, ut Iustinianus et Interianus referunt.

Guillelmus, seu Villelmus marchio Massae iudicem Petrum de Lacon,

anno 1193, iudicatu Caralitano abdicare, et in urbem Turritanam se recipere coegit, ipsumque Caralitanum regnum, vi armorum tenuit. Deinde Constantinum II Turritanum iudicem, qui ei obsistere, et nepotem Petrum in regno Caralitano sustinere conabatur, bello vicit, eiusque uxorem Prunisindam, castrumque Gociani cepit. Pacem deinde cum iudice Comita II eiusdem Constantini successore fecit castro Gociani in primis restituto, filiamque suam Agnetem Mariano ipsius Comitae II filio uxorem dedit, ut in laudato saepius iudicum Turritanorum libello legitur.

Anno deinde 1196, Marcellinus Drudus Genuensium praetor, cum eodem Guillelmo marchione, bello decertavit; eoque victo, oppidum sanctae Igiae, seu Gillae expugnavit, ruinisque deformavit, atque spolia, resque omnes pretiosas, quae amplissime in palatio marchionis, et toto oppido erant, Genuam asportavit, ut ex Iustiniano, Sigonio, et Interiano constat.

Praeterea Guillelmus iudex, anno circiter 1199, cum Petro iudice Arboreense bellum gessit; eoque victo et capto, iudicatum Arboreensem occupavit, illiusque regem se fecit, quod ex epistola Innocentii Papae III habemus, ut infra dicemus suo loco.

Petrus II marchio Massae fuit iudex Caralitanus et Arboreensis, qui Guillelmo successit, et Benedictam uxorem habuit, anno 1207, ut ex monumentis, in archivio ecclesiae Caralitanae reconditis, constat.

Trogotorius, seu Dorgotorius Ranutius fuit iudex Caralitanus, ut ex eisdem monumentis constat.

Constantinus Trogotorii filius, et in Caralitano iudicatu successit, ut adparet in iisdem monumentis.

Barison II. fuit iudex Caralitanus, et uxorem habuit nomine Benedictam, ut eadem monumenta testantur. Barison iste fuit Arboreensis.

Guillelmus II Barisonis II, et Benedictae filius fuit iudex Caralitanus, multisque donis et privilegiis donavit Caralitanum Archiepiscopum, ut codices referunt.

Chianus marchio fuit iudex Caralitanus, et anno 1258, occisus fuit, ut referunt Iustinianus et Interianus. Hic iudex castrum Caralis Genuensibus donavit, et illius possessionem Oggerio Scoto, et Ioanni Panzano Genuensium legatis tradidit, eodem Iustiniano referente.

Guillelmus Cepola Chiano nepoti in iudicatu Caralitano successit, anno 1258, et eodem anno obiit Genuae, suique iudicatus heredem Genuae communitatem reliquit in suo testamento, ut tradit Iustinianus.

Communitas Genuae, ex testamento Guillelmi Cepolae, iudicatum Caralitanum occupavit; eaque propter inter Pisanos et Genuenses renovatum est bellum; multisque sequutis praeliis, Pisani superiores facti castrum Caralis, illiusque suburbia, atque castrum Aquae-Fridae, et Baratuli, et alia vicinae regionis oppida ceperunt.

Cetera iudicatus Caralitani loca et castella occuparunt infrascripti, atque sic Caralitani iudices desierunt.

Marianus quippe iudex Arboreae oppida et castella quaedam invasit, atque in suam ditionem redegit, et anno 1295 Pisanis testamento reliquit.

Ninus Scotus Gallurae iudex tertiam partem iudicatus Caralitani occupavit, et in ea castrum Chirrae et Ogugliastri cepit; atque Ninó mortuo, successit, in ea parte, Ioanna eius filia, anno 1298, quam Barnabas filius Branchae-Leonis II Auriae uxorem ducere cupiebat; Anno tamen 1308, Ricardo Concino domino civitatis Trevisii nupsit, ut referunt Corius, Landinus, ac praesertim Zurita.

Ugolinus Girandescus Pisanus comes oppidum Villae-Ecclesiarum, et Domus-Novae, eiusque turrim et alia vicina oppidula, eorumque maria adquisivit. Anno tamen 1288, a Pisanis captus, qui adversae factionis erant, in carcerem cum duobus filiis et nepotibus coniectus, foetore et inedia necatus fuit; eiusque filii Golfus et Lottus, ut superius diximus, contra Pisanos in Sardinia rebellantes, ab ipsis Pisanis victi, bonisque spoliati fuere, ut ex Villano, Sabellico, Iustiniano et manuscriptis monumentis constat.

Comites etiam de Donarico sextam partem iudicatus Caralitani, teste Zurita, habuere, et in ea castrum Ioyosae-Guardae, Villam-Massargiam et Connesam, cum omni regione Segerri. Insignes, inter hos comites, fuere Bonifacius, Novellus, Raynerius, Manfredus, Thomas, Gerardus et Barnabas, ut auctor est Zurita. Horum autem Raynerius, circa annum 1236, uxorem accepit Agnetem marchionissam Massae, et Caralis iudicissam, ut patet ex scripturis, quae in archivio Caralitanae ecclesiae servantur.

ARBOREENSES IUDICES.

........;. fuit primus iudex Arboreae, anno 1050.

Marianus Zori fuit iudex Arboreae, ut in antiquo manuscripto codice constat.

Orrocus, seu Orzocorus Zori fuit iudex Arboreae, ad quem literas dedit Gregorius Papa VII, anno circiter 1074, ut in illius registro, in bibliotheca vaticana condito, constat. Hic Nivatam uxorem duxit, et ex urbe Tirrhae, vulgo *Tharros*, ac nunc diruta, et dicta *sancti Marci*, cum omni populo in Oristani urbem commigravit, ut in antiquo manuscripto codice reperimus.

Torpenus Zori Orroco patri, in Arboreensi iudicatu, successit, et Annam de Lacon uxorem duxit; quod in eodem manuscripto codice adparet.

Orrocus II, seu Zocorus Zori fuit iudex Arboreae, et Mariam Orru in matrimonio habuit, eodem codice referente.

Comita Orru pater praedictae Mariae fuit etiam iudex Arboreae, ut in eodem codice adparet.

Genuarius, alias Gonarius de Lacon fuit iudex Arboreae, et Helenam Orru uxorem duxit, ex qua tres habuit filias, nempe Helenam, Georgiam, et Pretiosam, totidemque filios, videlicet Constantinum, Comitam et Orrocum, seu Orrocorum, qui etiam fuerunt Arboreenses iudices.

Constantinus de Lacon Genuario patri, in Arboreensi iudicatu, successit, et Annam Zori uxorem duxit, ut in eodem manuscripto antiquo codice constat.

Comita II de Lacon successit, in Arboreensi iudicatu, Constantino fratri, et in matrimonio sibi copulavit Helenam Orru, ex qua Barisonem filium et filiam Anastasiam habuit, ut in eodem codice adparet. Comita isthic, anno 1131, ut superius diximus, ecclesiae cathedrali Genuensi medietatem fodinarum argenti Arboreensis iudicatus, aliaque multa dona, teste Iustiniano, contulit.

Orrocus III, seu Orrocorus Comitae II fratri, in Arboreensi iudicatu, successit, ut idem manuscriptus antiquus codex testatur.

Barison de Lacon Comitae II patri, et Orroco III patruo, in iudicatu Arborcensi, successit, et prius Peregrinam de Lacon uxorem duxit, ex qua Petrum et Barisonem filios suscepit. Peregrina postea defuncta, cum Agalbursa, secundis nuptiis, se coniunxit; et anno 1164, a Genuensibus, quorum amicus erat, impulsus, Ugonem Episcopum Sanctae Iustae, Philippum Iusta, et Bouvavallum Bulferium legatos ad Fridericum Barbarossam, Parmae tunc extantem misit; eiusque explorata voluntate, e Sardinia, triremibus Genuensium, discessit, ac III kal. iulii Genuam adpulsus, multitudine procerum, et Genuensium comitante, Papiam venit, ubi honorifice a Friderico exceptus, datisque quatuor millibus marcarum, IV nonas augusti, rex Sardiniae appellatur, et in basilica sancti Siri, solemni ceremonia, diademate coronatur, Pisanis in hoc iniuriam sibi fieri frustra reclamantibus, quod Sardiniae regnum ad se spectare contenderent, ut ex Sigonio, Iustiniano, Follieta et Tristano Calco constat.

Barison deinde, Genuensium triremibus, in Sardiniam reversus, pecuniam, quam ad regium fastigium emendum, a Genuensibus mutuatam acceperat, ex publico postulat. Cumque illam, impedientibus, ut creditur, Pisanis habere non posset, Genuam reducitur, et in custodia primariis Genuae civibus, donec omnia exsolveret, traditur, ut idem Sigonius, Iustinianus et Follieta tradunt.

Anno postea 1166, Ubertus Ricaldus Genuensium consul a liberis hominibus Arborcensis iudicatus septingentas libras accepit; et anno 1168, Barison, exacta collecta in eodem iudicatu, maximam sui debiti partem solvit; atque postea cum integre illud, anno 1171, persolvisset, a custodia liberatus, quatuor triremibus, ab Ottone Cafaro in Sardiniam reducitur, magna Genuensium caterva, honoris caussa, illum comitante, et a populis Arborcensibus, summa laetitia, solemnique adparatu, recipitur, ut Iustinianus, Follieta et antiqua monumenta referunt.

Petrus de Serra Barisonis de Lacon filius, iudex Arborcensis patri successit; et anno 1199 a Guillelmo marchione Massae et Caralitano iudice, bello, victus, cum parvulo filio, qui Donnicellus Barison dicebatur, genitus ex Bina uxore, captus iudicatum amisit.

Guillelmus saepius memoratus Massae marchio, et Caralitanus iudex,

Petro, eiusque filio captis, atque Iusto Arboreense Archiepiscopo a suffraganeis Episcopis, totoque clero, e sua sede pulso, regale iudicatus Arboreensis sceptrum sumpsit, anno 1199, ut patet ex epistola Innocentii Papae III, quam, in hunc modum, Archiepiscopo Caralitano, Episcopo Sorrano, et electo Archiepiscopo Turritano scripsit: « Cum pro controversiis etc. Cum enim idem marchio iudex Ca- » ralitanus, auctoritate quondam apostolicae sedis, excommunicationis » vinculo innodatus, nobilem virum Petrum Arboreensem iudicem, » et filium eius parvulum cepisset, et nequiter carcerari fecisset, et » custodia mancipari, eorum terra, quam ab ecclesia tenebant, per » violentiam, occupata, ipse Archiepiscopus, quia natione Genuensis » erat, iram ipsius marchionis, et qui secum erant metuens Pisa- » norum ad partes alias declinavit: in cuius absentia, marchio et » factores eius, Arboreensem ecclesiam spoliarunt in parte; et suf- » fraganei eius, et clerici dicto marchioni, tunc excommunicatione » notato, Arboreensis terrae sceptrum solemniter concesserunt. Ve- » rum, cum, tempore procedente, idem Archiepiscopus ad ecclesiam » suam reversus praefatos clericos de eo, quod, ut sibi videbatur, » in contemptum apostolicae sedis fecerunt, redargueret, nec vellet, » sine mandato sedis apostolicae, praefatum marchionem habere pa- » tronum; timentes, ut credebatur, clerici, ne coram ipso Archie- » piscopo, de sua possent incontinentia conveniri, contra eum, cum » dicto marchione, seditionem fecerunt; quem nihilominus in populo » diffamantes, per duos de sociis, ad sedem apostolicam appellarunt. » Sed duobus mensibus post elapsis, poenitentia ducti, de eo veniam » postulantes, remissis utrinque iniuriis, in ipsius gratiam redierunt ». Ita in libro I epistolarum Innocentii Papae III adparet.

Petrus II Guillelmi filius iudex Caralitanus, patri tyranno Arboreensi, in eodem hoc iudicatu tyrannice successit, ut constat ex manuscriptis monumentis, in archivio ecclesiae Caralitanae reconditis.

Ugo Petri I de Serra filius, cum eodem Petro patre suo fuit iudex Arboreae; adhuc tamen iuvenis, in sinu Oristani, a Cathalanis raptus, atque ad Petrum Aragoniae regem, et Barcinonae comitem asportatur, et ab eo uxorem habuit, et vicecomitatum de Basso, ut Hispani

referunt auctores, qui tamen in temporum digestione, et nomine errant; eum namque Nicolaum vocant. Obiit Ugo anno 1234.

Petrus III vicecomes de Basso iudex, et rex Arboreae successit Ugoni patri, et Dianam uxorem duxit.

Comita III de Serra vicecomes de Basso fuit iudex Arboreensis, ut antiquus manuscriptus codex refert.

Marianus II de Serra fuit iudex Arboreae et vicecomes de Basso, anno 1265, et turrim portae Pontis in urbe Oristani aedificavit, anno 1291; turremque castri portae maris in eadem urbe extruxit, anno 1193, ut in illius epitaphio legitur, et in aliis monumentis constat. Eius signum erat huiusmodi:

D. C. A.
N. 15: M
ANI

In aliis exemplaribus est huiusmodi:

ANI

Hic Marianus castella et imperium, quibusdam in locis iudicatus Caralitani, habebat, quae anno 1295. communitati Pisanae, condito testamento, reliquit, Ioanne eius filio herede constituto.

Ioannes de Serra, defuncto Mariano II eius patre, fuit iudex Arboreensis, et vicecomes Bassi, duosque filios habuit, Andream nempe et Marianum, et regnavit anno 1301, ut ex antiquis monumentis adparet.

Andreas et Marianus III de Serra fratres, mortuo Ioanne de Serra eorum parente, fuerunt simul iudices Arboreae et vicecomites Bassi; et anno 1308, habebant castrum montis Acuti, castrum montis Verri, et Bosam urbem, quam a marchionibus Malaspinis pignore acceperant, ut ex Zurita, et aliis Hispanis auctoribus constat, antiquisque monumentis legitur.

Mortuo Andrea, Marianus III solus iudicatum tenuit, nullâque legitima superstite prole, obiit anno 1321.

Ugo II Mariani III filius naturalis in defuncti patris locum, sufficitur, anno 1321, invitis Pisanis, a quibus postea, quindecim florenorum millibus, iudicatum redemit. Potentissimus fuit, nam tertiam partem insulae, sub eius ditione habebat, ut refert Villanus.

Fuit Ugo iste Pisanorum osor, et Alphonsi Aragoniae regis fautor, atque in adipiscenda Sardinia adiutor. Habuit quatuor legitimos filios; nempe Petrum, Marianum, Ioannem et Nicolaum, quorum duo priores fuerunt iudices Arboreae, ut mox dicemus.

Ioannes a patre Ugone relictus fuit dominus civitatis Bosae, castri montis Acuti, et Terrae-Novae, qui uxorem duxit Sybillam a Moncada, filiosque ex ea suscepit Petrum, qui cum patre in carcerem coniectus obiit, et Benedictam, quae postea fuit domina civitatis Bosae, et Ioanni Carros nupsit, a quo Berengarius Carros comes Chirrae processit, et aliam etiam filiam, quae cum Nicoloso Antonio, Galeoti Auriae filio, matrimonium contraxerat. Ipse Ioannes apud regem Aragoniae, praesertim in adquisitione Maioricarum, insignis est habitus; sed postea, petendo partem iudicatus Arboreae, a Mariano IV eius fratre, una cum filio Petro, cuius nuper meminimus, in carcerem coniectus obiit, anno 1376; eiusque dominatum Sybilla eius uxor a rege obtinuit.

Nicolaus fuit quartus Ugonis II filius, et ecclesiasticus, atque optimus.

Habuit praeterea Ugo II duas legitimas filias, Mariam nempe, quae nupsit Guillelmo-Galzerando Cabrera Rocaberti, et Bonaventuram, quam, anno 1380, Petrus Exerica uxorem duxit. Habuit etiam filium unum spurium, Laurentium nomine, ut ex Zurita, et optimis monumentis constat. Nec desunt qui referunt alias duas filias habuisse, quarum unam Nicolao Carros, aliam Guillelmo Camellino nupsisse tradunt.

Petrus IV de Serra Ugoni II patri, anno 1336, successit iudex Arboreensis et vicecomes Bassi, uxoremque duxit Constantinam, sive Constantiam marchionis Salutiarum filiam, regis Aragoniae propinquam. Regnavit annos decem, menses aliquot, et sine prole obiit, ut refert Zurita.

Marianus IV de Serra, defuncto Petro IV, eius fratre, successit

iudex Arboreae, et vicecomes Bassi. Fuit, anno 1338, comes Gociani a rege Aragoniae creatus, ac postea iudex Arboreensis, hereditario iure, post obitum fratris, anno 1346. Uxorem habuit Tiniboram, alias Timborgetam ex vicecomitibus Rocaberti, quae oppidum Caput-terrae a Ioanne Villano de Gaetanis, filio Iacobi, hoc tempore, scutis aureis mille et septingentis emit, ac postea, anno 1361, Dalmatio de Rodegui, duobus millibus florenis, idipsum vendidit. Ex Timborgeta filios suscepit Marianus Ugonem, Eleonoram et Beatricem, de quibus infra dicemus.

Marianus iste leges sardas, in codice vulgo dicto *Carta de Logu* scriptas, quibus adhuc utimur, prudentissime condidit, ac promulgavit, regnumque Sardiniae adfectavit; indeque bello cum rege Aragoniae inito, Algherium, Villae-Ecclesias, et maiorem partem regni subegit, fuitque ab Urbano Papa V, in amplissimo Cardinalium collegio, ob regis Petri Aragoniae inobedientiam, rex Sardiniae nominatus. Sed re infecta, Marianus decessit, vicesimo nono regni sui anno, ut ex Zurita colligitur.

Ugo III Mariano IV patri successit iudex Arboreensis, comes Gociani, et vicecomes Bassi, dominusque Sardiniae fuit appellatus. Bellum a patre, in Petrum regem Aragoniae initum, prosequutus superbe, et inique imperavit. Quare a suis interfectus decessit, anno sui regni octavo, nulla superstite prole, ut in monumentis conditis in archivio urbis Sassaris, et in Zurita legitur.

Fridericus filius Branchae-Leonis Auriae et Heleonorae filiae Mariani IV, adhuc infans, anno 1383, Ugoni III, eius avunculo, in iudicatu Arboreae, comitatu Gociani et vicecomitatu Bassi, successit, invitis Arboreensibus, qui iudicum dominatum exosi, libertatem adclamantes, regnum ad civilem communitatem reducere conabantur. Eorum tamen audaciam Eleonora iudicis mater compressit, omnesque in filii obedientia continuit. Ille tamen adhuc parvulus obiit, ut ex nuper laudatis monumentis, et ex Zurita patet.

Marianus filius etiam Branchae-Leonis Auriae, et eiusdem Eleonorae, Friderico defuncto fratri, in iudicatu, comitatu et vicecomitatu, adhuc infans, anno 1387, successit, et anno sequenti abdicavit.

Eleonora Mariani IV Arboreensis iudicis filia, et Branchae-Leonis

Auriae uxor, abdicante Mariano filio, anno 1388, iudicatum, comitatum, et vicecomitatum, ex regis Aragoniae concessione, sub spe pacis, in feudum habuit, ac viriliter, et summa cum laude, regnum administravit, auxitque, legesque dedit, quas, simul cum aliis a Mariano patre conditis, uno volumine, *Carta de Logu* dicto, compilavit, ut ex illo, quo adhuc utimur, codice adparet. Bellum inde cum rege Aragoniae gessit; et anno postea 1403, obiit ipsa, magno Arboreensium populorum luctu, et moerore, ut Zurita, et alii referunt.

Marianus V, Eleonora matre defuncta, iudicatum, comitatum et vicecomitatum, iterum assumpsit; sed adhuc puer obiit, anno 1407.

Brancha-Leo Auria, defuncto Mariano filio, in Arboreensi iudicatu succedere conatur. Guillelmus etiam de Lineriis Narbonae vicecomes, qui Beatricem Mariani IV iudicis alteram filiam, praefataeque Eleonorae sororem uxorem duxerat, ius in Arboreensi iudicatu, comitatu Gociani et vicecomitatu Bassi habere opinatus, copias in Sardiniam duxit; et percusso cum Brancha-Leone Auria foedere, contra Aragonenses, strenue, in Sallurensi agro, dimicavit, victusque insula excessit; optimo tamen exercitu mox reversus, urbem Sassaris, magnamque partem iudicatus Logudorii occupavit, et pro iudice Arboreae se gessit, cuius vicarius fuit Aymericus Arboreae, ut ex manuscriptis autenticis tabulis constat. Brancha-Leo vero in bello captus decessit.

Leonardus Cubeddo, seu Cubello, insignis vir Arborensis, urbem Oristani et vicina oppida occupavit, ab Arboreensibus iudex habitus; ast a Petro Torrella Aragonensium duce obsessus, ex conditionibus pacis, suppresso Arboreensis iudicis nomine, marchio Oristani, anno 1410, fuit appellatus.

Guillelmus II de Lineriis, filius Guillelmi Narbonae vicecomitis, anno 1419, defuncto patre, successit in vicecomitatu et iure Arboreae. Sed acceptibus centum millibus ducatis a rege Aragoniae Alphonso, Leonardo Cubeddo marchione Oristani et Sassarensibus, anno 1420, iuribus suis cessit XVI kal. septembris. Sicque desierunt Arboreae iudices. Fuere autem, ut ex multis monumentis constat, sequentes

MARCHIONES ORISTANI.

Leonardus Cubeddo, anno 1420, fuit primus marchio Oristani, a Petro Torrella prorege, IV kal. aprilis, et comes Gociani, solemniter creatus, atque uxorem duxit Guirganam, sive potius Quiricam de Yana, ex qua duos filios habuit, Antonium nempe, ac Salvatorem, et V idus novembris obiit, anno 1427.

Antonius Arboreae patri defuncto successit, anno 1427, marchio Oristani et Gociani comes; et anno 1431, Salvatorem fratrem sibi iratum reconciliavit, villas Cieris et Ludovici-pontis, cum mille florenis illi tradendo, ac deinde obiit anno 1457.

Salvator Arboreae Antonio fratri, anno 1457, successit marchio Oristani et comes Gociani. Uxorem duxit Catharinam Centelles, et obiit idibus februarii, anno 1470, nulla superstite prole.

Leonardus II. Alagon, filius Artaldi Alagon domini Sastagi, et Benedictae Arboreae, sororis praedictorum Antonii, et Salvatoris marchionum Oristani, eidem Salvatori avunculo successit marchio Oristani, et comes Gociani, uxoremque duxit Mariam Morillo; et anno 1477, septimo nempe sui marchionatus et comitatus anno, idibus octobris, a rege Ioanne, ut latius infra videbimus, perduellionis reus iudicatus, marchionatum, comitatum et omne dominium amisit; belloque victus, et in castro Xativae custoditus obiit, duobus filiis, Antonio videlicet, ac Ioanne e custodia castri Xativae iam solutis superstitibus. Eius autem primogenitus Artaldus fortiter dimicando, una cum Lerio, aut Beno, sive Lemo, belli duce obiit; alterque filius notus Michaël, in castro Sassaris detentus, cum alio eius fratre et duabus sororibus, etiam spuriis eiusdem Leonardi II marchionis, obiit. Atque ita reges Aragoniae et Sardiniae, manserunt marchiones Oristani, et Gociani comites, atque huiusmodi titulis huc usque insigniuntur.

His iudicum temporibus floruere in Sardinia sequentes

EPISCOPI.

Anno 1073, Iacobus Archiepiscopus Caralitanus, cui Gregorius Papa VII mandavit, ut, secundum ecclesiae occidentalis consuetudinem, ipse et clerici Caralitanae provinciae barbam raderent. Quod cum Orrocus Caralitanus iudex aegre ferret, idem Gregorius, tertio nonas novembris, has literas Orroco scripsit:

« Gratias omnipotenti Deo referimus etc. Nolumus autem pruden-
» tiam tuam moleste accipere, quod Archiepiscopum vestrum Iacobum
» consuetudini sanctae Romanae Ecclesiae, matris omnium ecclesia-
» rum, nostraeque specialiter ordinationi obedire cogimus; scilicet ut,
» quemadmodum totius occidentalis ecclesiae clerus, ab ipsis fidei
» christianae primordiis, barbam radendi morem tenuit, ita et ipse
» frater noster Archiepiscopus raderet. Unde eminentiae quoque tuae
» praecipimus, ut ipsum, ceu pastorem et spiritualem patrem susci-
» piens et auscultans, eius cum consilio, omnem tuae potestatis cle-
» rum barbas eradere facias, atque compellas, resque omnium re-
» puentium, nisi demum consenserint, publices, idest, ecclesiae Ca-
» ralitanae tradas, et ne ulterius se intromittant, constringes, nec
» non ipsum, ad honorem ecclesiarum defendendum promptissime
» adiuves etc. ». Ita in registro in bibliotheca vaticana recondito constat.

Sanctus Georgius Sardus Episcopus Suellensis, Lucifero, et Viventia parentibus Sardis, hoc tempore, procreatus, ab incunabulis, miraculis claruit. Nam infans, cum reliquos dies lac nutricis frequens sugeret, quarta et sexta feria semel dumtaxat, idque vesperi, sugebat. Cumque baptizatus et diligenter nutritus, liberalibusque disciplinis eruditus, sapientia et aetate profecisset, cleri sortem subiens, ieiuniis, orationibus et eleemosynis adeo intendit, ut summo hominum consensu, Suellensis Episcopus fuerit creatus. Quo tempore daemones fugavit, infirmos curavit, illuminavit caecum, suscitavit mortuum, aliaque permulta edidit miracula, quae in eius historia a Paulo . . . conscripta, et in bibliotheca ecclesiae Caralitanae recondita, traduntur. Obiit IX kal maii, et honorifice sepultus, in ecclesia Suellensi,

sub eius nomine postea condita, frequentia et praeclara prodigia, adhuc in dies, operatur, ut testatur eadem eius vita in bibliotheca Caralitanae ecclesiae recondita, et continua comprobat experientia.

PRINCIPES SARDINIÆ.

Principes quoque Sardiniae, his iudicum temporibus, fuere, quorum auctoritas, illis ab imperio data, Pisanorum et Genuensium, aut iudicum dominio nihil prorsus detrahebat, ut inquit Ioannes Baptista Pigna. Horum principum origo incomperta quidem est, et supra Imizzam, nihil certi habere potui. Quare in infrascripta principum serie, ab ipsa initium sumere coactus fui. Itaque

Imizza a Seliqua de Elisebrich Henrici Noricorum, et Friderici Lotaringiae ducum soror, in Sardiniae principatu heres successit, anno 1013, fuitque Vuelfonis IV Bavariae ducis uxor, ut ex Pigna, Nauclero, Panvinio, et Vespurgiense constat.

Vuelfus VI, filius Azonis, Estensis in Italia comitis, et Cunegundae, alias Cunicae Vuelfonis, et Imizzae filiae, heres ab ipsa Imizza institutus, successit in principatu Sardiniae, anno 1055, et fuit dux Bavariae, Carinthiorum et Spoleti, nec non marchio Thusciae et Veronae, uxoremque duxit Iuditham Balduini comitis Flandriae filiam, et duos filios reliquit, nempe Vuelfum et Henricum, obiitque in insula Cypri, ut referunt Pigna et Panvinius.

Vuelfus VII, Iuditae et Vuelfi VI filius, defuncto patre, in Sardiniae principatu successit, anno 1101, fuitque Bavariae, Carinthiorum et Spoleti dux, atque marchio Thusciae, Veronae et Mantuae, uxoremque duxit Mathildem Bonifacii Italici marchionis filiam, et nulla superstite prole, obiit in Churfrigia Licatii suburbio, unde eius corpus in Aledon, sive Aledorz delatum fuit, Nauclero, Pigna et aliis auctoribus referentibus.

Henricus VII, alius Vuelfonis VI, sive Vuelphi VI, et Iudithae filius, in Sardiniae principatu, fratri successit, anno 1118, et fuit dux Bavariae, Sueviae et Spoleti, et marchio Thusciae et Veronae, uxoremque duxit Vuelfildam magni ducis Saxoniae filiam, ex qua tres filios, Henricum nempe, Conradum et Vuelfum, et quatuor filias,

Iuditham, Mathildam, Sophiam et Vuelfildam habuit, et in Ravenspurgi oppido obiit, testibus eisdem Nauclero, Pigna et Panvinio.

Vuelfus VIII, Henrici VII, et Vuelfildae filius, in Sardiniae principatu, patri successit, anno 1125, fuitque dux Spoleti et marchio Thusciae, uxoremque habuit Utham, Goffredi comitis Ralbensis sororem, ex qua Vuelfum, sive Vuelfonem filium habuit. Hierosolymas postea cum crucesignatorum expeditione profectus, Sardiniam revertitur, et Thusciam petiit; omnesque res sui principatus et comitatus recte disposuit, donec senio confectus, et a Friderico Barbarossa princeps Sardiniae, dux Spoleti et marchio Thusciae confirmatus, principatum cum ducatu et marchionatu, Vuelfo filio cessit, ut Pigna, Nauclerus et Panvinius testantur.

Vuelfus IX, iunior dictus, Vuelfi VIII, et Uthae filius, paterna donatione, principatum Sardiniae et ducatum Spoleti, cum marchionatu Thusciae, anno 1163, suscepit, et quinquennio post, superstite patre, relictisque liberis, obiit.

Anno 1168, Vuelfus VIII, defuncto filio, gubernacula principatus Sardiniae, ducatus Spoleti et marchionatus Thusciae resumpsit. Deinde patruelem suum Henricum ducem Saxoniae, atque Bavariae heredem accivit, quantitatem pecuniae pactus. Hanc autem dum consequi putat, spe frustratus fuit, nam Henricus Vuelfum iam grandaevum cito moriturum existimans, argentum constitutum dare distulit. Hac tamen re commotus Vuelfus Friderico Enobardo imperatori, primo huius nominis, cognato suo, recepta ab eo pecunia, principatum Sardiniae, cum ducatu et marchionatu resignavit, et obiit anno 1196, sepultusque fuit in Stutgarten, Pigna et Nauclero referentibus.

Fridericus I Romanorum imperator, Friderici Sueviae ducis, et Iudithae Vuelfi VIII sororis filius, cessione eiusdem Vuelfi, anno 1174, principatum Sardiniae, ducatum Spoleti, et marchionatum Thusciae obtinuit, et Beatricem Guillelmi comitis Bisuntini (alias Muscoteni) filiam uxorem duxit, et ex ea quinque filios habuit, Henricum nempe, Othonem, Conradum et Philippum, duasque filias Sophiam et Beatricem. Obiit postea suffocatus in fluvio Armeniae, Salepha dicto, eiusque cadaver Tyrum translatum ibidem sepultum fuit, ut referunt Pigna, Panvinius et Nauclerus.

Anno 1190, Henricus VI Enobarbus, Romanorum imperator, Friderici Barbarossae filius, defuncto patri, in principatu Sardiniae successisse creditur. Nam uxorem duxit Constantiam Guillelmi Siciliae regis filiam, ex qua Mariam filiam, filiumque Fridericum, qui postea fuit Sardiniae rex, suscepit, obiitque Messanae in Sicilia, et in cathedrali Panormitana sepultus fuit.

Fridericus Rogerius Henrici imperatoris, et Constantiae filius, defuncto patri successit in principatu Sardiniae, anno 1198; fuitque Romanorum imperator, huius nominis secundus, ac rex Siciliae et Sueviae dux, et dicebatur rex Sardiniae, teste Ænea Sylvio et Nauclero. Uxorem duxit prius Constantiam Ferdinandi regis Castellae filiam, ex qua nati sunt Henricus et Iordanus; mox Iolem, sive Iolesam filiam Ioannis regis Hierosolymorum, ex qua Conradus; deinde Agnetem ducis Moraviae filiam; postea Ruthiam filiam Oltonii comitis; Isabellam insuper filiam Ludovici ducis Bavariae, ex qua Henricus iunior rex Siciliae, ac demum Mathildam, ex qua Agnes, Constantia et Blancha ortae sunt. Filios etiam spurios suscepit Manfridum, Fridericum et Henricum, seu Encium, quem regem Sardiniae fecisse diximus. Obiit deinde Fridericus in oppido Apuliae, eiusque cadaver Siciliam translatum, in archiepiscopali ecclesia Montis-Regalis sepultum fuit.

Encius Friderici imperatoris filius notus rex Sardiniae, anno 1234. Sed quia arma contra Romanum Pontificem, simul cum Pisanis suscepit, et Cardinales, ceterosque praelatos, ad concilium, Romam adnavigantes, invasit et cepit, a Gregorio Papa IX, anno 1274, excommunicatus fuit, regnoque privatus. Obiit deinde, ut diximus, Bononiae, et in ecclesia sancti Dominici sepultus fuit. Ita desiere Sardiniae principes. Pisani etiam, eadem de caussa, privati iure Sardiniae a Romano Pontifice fuere, et ad reges Aragoniae, de quibus, sequenti libro, dicendum, translatum fuit Sardiniae regnum.

IOANNIS FRANCISCI FARÆ

SASSARENSIS

I. U. D.

PRIUS

ARCHIPRESBYTERI TURRITANI

DEIN

EPISCOPI BOSANENSIS

DE REBUS SARDOIS

Liber III.

Aragonenses Sardiniae Reges.

IACOBUS REX I.

Pisanis, atque Encio, iure Sardiniae expoliatis, insulam quamplures adpetivere. Anno sicquidem 1267, Carolus rex Siciliae et Andegavi dux, sancti Ludovici Francorum regis germanus frater, Sardiniam primus a Clemente Papa IV, frustra licet, poposcit. Henricus deinde Ferdinandi III Castellae regis filius, qui infensus fratri, regnum in Hispania gubernanti, patria extorris, collecta virorum manu, in Africam cum Friderico alio fratre transgressus, Tuneti, apud regem, longo tempore, stare meruit; praedaque simul, ac stipendiis ditatus, de ipsius Friderici consilio, e Carthaginis portu, communi pecunia, et cetera gaza, Italiam traiecit, et Sardiniae regnum ab eodem Papa

Clemente petiit, Carolo memorato Siciliae rege, ad id, etiam usus, qui arctissimo consanguinitatis gradu, ex stirpe materna, coniunctus magnam pecuniae vim ab ipso Henrico aeceperat, et victo Manfredo, gratia tunc apud Pontificem praevalebat. Ast, dum Pontifex de regno deliberat, et concedere parat, ortis in urbe Roma seditionibus, civibusque ad arma ruentibus, ad tempestates sedandas, Henricus a Romanis exposcitur, et ex Viterbio, ubi tunc Pontifex erat, Romam vocatur, ibique Senatus Romani potestas, volente populo, illi tribuitur. Pacata itaque urbe, cum dominatum, veluti iure partum, posthabita Pontificis auctoritate exerceret, ac maiora etiam moliri videretur, Pontifici simul, et Carolo Siciliae regi in suspicionem venit. Quare praefatum Sardiniae negotium intermissum fuit, ut refert Lucius Marineus; immo eidem Henrico ex urbe Romae Sardiniam postulanti, Pontifex, in hunc modum, ex Viterbio scripsit:

« *Dilecto filio nobili viro Henrico, filio clarae memoriae Ferdinandi III regis Castellae* ».

« Ad tuae claritatem originis attendentes, et illius devotionis fer-
» vorem, quem ad Romanam habes Ecclesiam, tui promotionem ho-
» noris, quibus possumus, studiis procuramus. Et quoniam ad regnum
» Sardiniae tuos oculos direxisti, super quo cum nobili milite Ioanne
» longam satis collationem habuimus: scire te volumus quod, post
» recessum ipsius, inspecta plenius cognitione negotii, multo tibi uti-
» lius iudicamus id non adgredi, quod multis sumptibus indigeres,
» praesertim cum Pisanos haberes adversarios, qui positi e vicino,
» et adgredientem impedire valerent, et ingressum continuo mole-
» starent. Unde charissimo filio nostro Carolo illustri regi scripsimus,
» eumdem instantius exorantes ut ad matrimonium, inter te et filiam
» nobilis viri M..... contrahendum det opem et operam efficacem.
» Quod si contigerit confici, non tibi solum, sed charissimis in Christo,
» filiis nostris Imperatori Constantinopolitano illustri, et eius filio
» esse poterit fructuosum, nobis etiam, et toti populo christiano.
» Datum Viterbii, nonis ianuarii, pontificatus nostri anno secundo ».

Ita in codice Clementis Papae IV, qui in vaticana bibliotheca adservatur, epistola 290.

Carolus interea rex Siciliae Henrico repetenti pecunias, ne maiores ad nocendum facultates illi essent, haudquaquam reddebat. Atque ita Henricus, alienus iam a Clemente Pontifice et rege Carolo, contrarias faciebat et sollicitabat factiones; vocatoque ex Africa Friderico fratre, magnos in Sicilia et Italia motus excitavit, ut idem refert Lucius Marineus et Thomas Facellus.

Anno postea 1268, Iacobus I rex Aragoniae insulam habere non solum desideravit, sed etiam ab eodem Clemente Papa IV sedulo instanterque efflagitavit; quod tamen Pontifex his literis negavit:

« *Charissimo filio Iacobo, regi Aragonum illustri* ».

« Tarde nimis tua misit serenitas dilectum filium sacristam Maio-
» ricensem, et vice-capellanum nostrum. Iam enim cum duobus tracta-
» tus praecesserunt, super regno Sardiniae, charissimo, in Christo,
» filio nostro Carolo rege Siciliae illustri, et dilecto filio nostro Hen-
» rico, fratre charissimi, in Christo, filii nostri Castellae regis illu-
» stris. Est et alia tarditas in negotio, quoniam, inter moras, illam
» partem amisimus, iudicatum nempe Turritanum, per quem dare
» poteramus ingressum ei, qui conveniret nobiscum. Unde tuam ma-
» gnitudinem non lateat quod nec tibi illud concedere possumus, nec,
» ad praesens, illud dabimus alterutri de praedictis; sed tenebimus
» in suspenso negotium, donec aliud videamus, malentes, ad tempus,
» perdere quod iam dudum perdidimus, quam inter principes nobiles
» scandalum suscitare. Verum de eiusdem archidiaconi negligentia nulla
» tibi superest querimonia, cum de improbitate eiusdem, et instantia
» nimia, nos conqueri potius valeamus, cum semper continuet, sui
» desiderii exitum meliorem expectans. Datum Viterbii, x kal. augusti,
» pontificatus nostri anno tertio ».

Postea Iacobus II, Aragoniae et Siciliae rex, ipsiusque Iacobi I nepos, ex Petro rege Aragoniae, et Maria Guillelmi Montispessulani unigenitus, qui ex testamento Encii regis Sardiniae, fuit anno 1272, ut inquit Ioannes Laurentius ab Anavia, seu Aravia, heres institutus,

regnum ipsum magnopere cupiens, anno 1295, pro eo consequendo, ut inquit Zurita, ac etiam pacis conditione, ut inquit Thomas Facellus, suasu et impulsu Bonifacii Papae VIII, regnum Siciliae Carolo Andegavensi renuntiavit. Atque ita, anno 1297, pridie nonas aprilis, idem Pontifex Bonifacius, ceteris omnibus postpositis, eidem Iacobo II Aragoniae regi insulas Sardiniae et Corsicae, in hunc modum concessit :

« *Bonifacius Episcopus servus servorum Dei charissimo, in Christo, filio Iacobo Sardiniae et Corsicae regi illustri, ad perpetuam rei memoriam* ».

« Super reges et regna positi, ex divinae providentia potestatis, de » ipsis opportune disponimus ..... Ad honorem igitur Dei omnipo» tentis, Patris et Filii et Spiritus Sancti, semperque Virginis Mariae, » beatorumque apostolorum Petri et Pauli, nec non sanctae Romanae « Ecclesiae, de fratrum nostrorum consilio, et adsensu regnum Sar» diniae et Corsicae, quod ipsius Ecclesiae iuris et potestatis existit, cum » omnibus iuribus et pertinentiis suis, tibi, et tuis heredibus, ex tuo, » et ipsorum corporibus legitime descendentibus utriusque sexus, natis » iam et etiam nascituris, in perpetuum feudum gratiose conferimus, » et ex apostolicae sedis deliberatione concedimus et donamus, sub » modo et forma, tenore et conditionibus contentis etc. praesentibus » a nobis, nostrisque successoribus intrantibus, et dicta Romana Ec» clesia tenendum in feudum, et per cupam auream, ex eodem prin» cipali investimus, ita quod etc. Nulli ergo etc. Datum Romae, apud » sanctum Petrum, pridie nonas aprilis, pontificatus nostri anno ter» tio ». Sic in bibliotheca vaticana, in registro eiusdem Papae Bonifacii plenius legitur, teste Iacobo Mainoldi.

Integrum huius concessionis exemplar, diligentia doctissimi viri domini Michaëlis Tomasii, seu Thomasi, Episcopi Meldensis seu Illerdensis, habui. Unde eius partem, quae ad praesentem historiam facere videbatur, ceteris brevitatis caussa omissis, referre volui. Sed de hac donatione Volaterranus, Villanus, Martinus Pollonus, et Zurita etiam meminere.

Fridericus etiam II, eiusdem Iacobi II germanus frater, et in regno Siciliae successor, ipsius insulae Sardiniae, regnique fraterni adfectator fuit. Quare, anno 1302, foedus cum Carolo, eiusque filio Roberto, hac praecipua conditione sanxit, ut Carolus a Summo Pontifice, et amplissimo Cardinalium collegio regnum Sardiniae pro se, suisque successoribus, petere deberet, quod tamen non obtinuit. Anno quippe 1303, cupiens Bonifacius Papa Iacobum Aragoniae regem in regnum Sardiniae inducere Raymundum Episcopum Valentinum legatum in insulam misit, ut Iacobum ipsum regem Sardiniae et Corsicae denuntiaret, primoresque omnes ad eius obedientiam cohortaretur. Pisanis quoque scripsit ne ullam moram ullumque impedimentum novo regi, in adquisitione Sardiniae inferrent, atque hoc ipsum eis districte mandavit, ut refert Zurita.

Mortuo deinde Bonifacio, anno 1304, Iacobus rex legatos misit Vitalem Villanovam, et Guillelmum Cerrium, qui Benedicto Papae XI, pro regno Sardiniae et Corsicae, fidei iuramentum praestarent. Defunctoque insuper Benedicto Papa, anno 1306 Petrum Martinez a Gottore, et sacristam Maioricensem oratores delegit, qui Clementi Papae V eadem iusiurandi verba, nomine suo, conciperent. Deinde Lugdunum profectus de recuperanda Sardinia cum eodem Clemente Papa, contra Pisanos, egit, fuitque ab illo rex Sardiniae confirmatus. Quare Platina, Sabellicus et Blondus, qui tradunt Clementem V Friderico Siciliae regi regnum Sardiniae concessisse, iudicio meo, falluntur.

Ea tempestate, Carolus Andegavus, et Guillelmus Iacobum regem ad bellum contra Pisanos, pro recuperanda Sardinia, impellunt, eique opes, et auxilium offerunt. Lucenses quoque, et Florentini idipsum rogant, et ipse statim classem, contra Pisanos, cum omni exercitu, in Sardiniam mittit. Plures etiam, qui dominatum in regionibus Sardiniae habebant, scilicet Ricardus Ceninus, Taurisii, sive Tanacii dominus, Ioannae filiae Nini Gallurensis iudicis maritus, atque Mornellus, Manfredus, Francischinus Moruelli, et Conradinus Obizoni filii marchiones Malaspinae, et etiam Theodoricus Archiepiscopus Turritanus Iacobum regem in Sardiniam accersivere. Blancha insuper Auria, eiusque filius Barnabas, Reipublicae et populi Genuensis duces, ter-

centis equitibus in Logudorio, centum in aliis Sardiniae regionibus, eum contra Pisanos iuvare polliciti sunt, modo Sassarenses liberos ab armis relinqueret, seque et sua ab omni iniuria servaret, et ea, quae in Sardinia habebant, in feudum, sibi concederet, ut refert Zurita.

Pisani huius rei metu perterriti, anno 1308, legatos cum tribus triremibus ad Iacobum regem miserunt, et amplissimis donis datis, eum deprecati sunt ne foedus cum eorum inimicis iniret, eisque adsentiret, sed castrum Caralis, oppidum Stampacis, portum Bonaeris et salinas Caralis, feudi nomine, Pisanis relinqueret, atque potestatem conducendi quingentos Sardos milites in Sardiniam faceret, iudicique Arboreensi et comitibus de Donarico relinqueret dominium, quod in Sardinia habebant; atque in regnum, absque ullo labore et sumptu haberet, summaque pace frueretur. Iacobus autem rex Caralim Pisanis concedere noluit; alioque gravi impeditus bello, distulit in aliud tempus exercitum in Sardiniam mittere. Moruello tamen, Francischino et Conradino Malaspinae marchionibus castrum Bulcis, et castrum Osulis cum eorum oppidis, ceterisque locis et regionibus, ab eis in Sardinia habitis, in feudum concessit, Villano, Zurita et aliis referentibus.

Interim Pisani Reipublicae praesidem Ugatium de Fagiola habebant, eoque duce, anno 1315, Lucensem civitatem expugnarunt, et publicae laetitiae signa dederunt, hanc marmoream inscriptionem in fronte templi maximi Caralis, Castelli-Castri dicti adfigendo:

« Anno Domini 1315, indictione duodecima, die 4 mensis iunii,
» divina providentia praecedente, Pisana civitas, versus civi-
» tatem Lucanam praeliando, viriliter expugnavit, et infrascri-
» ptum lapidem, sic sculptum, de palatio civitatis Lucanae
» fecit Pisana civitas elevari, ipsumque ad castellum Castri, ad
» futuram rei memoriam, destinari; et tempore dominorum
» Mersis de Vigo iurisperiti, Bonaetuttae Buidronis Pisanorum
» civium castellanorum praefati Castri, pro communi Pisano,
» fuit cum gaudio hic infixus, ut aspicientibus memoria prae-
» beatur, ac etiam ut animus Pisani communis semper crescat,
» et audacia inimicorum ipsius perpetuo compescatur ».

Ea clade accepta Manfredus de Notte Lucensium legatus, Barcinonam petens, Iacobum regem ad bellum sardoum contra Pisanos excitat, et ipsius Iacobi nomine, Florentinos, Bononienses, Pistorienses et Senenses Pisanorum osores, ad auxilium suppeditandum, sedulo hortatus, ad dandum in ea expeditione triginta millia ducatorum induxit, quibusdam conditionibus, quas tamen, nonnisi centum millibus acceptis, rex confirmare voluit.

Hac tempestate, Maria Henrici regis Cypri filia, Siciliam adpulsa, Sardiniam venit, et a Mariano III de Serra Arborensi iudice, solemni adparatu, fuit suscepta; inde Gerundam in Hispaniam petens Iacobo regi Aragoniae nupsit, Zurita et aliis referentibus.

Anno sequenti, Pisani insignem, apud Montem-Caterum, victoriam adepti magna laetitiae signa, in Sardinia dedere, et in fronte Caralitani templi, lapidem hoc modo inscriptum adfixere:

« Anno 1316, decimo octavo augusti, domino Ugatio de Fagiola
» Pisanae civitati praesidente, commune Pisanorum cum esset
» in obsidione castri Montis-Cateri Lucani districtus, cum suo
» exercitu trium millium equitum et triginta millium peditum;
» et princeps de Taranto, et Petrus Tempesta fratres regis Roberti,
» et Carolus eiusdem principis filius, congregato eorum exercitu
» militum, ac peditum Florentinorum, Senensium, Regniculorum
» et omnium Italorum Guelphorum, qui quatuor mille equites
» et quinquaginta millia peditum censebantur, venissent ad dictas
» partes, pro munitione castri; inito hinc inde praelio, eosque
» eorumque exercitum, posuit viriliter in conflictum, in planitie
» Bugrani, secus rivum Vallis Nebulae; in quo conflictu, de gente
» Guelphorum, fuerunt gladio perempti ultra viginti millia pedi-
» tum, capti vero fuerunt ultra tria millia. Gens autem Pisana
» tota quasi fuit incolumis; et illa die castrum Montis-Cateri,
» et plura alia castra partium inimicorum fuere in fortia Pisani
» communis, de qua victoria Deo excelso, eiusque Matri Beatae
» Virgini gratias referimus. Hic quidem lapis positus est tempore
» sapientis viri Nicolai Leuli iurisperiti castellani castelli Castri
» pro Republica Pisana, eodem anno, de mense octobris ».

Ob id Lucenses iterum regem Aragoniae ad bellum sardoum contra Pisanos, hortantur, alia viginti quinque millia florenorum in ea expeditione offerentes. Rex tamen bellum hoc distulit quousque pax inter Fridericum et Robertum reges firmaretur, quae anno sequenti, nempe 1317, his praecipue conditionibus Messanae fuit agitata, ut nempe rex Aragoniae centum millibus unciis et bonis Templariorum acceptis, Sardiniae insulam regi Friderico traderet; atque Fridericus, in illius adquisitione, triginta triremibus, quinquennio, a Rogerio rege accitis, medietatem regni Siciliae eidem Rogerio dimitteret. Hae tamen et aliae huius pacis leges a Ioanne Papa XXII neglectae fuere, ut referunt Facellus et Zurita.

Anno eodem, Pontius Episcopus Barcinonensis, et Vitalis Villanova Iacobi regis legati sacramentum fidei, pro regno Sardiniae et Corsicae, praefato Ioanni Papae XXII noviter creato praestitere, teste Zurita; atque Pontifex partem census eorum regnorum Iacobo regi dimisit, ut ex litteris eiusdem Pontificis in bibliotheca vaticana reconditis, et ex Iacobo Mainoldi constat.

Anno autem 1321, comitiis Gerundae habitis, Sanctius Maioricarum rex, et Cathalani populi debitum obsequium, opemque optimam, pro expeditione Sardiniae, Iacobo regi obtulerunt.

Itaque anno 1322, Iacobus rex Aragoniae, VIII kal. ianuarii, in solemni festo nativitatis Domini, Sardoum bellum indixit, vexillo expeditionis Barcinonae solemniter erecto, et totius belli negotio Alphonso eius filio secundogenito demandato, nam Iacobus filius primogenitus eam expeditionem et regnorum successionem recusavit, ut inquiunt Tariffa, Zurita, et rex Petrus Aragoniae.

Ea tempestate, Gantinus Catonus Sassarensis, primaria nobilitate insignis, qui, ex privilegio, triginta militum turba stipatus incedebat Michaëlem Pera physicum ad Iacobum regem misit, literisque nunciavit Sassarenses omnes, avarum, ac nimis acerbum Genuensium imperium pertaesos, Aragonensium regum adpetere regimen, eiusque adventum cum exercitu praestolari.

Ugo etiam II Arboreensis iudex, non parvo stipendio, et iniuria a Pisanis, eo tempore adfectus, cum Brancha Auria foederatus Marianum admiratum strenuum virum sardum silenter ad Iacobum regem

destinavit, eumque ad insulam recuperandam, ex expellendos Pisanos enixe hortatur, et rogat. Quibus nuntiis laetus Iacobus propensos Sassarensium animos, iudicisque Arboreensi voluntatem magnopere laudavit; multisque donis et privilegiis, quibus adhuc Sassarenses utuntur, honestatos nuncios dimisit, et renunciare iussit se quamprimum in Sardinia, cum optimo exercitu adfuturum. Ita Zurita, Villanus et antiquae tabulae in archivio civitatis Sassaris reconditae.

Pisani hunc belli adparatum scientes, de impedienda Iacobi regis expeditione, cum Ioanne Papa XXII frustra agunt. Nam Vitalis Villanova ipsius regis legatus, quamoptimis rationibus, Pontificem ad bellum, et auxilium regi ferendum suasit; et Cardinali Neapolitano intercedente, promisit Guidoni Archiepiscopo Arboreensi omnem se dominatum Ugonis iudicis relicturum, si octoginta millia florenorum statim regi darentur, et census trium millium florenorum penderetur quotannis, ut refert Zurita.

Qua re moti Pisani maximas peditum, equitumque copias, partim propriis, partim iudicis Arboreensis expensis comparatas, in Sardiniam, ducibus Iuliano, Simone, Friderico et Henrico Tudisco, traduxere; eorumque praesidiis oppidum Terrae-Novae et Villae-Ecclesiarum, muris de novo cinctum, turribusque munitum, cum castro Caralis, atque aliis Pisanorum castellis firmarunt; reliquas vero militias collocarunt in partibus et iudicatu Arboreae.

Huius rei suspicione, metuque sollicitus Ugo iudex trecentos stipatores sardos ad custodiam sui corporis sumpsit, et idibus aprilis, Pisanos omnes, qui in eius terris et dominatu erant, ad unum trucidare fecit; nunciisque caedis ad Iacobum regem missis, celeriter cum classe Sardiniam venire rogat, et defectionem Villae-Ecclesiarum procurat. Sed novi milites, ultra septingentos, a Pisanis in Sardiniam, eo tempore, traducti oppidum Villae-Ecclesiarum, duce Ioanne Artavallo, sub fide recepere, et obsides a Caralitanis civibus impetrarunt, ut Zurita, aliique Hispani auctores testantur.

Anno sequenti, nempe 1323, nonis maii, Beltramus Castelletus, Ugo Sanctae Pacis, Dalmatius de Geraldis Rocaberti, atque Berengarius Cabrera, Iacobi regis iussu, magna equitum, peditumque auxilia, tribus optimis navibus in Sardiniam ad Arboreensem iudicem

deduxerunt; et iuncti Sardorum copiis, ad oppidum Quarti, castramentati sunt, ut Caralis urbem omni adiumento privarent.

Alphonsus denique princeps, xii kal. iunii, apud portum Faugosum, omni coacto exercitu, a Iacobo rege amplissimam habuit potestatem, etiam iudicatum Arboreae, sub annuo trium millium florenorum censu, Ugoni Arboreae iudici concedendi; indeque optima sexaginta triremium, et quatuor navium classe comparata, cum uxore et omnibus copiis, pridie kal. iunii, secundis ventis discessit, ac nonis iunii, portum Magonis Minoricae insulae adplicuit; postea Sardiniam, ad Caput Sancti Marci, kal. iulii, feliciter pervenit, exercitumque omnem, nempe mille et quingentorum equitum ac peditum decem millium, in terra exposuit, in quo sequentes viri insigniores fuere, videlicet

De Regno Aragoniae.

Ioannes Ximenez de Urrea.
Artaldus, sive Artalis de Luna.
Raymundus Cornet, sive Coronel.
Artalis, sive Artaldus de Puerta.
Guillelmus de Enteca.
Passissius Ugo de Enteca.
Garzias Sarsius de Sarsos.
Ferdinandus Perez de Ronis, sive de Erronis.
Blasius Maça de Verga.
Petrus de Luna.
Alamannus de Luna.
Azus de Foçe.
Raymundus Peralta.
Petrus Sancti Vincentii.
Iacobus Benuertus, sive Benventus.
Rodericus Ahores.
Michel Guerra, sive de Querra, sive de Guerza.
Petrus Gonzales Dos.
Michael Perez Zappata.
Rodericus Zappata.

Fontanerus de Vinreh, seu Viniech.
Gerardus Abarca.
Ximen Perez Cornelius, sive Coronel.
Petrus Ortiz de Pisa, seu de Rosa.
Rodericus Ortiz de Resimbra, seu Vesimbra.
Lupus Ximenez de Luna.
Lupus Ferdinandus de Luna.
Gonsalvus Lupus de Romero.
Garzias Frontinus, sive Fortuinus de Desa.
Ioannes Perez de Torbenis.
Blasius Massa de Piroan.
Rodericus de Sada.
Romeus de Lassero, sive Ortiz Cassero.
Ferdinandus de Luna.
Blasius de Exea.
Matthaeus de Rigloso.
Gilius de Orazuri.
Guillelmus de Entera.
Garri Sanchius de Sanchez.
Martinus Lupus de Luna.
Ferrerius de Nica.
Gonzalus Perez de Salanova.
Lupus Alvarus de Expeio.
Gonzalus Garzias de Desa, sive de Dera.
Petrus Martinez Arbea.
Stephanus Gilsannus.
Tristanus de Torresilla.
Gonzalus Ibannes de Moros.
Petrus Iordanus de Urrea.
Passisius, seu Pasizzus Ugo de Entera.
Thomas Perez de Foces, seu Ioces.
Martinus Gonzalus de la Casia, seu Caria.
Ioannes Ximenez de Inanzo, seu de Iramo.
Franciscus Feriolo.

Sunt ... 54.

Ex Regno Valentiae.

Franciscus Carros totius classis admiratus.
Berengarius Carros filius Francisci.
Franciscus Carros alius filius eiusdem.
Carolus Carros alius filius eiusdem.
Nicolaus Carros.
Ioannes Lupus de Buillo, sive de Boil.
Bernardus Villa-Ragut, seu Nagut.
Rubeus Sanchez de Aybaro.
Philippus de Roillo.
Pontius Villa-Ragut, seu Nagut.
Alphonsus Martinez de Morca.
Bernardus Boiados, seu Boxados.
Gonzalus Ruiz de Riolis, seu Rioles.
Gonzalus, sive Iacobus Serra.
Guillelmus Dalmasius.
Franciscus Desplugu, seu Desplugues.
Sanctius Sanchez de Reynoso.
Iacobus Quintaval, seu Quintanal.
Bartolomaeus Mastoses, seu Mascoses.
Bertrandus de Masvedillas.
Cominus Copones, seu Capones.
Garzias Loris.
Ioannes Xamacures, seu Xamancuri.
Arnaldus de Reviceo, seu potius de Ruiseco.
Iacobus Escriva.
Berengarius Dalmasius.
Bernardus Dalmasius.
Raymundus Boillus, seu Boil.
Raymundus Villanova.
Ioannes Lanzulus, sive Lanconus.
Petrus de Cortiio, sive de Ortiio.

Raymundus Fabrica.
Gonzalus Capitta de Alfazo, seu de Alfaro.
Raymundus Montaver, seu Montaner.
Franciscus de Monte Boverio.
Dalmacius Firuer.
Galzerandus de Castro-Vetere.
Berengarius Capones, seu Copones.
Guillelmus de Cerveria.
Berengarius de Mascarata.
Armengolus de Precisella, seu Pavisella.
Iofredus Guerraus.
Guillelmus Moliner.
Raymundus Molina.
Guillelmus Mamuntagudor.
Philippus Salvea, sive Saluca.
Iacobus Serra, alius a Gonzalo, seu Iacobo Serra praefato.
Petrus de Monte-Pavone, seu Montpavonus.
Ignigus de Fluvia.
Berengarius de Ottina.
Bernardus Cespedes, seu cespuides, seu Cerpusedes.
Raymundus Penelosus, sive Pecialosus.
Guillelmus Boiados, seu Boxados.
Guillelmus Montalvus.
Petrus de Castro-Vetere.
Berengarius Zorba.
Dalmatius Rocadelles.
Petrus Guariana.
Simeon de la Mariale.
Guillelmus Bernardus Rialp.
Bernardus Anglesola.
Rogerius de Sancto Vincentio.
Gerardus de Cariana.
Berengarius de Puchuentes.
Galzerandus de Puchuentes.

Sunt ... 65.

Ex Principatu Cathaloniae.

Dalmacius vicecomes de Rocaberti.
Gueraus de Rocaberti.
Guillelmus de Anglesola.
Berengarius Arnaldus de Anglesola.
Ancoresus, sive Ancorosus Ribella.
Bernardus, sive Beluardus Castelletus
Guillelmus Cervellonus.
Guillelminus Cervellonus.
Berengarius Arnaldus Cervellonus.
Raymundus Berengarius Cervellonus.
Petrus de Geralt, sive Gueralt, sive Queralt.
Guillelmus de Geralt, sive Gheralt, sive Queralt.
Raymundus Ribella.
Dalmacius de Castro-Novo, seu de Castrone.
Raymundus de Cardona, sive Cardena.
Bernardinus de Cabrera.
Raymundus Alemanus.
Gibertus Centellas.
Ugo Sanctae Pacis, sive de Sancta Pace.
Galzerandus Sanctae Pacis, sive de Sancta Pace.
Ferrerius de Abella.
Thomas Cassostas, sive Cacosta.
Iacobus de Piramola.
Guillelmus de Clariana.
Arnaldus Torrellas.
Petrus Zoris.
Petrus Hosabrius, seu Stossabucis.
Petrus Montis-Pavonis, sive Montpavon.
Guillelmus Fas.
Arnaldus Maurelang.
Petrus Ballesterius.

Guilbertus Crecillas, seu Cruillas.
Raymundus Bernardus Rocaria.
Raymundus Cort.
Petrus Fox.

Sunt ... 35.

Alii etiam plures nobiles viri in exercitu Alphonsi erant, quos referunt Zurita, Montanerius, Carbonellus, et alii.

Eodem die, Ugo iudex Arboreensis, cum multitudine equitum, peditumque Sardorum, et mille plaustris, omni commeatuum genere onustis, in portum Sulcitanum perrexit, et ibi, cum multis insulae primoribus, Iacobum Sardiniae regem, et Alphonsum eius successorem agnovit, eique fidem et obedientiam iureiurando promisit. Deinde Alphonsus consilium Ugonis sequutus, contra Villae-Ecclesianos Arboreensibus vicinos, nimisque infensos, arma movere intendens, prius Artaldum de Lune loci exploratorem cum tercentis equitibus praemisit; postea vero, VII kal. iulii, e portu cum omni exercitu discessit, urbemque Villae-Ecclesiarum ingenti obsidione premere caepit. Duces namque Sardorum, quos a iudice Arboreensi habuit, orientem versus collocavit; Ioannem Ximenez de Urrea, cum Guillelmo Anglesola ante portam Montis-Barlay; Petrum Queral et Beltramum Castelletum in valle, quae portam Sancti Antonii respicit; Raymundum etiam Peralta, ad occasum; et Artaldum de Luna ad frontem turris Pisanae, cum optimis copiis disposuit; ipse vero iuxta ecclesiam sanctae Mariae Vallis-Viridis castramentatus est.

Deinde, III kal. iulii, urbem totis viribus, omnique ex parte, caepit expugnare; sed a Villae-Ecclesianis, Pisanisque militibus viriliter defensa fuit, multis Aragonensium caesis, ceterisque a moenibus repulsis. Aragonenses postea, XIII kal. augusti, urbem de novo invaserunt, et positis ubique scalis, muros ascendere tentarunt: adeo tamen ab oppidanis fortiter obsistentibus fuere repulsi, ut una, atque altera scala comminuta, qui supra stabant, caesi fuerint, et in terram proiecti. Tanta itaque strages fuit, ut nulla amplius urbem penetrandi spe, Alphonsus, obsidione potius quam vi, eam capere decreverit, ut Zurita, Montanerius, Carbonellus, et alii referunt.

Huius obsidionis tempore, Sassarenses, et ceteri omnes Sardi populi (exceptis castris Caralis, Aquae-Fridae, Ogugliastri, Chirrae, Terrae-Novae, Fabae, Posatae, Ioyosae-Guardae, Villae-Ecclesiarum, Pretesae, aliisque paucis) Alphonsi imperio parebant.

Ugo insuper Arboreensis iudex, qui, ut inquit Villanus, tertiam fere partem Sardiniae sub se habebat, iudicatum, cum omni sua antiqua ditione, in feudum, sub annuo censu trium millium ducatorum, in festo sanctorum apostolorum Petri et Pauli, regi solvendo, amplissimis tabulis obtinuit, atque obedientiam iureiurando praestitit, ut diximus. Marchiones etiam Malaspinae et Barnabas, cum aliis nobilibus gentis Auriae, qui in Sardinia dominatum habebant, ac denique Matthaeus Casu, Comita de Via, Marabotinus Marabotus, et Comita Pala Sassarensium legati iuramentum fidelitatis Alphonso, in castris, praestitere; et ab eo multis gratiis, multisque privilegiis donati fuere, ut ex Zurita, Villano, Petro Aragoniae rege, aliisque monumentis in archivio Sassaris reconditis constat.

Praeterea, eodem tempore, curam et defensionem castri Bosae Petro Ortiz, castri Gociani Guillelmo de Conserucho, seu de Sancerecho Alphonsus demandavit. Deinde Guillelmum Moliner Sassaris gubernatorem, invitis Genuensibus, creavit, et Franciscum Carros admiratum classis, ac Raymundum Peralta, Bernardinum Cabrera, multosque alios nobiles, optima viginti triremium classe in portum Ogugliastri, orientem versus, in Sardinia, situm misit, qui eius castrum expugnaverunt; ac postea, septentrionem versus, navigantes, Terrae-Novae castrum adorti, turrim unam ceperunt non potuerunt tamen expugnare oppidum, quod Sardorum, ac Pisanorum praesidiis erat satis munitum.

Gerardus insuper, et Dalmacius de Rocaberti, ea tempestate, cum parvo exercitu, in oppido Quarti commorantes cum Guillelmo Cervellono, et Gullielmino Cervellono eius filio, qui iussu Alphonsi, novas militum copias adduxerant, versus Caralim profecti, in ecclesia sancti Pancratii, prope urbem, castramentati sunt; indeque Caralitanum agrum coeperunt vastare, urbemque vexare incursionibus.

Interea Franciscus Carros, qui portum Pisanum petiturus, ex Terra-Nova in Corsicam petere debebat, praematuram hyemem videns, in

sinum Caralitanum cum omni exercitu regreditur, et in loco Bonaeris hybernam collocat stationem, Caralis urbem obsessam, adflictamque tenens.

Ceterum Aragonensium exercitus, ea aestate, vario tristatus est morbo, multorumque interitu fuit diminutus. Alphonsus etiam, atque Theresia eius uxor in febriculam, IX kal. octobris incidere: sed non diu, nec satis moleste aegrotarunt; ancillas tamen fere omnes amisit Theresia, earumque loco alias sardas de novo sibi adsumpsit.

Praeterea, eodem tempore, discordiae ortae sunt inter iudicem Arboreensem et Barnabam Auriae, qui comitatum Gociani, et castrum Montis-Acuti, eius patri a rege concessa, sui iuris esse contendebat. Franciscus etiam Carros, cum vice-admirato Maioricani regis, magnas habebat simultates, militesque plures in exercitu mutuis odiis contendebant.

Anno eodem, de mense octobris, Pisani, triginta triremium classe, in sinum Caralitanum, ut obsessis subsidio essent, penetrarunt. Cumque ab Aragonensibus, totidem triremibus ad bellum satis armatis provocarentur, metu perterriti fugantur, reque infecta, Pisas, magno cum dedecore, redierunt; quod Zurita, Villanus, aliique scriptores tradiderunt.

Deinde, XI kal. ianuarii, alias viginti quinque triremes in Sardiniam Pisani miserunt, quae, captis ad portum Canelles, atque incensis Aragonensium navibus, in oppidum Terrae-Novae cursum fecerunt, ubi trecentos equites romanos, et ducentos sagittarios milites exposuerunt, qui cum multis Sardis castrum Gociani petentes, illud expugnare conati sunt. Sed opera Raymundi Semanat repulsi fuere, ut tradunt rex Petrus Aragoniae, Zurita et alii.

Anno deinde 1324, circa finem mensis ianuarii, Villae-Ecclesiani, qui nimia rerum penuria, et fame premebantur, omnes pueros, senes, et mulieres bello inutiles, ut obsidionem protraherent, et subsidium expectare possent, ex urbe eiecerunt. Illis tamen in urbem statim redire coactis, opibus et viribus fracti obsessi urbem ipsam Alphonso tradere promiserunt, si VII idus februarii Pisanorum classis suppetias non adferret, quo adveniente tempore, omni destituti subsidio, belloque ac inedia omnino fessi urbem tradidere Alphonso, octavo fere

mense, ex quo obsidionem sustinuerant, et in castrum Caralis se receperunt, ut Petrus Aragoniae rex, Villanus et Zurita testantur.

In ea obsidione, ad duodecim Pisanorum, et Aragonensium millia periere, et inter eos Artaldus de Luna, ab Ugone iudice Arboreensi, ut aliqui volunt, ob illatam iniuriam, neeatus, atque insuper eius filius Artaldus, Gonzalus sive Gombalus Rocuentius, seu Reneventus, Dalmatius de Castro-Novo, Gerardus Rocaberti, Gilbertus Centelles, Petrus Queralt, Raymundus, et Berengarius Cervelloni, Raymundus Alemanus, Galzerandus Sanctae Paeis, et Raymundus Cardena, seu Cardona insigniores viri, ut recens laudati auctores referunt.

Alphonsus interea, ubi ea potitus est urbe, de expugnando castro Caralis confestim cogitavit. Itaque XVII kal. martii, relicta Villae-Ecclesiarum custodia Theresiae uxori, cum ducentorum equitum selectorum praesidio, in oppidum Siliquae duodecim mille passuum ab urbe Caralis distantem proficiscitur; ibique collectis undique militibus exercitum reparat, ac instruit.

Eo tempore, Pisana quinquaginta navium, et triremium classis, quae duce Manfredo filio Raineri, seu Guidonis comitis de Donarico, subsidio Villae-Ecclesiarum, VIII kal. februarii, solverat, et adversa tempestate, prope Iluam (nunc Elba) insulam, adorta in portum Longonis fuerat acta, ad locum Caput-Terrae Caralitani sinus pervenit, VI kal. martii, ibique nuncium deditionis Villae-Ecclesiarum accepit. Quare, adiunctis sibi ex Pisanis praesidiis ducentis equitibus, subsidium Caralitanis ferre decrevit.

Ubi autem Alphonsus id rescivit ex literis Arboreensis iudicis, exercitum omnem, in loco Bonaeris prope Caralim duxit, et viginti triremibus, multiplici milite, et remigibus satis instructis, ad pugnam, contra Pisanam classem processit. Obviam postea factae ambae classes in ordine pugnae constiterunt; congredi autem non sunt ausae. Manfredus deinde locum sanctae Mariae Magdalenae petens, equites et pedites omnes, qui partim Germani, partim Itali erant, in terra exposuit, et Decimi oppidum versus, Caralim petiit. Alphonsus vero ad exercitum reversus, triremes omnes, et castra Francisco Carros commisit, et copias ipse contra Manfredum duxit.

Die autem . . . martii, quae feria IV cinerum erat, acies disposuit

Alphonsus, non procul a loco Lutosae terrae. Earum primam Petro de Luna, et Guillelmo de Anglesola commisit, alteram sibi retinuit. Manfredus similiter ad bellum consurgens copias etiam distinxit in acies, quarum primam Henrico Thusco Magni Castruccii Castracani filio tradidit; qui milites plures ad occupandam terram Lutosam dimittens, primus concitavit bellum. Sed occurrentibus ex adverso Aragonensibus, qui cum locum defendere nitebantur, paribus certarunt animis, incertaque victoria initio dimicarunt. Aragonensium deinde agmen, multis deperditis signis inclinare, et pedem referre videbatur. Alphonsus etiam, qui inimicos propellere, et regium vexillum iam amissum, e media Pisanorum acie recuperare nititur, ex equo in terram cadit, in loco ubi ecclesia sancti Georgii postea fuit condita, eiusque lapsu, Aragonenses pariter ceciderunt animis. Quare Ioannes Ximenez de Urrea, Bernardus Boxados, Garzias Biscar, Rubeus Sanchez de Aivor, sive Arvar, nobilesque plures strenui milites, subsidio currentes, Alphonsum in album Bernardi Boxados equum conscendere fecerunt.

Alphonsus deinde fortiter pugnans suos hortatur undique, ac firmat; vexillum regium adquirit, ac demum, occiso Enrico Tusco, Manfredoque vulnerato, alios in fugam vertit. Germanorum complures milites stagnum ingressi, ut erant armis impediti, aquis absorti sunt; et partim occisis, partim captis, ceteri ad vicinas specus et montes, vel castrum Caralis confugerunt. Ita referunt Petrus rex Aragoniae, Villanus, et Zurita; quorum ultimus tradit Alemanum de Luna, Fontanerium de Viniech, seu Viniche, et Gonzalum Cacorbellam, seu Carcobella, ex primoribus Aragonensium, in hoc praelio interiisse.

Victis itaque terrestri bello Pisanis, Franciscus Carros, qui triremes in Caralitano portu satis instructas habebat, in Pisanorum propinquam classem irruit; illaque in fugam versa, nonnulla parva navigia, commeatibus, bellicisque apparatibus onusta, cepit, et in portum Caralis reduxit.

Die sequenti, Alphonsus urbem Caralis terra marique obsidere, et in finitimo loco Bonacris, ubi castra posuerat, oppidum et castrum condere coepit. Deinde ut Caralitanos omni commeatu, quod ex Norae regione habere poterant, militumque subsidio prohiberet, pontem

proximi stagni interscindere, atque eiusdem stagni ostium caeno, et arena clausum aperire mandavit. Praeterea decem triremes, versus sanctae Mariae Magdalenae ecclesiam, non procul ab ostio stagni collocavit, et equites, peditesque plures, iuxta illud disposuit, omnesque aditus ad castrum Caralis Pisanis intercludere curavit.

Ea tempestate, Pisana Respublica viribus et animis, tot rebus adversis, fracta, de pace cum rege Aragoniae sic egit: ut videlicet sibi castrum Caralis, cum oppidis Stampacis, Villae-Novae, sancti Vidriani et Pirri, eorumque salinis, portu et terris, in feudum, sub annuo duarum millium argenti marcarum censu, relictis omnibus Sardiniae locis concederetur. Cumque id obtinere non potuisset, exercitum, coacto undique milite ex Italia, Francia et Provincia, duce Ugolino de Barchis, sive de Baschis, in Sardiniam mittere decrevit. Quare Anseminelis, sive Arseminelis dominus Castruccius civitatis Lucae, et Pisanorum osor, misso in Sardiniam Bonedo Mulacio, de ea re, deque statu et consilio Pisanorum, mutuis odiis et dissidiis, satis adflicto, Alphonsum certiorem reddit. Iacobus etiam rex Aragoniae, IX kal. aprilis, classem octodecim triremium et aliorum navigiorum, cum equitum peditumque selectis copiis, in Sardiniam vela dare iussit; atque Philippus, Salutiarum marchionis frater, vir quidem auctoritate et consilio in rebus bellicis insignis, ex Sicilia ad Alphonsum venit: quae omnia Caralitanos nimium trepidare fecerunt.

Alphonsus, post haec, IV kal. maii, centum quinquaginta milites strenuos, e castris eductos, in Montem-Regalem, insigne iudicatus Arboreensis castrum, simul cum Theresia uxore misit. Quod ubi Caralitani resciverunt octingentos milites, contra Alphonsum eduxere, bellumque, maxima cum suorum strage, instaurarunt. Namque Aragonenses fortiter pugnantes, ad tercentos Pisanorum, partim occiderunt, partim ceperunt; reliqui fuga elapsi in castrum Caralis se iterum receperunt. Obiere in hoc praelio, teste Zurita, Bernardus Centelles et Guillelmus Montagut, nobiles Alphonsi equites.

Ignis deinde a Pisanis postridie iniectus Aragonensium arietes, ceterasque omnes bellicas machinas incendit, ut referunt Zurita, et Villanus.

Hac tempestate, Iacobus Villanus de Gaetanis oppidum Caput-Terrae,

in regione Caralis; Guillelmus Colomariu oppidum Gereti; Marabotinus Maraboti oppidum Octavi et Aristolae; ac Margarita Rapallina oppidum Querqui, in regione Sassaris, feudi nomine, ab Alphonso habuere.

Ubi postea insignis octodecim triremium classis, cum selectis copiis, a Iacobo rege, ut diximus, missa in Caralitanum portum adventavit, Pisanorum classis, quae circa portum Caralis stabat, metu perterrita, et rebus suis diffidens, salutem fuga quaesivit, Pisasque rediit. Hac re consternati animis Caralitani, magnoque timore fracti, longaque adeo obsidione, ac inedia debilitati, de se, deque omni Pisanorum subsidio desperarunt penitus.

Pisani interea, qui ducentis millibus florenorum in hoc bello erogatis, aerarium iam praexaustum habebant, XIII kal. iulii, legatis cum auctoritate, et Barnaba Auria deprecatore, ad Alphonsum missis, foedus his conditionibus cum eo inierunt: nempe quod Pisanorum Respublica castrum Caralis, cum illius suburbiis Llapola, Stampace, et Villanova, cum portu insuper et stagno, iure feudi, retineret; pro quibus annuum duarum millium librarum tributum Iacobo regi penderet. Atque insuper quod Rainerius et Bonifacius de Donarico castrum Ioiosae-Guardae regionis Segerri, atque Villam-Massargiam, Connesam et cetera oppida, quae antea possidebant, sub annuo mille florenorum censu, eodem modo, haberent. Reliquae vero urbes, oppida et castella omnia, cum salinis et omni iure Sardiniae et Corsicae, Iacobo regi cederent.

Itaque, hac composita pace, Bene de Calciolis, Grassulanis, Ioannes Chiminius et Petrus Friderici, pro Pisanis, fidei iusiurandum Alphonso praestitere et castra Aquae-Fridae, Terrae-Novae, Chirrae, Fabae, Posatae et Pretesae, aliaque oppida, quae in insula Pisani possidebant, tradidere; atque Alphonsus insulam adeptam, firmissimis praesidiis, classibus et magistratibus ornavit, amplissimisque praemiis benemeritos honestavit.

Nam Berengario Carros, eiusque uxori Theresiae Gombaldi, oppida Septimi, Sinnai, Gerrei, Siuni, Eltiae, Cerari, Sexti, Palmae, Genuris, Ceparae, Villae-Novae, Sancti Basilii, castrum Bonvicini, et

podium Sancti Michaëlis, ut illius castrum reficeret, turribusque, ac moenibus, et fossis circummuniret, liberaliter tradidit.

Petro de Montepavone donavit oppida Sennorbii, Sinierii, et Sancti Petri curatoriae Trecentae.

Arnaldo de Montis Eris, sive de Montessorio dedit oppida Gippi, Decimi-Putei, et Baraxi de Cipolo, et Magori.

Bernardo denique de Boxados oppida Nurcci et Asolis concessit.

Sassarenses autem multis privilegiis, ob res, in utraque obsidione, ab eis bene gestas, magnifice donavit; atque oppida Geriti, Octavi, Eristolae et Querqui, a Guillelmo Colomerio, Marabotino Maraboti, et Margarita Rapallino male impetrata, Sassarensium Reipublicae restitui iussit; multaque alia loca, etiam in Corsica, benemeritis concessit.

Ceterum Castruccius dominus Lucae Alphonsum, ad bellum, in Corsica, contra rebelles, transferendum sedulo hortatur; auxilium in ea insula pollicitus, et castella; intereaque Barnabas Auria Corsorum deditionem studiose cum amicis procuravit, sperans inde, in iure Gociani et Montis-Acuti, iudici Arborcensi ab Alphonso, et Iacobo rege Aragoniae praeferri debere. Sed eorum iudicium Philippo Salutiarum rex commisit.

Eodem anno, nempe 1324, Alphonsus, xv kal. augusti, collecto in loco ecclesiae sancti Macarii exercitu, navem conscendit, et laetus cum reliqua classe ex Sardinia discessit; atque Barcinonam victor, iv nonas augusti, adpulit; ubi a rege, et effuso populo, summa cum laetitia, fuit exceptus, quamvis, eo bello, duodecim millia Cathalanorum et Aragonensium interierint.

Deinde kal. octobris Petrus, Alphonsi frater, a Iacobo patre Avenionem missus, de rebus in Sardinia, contra Pisanos, prospere gestis, deque summa impensa, labore et clade suorum, Ioannem Papam XXII certiorem reddidit, et decimam ecclesiasticorum proventuum, ad biennium, ac remissionem medietatis census, ad decennium, obtinuit, ut Zurita, Villanus, et Montanerius referunt.

Anno sequenti, nempe 1325, Pisani urbem Caralis munire festinant, et bellum contra Aragonenses praeparant, conquerentes pacis foedera ab ipsis Aragonensibus fuisse violata, quod Pisanos mercatores,

in urbe Villae-Ecclesiarum, omnibus bonis, quibusdam caesis, expoliaverint, et contra fidem obstrictam, iniuriis oppresserint Bonifacium et Rainerium de Donarico, quodque insuper Bernardus Cespusades, duodecim triremium classe, tercentos equites in Sardiniam traduxerit, quod duas Pisanorum naves Aragonenses ceperint, et Pisanos omnes trucidaverint, qui Caralim commeatus deferebant, multisque aliis modis, contra iura foederis venerint.

Cum Pisanis desciverunt etiam ab Aragonensibus Cassianus, Galeotus, Goffredus, et Brancha-Leo filii Barnabae Auriae, nec non Franciscus, et Vinciguerra, aliique plures eiusdem familiae, et Genuenses, qui dominium Sassaris adfectarunt; quique ministris regis e civitate Sassaris expulsis, et Raymundo Semanat eiusdem urbis gubernatore trucidato, populum ad defectionem impellebant.

Praeterea marchiones Malaspinae, ac Fridericus, Azo et Ioannes nepotes Christiani Spinulae, et marchiones Massae Pisanis adhaeserunt. Qua re motus Iacobus rex, captis in primis Brancha-Leone, Vinciguerra, Martino, et Francisco Auria, illisque in carcerem detrusis, castrum Caralis, terra, marique obsidet, et Pisanos atque Genuenses crudeli, et exitioso bello prosequitur.

Interea, eodem anno, in festo sanctorum apostolorum Petri et Pauli, Bernardus Boxados, a Iacobo rege missus, mille argenti marcas Ioanni Papae XXII, pro medietate census regni Sardiniae, solemniter primus exsolvit, ut refert Zurita et Cyprianus Manenti.

Insuper, eodem anno, cum sumptus ad bellum sardum necessarii non suppeditarent, Iacobus rex abstulit omnes pecunias, a collectoribus iurium camerae apostolicae collectas; et missis ad Ioannem Pontificem legatis, illas restituere, oppignoratis castellis, est pollicitus, ut ex Villano et Zurita patet.

Anno eodem, viii kal. ianuarii, Pisani et Ligures foedere sociati, triremium triginta trium, et aliorum navigiorum classem, subsidio Caralitanorum, in Sardiniam, duce Gaspare Auria, miserunt. Illi tamen advenienti, iv kal. ianuarii, Franciscus Carros, cum triginta triremium, et multarum navium classe, obviam ad pugnam occurrit, et septem primas foederatorum triremes viriliter adgressus profligavit,

ac cepit, reliquis omnibus dissitis, et in fugam versis, ut referunt Villanus et Zurita.

Eodem tempore Raymundus Peralta dux belli a Iacobo rege creatus, equitum, peditumque copias duabus navibus, in Sardiniam traduxit, et censum trium millium florenorum ab Ugone Arboreensi iudice exegit, quibus stipendia militibus in Sardinia exsolvit, et castra Bonaeris, Villae-Ecclesiarum, et Bonvicini munire fecit.

Deinde xix kal. februarii, idem Peralta, cum Francisco Carros totius classis admirato, terra marique adgreditur Llapolam et Stampacem Caralitana suburbia, et cum repugnantibus Caralitanis, et pro patria dimicantibus, fortiter apud Stampacem decertat, illa demum suburbia expugnat, et Stampacem praesertim, multorum occisione foedat. Inde postea Bonaerem reversus, simultates cum Francisco Carros exercet, prius obscuras, deinde apertas, donec tandem ambo, armis captis, multorum Aragonensium strage pugnarunt. Quare Iacobus rex eos magistratu abdicavit, Philippo Boil totius regni prorege, et Bernardo Boxados totius classis admirato creatis.

Pisani interea, tot cladibus acceptis, cum amplius subvenire obsessis non possent, de pace cum Iacobo rege agere coeperunt, missis ad eum legatis, et Ioannis Papae XXII nuntiis, quibus viii kal. maii, pax et amicitia his legibus fuit composita; quod nempe, captivis hinc inde liberatis, pecuniisque ex conditione primi foederis Iacobo regi debitis, ab ipso condonatis, Pisani in Sardinia regiones Trecentae et Gisippae, seu Ippis, absque ullo praesidio, et arce iure feudi, haberent. Comites etiam de Donarico omnia oppida retinerent, quae antea in feudum acceperant, exceptis Villa-Massargia, Connesa et castro Ioiosae-Guardae. Castrum vero Caralis et cetera omnia oppida et regiones Insulae cum omnibus castris et praesidiis libere cederent Aragoniae regi.

Hac pace iurata, v idus iunii, Bartholomaeus Musso legatus, et Ioannes Granci, atque Franciscus Grasei duces Pisanorum, cum omnibus obsessis ex urbe Caralis, porta Leonina excesserunt; et Philippus Boil Sardiniae gubernator, Gonzalus Ximenez de Arenoso, et Galzerandus Ribera regii legati, ceterique Aragonenses Caralim, porta sancti Pancratii sunt ingressi, ac reliquum Sardiniae dominatum,

eodem mense, sunt adepti, ut ex Iustiniano, Villano, Zurita, rege Petro, multisque aliis monumentis constat.

Vix pax isthaec inita fuit, ac per Sardiniam divulgata, quum confestim Sassarenses et marchiones Malaspinae Fridericus, Ioannes, et Azzo in Cathaloniam cum Bernardo Boxados profecti, sponte in gratiam et obedientiam Iacobi regis rediere. Atque ita Raymundus a Montepavone, cum Petro de Luna et optimo praesidio, urbi Sassaris praeficitur; et castrum Osulis Guerao Alos in custodiam traditur, atque datur in feudum eisdem marchionibus Malaspinis, cum omnibus aliis locis, quae ipsi in Sardinia possidebant.

Conceditur et castrum Caralis, oppidaque Sanctae Igiae, seu Gillae, Sancti Vidriani, Gadalis, Palmae, Selargii, Quartuccii, Quarti, et Cepolae, cum Capite Sancti Eliae: et indicitur domus, habitationesque fieri tantum a castro Bonaeris usque ad castrum Caralis, montem Vulpinum versus, ubi construenda erat turris *Montis-Fortis* nuncupanda.

Praeterea Cassianus et Galeotus Auria, hoc tempore successerunt Goffredo, et Branchae-Leoni, eorum fratribus defunctis, et fidelitatis iusiurandum Iacobo regi praestitere, ceteris eiusdem familiae Auriae in regis gratiam restitutis.

Comites etiam de Donarico Ubertus, et Ugolinus, Bonifacii frater, Barcinonam profecti, et fideles se regi praebentes, oppida et loca, ab Alphonso Michaëli Marcheto tradita, multis deprecationibus, veluti sibi debita, repetunt. Atque marchiones Massae, cum Populoniae Episcopo eiusdem familiae, qui in Sardinia dominatum habebant, defectionis crimine condemnati a Guidone Archiepiscopo Arboreensis, et Bernardo Boxados, qui ex Hispania Sardiniam repetentes, id in mandatis habuere, regi subiiciuntur.

Rebus sic in Sardinia compositis, Iacobus rex moritur Barcinonae, IV nonas novembris, anno 1327, anno nempe trigesimo ex quo Sardiniae regnum habere coepit, et in ecclesia sanctae Cruci dicata sepultus fuit. Hic Alphonsum filium heredem instituit, Iacobo primogenito abdicato, qui contra Sardos a patre missus, et expeditionem illam, et simul regnorum successionem recusavit, ut Zurita, Lucius Marineus et Tarafa referunt.

His Iacobi regis temporibus, insulam Sardiniae administrarunt sequentes:

PROREGES.

Anno

1324. Philippus Salutiarum primus Sardiniae et Corsicae prorex, qui obiit eodem anno.

1324. Berengarius Carros Sardiniae et Corsicae prorex.

1326. Franciscus Carros Sardiniae et Corsicae prorex.

1326. Philippus Boil creatur, abdicato Francisco Carros, Sardiniae et Corsicae prorex.

1326. Bernardus Boxados creatus, II idus augusti, Sardiniae et Corsicae prorex.

GUBERNATORES SASSARIS.

1323. Guillelmus Moliner primus Sassaris gubernator, v nonas iunii creatus.

1324. Raymundus Semanat, abdicato Guillelmo, fuit Sassaris gubernator, ibique interfectus, ut diximus.

1324. Raymundus a Montepavone Sassaris gubernator.

ANTISTITES.

1306. Theodoricus Bellit Archiepiscopus Turritanus.

1302. Frater Leonardus Aragal Archiepiscopus Arboreensis.

Hic, congregato provinciali concilio, septem edidit constitutiones, in archivio ecclesiae Ussellensis reconditas.

1309 Frater Oddo Cubellus Archiepiscopus Arboreensis.

Hic etiam, synodo provinciali congregata, viginti duas constitutiones edidit, quae in archivio ecclesiae Ussellensis reconditae sunt.

1328. Frater Guido Captunnus, seu Capturnus Archiepiscopus Arboreensis.

1295. Raymundus Caseus, seu Cascus Episcopus Plovacensis.

Anno
1303. Bernardus Carboni Episcopus Bisarchensis.
1308. Iacobus Saniust Episcopus Ampuriensis.
1309. Robertus Vaca Episcopus Terralbensis.

ALPHONSUS REX SARDINIÆ.

Alphonsus ex Iacobo Aragonum rege, et Blancha regis Neapolis Caroli filia procreatus, defuncto patre, in regno Aragoniae, Sardiniae, et Corsicae, ex testamento succedens solemniter coronatus fuit Caesareae Augustae, III nonas aprilis, anni 1328, intervenientibus Ugone Archiepiscopo Arboreensi, et Petro Ugonis II arboreae iudicis filio, quos Alphonsus praecipuo in honore habuit; et kalendis maii, amplissimis confirmationis tabulis Ugonem ipsum iudicem probavit, atque illi subesse civitates Oristani, Terralbae, Sanctae Iustae, Ales, castrumque et urbem Bosae et castra Gociani, Montis-Regalis, Marmillae, Montis-Verri et Montis-Acuti declaravit; ut ex monumentis regii archivii Caralitani, et ex Zurita et Tarafa constat.

Deinde iusiurandum fidelitatis Ioanni Papae XXII, pro regno Sardiniae et Corsicae persolvit, ut inquit Mainoldi; ipsumque est hortatus Pontificem ut Pisanos et Aurienses, qui Nicolai antipapae et Ludovici Bavari schisma in Sardinia disseminabant, ecclesiasticis censuris coërceret, ut refert Zurita.

Anno tamen sequenti, nempe 1329, Galeotus Auria Barnabae filius regem adivit, et nomine suo, Cassianique fratris et nepotum suorum Therami filii Gofredi, ac Barnabae et Nicolai filiorum Branchae-Leonis, iusiurandum fidelitatis praestitit, ac de iure Gociani egit et Montis-Acuti. Alii insuper nobiles Auriae, nempe Marianus, Fabianus, Damianus et Nicolaus, dominatum quoque in Sardinia habentes, legatis ad regem missis, fideles se iusiurando praebuerunt. Franciscus etiam Auria, Leonardi filius, Barcinonam profectus idem fidelitatis iusiurandum, eorum nomine postea exsolvit.

Ceterum Aytonus Auria, regi deficiens, maritimas Sardiniae oras, duabus triremibus excurrit, et Vinciguerra Auria, cum aliis eiusdem familiae, et cum Catonibus et Palis Sassarensibus, ac marchionibus

Malaspinis, contra Aragonenses, qui in urbe Sassaris erant, regemque ipsum, ac fidem illi obstrictam, res novas instruere coeperunt, et urbem Sassaris Genuensibus tradere cogitarunt.

Fratres etiam ordinis Minorum et Praedicatorum, qui in castro Caralis erant, urbem Pisanis prodere clanculum moliebantur.

Sed Bernardus Boxados, tunc in Sardinia regius admiratus, ubi haec, per nuncios et exploratores novit, fratres Minores et Praedicatores, Sardosque omnes e castro Caralis eiecit, Sassarenses plures cepit, atque Vinciguerram et Aytonum, Catonesque et Palas, atque alios defectionis auctores, quos habere non potuit, proscripsit.

Praeterea Alphonsus rex Berengarium Villaragut, atque Bernardum Guamirum in Sardiniam misit, ut novam Cathalanorum et Aragonensium coloniam urbem Sassaris, eiectis Sardis, facerent, et castrum Pisanum in regione Nurrae collapsum, urbemque Turritanam ruinis iam deformatam reaedificarent, ac marchiones Malaspinas armis peterent, militarentque contra eos, qui Ludovico Bavaro imperatori, et Nicolao antipapae obedientiam, et iusiurandum fidelitatis praestiterant.

Literis etiam Cardinalis Neapolis admonitus rex Alphonsus nonnullos insulae Episcopos, sibi suspectos, relictis vicariis Aragonensibus, in suis dioecesibus, insula excedere iussit; quae tamen omnia multiplicis belli caussa fuere.

Nam Genuenses bellum contra Aragonenses repararunt. Et anno sequenti, nempe 1330, Ayton Auria, novem prius, mox sexdecim triremium classem adeptus, castrum Caralis, totamque Sardiniam fere obsessam tenuit, multis Cathalanorum navigiis interceptis, et regium Cinercae castrum in Corsica expugnare, licet frustra, conatus est. Sassarenses insuper extorres, cum Auriensibus et marchionibus Malaspinis multum incommodum rebus Aragonensium intulerunt; maiora laturi, nisi opera et diligentia Ugonis Arboreensis iudicis et Bernardi Cerpusedes, Gilberti Cruillas, Berengarii Villaragut et Bernardi Gamit, impediti fuissent, et a rege, mutato consilio, Sassarenses omnes, Palis et Catonibus solum exceptis, in patriam reducti. Ita Zurita et antiqua referunt monumenta.

Hoc tempore, Raymundus a Monte-Pavone, iussu regis, condere

coepit castrum Sassaris; et mense decembris, Guillelmus et Umbertus de Alzor, sive Azlor triremes instruere, classemque parare iussi sunt; atque anno sequenti, nempe 1331, de mense augusti, Raymundus Sinisteria, seu Sinisterra, et Guarina eius uxor fuerunt urbe Terrae-Novae donati, ut ex antiquis monumentis, et Zurita constat.

Eodem anno, de mense augusti, Aragonenses, instructa classe triginta duarum triremium et multarum navium, omnem Genuae oram vastarunt, ac diripuerunt, ut refert Villanus. Quare, anno sequenti, nempe 1332, Genuenses contra Aragonenses magnum belli adparatum fecere, optimam inde classem in Sardiniam missuri.

Aurienses etiam, cum Algherensibus et aliis eorum subditis, Sassarim bello appetere studebant. Quod ubi Alphonsus, certo nuncio, rescivit, proceres omnes, qui in Sardiniae regionibus, dominatum, iure feudi habebant, vocavit; et de mense martii, comitiis Valentiae habitis, de rebus Sardiniae egit, in quibus comitiis infrascripti interfuerunt, nempe:

Franciscus Carros.
Berengarius Carros.
Iacobus Carros.
Raymundus Cardona.
Iacobus Aragona, filius nothus Iacobi regis.
Guillelmus de Entena.
Iofredus Gilbertus de Cruillas.
Urracca de Entena.
Bernardus Boxados.
Sanerius, sive Xaverius Huerta, sive Duerta de Arenoso.
Bernardus Cespuiades, sive Cerpusades.
Berengarius Cruillas.
Petrus Montpavonus, seu de Monte-Pavone.
Garzias Loris.
Petricellus Boil.
Gonzalus Rebella.
Bonanatus de Petra.
Periconus de Libia.

Michaël Marchetus.
Iacobus Bourges, seu Boverges.
Guillelmus Abatia, seu de Albazia.
Thomas Costa.
Petrus a Sancto Clemente.
Guillelmus Montigui.
Arnaldus Cassianus.
Petrus Subiratus.
Gonarius Asenerus.
Raymundus Montpavonus.
Dalmatius Avenionus.
Gerardus Mauleonus.
Heredes Didaci Zapata.
Rodericus de Luna.
Pontius Villaragut.
Raymundus Sinisterra.
Raymundus Cornel, qui, defuncto Ximeni Petro Cornel eius patri, eodem anno, successit in feudo oppidorum Armungiae, et Ballai regionis curatoriae Gerrei; et in oppidis Serchi, Sisini et Sadali regionis curatoriae Siurgus, ut refert Zurita.

Hi, partim in Sardiniam ire, partim equites, peditesque mittere, et omni ope insulae succurrere decreverunt. Optimo ergo comparato exercitu, Raymundus Cardona Sardiniae et Corsicae prorex quam celerrime in insulam profectus est, et mense octobris Sassarim pervenit, omnesque arces et oppida maritima iudicatum Turritani, Caralitani, et Gallurensis optimis firmavit praesidiis. Deinde triremes omnes ad insulae custodiam disposuit; et mortuo Sanctio Buares de Arbe, iudicatus Gallurensis praefecto, Arnaldus Ladrera suffectus est, ad quem optimas copias, duce Friderico Ferdinando de Verga, praedictus Raymundus Cardona misit, ut ex Zurita et optimis monumentis reconditis in regio Caralis archivio constat.

Quod ubi rescivere Genuenses, Sardiniam adgredi omiserunt, et sexaginta triremium classe, quam Genuae satis instructam habebant, totius Cathaloniae litora, portusque adgressi vastant, atque diripiunt, Baleares etiam insulas depopulantes, atque ingentem praedam Genuam

adsportarunt. Cumque postea terdecim Genuenses triremes in portu Caralitano naves Aragonensium invaderent, gravius accepere damnum quam ipsae intulere; nam Genuenses triremem unam, pluresque milites amiserunt, ut refert Zurita.

Biennio autem postea, anno nempe 1334, mense martio, quo insula Sardiniae parvo tenebatur praesidio, Genuenses simul cum Auriensibus optimum equitum, peditumque exercitum in eorum terris conflatum, ex regione Cocinae in Galluram ducunt, omniaque maritima oppida facile expugnant et capiunt. Advenientibus praeterea e Corsica aliis copiis, castrum Pedres, sive Petresae, seu Pretesae, ingenti obsidione premunt et vincunt, atque omnes in eo repertos ad unum trucidant. Deinde castrum Fabae et castrum Galtellini adgressi sunt, atque castri Chirrae custodes ad defectionem tentarunt, castrum facilime obtenturi, si prorex, re cognita, novo praesidio in fide ipsos non continuisset. Paullo post Castri-Genuenses viri, captis armis, vicinum Sursae oppidum populabundi invadunt, ferroque et igne illud vastant. Decem insuper Genuensium triremes, duce Salagro Nigro, quatuor Cathalanorum naves, quae milites in Sardiniam deferebant, mense augusti expugnarunt, et versus Sardiniam tendentes, maximum Aragonensibus terrorem incussere, qui arces confestim et praesidia repararunt et postularunt auxilium a rege Siciliae, ut Villanus, Iustinianus et Zurita referunt.

Eodem anno, pridie nonas decembris, Ioannes Papa XXII, qui pacem inter Alphonsum regem et Genuenses, ingenti studio, procurabat, moritur, et XIII kal. ianuarii creatus fuit Romanus Pontifex Benedictus X, dictus XII anno 1334; atque Alphonsus Raymundum Berengarium legatum misit, anno sequenti, qui iusiurandum fidelitatis, pro regnis Sardiniae et Corsicae, ei praestitit.

Hoc anno 1335, Alphonsus rex urbem Terrae-Novae Berengario Arnaldo de Angularia, seu de Agullara concessit; et fratres sanctae Mariae de Mercede redemptionis captivorum in Sardiniam misit, atque illis, et Berengario ordinis magistro parochialem ecclesiam oppidi Bonaeris, quam antea bonis multis ditaverat, concessit.

Anno deinde 1336, obiit Alphonsus rex Barchinonae, IX kal. februarii, postquam regnasset annos circiter octo, et sepultus est in

monasterio fratrum Minorum eiusdem civitatis; indeque ad monasterium Illerdense eiusdem ordinis Minorum fuit translatus, ubi nunc iacet; Zurita et Taraffa referentibus.

His temporibus, magna est orta discordia inter proceres Auriensis familiae. Anno enim 1327, Barnabae Auriae, impulsu et auxilio, Azo marchio Malaspina castrum Genuense occupaverat, et adhuc sub suo dominatu tenebat. Quare Cassianus et Galeotus, Barnabae Patrui, qui antea a Iacobo rege illud in feudum obtinuerant, optimo coacto exercitu in Sardiniam hac tempestate venerunt, et Castrum-Genuense adorti, eiusque capto suburbio equitatum ad populandos vicinos, immiserunt, terruerunt omnes, atque parvo tempore, vi et industria, castrum ipsum recuperarunt, et Azonem marchionem Malaspinam ceperunt, quem postea, mandante Bernardo Boxados, dimiserunt liberum.

Barnabas autem, qui castrum illud ad se iure primogeniturae spectare dicebat, castrum repetere, et Patruos bello persequi non destitit; atque Nicolaus, Barnabae frater, castrum Montis-Iavis, in via Sassaritana, invito Sardiniae prorege, condidit, multisque praeliis eos infestavit, quousque pactis induciis, anno 1331, controversiam omnem compromissariis inter se composuere.

Brevis tamen admodum pax isthaec fuit. Cassianus namque, qui postea Castrum-Genuense ingredi fuit prohibitus, contra Galeotum et Barnabam, qui in illud fuerant recepti, novas inimicitias exercuit. Quare Barnabas cum optimo equitum, peditumque exercitu, Anglonis regionem ingreditur, et cum Cassiano illius domino, levissimis decertavit praeliis; quibus finitis, Cassianus Algherium petiit, et Barnabas castrum Auriae cum Galeoto eius patruo adortus, militum corona illud cinxit, quae postea, iussu proregis, paucis diebus soluta fuit, ut idem Zurita refert.

Hac tempestate, Barbaricini Sardiniae populi, ab Aragonensium armis liberi, ob inacessos eorum montes, victitabant, Zurita teste.

Floruere etiam, Alphonsi regno, in Sardinia

Anno

1328. Bernardus Boxados regius admiratus et Sardiniae praeses, usque ad annum 1331.

Anno

1331. Raymundus Cardona prorex, a die viii kal. maii huius anni usque ad annum 1336.

1332. Gondisalvus Archiepiscopus Caralitanus.

1336. Petrus Irp Caralitanus ord. Minorum Archiepiscopus Turritanus.

PETRUS REX SARDINIÆ.

Petrus, cognomento *Ceremoniosus*, Alphonsi regis, et Theresiae ab Exerica filius, in locum defuncti patris sufficitur, et coronatur rex Aragoniae, Sardiniae et Corsicae, dominica in albis, anno 1336, praesentibus Mariano et Ioanne iudicis Arboreae fratribus, et Episcopo Sanctae Iustae, qui inter proceres summo in honore a rege habebantur.

Petro itaque regi fidelitatis iusiurandum, inter ceteros, praestitere Petrus iudex Arboreensis Ugonis II filius, eiusque fratres Marianus dominus regionis Gociani, et Ioannes dominus regionis Montis-Acuti. Respublica etiam Pisana, comites de Donarico, marchiones Malaspinae, ac ex Auriensibus soli Damianus et Cassianus, nam ceteri rebelles, ac regis inimici erant.

Quare, hoc tempore, Raymundus Cardona contra eos arma movens castrum Ardarae in primis obsedit; deinde commisso praelio, victoriam ab ipsis reportavit, et castra Ardarae, ac Caiolae cepit.

Deinde rex Petrus a Benedicto Papa XII, et rege Franciae admonitus, pacem mense iunii cum Genuensibus firmavit, atque ita pacatum regnum aliquot annis habuit, quibus videlicet nobiles Auriae, in quatuor factiones divisi, nempe Galeaccii, Nicolai, Damiani, et Branchae-Leonis, inter se variis praeliis decertando, fuerunt viribus et opibus fracti, ac prope dissipati; ut rex Petrus et Zurita testantur.

Eodem anno de mense octobris, Ioannes Ruiz de Moros legatus a rege missus, Benedicto Papae XII debitum pro regnis Sardiniae et Corsicae tributum persolvit, quia Pontifex, a rege antea rogatus, illud remittere noluit. Et anno sequenti, nempe 1337, septimo idus ianuarii, Bernardus Villaragut, Arnaldus Moria et Albertus Caniaca,

annuente eodem Pontifice pro regnis Sardiniae et Corsicae solitum fidelitatis praestitere.

Anno sequenti, nempe 1338, regio Gociani novo comitatus titulo a rege Petro decorata fuit, Mariano Arboreensis iudicis fratre primo Gociani comite creato, qui cum ioanne eius fratre in Sardiniam rediit.

Rex deinde Petrus, anno 1339, Avenionem Narbonensis Galliae urbem profectus Benedicto Papae XII fidelitatis iuramentum pro regnis Sardiniae et Corsicae solemniter persolvit.

Eodem anno, Ioannes marchio Malaspina, Obizoni filius, facta cum Azone et Friderico fratribus, rerum paternarum divisione, castrum Osulis cum illius suburbiis et regionibus curatoriae Figulinae et Coros in Sardinia obtinuit; et Antonium filium spurium legitimare fecit, licet Ioannes et Moruellus eius nepotes filii Francisci fratris Obizoni ad se spectare contenderent.

Ea etiam tempestate, urbs Terrae-Novae, ob aes alienum, ab eius domino Raymundo Sinisterra venditur et regi traditur.

Episcopus quoque Aleriensis, nomine Ugonis Corongii de Petra-Alerata viri primarii Corsicae, Petrum regem ad bellum contra Corsos, suscipiendum magnopere hortatur, Lupo etiam Cinercae de Ornano idipsum a rege, crebris literis efflagitante, ut videre est apud Zuritam.

Anno autem 1340, fama emanavit Pisanos et Genuenses foedifragos arma cum Luchino vicecomite, Mediolani domino, pro recuperanda Sardinia, comparasse. Nam Luchinus, veluti patruus et successor Actii, filii Beatricis dominae Gallurae, iudicatum illum ad se spectare dicebat. Quare rex Petrus iussit delectos milites adesse in urbe Sassaris, pro tuitione Logudorii et Gallurae.

Anno sequenti, nempe 1341, divulgatum fuit Pisanos expeditionem contra Sardos facere. Quare rex Petrus, huius rei suspicione sollicitus, Franciscum Carros ceterosque proceres regni Sardiniae vectigales presto in Sardinia esse, atque in ea obsequium persolvere iussit.

Praeterea, hoc eodem tempore, Sassarenses regi Petro fideles, qui Brancham-Leonem Auriam, ceterosque eius factionis viros suspectos, ososque habebant, statuto sanxerunt esse capitali poena plectendos, qui cum eis affinitatis rerum commercium haberent, ut in statutis

urbis adhuc legitur. Itaque Aurienses infestam insulam reddidere, et simul cum Algherensibus et Castri-Genuensibus, aliisque permultis regionis Logudorii, qui eorum partes sectabantur, et sub eorum ditione erant, Sassarim urbem regiam incursionibus et populationibus vexarunt.

Mortuo tamen Barnaba Auria frater Branchae-Leonis de dominatu contendens, arma contra suos cepit; et cum Cassiano eiusque filio, ac Fabiano, Damiano, Valeriano ac Emmanuele, qui dimidium regionis Montis-Leonis et alia loca occupaverant, quibusdam praeliis decertavit, Guillelmo Cervellono prorege fautore.

Anno tamen sequenti, nempe 1342, Aurienses a bello supersederunt; et Ioannes marchio Malaspina, qui erat de rege benemeritus, iusiurandum fidelitatis Guillelmo Cervellono proregi praestitit.

Altero anno, nempe 1343, ab humanis decessit Ioannes praelaudatus marchio, Petroque regi castrum Osulis et alia oppida, quae in Sardinia habebat, testamento reliquit. Azzo tamen et Fridericus marchiones Malaspinae, conducto ex Italia exercitu, castrum illud, omnemque Ioannis dominatum occupant, Moruello et Ioanne eorum nepotibus, Francisci Malaspinae filiis, ius in illo habere frustra contendentibus, ut ex Zurita et antiquis monumentis constat.

Anno deinde sequenti, nempe 1344, rex Petrus a Guillelmo Rocavalle, Orlando de Ornano et heredibus Henrici Stambi, et Ugonis Corongii, seu Cortingii, viris primariis Corsis impulsus et magnopere persuasus, Cathalanorum navibus Corsicae insulam excurrere fecit, eamque bello adpetere quamprimum decrevit, licet ob id Genuenses essent pleni stomachi et querelae. Ceterum, altero anno, nempe 1345, Guillelmus Cervellonus prorex foedus cum Genuensibus percussit, quod a rege postea fuit confirmatum; bellum autem cum Auriensibus ducere contendit, quousque Algherium, Castrum-Genuense, et alias Logudorii arces, illis devictis, in suam ditionem redigat, et pacatum iudicatum Logudorii reddat. Cumque ad hos sumptus bellicos pecuniae necessariae non suppeditarent, insulae vectigal, pro viginti octo millium librarum monetae Sardiniae, Petro Olomari, Arnaldo de Bastida, Raymundo de Vallo, Ioanni Boil, Arnaldo de Torrente, et Arnaldo Spaerio, seu Sprenio venditur.

Anno deinde 1346, Genuenses classem quadraginta triremium instruere festinarunt. Quod ubi rex Petrus, litteris Arboreensis iudicis accepit, veritus ne in Sardiniam ea classis, laeso foedere irrueret, vectigales omnes presto in insula esse, triremesque parari iussit. Eodem tempore, iudex Arboreensis cum fratribus suis, bellum Auriensibus se illaturum, militesque ad id omnes et impensarum sumptus obtulit, si illis deiectis et insula pulsis dominatum eorum, feudi nomine, consequi posset; quod proregis arbitrio relinquitur.

Interea portus Congianus litoris Gallurensis, contentione orta super illius iure, inter Ioannem iudicis Arboreae fratrem et Gombalum sive Gonzalum Ribellas, a ministris regiis occupatur.

Anno sequenti, scilicet 1347, Ioannes iudicis Arboreae frater, urbe Terrae-Novae donatur, quia de rege admodum benemeritus.

Matthaeus tamen, Nicolaus, Ioannes et Antonius Auriae cum aliis tribus fratribus, iusto comparato exercitu, urbem Sassaris obsident, maius Genuensium auxilium praestolantes, qui militum copias et satis instructam classem ad eos mittere moliebantur. Quare Guillelmus Cervellonus prorex, imminens periculum veritus, de pace cum Auriensibus agere, frustra tamen, coepit. Nam illi castrum Bonvici, Ardarae, Caiolae, ceteraque oppida maiorum suorum repetentes, Algherium, et Castrum-Genuense, quae rex Petrus sibi volebat, detrectabant dimittere; eorumque loco, Cepolae, et Osulis castra expugnata tradere, aliaque obsequia in insula praestare polliciti sunt. Itaque rex Petrus, pace infecta, optimas equitum peditumque copias, quatuor navibus, mense iunii, aliisque parvis navigiis, subsidio Sassarensium in Sardiniam misit, quarum insigniores viri fuere.

Ughetus Cervellonus.
Berengarius Boil.
Gombalus Ribellas.
Iacobus Talarnus, seu Talar.
Raymundus Timon.
Bernardus Villardida.
Raymundus Garinus.
Raymundus Corbera.

Berengarius Rayadellus.
Dalmatius Aviniog.
Guillelmus de Pucha.
Gerardus Lorina, sive Loriana.
Raymundus Lorina, seu Loriana.
Iacobus Carros.
Alemanus Carros.
Agradaus, seu Agradavus a Moncada.
Franciscus Villarata.

Aurienses autem numeroso equitum, peditumque sex millium hominum exercitu aucti, turrim, sive propugnaculum ligneum Sorranum a quo magnum acceperant incommodum, in primis expugnant, et Gerardo Cervellono, qui a patre vocatus tercentos optimos sagittarios, Sassarensium subsidio ducebat, itinera intercludunt; erat enim Gerardus in Macumelis oppido et Bonorvam processerat, quo Guillelmus eius pater ex urbe Sassaris cum optimis equitum, peditumque copiis venerat, ut periculum, quod in filium intendebatur, propulsaret. Licet tamen, Bonorvae a iudice Arboreensi, regis amico, insidiarum certior factus esset, tamen tercentis expeditis equitibus ab eo adiutus, Sassarim ire perrexit. In loco autem abdito, dicto *Turdo*, inimicis obviam factus bellum conseruit; et in ipso belli principio, ab Auriensibus militibus fortiter pugnantibus superatur. Namque missilibus iactis innumerisque sagittis, equites regii in terram prostrati fuerunt, peditesque omnes fugati, fusique sunt. Quare Guillelmus Cervellonus, cum Gombalo Ribella, paucisque aliis in densam atque asperam iudicis Arboreensis sylvam se recepit; in qua postea fessus inedia, bellique, ac aestus ardore, miserum in modum, obiit; eiusque corpus postea repertum, in castro Gociani, ab Arboreensi iudice solemni pompa sepultum fuit. Gerardus autem et Monatus eius frater atque Ughetus praefati Guillelmi nepos cum aliis fortiter dimicando caesi sunt, eorumque corpora in terris inimicorum mansere insepulta.

Victis itaque in hoc praelio Aragonensibus cum Sassaris urbs, in cuius custodia totius insulae defensio, teste Zurita, consistebat, in summo discrimine esset, ministri regis superstites subsidium Sassa-

rensibus ex urbe Caralis, maritimo itinere, quam celerrime miserunt, et Arboreensis iudex, simul cum Iacobo Aragoniae et Gomballo Ribella, dispersum militem cogere, et exercitum reficere curavit. Rex Petrus interea, accepto huius cladis nuncio, classem omnem et exercitum non parvum parari, et in Sassarensium subsidium Sardiniam mitti iussit, ut idem Zurita refert.

Itaque, anno sequenti, nempe 1348, Ribaus Corbera prorex in Sardiniam cum exercitu missus, magna auxilia et suppetias Sassarensibus adtulit, urbemque obsidione liberavit, operaque Mariani iudicis Arboreensis, atque Ioannis eius fratris, qui regi fidelissimus erat, Aurienses omnes regis inimicos ab insula eiecit, atque Anglonem eorum regionem occupavit, et oppida Nulvi, Martis, Orriae-Magnae, Orriae-Parvae et Ostia Montium cum eorum adtinentiis, in ea regione, Ioanni Arboreae concessit, quae antea Pontius Sanctae Pacis a rege impetraverat. Pontio tamen obnitente, haec oppida Ioannes Arboreae habere nequivit; atque eorum loco habuit oppidum Salluris in regione Noraminis, et oppidum Donnigallae in regione Siurgus, ut constat ex Zurita et aliis.

In ea Sassaris obsidione fuit magna, et spectatissima Sassarensium fides, atque constantia, ob quam multis privilegiis Sassarenses fuere donati. Corsi etiam, qui tunc Sassari erant, integra prorsus fide conspicui fuerunt: quare iussi sunt pro Aragonensibus in Sardinia haberi, eorumque gratiis frui, ut refert Zurita.

Eodem anno, Genuenses bellum contra Aragonenses et Sardos repararunt, impellentibus Auriensibus Sardinia pulsis; pestisque saeva, quae in Italia grassabatur, Sardiniam invasit; quo factum est ut uno eodemque tempore et bello et peste insula adfligeretur.

Anno deinde 1349, marchiones Malaspinae cum Auriensibus confoederati, urbem Sassaris denuo obsident, et cum Ugheto Corbera, qui auxilium obsessis ferebat, pugnant, non parva utriusque exercitus clade.

Anno tamen sequenti, nempe 1350, Ribaus Corbera Sardiniae prorex, ut inimicis commodius resistere posset, pacem in primis cum Brancha-Leone, eiusque fratribus Manfraedo et Matthaeo composuit, atque illis Montem-Leonem, Claramontem et regiones Nurcarae, Bi-

sarchii, Anglonis et Capitis-Aquarum in feudum concessit, redempto prius iure, quod in Algherium habebant. Deinde, contra Nicolaum, et Emmanuelem Auriam, aliosque rebelles et eorum fautores, arma cepit, et Algherenses regis inimicos incursionibus et populationibus adeo infestavit, ut rebus iam desperatis, Genuensium patrocinio, et regimini se tradere fuerint coacti, et Ioannem Velucem eorum ducem vocare. Itaque, recepto ab Algherensibus iureiurando fidelitatis, illis gubernatorem Genuensem dux ipse praefecit, et edictum cum poena contra Brancham-Leonem conscripsit.

Anno deinde sequenti, nempe 1351, ducis Genuensis filius, decem triremibus subsidium Algherensibus adtulit, quo urbem etiam Sassaris, mensibus octo, obsidione afflixit. Sassarenses tamen, commisso cum Genuensibus et Algherensibus praelio, strenue, ut eorum mos est, dimicarunt, magno Ribai Corberae, Mariani iudicis et Ioannis Arboreae auxilio adiuti, obsidione liberi, victoresque mansere. Quare Genuenses, legatis ad regem Petrum missis, pacem cum Sassarensibus et Aragonensibus renovare procurant, facti excusationem adferentes, quae nec satis iusta, neque probata fuit.

Rex autem Petrus, dimissis legatis, et foedere cum Venetis eorum inimicis percusso, bellum III nonas augusti, Genuensibus indixit, ac mense septembris, classem viginti unius triremium, duce Pontio Sanctae Pacis in Sardiniam misit; quae, anno sequenti, nempe 1352, cum viginti Venetorum triremibus coniuncta, iuxta Bosphorum, Ligusticam classem invasit, ac profligavit, viginti tribus Genuensibus captis triremibus, si vera refert Zurita, nam Blondus et Sabellicus aliud scribunt. Eodem anno 1352, Marianus Arborecnsis iudex, qui Algherium a rege Petro sibi, ut dicebat, promissum habere non potuit, in suspicionem defectionis, et adfectati regni incidit; nam et Ioannem eius fratrem de rege benemeritum, in carcerem coniectum, bonis et castro Montis-Acuti, invito rege, spoliavit, et Auriensibus adsentiri, illisque occulte favere visus est, nam commeatus ex Arborea absportare, et Algherium, castrumque Genuense atque alias inimicorum arces muris muniri permisit.

Quare Petrus rex de hisce certior factus, Galluram optime custodiendam Petroso mandavit, et Orosei arcem cum castro Terrae-Novae,

quod Sibilla de Moncada Ioannis Arboreae uxor adhuc habebat, ne ab Arboreensi iudice occuparetur, regis praesidiis teneri, munirique fecit, ac denique, castro Rupis-Fortis condito, Stephanum Aragonam, ducis Athenarum filium, qui dominatum in Sardinia habebat cum sagittariis et optimo equitatu misit, bellumque Auriensibus indici iussit.

Interim Fridericus et Azo marchiones Malaspinae in gratiam et obedientiam regis redacti fuerunt, indeque Osulis castro donati, et in eorum antiquum statum restituti.

Itaque, anno 1353, Ribaus, optimo comparato exercitu contra Aurienses movens expugnat in primis castrum Montis-Leonis, deinde adortus Castrum-Genuense, illud capit et obsidet Algherium, subactis Manfredo et Matthaeo Auria, quibus rex postea Montem-Leonem, et Claramontem in feudum tradidit.

Deinde Bernardus Cabrera, quadraginta quinque triremium classe Sardiniam veniens cum Venetorum foederata classe viginti triremium, quae in portu Caralis duce Nicolao Pisano erat, Algherium adnavigavit et Algherenses, terra marique obsessos, in summo discrimine posuit. Quare Genuenses, qui in Herculis insula, vulgo Asinaria, cum quinquaginta triremium classe, ad pugnam parati erant, Antonii Grimaldi ductu, Algherium versus movent, et in Algherensi sinu cum Veneto-Aragonensi classe, ad pugnam devenere. Pugnarunt utrinque, non minori ferocia, quam fieri solet, in pedestri ac statario certamine, cominus, manibusque consertis; ac post atrocissimam pugnam, Genuensibus oppressis, vix praetoria eorum navis e media ceterarum strage cum una aut altera ex Ligusticis praecipiti fuga servari potuit, nam reliquae omnes, aut media pugna depressae fuere, aut venere, ut inquit Sabellicus in victoris potestatem. Ceterum rex Petrus refert septemdecim illarum ab Aragonensium manibus evasisse. Hoc navali praelio, octo Genuensium millia perierunt; ducenti eorumdem supra tria millia capti fuere, atque Aragonensium nonnisi tercenti quinquaginta quinque viri desiderati.

Hac clade, animis Aurienses cecidere, et Bernardo Cabrerae, desperato iam subsidio, se tradidere, ut referunt Volaterranus, Sabellicus, rex Petrus, Zurita, Iustinianus, et Manenti. Genuenses etiam, hac pugna fracti ad Ioannem vicecomitem Mediolani prin-

cipem, atque ad Summum Pontificem confugerunt. Sardi insuper, qui ad Genuenses defecerant, ac praesertim Gallurenses ad eumdem Ioannem vicecomitem miserunt legatos, qui eorum oppida et fortunas omnes, tam publicas quam privatas illis traderent, si ipse polliceretur eos, adversus omnem Aragonensium iniuriam tueri; quam deditionem libens vicecomes accepit, atque Genuenses eosque Sardos, qui ad eum confugerant, bene sperare iussit, ut Bernardus Corius, Volaterranus et Sabellicus referunt.

Hac eadem victoria elatus insuper Bernardus Cabrera, mense septembris eiusdem anni 1353, Marianum iudicem Arboreensem defectionis crimine notatum ad se venire iussit; nec Timborgetam eius coniugem, prius virum excusantem, postea minitantem bellum, audire voluit. Quare Marianus ira percitus, inito cum Ioanne vicecomite foedere contra Aragonenses in apertum bellum prorupit; atque Algherenses, in primis, regiis trucidatis ministris ad defectionem induxit; atque postea cum illis ac ceteris omnibus, qui sub Auriensium dominatu erant urbem Sassarim regi fidelissimam obsedit, multisque incommodis vexatam ad defectionem inducere tentavit. Sed Borzitor Rogius, ea comperta fraude, cum primoribus Sassaris urbem ab insidiis liberavit: qua de caussa, oppido Seññoris a rege donatus fuit.

Deinde Bernardus de Zoalles regius vice-admiratus Turritanum portum, octo triremibus adplicitus, opportunum subsidium Sassarensibus adtulit, et obsidionem solvit. Sardi tamen prope omnes Caralitani iudicatus Arboreensem iudicem sequuti, coactis septingentis equitibus, multisque aliis peditibus, ductu Petri de Sena viri Arboreensis, et Azonis de Burzis, castrum Ogugliosum, seu Argugliosum, in regione Gerrei, adorti capiunt, ruinisque deformant; inde postea in castrum Caralis moventes, Decimum expugnant, Gerardo de Donarico ibi capto. Deinde in oppido Quarti, prope Caralim, castramentati, incursionibus et populationibus Caralitanos infestos reddunt. Quare Bernardus Cabrera, qui cum Aragonensi classe in portu Caralitano erat, eductis e triremibus optimis equitum peditumque copiis praelium cum illis commisit; multisque eorum interfectis, reliquos in fugam vertit; partaque victoria classem reversus, e Sardinia laetus solvit, ut refert Zurita.

Eodem anno, mense decembris, Lupus Guerra, Bernardus Thous, et Franciscus Roma, regii legati, iusiurandum fidelitatis pro regnis Sardiniae et Corsicae Innocentio Papae VI praestitere.

Anno autem sequenti, nempe 1354 in fine mensis decembris, rex Petrus, veritus potentiam Arboreensis iudicis, nec non Genuensium et Insubrium adparatum duodecim triremes, duce Michaële Peres Zapata cum optimis copiis in Sardiniam praemisit; atque instructa postea classe quadraginta quinque triremium, mense iunii sequentis anni 1356, Algherium rex ipse proficiscitur cum numeroso exercitu, cuius proceres fuere sequentes :

Ex Aragonia.

Petrus IV Aragoniae rex.
Eleonora uxor regis Petri.
Constantia Petri regis et Eleonorae filia.
Robertus dux Bavariae.
Ioannes Grellius.
Lupus Gomez de Luna.
Philippus Castro.
Ioannes Ximenez de Urrea.
Ioannes Martines de Luna.
Ferdinandus Ruiz a Thuaste commendator maior Montis Albani.
Blasius Ferdinandus ab Eredia.
Lupus Guerra.
Stephanus Aragona filius ducis Athenarum.
Petrus Ioannes Urries regius architrichlinus.
Ioannes Peres de Urrea.
Didacus Gonzalus Ceteria.
Raymundus Petrus a Pesa.
Emmanuel Entena, seu Enteca.
Ximen Guerra.
Ioannes Zapata.
Petrus Guilbertus.

Gerardus Lopes Ceteria.
Raymundus Lignanus.

Ex Cathalonia.

Ugo vicecomes Cardona.
Bernardus Cabrera totius belli et classis praefectus.
Bernardus vicecomes filius Bernardi Cabrera.
Andreas vicecomes Caneti, sive Ganeti.
Otthus a Moncada.
Rogerius Bernardus vicecomes de Castelbo, sive de Castello.

Ex Valentia.

Petrus Exerica.
Gilbertus Centelles.
Olphus Proxita.
Matthaeus Meyrenus.
Alphonsus Rogerius Lauria.
Petrus Massa.
Raymundus Ruiseco.
Gilbertus Castelletus.
Gonzalus Castelvinus.
Petrus Lopes de Hortega.
Rogerius Ravanachus.
Petrus Boil; pluresque alii insignes viri.

Hi omnes portum Nimphaeum, vulgo *portu Conte*, prope Algherium adpulsi, ex templo exercitum in terram exponunt, et oppidum circumquaque obsidentes, agris, vineis et turribus vastatis oppugnarunt. Frustra tamen, nam Algherium septingentorum militum praesidio satis muniebatur.

Praeterea Raymundus Ruiseco, castri Sassaris dux, terras iudicis Arboreensis et Auriensium populaturus invasit, ubi Rogerium Rosanes, Aymonem Papiolum, Martinum Leherum, atque alios plures a

Matthaeo Auria captos amisit. Iudex Arborcensis autem, qui in civitate Bosae exercitum duorum millium peditum coegerat, subsidio Algherensibus profectus, quarto ab illis milliario, est castramentatus. Classis insuper Genuensium ferens transmarinum auxilium in Algherensem sinum velitat; cum Aragonensium classe pugnatura, nisi opera Petri ab Exerica, qui Arborcensi iudici erat affinis, pax esset composita; qua regi Algherium fuit traditum, obsidio castri Chirrae soluta, et Villae-Ecclesiani, qui a rege defecerant, eidem dediti fuere: oppida vero iudicatus Gallurensis ad annos quinquaginta sex Mariano iudici in feudum sub annuo quodam censu fuere concessa, et castrum Genuense ac Montis-Leonis, Matthaeo Auriae tradita in feudum cum ceteris oppidis, quae antea in Sardinia habebat.

Hac pace firmata, Algharenses omnes urbe eliminantur, atque Algherium nova Aragonensium et Cathalanorum colonia conditur, agro inter eos diviso. Deinde, quia morbo et fame exercitus laborabat, ex quo Ribaus Corbera, Philippus de Castro, Orcus Moncada et Petrus Galzerandus de Pino, aliique obiere plures, rex, qui etiam in febrim inciderat, in saluberrimam Sassaris urbem proficiscitur cum Eleonora uxore et Constantia filia, atque Bernardo Cabrera, Gilberto Centelles, Bernardo vicecomite Cabrera, Berengario Carros, aliisque proceribus; ubi a labore et morbo, aliquot diebus recreatus rex, Sassarensium fidelitatem laudavit, urbemque Sassaris et omnes, qui in obsidionibus viriliter se gesserant, privilegiis, muneribusque donavit et baroniam Osilensem iurisdictioni regii vicarii Sassaris subposuit, urbemque ipsam, castrum Osulis et castrum Auriae praesidiis firmari iussit, omnemque insulam turribus speculatoriis communiri iussit, ut elatis supra eas ignibus, ubi aliquid hostis moliretur, momento temporis acciperet, ut ex Zurita, et monumentis in archiviis Sassaris, et Caralis conditis constat.

Anno deinde 1355, mense ianuarii rex Algherium reversus triremes conscendit et Caralim proficiscitur, ubi Gerardum comitem de Donarico, qui paucis antea diebus obierat, crimine perduellionis damnavit, eiusque publicavit dominatum. Petrum vero Ugerium de se benemeritum, oppidis Taverrae, Aristolae, Octavii, Essae, Longoessae, et

Issi in eadem regione et Lanarae, sive Lanarzae in regione Gallurae donavit.

Deinde, eomitiis indietis eum legatis iudieis Arboreae, Matthaei Auriae et Pisanorum, qui erant absentes, nec non eum Manfredo Dardo, Gantino Azero, Bartholomaeo Cattono, Catonetto Auria et aliis multis Sardiniae proceribus de rebus sardois rex egit, et omnes ad paeem fidemque servandam est hortatus.

Praeterea quoniam Marianus iudex regem videre, et comitiis intervenire noluit, nec Tinniboram uxorem, eiusque filium Ugonem, ad regem mittere, nisi fide publiea aeeepta, est ausus; ideo Petrus de Exeriea, Gilbertus Centelles et Blasius Ferdinandus de Eredia iudicem adiverunt, pacem cum eo firmiorem reddere cupientes. Ceterum, quia iudex pacem a rege turbari, arces Gallurae non redendo querebatur, propterea exercitum non solvit, neque castrum Marmillae et Montis-Verri, pacis pignore, ex conventione tradere voluit, immo potius eum duee Mediolani et Genuensibus, qui pacem cum Venetis inierant, adhue sentire visus est. Rex proinde, ac si pax inita non esset, urbem Sassaris cum eastris Osulis et Auriae Bernardo Cruillas et Bernardo Guimerano iussit optimo praesidio custodire, et Petrum Ximenez Saperum Algharensibus dueem praefecit, elassem eum exercitu ex Cathalonia praestolans. Deinde Lupum Guerra et Franciscum de Pihonibus legatos ad Arboreensem iudieem misit, eum potestate ut de tuta et tranquilla pace cum eo tractarent.

Cum autem hi, kal. iunii, in oppido Salluris, sive Syluris iudieem adloquuti, Galluram ab eo censumque regi debitum et non solutum, peterent; et castra Bonvicini, Cepolae et Ardarae a Damiano Auria iniuste illi vendita restitui, vel de illis (datis prius eius filiis obsidibus), facto sequestro, Arehiepiscopum Caralitanum iudicium ferre postularent, eognovit confestim iudex nullam pacem eum rege fecisse, ac nonnisi distulisse bellum, nam ea omnia contra initas foederis eonditiones petebantur. Itaque dimissis, re infecta, legatis, iudex exercitum instruere, et copias augere euravit; omnia namque imminentis belli suspicione plena erant. Quod Petrus rex aegre ferens, sexto idus iunii, has literas ad iudicem transmisit.

« *Petrus rex etc. dilecto nostro iudici Arboreae, comiti Gociani, vicecomiti de Basso, salutem et dilectionem* ».

« Opportunum existimatur, ac etiam consonum rationi ut cuicumque
» restituatur, quod ab aliis indebite retinetur; ad quod Augustinus et
» canon aiunt: *Non dimittitur peccatum, nisi restituatur ablatum.*
» Hinc est quod, cum vos iam diu est, tenueritis et tenetis capta,
» et occupata nostra sequentia castra, videlicet castrum vocatum *ca-*
» *stellum Pedres* et castrum nominatum *Bomuchi*, castrum de Terra-
» Nova, castrum de Ardara et castrum de *la Cepola* cum eorum et
» cuiuscumque eorum terminis, territoriis, iuribus et suis pertinen-
» tiis universis: quae quidem castra cum dictis eorum terminis nostra
» fuerunt et esse debent, pertinuerunt et pertinere debent, nobisque
» restituere hactenus recusastis indebite et iniuste, in damnum et de-
» trimentum maximum vestrae animae et conscientiae, et nostri vi-
» lipendium et contemptum, percipiendo inde fructus, redditus, exi-
» tus et proventus, ct alia iura ex eis proventa; et inde faciendo
» omnimodas vestras voluntates. Cum autem de iure, aequitate, et
» optima ratione, nec non auctoritatibus antedictis, vos deceat, et
» teneamini dicta castra et eorum quodlibet cum fructibus inde per-
» ceptis et qui percipi potuerunt ab occupationis et usurpationis tem-
» pore, citius restituere et reddere nobis, aut cui voluerimus loco
» nostri nec ulterius retinere, quatenus peccata ingratitudinis, et
» crimen laesae maiestatis cupiatis evitare. Idcirco vos dictum iudicem
» cum instantia, quanta decet, requirimus et monemus, vobisque
» mandamus expresse quatenus saepe dicta castra cum eorum terminis
» et pertinentiis, ut praefertur, nobis restituatis, seu restituere fa-
» ciatis cum fructibus inde perceptis et qui potuerunt percipi, in-
» cunctanter et morosis dilationibus et frustratoriis exceptionibus, et
» excusationibus cessantibus quibuscumque. Alioquin, si circa prae-
» dicta adimplendo negligens fueritis, vel remissus, procedemus contra
» vos et bona vestra rigide et potenter ad vindictam eorumdem, sic
» quod ius nostrum remanebit penitus illibatum, vosque sentietis
» commissorum poenam, quae insane et improvide peregistis. Dicturus

» quod de praesentatione, et relatione praesentium Guillelmo de » Apiaria cursori curiae nostrae et iurato nuncio ad hoc per nos spe- » cialiter deputato, damus et dare intendimus plenam fidem. Datum » in hoc castro Caralis octava die iunii, anno Domini 1353 ».

Cum autem iudex, his etiam inspectis literis, omnia detineret, primasque pacis sanctiones esse omnino servandas responderet, rex graviter exardens, duodecimo kal. iulii, bellum contra iudicem reparavit. Nam infidam, infamemque pacem et iniquis conditionibus sancitam esse dicebat. Missi sunt itaque Petrus de Exerica et Bernardus Cabrera cum optimis copiis in fines Arboreae, ubi Arboreensi iudici obviam facti, levibus praeliis decertantes, quemdam regem Maurum, et Berengarium Monros amisere. Praeterea Artales Palas contra Frecentinos et Pisanorum subditos, qui regem cum Arboreensi iudice foederati, oderant, mittitur, et Bernardus Cruillas cum Petro Ximenez Zampero contra Matthaeum Auriam exercitum ducit, nullo tamen insigni commisso certamine.

Anno ergo eodem 1355, ad pacem v idus iulii, devenerunt his legibus, nempe: ut Arboreensis iudex tria florenorum millia solveret; castrum Bonvicini, castrum Pedres, Urissam et alia Gallurae oppida regi cederet, redditis sibi Mattoro et Gelida; castra vero Ardarae et Cepolae, quae iudex ex venditione Damiani Auriae habebat, et castrum Genuense, Rupis-Fortis et Claramontis, quae Matthaeus Auria habebat, Archiepiscopo Arboreensi vel Episcopo Ussellensi traderentur, quousque de illis Innocentius Papa iudicium ferret, cui deberentur. Caussam vero Ioannis Arboreae rex recognosceret, et ad Papam provocare liceret. Quibus sic compositis et ex praescripto peractis, Marianus iudex et Matthaeus Auria obedientiam regi praestiterunt et fidelitatem iurarunt, Tinniboraque iudicis uxor et Ugo eius primogenitus debitam reverentiam exhibuere.

Itaque octavo idus septembris, rex Sardiniae excessit, munitis prius novo praesidio optimisque ducibus, castris Sassaris, Caralis, Chirrae, Coroni, Santani, Geriti, Galtellini, Fabae, Auriae, Ioyosae-Guardae, Aquae-Fridae, Villae-Doxae, Cocinae, Connesae, Villae-Ioyosae, Nurcari, Tullui, Villae-Ecclesiarum, Villae-Novae-Sulcensis et Pedres, ut ex Zurita et monumentis regii archivii Caralitani constat.

Anno tamen sequenti, nempe 1356, Matthaeus Auria, a rege deficiens, bellum in regione Logudorii instauravit, et castrum Auriae cepit; atque Genuenses et vicecomites Mediolani duces, et Aurienses foedus contra regem percussere. Quare Innocentius Papa VI, cum illis de pace egit. Verum quia Genuenses insulam Corsicae, Aurienses antiquum dominatum et vicecomites Gallurae iudicatum, in quo Aurienses illis iam parebant, petiere; rex, pace repudiata, optimam classem, duce Gilberto Centelles in Sardiniam misit; et vicecomites atque Aurienses exercitum contra Sardos fieri imperarunt.

Altero vero anno, nempe 1357, Matthaei Auriae mors, insulam aliquantulum pacatam reddidit, et Brancha Auria eius nepos, pacem a rege adeptus, consequutus est etiam castra Genuense, Auriae, Montis-Leonis, Rupis-Fortis, ac insuper civitatem Bisarchii et regiones Nurcarae, Capitis-Aquarum et Anglonis; quod quidem regi caussam novi belli dedit. Nam sequenti anno 1358, Nicolaus, Antonius, et Iulianus Auria cum iudice Mariano foederati, contra Brancham Auriam ob id arma cepere, ac simul cum Genuensibus insulam reddiderunt infestam.

Quare feudatarii omnes, qui in Sardinia dominatum habebant, debita obsequia in eo bello praestare iussi sunt. Erant autem, hac tempestate:

FEUDATARII SARDINIÆ.

Berengarius Carros, qui habebat oppida Selargii, Palmae, Gerrei, Burceris, Septimi, Sinnai, Sexti, Ceparae, Siuri et Villae-Novae-Sancti-Basilii regionis curatoriae Campidani; oppida Uttae superioris, Uttae inferioris, Orti et Zardi, sive Sardi regionis curatoriae Decimi, quae antea erant Ioannis Solit; oppìda Tarrati, Noraci, seu Norarae, Destreti, Villae-Novae, Castradis, Orreae, Ulmi, Ignailis, seu Iguachi, Corsinae et Rupis in regione curatoriae Sarrabi; oppida Tartaniae et Surri in iudicatu Chirrae; oppida Villae-Maioris et Pontis in iudicatu Colostrai; oppida Turtulìni, Girasolis, Lotzorai, Barii, Ilboni, Gairi, Lanusei, Baunei et Arzanae in iudicatu Ogugliastri; ac denique oppida Olienae et Goliaui in iudicatu Gallurae.

Bonatus Cabrera, qui habebat oppida Serrenti curatoriae Noraminis, et Pauli curatoriae Campidani.

Bernardus Descoll, sive Dacoll, qui habebat oppida Quarti, et Tori curatoriae Campidani.

Petrus Sittiges, qui habebat oppidum Barralis curatoriae Noraminis.

Franciscus Sancti Clementis, qui habebat oppida Pittuxi, Mogorae, Bagargiae, sive Barbargiae, Sanctae Mariae de Claro, Soleminis, Seanii sive Scarii, Sinis sive Siri, Sennesi sive Souresi, Maheri et Grulii curatoriae Campidani, et oppidum Galbicae curatoriae Segerri.

Henricus Palomar seu Alomar, qui habebat oppida Marae, Sirxi, et Calagonis curatoriae Campidani.

Bernardus Ladrera seu Lader, qui habebat oppida Simbiliae, Corongii et Faeminalis curatoriae Campidani; oppidum Pulli curatoriae Galilli, nunc Gerrei dictae; oppidum Nepot curatoriae Sulcis; oppida Montis, Galtelli et Vignolae curatoriae Montis; et oppida Torpee, Nurali et Issacae in iudicatu Galtellino.

Petrus de Arbre, qui oppidum Gesici curatoriae Siurgus habebat.

Berengarius Entena, qui habebat oppidum Sipiolae curatoriae Doliae.

Raymundus Montpavonus, qui habebat oppida Ussanae, Sendrai, et Bacchi curatoriae Doliae; oppida Essae, Longo-Essae et Issae curatoriae Nurrae; oppida Taverrae, Eristolae et Octavi regionis Fluminargiae, et oppidum Canarri iudicatus Gallurae.

Ioannes de Vacadano, qui habebat oppidum Baratuli regionis Doliae.

Alibrandus de Sena, qui habebat oppida Turris, Sisternae, Fanae et Frugodoris curatoriae Doliae, oppidum Serri curatoriae Siurgus; oppida Frongiae, Sebassi, Ursae seu Urrae, Murci, Margani, Seici, Gibasturbae, Serrai, Baressae et Percui sive Peruci curatoriae Segerri; et oppida Palmae, Uratellis, Paesis, Bustri, Baio-de-Cannas, Petrargii, et Panamatae seu Guramatae curatoriae Sulcis.

Raymundus de Ampurra, qui habebat oppidum Sicci curatoriae Doliae, et oppida Siurgi, et Gripolli curatoriae Siurgus, atque oppida Suergii, Arenae, Tartaliae, Franci, Aurae, Branci, et Marbae curatoriae Sulcis.

Thomas et Raymundus Marchetus, qui habebant oppida Nuracati, Donoris, Moduli et Baratuli curatoriae Doliae.

Petrus Cassa, qui habebat oppida Monasterii et Segogi curatoriae Doliae; et oppida Noracis, Seucis et Praemontis curatoriae Noraminis. Hic Petrus interfuit etiam pro

Guillelmo Escopeto sive Estopeto, qui oppidum Nicoxi curatoriae Doliae habebat.

Dalmatius Iardinus sive Lardinus, qui habebat oppida Gibbae, et Puxmae curatoriae Sulcis; et oppidum Segulis curatoriae Segerri, quod prius erat Guillelmi Estopeti seu Escopeti.

Episcopus Doliensis, qui habebat civitatem Doliae, seu Bonavoliae.

Raymundus Zatrillas, qui habebat oppida Cassagnassi, Surlongi, Connessae, Silii, Ballai, Armungiae, Latini, Sulci, Muraxi et Sisini curatoriae Galilli, nunc Gerrei dictae.

Ioannes Carros, qui habebat oppida Speciarii, Susai seu Istisai, et castrum Argugliosum curatoriae Gerrei cum Villa-Nova Scalae-Planae; et oppida Donnigallae, Sercolai, Scolchae, Mandae, Nurris, Gergei, Gersalai, Ussassai, Turbini-Gentilis, Sadali, Guidalae, Cossi, Seuli, et Lerei sive Lesii curatoriae Siurgus.

Bernardus Guillelmus de Torrente, qui habebat oppidum Fortei curatoriae Noraminis.

Ughetus a Sancto Iusto, qui habebat oppidum Villae-Graecae curatoriae Noraminis.

Communitas Pisarum, quae habebat oppida Ortachesis, Goi-Maioris, Alutae, Sehui, Sennorbii, Bangii, Segolai, Arcuasilii, Simieri, Turris, Separae, Arixi, Sancti Basilii, Segarii, Selegue et Goi curatoriae Trecentae; oppida Gippi-Superioris, Gippi-Inferioris, Leni, Pavi seu Paur-de-Vinea, Oxirdi de Xeri seu Xirdi de Leoni seu Xirdi de Leni, Hixpidis, Aquensae, Paurusi, Issi, Fanaris-Superioris, Fanaris-Inferioris, Monpusi, Murci, Serrae-Magnae, Scarae, Balnei, Sipoli-Superioris, Sipoli-Inferioris, Sogus, Palmae, Manforiae, Gurgo, Sipoli et Donniselli curatoriae Gippis seu Ippis, aut Hippis.

Petrus Gomes de Pennacuta, qui habebat oppidum Corongii curatoriae Segerri; et oppida Guini et Baressae curatoriae Seurgus.

Malganus de Ampuria, qui habebat oppidum Orroli curatoriae Seurgus; et oppidum Samassai curatoriae Noraminis.

Ughetus Sanctae Pacis, qui habebat oppidum Salluris curatoriae

Noraminis; et oppidum Decimi-Magni, curatoriae Decimi, quod a rege habuit pro custodia castri Salluris.

Bernardus Cruilla, qui habebat oppida Barallae et Samassi curatoriae Noraminis.

Heredes Narcissi Ponsirani, qui habebant oppida Noraminis-Inferioris et Caxellae curatoriae Noraminis.

Petrus de Lauria, qui habebat oppidum Noraminis-Superioris atque Norapeci, et Borri curatoriae Noraminis; et oppidum Bizici seu Pirici curatoriae Segerri.

Emmanuel de Enteca, qui habebat oppida Salis, et Pauli de Nora curatoriae Norae.

Raymundus Montagut, qui habebat oppida Horti-Iacobi et Terralbae curatoriae Norae.

Franciscus de Marsella, qui habebat oppidum Vestaris cum medietate oppidi Chiae curatoriae Norae.

Alphonsus Calatayud, qui habebat aliam medictatem dicti oppidi Chiae.

Marcellus Dardo, qui habebat oppidum Villae-Novae curatoriae Norae.

Franciscus de Coral, qui habebat medietatem oppidi Mogori curatoriae Decimi.

Nicolaus Lotz sive Loby, qui habebat aliam medietatem nuper praefati oppidi Mogori.

Bernardus Coff... qui habebat oppidum Ardae et alia deserta oppida curatoriae Segerri.

Martinus de Carassa, qui habebat oppida Bargangiae, Sibolesi, et Barauli curatoriae Segerri.

Iusta Sollor seu Soldor, quae habebat oppidum Antesumadae curatoriae Segerri.

Arnaldus Aquilo, qui habebat oppidum Addae curatoriae Sulcis.

Heredes Bartholomaei Sespugiades, qui habebant oppidum Teuladae curatoriae Sulcis; et oppidum Sanctae Mariae de Paradiso curatoriae Campidani.

Pontius Ugo de Ampuria, qui habebat oppida Nucis, Petrae-Longae et Morgali curatoriae Sulcis.

Maurellus Dalmaus, qui habebat oppida Archiepiscopi, Argulensae et Manissi curatoriae Colostrai; et oppida Sorvi et Plani-de-Cossiada curatoriae Sarrabi.

Gonzalus Martines de Corasta, qui habebat oppida Solonis et Nirae seu Nisae curatoriae Campidani.

Iacobus Damianus seu Damicinus, qui habebat oppidum Seminis curatoriae Decimi.

Franciscus Rubeus, qui habebat oppida Siratae seu Sennoris, Petrae-Salis, Garabionis, Sanctae Mariae Magdalenae et Curchi curatoriae Norae.

Petrus de Deo, qui habebat oppidum Speciosae curatoriae Norae.

Timborgeta Rocaberti, quae habebat oppidum Caput-Terrae curatoriae Norae.

Guillelmus de Podio-Alto, qui habebat oppida Agugari, Gardoci, Lapiae, Malaterrae seu Malaserrae, Damni et Suragui curatoriae Tanae seu Tarae, in iudicatu Gallurae; et oppida Aggii, Templi, Lerinassi, Gronsillanae, Luris, Nunae et Campi curatoriae Geminis in eodem iudicatu.

Barzolus Catto, qui habebat oppida Binissae, Unifai et civitatem Galtellini iudicatus Gallurae.

Franciscus de Labras seu de Lauria, qui habebat oppidum Lullae in iudicatu Gallurae, quod antea erat Francisci Montpavoni.

Matthaeus Torrens, qui habebat ex Gerardo Torrente oppida Loculi, Drugalis, Duascoderae, Dulosorrae, Muzi, Spopeti seu Stepeti et Sifilionis in iudicatu Gallurae.

Flaminis de Musato, qui habebat oppida Orgolis et Usufai in eodem iudicatu Gallurae.

Petrus Dasso sive Basso, qui habebat oppida Siniscolae, Guornoleris, Tammarispae, Soltenissae, Parranae, Stellaiae, Guidani, Lochoae, Illoi, Posatae, Ossi, Lodee, Orfilis-Superioris, Requisonis, et Sullae iudicatus Gallurae.

Raymundus Cardona, qui habebat oppida Orsi, Mutaci, Castri et Corvenae seu Convenerae iudicatus Gallurae; oppida Noracis, Verani, Verriae seu Vericae-Maioris et Sancti Stephani curatoriae Balagnani eiusdem iudicatus; et oppida Assuni, Albargii, Oristani, Loci-Sancti,

Aimagoni seu Arragoni, et Tapaligae curatoriae Montanae in eodem iudicatu.

Ioannes Arborea, qui habebat oppida Verri, Pussoli seu Pasoli, Caresi, Forcis, Villae-Maioris, Calangiani et Larasini cum agro Pipisonis et Congiani, quae antea erant Bernardi Sinisterrae et urbem Terrae-Novae in iudicatu Gallurensi.

Franciscus de Durantibus, qui habebat agrum et oppidum Cassari ab eo conditum, in iudicatu Gallurae.

Catanctus Auria, qui habebat oppida Orfilis-Inferioris, Bacoris, Terrargiae curatoriae Balagnani; oppidum Calangiani curatoriae Geminis; oppidum Oggiani Carlaini; oppidum Castri curatoriae Uralisalsi seu Valisalti; et oppida Malasuni seu Malasceni, et Agoragni curatoriae Montanae in iudicatu Gallurae.

Ioannes Moncar, qui habebat oppidum Serpae in iudicatu Gallurae.

Thomasa de Serra, quae habebat oppidum Gurgurai insulae Posatae.

Hospitale Sancti Ioannis, quod, ex legató pio, habebat oppidum Loidae.

Episcopus Suellensis, qui habebat oppida Suellis et Masmieris, quod extat in iudicatu Ogugliastri

Borcitorius Pogius seu Rogius, qui habebat oppidum Sennoris regionis Romandiae.

Guillelmus et Ferretus Gall seu Lull, qui habebant oppida Sursae, Gennonis seu Gonaris, et Uruspae regionis Romandiae.

Archiepiscopus Turritanus, qui habebat oppidum Lechilis curatoriae Fluminargiae.

Gombaus Ribellas, qui habebat oppidum Bionis curatoriae Nurrae.

Gilbertus Molboinus, qui habebat oppida Sugarrae, Ovoae, Guilari, et Ussalosi curatoriae Nurrae.

Oggerius Maneus, qui habebat oppida Herculis, Donoraghis, Nurchis, castri et Asolae curatoriae Nurrae.

Ioannetus Corsus, qui habebat oppida Villae-Franeae, et Erigis curatoriae Montis.

Ioannes Niger, qui habebat oppidum Cargieghe curatoriae Figulinae.

Albertonus Cortus sive Corsus, qui habebat oppidum Maurulis curatoriae de Lonos sive de Coros.

Rex etenim, hoc tempore, habebat tantum in Sardinia urbem et castrum Sassaris, castrum Caralis cum eius suburbiis, Stampacis nempe, Llapolae et Villae-Novae; et oppida Quarti, Pirri, Sancti-Vidriani et Cepolae, quod habuit a Raymundo Cavall herede curatoriae Campidani; castrum insuper Aquae-Fridae cum oppidis Villae-Novae-Marii, Borri, Villae-Novae-Conci, Fulvi, et Penici seu Curuci curatoriae Segerri; castrum Ioyosae-Guardae cum illius oppidis Iosi, Astiae, Nullacani, Segerri et Iolae curatoriae Segerri; castrum Chirrae cum illius suburbiis, et oppidis Sancti Petri, et Lentischi iudicatus Quirrae; oppida etiam Corongii, Serani, et Carbonariae curatoriae Campidani; castrum Galtellini et castra Fabae, Petresi seu Pedres, Orosei et Osulis cum illius suburbiis, et oppida Sanctae Mariae de Scala, Siliquentinoris, Ionsae, Gutois, Utalis, Sassali et Biratis curatoria Montis, nunc baroniae Osulis dictae; civitatem Plovacae cum castro Figulino et eius suburbiis, atque oppida Salvennoris, Noagrae, Bigenni, Serrae, Briais, Codrongiani superioris et inferioris, Morguiani, Pebodae seu Sebodae, Encontrae seu Congrae, Muris, et Dulnosae curatoriae Figulinae; oppida Stollae, Vindiquinoris, Noallis, Sarsae, Orsae, Stupi, Ussini, Bangii, Pamilis, Tucae, Tartainae, Lodai, Canneti, Itteris, Olsazaris, Turriguis, Liessi, Longhi et Noragui seu Noraghi-Longu, et Zauchi curatoriae de Coros; oppida Algheri, Vessis, Lunafrae, Olmeti, Eteii, Sancti Marci, et Alimotasae seu Minotatae; et castrum Bonvicini cum suburbio, et oppidis Patriae, Nunciani seu Numicanae, Minervae, Moduli, Sumantis, et Oggi. Cetera Sardiniae castra et oppida habebant iudex Arboreae et alii hostes regis, ut ex antiquis monumentis constat.

Anno deinde sequenti, nempe 1359, cautum a rege fuit ne bona feudalia in dictis locis possessa, clericis aut ecclesiis ullo modo sub eorumdem bonorum amittendorum poena, traderentur.

Anno autem 1360, Brancha Auria a rege defecit, et contra gubernatores Sardiniae arma cepit, omnia incursionibus et populationibus complendo. Quare Pontius Altariba cum classe regia in Sardiniam navigans, castra et alia loca insignia munire curavit, ut Zurita refert.

Ceterum Genuenses, bellum sardoum prosequentes, insulam maximis adficiebant incommodis. Quare rex Petrus, qui summo bello,

cum rege castellae, erat implicitus, ne eodem tempore etiam in Sardinia bellum Genuensium sustineret, facto differentiarum compromisso, ex sententia Ioannis marchionis Montisferrati, pacem cum Liguribus inivit, et Aurienses in pristinum eorum statum restituit, Algherio et castro Bonifacii in Corsica, penes eumdem marchionem relictis, ut de illis ac de Corsica, et quibusdam aliis Sardiniae locis, iudicium ferret, ut refert Zurita.

Eodem anno, Constantia Petri regis filia, indulgente Innocentio Papa VI, nupta Friderico Siciliae regi, in Sardiniam venit, et ibi totam hyemem peregit; magnaque deinde Sardorum et Cathalanorum multitudine comitante, Siciliam petiit, ut referunt Thomas Facellus, Maurolicius abbas et Zurita.

Hac tempestate, in agro Villae-Ecclesiano erat ingens effossio argenti et plumbi ex molybdaenis, ut constat antiquis monumentis in regio Caralitano archivio reconditis.

Anno 1360, Tinnibora, Mariani Arboreensis iudicis uxor, oppidum Caput-Terrae Dalmacio Rodigia a Bagnolis vendidit, et a bello cessatum est in Sardinia.

Anno autem 1362, pestis et novi imminentis belli suspicio Sardiniam invaserunt. Quare Marcellino, Dalmacio et Bernardo Quiterrano, absque prole defunctis, oppida Surrui, Arcani seu Arceri, Apolladasi seu Stopopladais, Garrudi et Arculenti curatoriae Sarrabi et Colostrai in regis ditionem redacta fuere, atque mille et quingentis librarum Berengario Carros vendita, ut ex eorum pretio urbs Sassaris muniretur, atque custodiis et vigiliis firmaretur, nam in sola Sassaris defensione totius capitis Logudorii defensio consistebat. Rex insuper magnam frumenti vim ex circumvicinis locis in eam urbem quotannis adduci et adservari iussit.

Deinde facultatem dedit rex ipse Antonio Puialto ut disponeret de suis oppidis Gonni et Samassai, illique oppidum Gesici deinde concessit. Concessit etiam oppida Marae-Calagonis et Sexti, Guillelmo Olomai, qui deinde mille et quingentis florenis Berengario Carros ea vendidit.

Anno etiam sequenti, nempe 1363, idem rex Petrus castrum et suburbium Chirrae cum oppidis Carbonaria, Carongiae seu Corongii,

et Sandini eidem Berengario Carros tradidit, et titulo comitatus Chirrae decoravit; atque ut fines comitatus huius latius paterent, ei concessit ut oppidum Sanctae Mariae Paradisi seu de Ecclesia, seu de Cubacia, a Francisco Sancti Clementis herede Bartholomaei Sespuiades et oppidum Solanes a Gundisalvo Carusa, oppidumque Fluminellae ab heredibus Bernardi Cabrera habere posset, prout ex vendito habuit.

Eodem anno, rex duce Petro Lupo a Bolca copias plurimas in Sardiniam misit.

Anno sequenti, nempe 1364, Urbanus Papa V de abdicando Petro et creando Sardiniae rege Mariano iudice Arborensi in consistorio egit. Nam Petrus rex, diuturno bello, pecunia exhaustus, bona camerae apostolicae et fructus omnes ecclesiasticorum non residentium in suis regnis, occupare fecit, atque a summo Pontifice iam monitus, restituere neglexit. Tamen, voluntate Urbani de creando Mariano Sardiniae rege, litteris Ferdinandi de Eredia, cognita, penitus resipuit, ac necessitatis excusatione se defendens, veniam a Pontifice impetravit.

Marianus tamen iudex maiorem insulae partem adeptus, ac si rex esset, se gerebat; et a Petro Castellae rege monitus fuit ut iis temporibus, quibus in Hispania rex Aragoniae communis utriusque hostis multis erat implicitus bellis, occasionem potiundi tota Sardinia non sperneret.

Hinc, anno sequenti, nempe 1365, Marianus bellum in Sardinia prosequutus, oppida Salluris et Villae-Ecclesiarum, castrum Pedres, et alia multa oppida occupavit, maioremque regni partem sub sua ditione habuit, eumque sequuti sunt Alibrandus de Sena, eiusque filius, qui in bello ceciderunt, et Sardi prope omnes, etiam ii, qui Pisanis subiecti erant, ac etiam Salebrius Auria avo suo prius interfecto.

Rex ergo, anno 1366, Barcinonam profectus, Olphum a Proxita cum optima classe in Sardiniam contra Marianum misit, eique Logudorii custodiam demandavit, tercentorum militum praesidio. Praeterea, mense octobris, Hugo Sanctae Pacis equites peditesque plures in Sardinia coegit, ut simul cum Berengario comite Chirrae cum Brancha Auria et gubernatore Sassaris, iudici se opponerent. Ducenti

item milites, subsidio Caralis, ex regno Valentiae advenere; et in castro Fabae, mortuo Oliverio Trogo, novus dux cum optimo praesidio sufficitur; militesque omnes disponunt in Gallura et in Algherio, ubi Ioannes Carros praeerat. Iudex namque cum copiis potentior formidolosum nimis bellum gerebat.

Altero etiam anno, nempe 1367, quo iudex exercitum e Galliis iam conducere curabat, Aymericum Narbonae vicecomitem regemque Franciae, literis rogat rex Aragoniae, ut nullum iudici auxilium ferant, nullumque militem in eorum terris ab eo conduci patiantur; et Petrus Alberti Logudorii gubernator, ex redditibus Algherii venditis stipendia militibus solvit, ut ex antiquis monumentis constat.

Eo tempore, rex donavit Magdalenae uxori Antonii Garesi seu Garcesi oppida Barcae et Corongii regionis Segerri.

Anno deinde 1368, Laurentius et Ioannes Sanna insignes duces oppidi Sardi Figulinae Osulensis regionis, cum Petro de Luna et optimo exercitu in Sardiniam venere, et simul cum copiis, quas Berengarius Carros in insula habebat, arma adversus Marianum iudicem movent, castraque erigunt in campo Oristani, iuxta ecclesiam sanctae Mariae Magdalenae prope urbem, ubi iudex cum validissimo exercitu erat. Iudex itaque, ubi Aragonenses plures per agros palantes vidit, eductis ab urbe omnibus copiis, castraque adortus, Petrum de Luna cum eius fratre Philippo et Petrum Pinnam Sardum Minutatensem, Aragonensium defensorem optimum, cum aliis occidit, ceteris captis, pro quorum liberatione centum obsides Sardi, quos Aragonenses habebant, ab ipsis dimissi fuere, ac plures alii Aragonenses a Iudice gratiose liberati, insula confestim excesserunt.

Hac elatus victoria Marianus iudex, anno sequenti 1369, numeroso exercitu castrum Osulis debellavit, et urbem Sassaris, quae tunc parvo tenebatur praesidio, petiit; totisque viribus adortus expugnavit; eius autem castrum, quod armis debellare nequivit, obsidione cepit; nam Aragonenses viribus fracti opportunum auxilium adferre non potuere. Ex tunc vicus Arboreensis, vulgo *Arboria*, quod adhuc retinet, nomen ab Arboreensibus sumpsit, qui ibi commorarunt; et Quiricus de Mancone seu Mamonae, Ioannesque de Soggio, viri oppidi Ionsae, ob res gestas multis privilegiis fuere a Mariano iudice donati.

Rex autem Petrus, ubi haec accepit, in Sardiniam ire decrevit; et v idus iulii, accolas omnes regi fideles et feudatarios in insula Sardiniae pro illius defensione adesse, Llapolamque Caralis suburbium, Sardis eliminatis, praesidio Aragonensium custodiri iussit; Iaspertum Lamplonam quaestorem in Sardiniam, ut necessaria provideret, interim misit; Saturninum Pinnam Minutatensem virum, Petrum Cambone et alios plures Sardos, iudicis inimicos ac de se benemeritos, agro donisque ditavit; et oppida Loculi, Drugalis, Duarti, Dulosorae, Muri, Stopeti, Sifilionis, et Lullae iudicatus Gallurae Petro Feullo seu Sullo; et oppidum Gesici Antonio Puialto concessit.

Hac tempestate, Brancha-Leo Auriam in gratiam regis, opera Dalmatii Iardini gubernatoris Logodorii restitutus, anchorae insigniis a rege decoratur; atque a Francisco Villarasa et Iacobo Finollero regiis legatis ad bellum contra iudicem Arboreensem ex castro Genuense inferendum, magnopere suasus, primo vere anni sequentis exercitum in fines iudicis omnia populaturus movet; et Arboreensium copias, conserto praelio, vincit, ac vertit in fugam.

Eodem anno 1370, castra Ioiosae-Guardae, Aquae-Fridae, Sancti Michaëlis et Chirrae iussu regis muniuntur, et Galtellina regio, novo comitatus titulo decorata Benvenuto Gaffeo Siculo, qui Algharensibus et Caralitanis opportunos commeatus attulit, a rege concessa, cum illius castro et suburbio, oppidisque multis curatoriae Nurrae.

Anno deinde 1371, quo rex Hispalensi bello praepeditus Sardiniam petere, auxiliumque necessarium mittere non poterat, inducias inter Brancham-Leonem Auriam et iudicem pacisci curavit, quae mense aprilis persolverentur. Mox Berengarium Ripolum cum classe sex triremium et aliis Genuensium navigiis, commeatu omisso, subsidium in Sardiniam misit; ac de mense novembris Gualterum Benedictum Anglum, militia praeclarum, titulo comitis Arboreae insignivit, qui confestim in Sardiniam cum Olpho Proxita, Berengario Carros, Philippo Lamberto, Ludovico Ros et Raymundo Augerio, insignes equitum peditumque Anglorum copias contra iudicem in insulam traduxit, arcesque regias munivit.

Hoc anno, Franciscus Fara regius Consiliarius insignis Carali est habitus, ut ex monumentis regii archivii Caralitani constat.

Anno postea 1373, Gilbertus Cruilla Logudorii gubernator, optimos milites ad Algherii custodiam, iussu regis, duxit. Nam Genuenses, contempta Aragonensium pace, cum iudice foederati numerosam quadraginta triremium classem instruebant, cum qua sequenti anno Arborcensis iudex contra Aragonenses prosequutus fuit, atque Llapolam Caralis suburbium, atque Algherium expugnare tentavit; quae tamen opera Gilberti Cruillae et Branchae-Leonis Auriae defenduntur, et afflicta ac ferme perdita insula erigitur, ac recreatur.

Obiit, hoc anno 1374, Berengarius Carros comes Chirrae, eique successit in comitatu Chirrae et iudicatu Ogugliastri, eius filia Violanta Carros, Pontii Sinisterrae in primis nuptiis uxor, licet filii Ioannis Carros et Benedictae Arboreae ad se spectare contenderent. Atque, anno sequenti 1375, Bernardus Durant Caralitanus, ob res contra iudicem Arboreae ab eo prospere gestas donatur a rege oppidis Monasterii et Segafae regionis curatoriae Bonaevogliae; et oppidis Schertes, et Praemontis, atque Noracis seu Noraguis regionis curatoriae Noraminis, quae omnia in regis ditionem devenerant morte Arnaldi Caciani seu Cassiani.

Anno tamen 1376, Caralitani non solum bello sed etiam fame ac morbo debilitati dirutam incensamque urbem relinquere cogitarunt, et qui in castris Sancti Michaëlis, Aquae-Fridae, Ioiosae Guardae, et Chirrae erant, commeatibus interclusis, saeva fame pressi Ugoni filio Mariani iudicis, qui Caralitanum sinum multis triremibus obsessum tenebat, se tradere cogitabant. Quod ubi Franciscus Aversus viceadmiratus regius rescivit optimis instructis triremibus contra Ugonem viriliter pugnando impedivit.

Hoc anno, pestis Sardiniam invasit, et Marianus Arborensis iudex obiit, atque Ugo eius filius in iudicatu et bello paterno successit, qui Ioannem Arborensem et Petrum eius filium duriori carceri mancipavit, in qua obiere, et Benedicta Arboreae et Moncada, ipsius Ioannis filia, ex regia liberalitate successit in paterno dominatu urbis ac regionis Bosae.

Anno sequenti 1377, magno conatu, bellum contra Aragonenses prosequutus Ugo omnia oppida comitatus Chirrae occupavit; Sassarimque profectus Iacobum Allerere seu Alterem urbi potestatem prae-

fecit; leges, quae adhuc extant, dedit, et castrum Osulis munivit.

Ugonem etiam istum Arboreae iudicem Urbanus Papa VI regem Sardiniae creare cogitavit, eiecto Petro Aragoniae, quem antea abdicatum iam ab Innocentio Papa publice praedicabat. Sed rex Petrus, qui id rescivit, numerosa triremium classe, quam instruere iussit, in Sardiniam proficisci decrevit, et pacem deinde quam ex sententia marchionis Montisferrati cum Genuensibus inierat, paucis mutatis renovavit, ut refert Zurita.

Eodem anno 1377, Valor de Ligia Sardus, vir nobilis ac militia praeclarus, qui regem contra Arboreensem iudicem sequebatur, oppidis Gociani aliisque multis locis et castellis iudicis a rege donatur.

Hac tempestate, magna pars Corsicae a Genuensibus defecit, favente Henrico Reca Aragoniae regis amico.

Annis tribus sequentibus, nihil memorabile in Sardinia contigisse reperimus. Anno autem 1382, Mariam Friderici Siciliae regis filiam defuncto patre in Sardiniam venisse legimus, indeque Barcinonam adnavigasse.

Anno 1383, Ugo Arboreae iudex, omnibus invisus, ob nimiam tyrannidem qua dominabatur, a suis interficitur, et libertas ab omnibus acclamatur, regnumque illud in Rempublicam vertere Sardi magnopere cupiebant. Quare Brancha-Leo Auria ad Aragoniae regem Petrum, tractaturus de regno recuperando proficiscitur, ac foedus cum rege pangit; indeque, VIII kal. iulii, equestri dignitate et comitatu Montis-Leonis noviter instituto, nec non baronia Marmillae a rege liberalissime donatur.

Ceterum Eleonora Branchae-Leonis uxor, Ugonisque defuncti iudicis soror, optimo comparato exercitu, Sardorum impetum cohibuit, et omnem iudicatum Arboreae, fratrisque dominatum in obedientia continuit, atque Fridericum, eius ex Brancha-Leone filium, adhuc infantem, iudicem Arboreensem recipi, iurarique fecit, decemnali immunitate omnibus concessa.

Quod ubi rex novit, de regno valde timens Brancham-Leonem ipsum cepit, et ex pacto cum eo inito custodiendum tradit, quousque obsidem Bernardo Sinisterrae Carali det, atque uxorem cum omnibus Sardis suae ditionis ad regis obedientiam reducat. Quare, sequenti

anno, cum optima triremium classe in Sardiniam a Bernardo Sinisterra ducitur. Verum quia nihil cum filio et uxore efficere potuit, ingenti custodia Bartholomaei Rogeris, et Lupi Alvares Carali detinetur.

Hinc Eleonora eius uxor de hac re conquesta, bellum contra Aragonenses usque ad annum 1386 gessit: quo anno, pridie kal. septembris, Leonardus Episcopus Sanctae Iustae, et comite Pontius ipsius Eleonorae legati cum Raymundo Cervera, vel, ut vult Zurita, cum Gaspare seu Iasperto Complocho et Bernardo Sinisterra regiis nunciis ad hoc destinatis, foedus eisdem conditionibus renovarunt, quibus antea a Mariano iudice, et Brancha-Leone Auria fuit cum rege percussum. Ita videlicet ut Longonsardi oppidum, omnes arces, et loca antiqua regis restituerentur gubernatori insulae; penderetur regi vectigal, ipsi adhuc regi non solutum; et Eleonora retineret antiquum iudicatum Arboreae cum Brancha-Leone Auria, et eius liberis e carcere dimissis; atque insuper decemnalis immunitas, olim ab Eleonora omnibus concessa servaretur, Sallurensibus et Villae-Ecclesianis solum exceptis. Fuit etiam petitum, ut totius insulae unus dumtaxat esset gubernator Hispanus: ceteri vero ministri essent Sardi; et Sassaris castrum praesidio Sassarensium; aliae vero arces Hispanis militibus custodirentur. Haec tamen, superveniente Petri regis morte, non fuerunt servata.

Obiit etenim rex Petrus Barcinonae, nonis ianuarii, anni 1387, eiusque corpus in monasterium Populeti delatum fuit, ut ex Zurita, Taraffa et monumentis in regio archivio Caralitano reconditis constat.

Hac tempestate, vorax ignis fortuito elapsus sexaginta novem domos in urbe Caralis consumpsit, quas tamen prorex Ximen Peres de Arenoso mox reficere coepit.

Petri Aragoniae regis temporibus insulam gubernarunt sequentes:

PROREGES.

Anno

1337. Raymundus Ribellas, Valentinus, III idus ianuarii, fuit Sardiniae et Corsicae prorex.

1339. Guillelmus Cervellonus, mense octobris, creatur Sardiniae et Corsicae prorex; impeditus tamen venire non potuit.

Anno
1340. Bernardus Boxados, mense iunii, fuit Sardiniae et Corsicae prorex, et obiit anno sequenti.
1341. Guillelmus Cervellonus, mense iunii, creatus iterum Sardiniae et Corsicae prorex, obiit in bello anno 1347.
1347. Iacobus Aragoniae, spurius regis Iacobi, post obitum Guillelmi Cervelloni insulam pro rege gubernavit.
1347. Ribaus, seu Rimbaus Corbera, eodem anno fuit Sardiniae et Corsicae prorex, et obiit anno 1354 tertio kal. iulii.
1355. Olphus Proxita Sardiniae et Corsicae prorex.
1366. Petrus de Luna Sardiniae et Corsicae prorex.
1369. Berengarius Carros, a xvi kal. februarii, creatus fuit Sardiniae et Corsicae prorex.
1374. Gilbertus Cruilla Sardiniae et Corsicae prorex.

GUBERNATORES SASSARIS ET LOGUDORII.

1346. Petrus Gilbertus gubernator Sassaris et Logudorii.
1353. Bernardus Cruilla gubernator Sassaris et Logudorii.
1356. Frater Galzerandus Finollerus eques ierosolymitanus, gubernator Sassaris et Logudorii.
1357. Bernardus Guimera gubernator Sassaris et Logudorii, qui uxorem in Sardinia duxit Violantam Branchae Auriae sororem.
1367. Petrus Albertus gubernator Sassaris et Logudorii.
1369. Dalmatius Iardinus gubernator Sassaris et Logudorii.
1371. Gilbertus Cruilla gubernator Sassaris et Logudorii, qui postea fuit Sardiniae et Corsicae prorex.
1383. Franciscus Ioannes Sanctae Columbae gubernator Sassaris et Logudorii.

Hac tempestate, extincto Gallurae iudicatu, et nova regiminis forma introducta in urbem Caralis, quae huc usque vicariis regiis tantum, citra proregem regebatur, ceperunt in insula Sardiniae esse sequentes :

GUBERNATORES CARALIS ET GALLURÆ.

Anno
1359. Ximen Peres primus gubernator Caralis et Gallurae, patria Caralitanus.
1361. Petrus Toletus gubernator Caralis et Gallurae.
1363. Albertus Zatrilla gubernator Caralis et Gallurae.
1368. Bernardus Sinisterra gubernator Caralis et Gallurae.

ANTISTITES.

1341. Petrus Archiepiscopus Caralitanus.
1352. Ioannes ab Aragonia Archiepiscopus Caralitanus.
1386. Bernardus Cerdona Archiepiscopus Caralitanus.
1360. Arnaldus Archiepiscopus Turritanus.
1377. Ioannes Casto ordinis Minorum sancti Francisci, Archiepiscopus Turritanus, qui fuit regis Petri confessarius, et coram eo rex ipse, ante obitum, iurisdictionem et dominatum ecclesiae Tarraconensis restituit.
1382. Gonarius Archiepiscopus Arboreensis.
1382. Raymundus Mereus Episcopus Bosanensis.
1386. Leonardus Episcopus Sanctae-Iustae.
1382. Gonarius Episcopus Sorrensis.
1387. Petrus Episcopus Ampuriensis.
1387. Antonius de Roma Episcopus Ussellensis.

IOANNES REX ARAGONUM ET SARDINIÆ.

Ioannes filius Petri regis Aragoniae, ex Eleonora filia regis Siciliae, procreatus, defuncto patre, Aragoniae, Sardiniae et Corsicae, aliorumque paternorum regnorum gubernacula suscepit, mense ianuarii 1387 et XVII kal. februarii eiusdem anni, Ximenem Peres de Arenoso proregem in Sardiniam misit, qui pacem cum Eleonora iudicissa Arboreae et omnibus Sardis eisdem legibus renovaret, quibus antea

cum rege Petro firmata fuerat, modo urbem et castrum Sassaris, et Villae-Ecclesiarum, atque castra Osulis, Bonvicini et Petresi, et insuper Sallurim, Longon-Sardum et alia regia oppida et castella regionum Montis, Posatae, Isolae, Galtellini, et Encontratae baroniae, quae Arboreensis iudex occupaverat, regi restitueret, eorum incolis a praestito fidelitatis iureiurando absolutis; Ardaram quoque et Capolam Archiepiscopo Arboreensi, aut Ussellensi Episcopo, sub sequestro traderet, donec summus Pontifex iudicium de illis intra biennium ferret: atque ita Eleonorae, eiusque filiis, Arboreensis iudicatus cum paterno dominatu maneret.

Hoc foedus, sequenti anno 1388, pactum fuit nonis februarii, atque illud infrascripti legati subscripsere, nempe:

Ximen Peres de Arenoso pro Ioanne rege Aragoniae et Sardiniae.
Comita Pancia.
Thomas Serra Arboreensis, et
Antonius Casu, pro Eleonora iudicissa Arboreae, comitissa Gociani et vicecomitissa Bassi.
Iacobus Ioveri Oristanensis pro Mariano filio Branchae-Leonis Auriae et Eleonorae iudicissae tamquam eius curator et tutor.
Petrus Sellurius.
Nicolaus Garaus seu Caraus, et
Petrus ... Oristanenses pro populo Oristani.
Galeacius Masala pro populo Bosae.
Petrus Casilis pro populo Castrogenuensi.
Pholcus Dessy Ocierensis pro Encontrata Montis-Acuti.
Lenocius de Colco pro populo Terrae-Novae.
Margianus Gardulesus seu Gadulvus Sardarensis pro Encontrata Montis-Regalis.
Barison Simula oppidi Trium-Noracum pro Encontrata Castra-Serravallis, nunc *Planargia* dicta.
Petrus Coghe pro oppido Macomelis, et curatoriis Marghinis, et Gociani.
Ioannes Agos oppidi de Muchiano pro Encontrata Montis-Verri.
Antonius de Alesia pro curatoria de Anela.

Bernardus Lexonus pro Encontrata Barbargiae Ollolai et curatoriae Austis.

Petrus de Monte pro curatoria Dorae.

Nicolaus Varae pro populo Claramontis et Encontratae Anglonis.

Franciscus Sabia pro curatoria partis Valenzae.

Ioannes Masala pro curatoria Costae-Vallis.

Franciscus Zori pro Encontrata Giulcreis.

Elias Sanna pro Encontratis Ardarae et Meiloci.

Gantinus Porcu pro parte de Milis.

Laurentius Montixi pro parte montium.

Guillelmus Secche pro populo Montis-Leonis et Encontrata Capitis-Aquarum.

Nicolaus Porcu pro Encontrata Campidani-Maioris.

Augustinus Ferralis pro curatoria Marmillae.

Bartholomaeus de Lacon pro parte Baricati.

Thomas Soggia pro Encontrata Campidani Simaxis.

Iacobus Dessy pro regionibus Mandralisai et Barbargiae Belvii.

Gavinus Masala pro baronia de Osilo.

Marcus Ioveri, et

Franciscus Roius, seu Roxies, pro populo Caralis.

Antonius Pugioni, et

Valentinus de Lacon Sassarenses pro populo Sassaris.

Bernardus Camella,

Franciscus Bos, et

Antonius Ferret pro populo Algherii.

Ludovicus Nelli pro populo Villae-Ecclesiarum.

Marcus Capula pro populo Salluris.

Haec pax a Ioanne rege, sexto idus aprilis, iureiurando firmatur; atque ita Petrus de Arenoso prorex, triginta pacis obsidibus ab Eleonora iudicissa acceptis et cum illis Galzerando Villanova, Roderico Lanzola, Ioanne Auria, et Ioanneto Branchae-Leonis Auriae filio, castrum Fabae confestim Comitae Panciae seu Panxae, atque castra Bonvicini et Osulis; dein Rainerio Pisquedda castrum Salvae-Terrae, foederis pignore, dedit; et Brancham-Leonem Auriam, e custodia

eductum, dimisit tutum in Arboreensem agrum, ea conventione, quod scilicet, si a pace recederet castrum Genuense et Auriae amitteret, et si ab eadem pace recederet rex, castra Bonvicini et Osulis cum eius baronia, ipse Auria lucraretur.

Hac pace perfecta, rex urbem et castrum Sassaris, ceteraque castella, nempe Osulis, Bonvicini, Petresi et Galtellini, ac viginti duo millia florenorum ab Eleonora iudicissa exegit una cum castris Fabae et Salvae-Terrae, obsidibus prius restitutis; et insula sic pacata, multis donis ditavit benemeritos; laudavit Antonium et Bartholomaeum Sandam strenuos viros Gallurenses; decoravit privilegiis Stampacinos, Llapolenses, ac Villanovanos, ob res antea contra Arboreenses iudices bene gestas. Denique ut castrum Caralis, Algherium et Longon-Sardum, aliasque arces, optimo praesidio custodirentur, tercentos equites peditesque mille in Sardiniam misit.

Hac tempestate, Martinus princeps, Ioannis Aragoniae regis germanus frater et Montis-Albae dux, Martinum filium ex Maria filia comitis de Luna susceptum cum Maria Siciliae regina, Barcinonam delata, matrimonio iunxit; ac ipse, simul cum filio et nuru, ac Bernardo Cabrera, Artale de Luna, aliisque multis proceribus Cathalonis, Aragonensibus ac Valentinis, Aragonia solventes, triginta navibus multisque triremibus Sardiniam mense martii adpellunt; et optimo Sardorum comitatu Drepanum Siciliae urbem inde pervenerunt.

Anno deinde 1389, cum rex Ioannes, lata sententia, comitatum Chirrae et iudicatum Ogugliastri Violantae Carros, defuncto Berengario eius patre, adiudicasset, et ipsi Violantae cum eius viro Berengario Beltrando, advenienti, eorum feudorum possessionem statim tradi iussisset, classemque ingentem instrueret, occasionem renovandi bellum Branchae-Leoni Auriae dedit. Is enim comitatum Quirrae ad Arboreenses iudices spectare dicebat, et eam classem in Arboreensem iudicatum fortunasque suas imminere formidabat.

Quare, anno 1390, Caralitanos in primis et regios factores, commeatu privato et publico penitus prohibuit; deinde optimo comparato exercitu, oppida regia invasit, atque oppida Olienae, Sagulis, Eltoni, et maiorem partem Gallurae occupavit; castrum Osulis, Salluris, Galtellini, Fabae et alia quaedam oppida et castella cepit; et Villae-

Ecclesias ingressus, castrum Salvae-Terrae obsedit; Algherium, Sarrabum et comitatum Chirrae ad defectionem incitavit ac expugnavit etiam castrum Sassaris. Quare Sassarenses, utpote regi fidelissimi, nolentes tam dispari domino subiici, patria et omnibus bonis relictis in Aragonensium castra se receperunt, et Barisonem Cano nuncium ad regem, pro auxilio et ope deprecanda, miserunt.

Ubi rex, anno 1391, etiam per literas Ioannis Montis-Boy proregis, ab Antonio Podio-Alto seu Poialto, et Francisco Rogio delatas haec rescivit, milites quam celerrime comparavit, arcesque omnes interea muniri iussit, Sardiniae feudatariis debitum obsequium imperavit, Sardosque omnes ab oppido Algherii eliminari mandavit.

Misit praeterea rex in Sardiniam quadringentos milites cum Arnaldo Porta insulae conservatore, et cum Antonio Podio-Alto, cui oppida Serrentis, Samassis, et Barallae seu Banalle in regione Noraminis tradidit; quae Bernardo Cruilla absque liberis decedente in regis ditionem devenerant; et in quibus postea successerunt Ioannetta Antonii Podio-Alto filia, Marco de Montboy sive de Monte-Bovino nupta, eiusque filius Ioannes Montboy de Podio-Alto, et nepos ex filio item Ioannes Montboy de Fegamenez, qui ea oppida Francisco Erillo vendidit.

Oppidum etiam Mogoris, defuncto Bartholomaeo Loig sine prole, ad regis ditionem devolutum, Francisco Forminio traditur.

Altero etiam anno, nempe 1392, Iordanus Tolomis sive Fobonus a rege missus, copias in Sardiniam subsidio duxit, Stephanus Salvat Siciliam profectus nonnullas triremes ad insulae custodiam mercede conduxit; ac mense iunii rex in Sardiniam proficisci decrevit, eamque expeditionem solemniter proclamari mandavit. Bello tamen Granatensi impeditus, Pontium Ribellas triremium ducem in Sardiniam misit; et Ioanne Lorale seu Lorare stipendia militibus adferente, optimo peditatu et equitatu castrum Caralis munitur, praesidiisque firmatur castrum Aquae Fridae et Longon-Sardum. Praeterea Rodericus Ruiz de Corella equites et pedites plures Algherium traduxit; et octo florenorum millia in insulam mittere rex decrevit, quibus triremes duae instruerentur, quae maritimam oram tuerentur, et omnia regia praesidia bellum sustinere possent.

Eo anno, Violanta Carros donavit Berengario Bertrando comitatum Chirrae et iudicatum Ogugliastri, reservato sibi usufructu, et Ioanne filiae dote.

Anno deinde 1393, de pace agitur cum Brancha-Leone Auria, qui, ea contempta, Algherium et Longon-Sardum terra marique obsidet. Quare Ioannes rex, misso prius comite Henrico Roca Corso Algherensium subsidio cum multitudine militum, classem omnem in Sardiniam quamprimum adnavigare iussit; quae cum postea siculo bello esset impedita, Rogerius Moncada prorex Sardiniae creatus, in insulam quam velociter profectus, anno 1394, optimo exercitu Longon-Sardum obsidione liberavit, et alia regia oppida amissa facile recuperasset, si superveniente regis morte non fuisset impeditus.

Obiit namque Ioannes rex in Castilionensi agro e mulo decidens, xv kal. iunii anno 1396, cuius corpus ad Populeti monasterium delatum fuit iussu Martini eius fratris, ibique sepulturae regia pompa et magnificentia datum.

His Ioannis regis temporibus fuere in Sardinia:

PROREGES.

Anno

1387. Ximen Peres de Arenoso, xvii kal. februarii, creatus fuit Sardiniae et Corsicae prorex.

1391. Ioannes de Montboy sive de Monte-Bovino, quinto idus februarii, creatus fuit Sardiniae et Corsicae prorex.

1393. Henricus de la Roca comes, natione Corsus, xii kal. ianuarii, creatus fuit Sardiniae et Corsicae prorex.

1394. Rogerius Moncada Sardiniae et Corsicae prorex.

PRÆSULES.

1389. Ubaldus Archiepiscopus Turritanus.

1397. Antonius Archiepiscopus Turritanus.

1388. Leonardus Archiepiscopus Arboreensis.

1391. Conradus Archiepiscopus Arboreensis.

1387. Antonius Roceres sive Proceres Episcopus Galtellinensis.

Anno
1394. Paulus de Roma Episcopus Galtellinensis.
1391. Ioannes de Martis Episcopus Sorrensis.
1392. Ioannes Episcopus Dolliensis.
1391. Antonius Caius Episcopus Bosanensis.

MARTINUS REX ARAGONIÆ ET SARDINIÆ.

Martinus Petri regis Aragoniae et Eleonorae filius Ioanni fratri, in regnis Aragoniae, Sardiniae et Corsicae successit, xv kal. iunii anno 1396 et anno sequenti e Sicilia in Sardiniam veniens, prius urbem Caralis adivit, mox Algherium profectus, Corsicam inde petiit, atque Vincentio et Ioanni Istriae, comitibus Rocae, et aliis suae ditionis viris auxilium opemque tulit. Ex Corsica etiam iussit Longon-Sardi castrum ab inimicis obsessum muniri, et Bernardum Torrellas ei praefecit. Inde Avenionem abiit, ubi Bonifacio Papae IX solitum iuramentum fidelitatis pro regnis Sardiniae et Corsicae praestitit.

Anno sequenti, nempe 1397, de pace cum Eleonora iudicissa Arboreae cum Brancha-Leone Auria eius viro et Mariano filio concilianda rex, per Franciscum Ioannem de Sancta Columba pro-praesidem Sardiniae, frustra tamen, egit. Quare rex ipse confestim Llapolam, castrum Caralis, castrum Sancti Michaëlis et castrum Aquae-Fridae optimis praesidiis muniri iussit.

Anno deinde 1398, dira pestis in Sardinia grassata est, et anno 1403 minus praevisa graviorque fuit.

Anno autem 1404 obiit Eleonora Arboreae iudicissa, mulier quidem in administrando iudicatu prudentissima et in bello gerendo invictissima, cui successit unicus eius filius Marianus, ex Brancha-Leone Auria susceptus, qui brevissimum tempus regnavit; adhuc namque puer decessit anno 1407. Quare Brancha-Leo eius pater in Arboreensi iudicatu succedere, insulamque sibi subiicere cupiebat. Sed Arborenses illius dominatum detrectantes, Guillelmum Narbonae vicecomitem, filium Aymerici, ex Beatrice Arboreae sorore Eleonorae iudicissae in Sardiniam vocarunt; et captis interea armis, Brancham-Leonem obsessum tenuerunt. Quod ubi Martinus Siciliae rex novit,

occasionem rei bene gerendae nactus, Sardiniam proficisci decrevit, rebelles profligaturus, insulamque inde pacatam Martino patri regi Aragoniae redditurus.

Itaque, anno 1408 mense octobris, relicta Blancha eius uxore Siciliae vicaria, decem triremium classe Algherium appulit; et missis Barcinonam legatis, classem exercitumque omnem a Martino patre petiit. Sed contra eum vicecomes Narbonae foedus cum Brancha-Leone Auria percussit, et optima navium triremiumque classe exercitum in Sardiniam traduxit, iunctisque Branchae-Leonis copiis, castra in oppido Salluris posuit. Genuenses etiam sex triremes, duce Guillelmo Mollo, in Sardiniam contra Aragonenses miserunt; eas tamen Ioannes Columbus decem triremibus obviam factus, prope Ænariam insulam, invasit et cepit, pluresque nobiles Genuenses captos ad Martinum regem misit.

Praeterea Cathalani piraticam hoc tempore exercentes Sardiniam infestabant; quatuor tamen eorum inter reliquos magis insignes Petrus Auria cepit, aliosque septem Baptista Montanus, qui omnes laqueo suspensi fuere, ut Iustinianus refert.

Anno sequenti, nempe 1409, Martinus Aragoniae rex, XIV kal. iunii, numerosam navium triremiumque classem satis instructam, duce Petro Torrella cum optimo exercitu et infrascriptis insignioribus viris in Sardiniam misit, quorum nomina sunt:

Ioannes Fox vicecomes.
Archibaldus Fox eius frater, dominus Lunae.
Gerardus Mallionus.
Bernardus Galzerandus de Pino, dominus Hortae.
Comes Cardonae.
Antonius de Cardona eius frater.
Comes Chirrae.
Bernardus de So sive de Sa vicecomes.
Berengarius Arnaldus Cervellonus.
Galzerandus Sanctae-Pacis.
Arcartus de Mur.
Galzerandus Cruillas.
Bernardus Espes.

Tres etiam naves cum optimis copiis, duce Ioanne Valle, Barcinonenses misere; et Petrus de Luna, praetensus Papa sub nomine Benedicti XIII, misit centum selectos milites cum eius nepote Ioanne Martines de Luna, atque Roderico de Luna, Ioanne Bardaxino, aliisque pluribus.

Horum adventu laetus Martinus Siciliae rex Algherio solvit, et copias omnes, quas e Sicilia adduxerat, traduxit Caralim. In hisce copiis nobiliores viri erant sequentes, nempe:

Comes Modicae.
Comes Augustae.
Comes Vintimilliae.
Comes Henricus Russus.
Comes Artalis de Luna.
Gilbertus Centelles.
Iacobus Centelles.
Bernardus Anglesola.
Augeratus Lanta seu Larta.
Sancius Ruic de Libori seu Ruiz de Libori.
Gilius Ruic seu Ruiz de Libori.
Ioannes Ferdinandus de Eredia.
Gerardus Guilartus seu Quilartus.
Ioannes Cruilla.
Gerardus Dedoni.
Et alii plures.

Cum hisce et aliis omnibus optimum exercitum trium millium equitum et octo millium peditum Martinus rex Siciliae habebat, quem prope Sallurim, ubi vicecomes Narbonae erat, continuis itineribus duxit; et pridie kal. iulii praelium commisit. Primo certamine, tanto impetu a Sardorum copiis restitutum fuit, ut Martinus retrorsum in locum parumper editum, referre gradum fuerit coactus. Deinde tamen fortiter pugnatum est, vario bello, unde et varia fuit victoria. Tandem Aragonenses superantes vicecomitem Narbonae vicerunt; Ioannetum eius vexillarium cum vexillo, et Brancham-Leonem Auriam

ceperunt; oppidoque Salluris expugnato, oppidanos omnes, nulla sexus aut aetatis facta differentia, crudeliter trucidarunt, eiusque expugnarunt castrum.

Eo praelio Aragonenses Sardique plures cecidere; et Narbonae vicecomes, aliique fuga elapsi in castrum Montis-Regalis; alii vero in urbem Oristani se receperunt. Martinus autem rex Siciliae in urbem Caralis cum Aragonensibus reversus, statim nuncios victoriae, rerumque in Sardinia agendarum ad patrem misit. Deinde, IV nonas iulii, opera Ioannis Sena, insignis viri Sardi, castrum et oppidum Villae-Ecclesiarum recuperavit, firmissimoque praesidio munitum, custodiae tradidit Gantino de Sena, qui cum laudato nuper Ioanne de Sena, in hoc praelio claruit. Milites praeterea strenuos donis et privilegiis ornavit; atque Maram, Tuilim et Gestorim, oppida rebellium, Gerardo Dedoni viro, et in hoc praelio celeberrimo, et antea in Sicilia de rege benemerito, idibus iulii concessit. Inde etiam ordinationem de decimis in dioecesi Caralitana solvendis cum Antonio Archiepiscopo fecit.

Paucos tamen post dies, bellico labore, seu nimio pulcherrimae mulieris sardae concubitu, febri correptus, nulla superstite prole, ab humanis decessit quinto kal. augusti eiusdem anni 1409, atque in templo maximo urbis Caralis, ubi adhuc iacet, honorifice sepultus fuit, ut referunt Marineus, Taraffa et Zurita.

Morte Martini Siciliae regis, universus Aragonensium exercitus, tam superbo delectu conquaesitus, solutus, dispersusque pene fuit, atque res omnes Sardiniae ad primaevum statum restitutae. Nam Guillelmus Narbonae vicecomes, qui insula excesserat, audita Martini regis morte, maiori conatu, reversus in regionem Logudorii, convaluit urbemque Sassaris, et omnem ferme regionem illam in ditionem suam redegit; et Leonardus Cubello Sardus, vir strenuus, in locum iudicis Arboreae ab Oristanensibus et aliis Sardiniae populis suffectus fuit.

Quare Petrus Torrellas, totius Aragonensis exercitus praefectus, huius rei nuncios ad Martinum regem Aragoniae misit; et una cum Ioanne et Petro de Moncada, collectis undique militibus, quos habere potuit, bellum contra populos a rege deficientes reparat; Oristanumque versus profectus, cum hostium agmine obviam sibi facto,

secundum praelium conseruit, in quo, ut inquit Zurita, ad quinque millia occisi fuere.

Praeterea rex Martinus, licet filio orbatus et pecunia exhaustus, Guillelmum Raymundum a Moncada cum copiis in Sardiniam misit, ut bellum movere et absolvere posset; et comitatum Ampuriae pro quadraginta millibus florenorum Barcinonensibus obpignoravit.

Anno deinde sequenti, nempe 1410, Petrus Torrella contra Arborcenses, qui Leonardum Cubellum iudicem sibi constituerant, arma movens urbem Oristani, quae in ipsius Leonardi potestate erat, numerosa militum corona cinxit, obsessamque tenuit usque ad IV kal. aprilis, quo die infrascriptum foedus cum Leonardo Cubello percussit:

« *In nomine Dei aeterni* ».

« Noverint universi, quod nos Petrus Torrella locum-tenens illu-
» strissimi principis ac domini regis Aragonum etc., attendentes quod
» ad tractatum et inductionem honorabilium Raymundi de Raxach,
» seu Baxach militis et aliarum nobilium personarum, quae circa ista
» plurimum insudarunt, vos Leonardus Cubello infrascriptus, quem
» habitatores civitatis Oristani, et nonnulli alii istius insulae natio-
» nales elegerunt et posuerunt in potestatem et dominium; ac in lo-
» cum iudicis Arboreae occupaveritis dictam civitatem, quam tenemus
» cum nobilium equitum nobiliumque peditum multitudine copiosa
» obsessam; recognoscendo vestros errores et culpam, fessus et fa-
» tigatus praedictorum discriminibus bellorum et periculis; petendo-
» que nobis humiliter veniam, vultis vos, bono animo, reducere ad
» dictum dominum regem, adserendo facere sacramentum et homa-
» gium, quod vos et vestri eritis de cetero, ligii veri et legales
» subditi et vassalli dicto domino regi et eius successoribus; et in
» signum vassallagii, solvetis eidem quingentos florenos Aragonum,
» quolibet anno pro tributo; et pro praedictorum maiori robore, et
» securitate ponetis unum ex filiis vestris et nonnullos alios filios pro-
» borum hominum dictae civitatis in potestate nostra obsides; et da-
» bitis nobis triginta millia florenorum auri Florentiae, ad succurren-
» dum gentibus armigeris, peditibus et triremibus armatis. Nos

» autem cupientes ducere ad finem optatum adquisitionem regni prae-
» dicti, propter quam praedictus illustrissimus dominus rex nos misit
» in praesentem insulam cum dictorum nobilium militum equitum et
» peditum comitiva, cum quibus festinanter intendimus equitare in
» caput Logudorii, quod, divino suffragante auxilio, infra breve cre-
» dimus conculcare et penitus reducere ad veram obedientiam dicti
» illustrissimi domini regis; ad supplicationem venerabilis et religiosi
» fratris Eliae de Palmas prioris monasterii de Bonarcado, Ioannis
» Latte, et Leonardi de Ferraria notarii, nunciorum ad nos misso-
» rum nomine, vice et pro parte vestri dicti Leonardi Cubello et
» duodecim proborum virorum, electorum pro populo civitatis Ori-
» stani praedictae, quam, ut praediximus, tenemus obsessam: et ne
» tot mala sequantur, quae parata sunt cum invasione, quam manu
» forti, deliberaveramus facere contra dictam civitatem et populum
» eiusdem ob reverentiam passionis Domini nostri Iesu Christi, et
» propter compassionem populi dictae civitatis, supersedemus. Et quia
» vos dictum Leonardum Cubellum et vestros et populum civitatis
» praedictae, speramus et credimus de cetero promptos habere ani-
» mos ad servitium domini regis, cum deliberatione et consilio nobi-
» lium militum praedictorum; tenore huius publici instrumenti, fir-
» miter et cunctis temporibus valituri, moti rationibus praedictis,
» aliisque, quibus ad haec rationabiliter invitamur, gratis et ex certa
» scientia, et ex parte praedicti domini regis et auctoritate officiorum,
» quibus fungimur, damus et concedimus donatione pura et irrevo-
» cabili, quae dicitur *inter vivos*, vobis dicto Leonardo Cubello et
» vestris heredibus et successoribus perpetuo in feudum et ad pro-
» priam naturam feudi, iuxta tenorem feudorum Italiae, et sub con-
» ditionibus et retentionibus infrascriptis, civitatem Oristani praedi-
» ctam cum omnibus eius accessoriis, Campidano, parte de Milis,
» fortalitiis, villagiis et civitatibus et comitatum et castrum Gociani
» cum omnibus etc., et cum mero et mixto imperio etc. Retinemus
» etiam dicto domino regi et eius successoribus expresse, quod titulus
» sive nomen iudicatus Arboreae aboleatur, et quod vos, dictus Leo-
» nardus Cubello et successores vestri, dignitate et titulo, videlicet
» marchionis Oristani et comitis de Gociano, sitis perpetuo insigniti

» et nominati. Et quia vos, dictus Leonardus Cubello, civitatem prae-
» dictam, eiusque fere Campidanum, partem de Milis et comitatum
» Gociani occupaveratis, ut dictum est, ne istud eiusque adquisitio,
» cuiusque animo revocetur in dubium, praesensque donatio nullum
» patiatur defectum, sed omni effectu et firmitatis officio potius ro-
» boretur et fulciatur, concessionem facimus supradictam, rationibus
» supradictis. Et vos eumdem Leonardum Cubello et vestros succes-
» sores marchiones dictae civitatis Oristani et comites Gociani cum
» hoc publico instrumento, ex parte dicti domini regis et in perpe-
» tuum duximus erigendos cum illis praerogativis, honoribus, praee-
» minentiis, modis et formis, quibus ceteri marchiones et comites
» dicti domini regis sunt gaudere soliti. Ita videlicet quod vos, dum
» vixeritis, et vestri successores titulo marchionis dictae civitatis Ori-
» stani et comitis Gociani utamini, et quod nullum alium dominatum,
» seu dominos, vos nec vestri successores, aut habentes caussam a
» vobis seu successoribus vestris, praeterquam illustrissimos dominos
» reges Aragonum habeatis, seu nominare aut proclamare ullo modo
» debeatis aut valeatis etc. Nos vero certificamus et in veritate reco-
» gnoscimus habuisse et recepisse a vobis, qui nobis bene et plena-
» rie numerando tradere fecistis, triginta millia florenorum auri Flo-
» rentiae, quos gentibus armigeris peditibus et triremibus pro eorum
» stipendiis exsolvi mandavimus, nec non unum ex filiis vestris et
» alios filios proborum hominum dictae civitatis, quos in posse no-
» strum obsides misistis, prout nomine vestro extiterat promissum.
» Ad haec vos Leonardus Cubello donationem et concessionem prae-
» dictam acceptantes gratis etc. et iuramus etc. Datum in obsidione
» civitatis Oristani apud Sanctum Martinum, die 29 mensis martii
» 1410 ». Huius exemplar in regio archivio Caralitano reconditum
reperitur.

Praeterea concessit Ioanni Deyana ipsius Leonardi Cubello socero, ac de rege in reductione Arboreensium, benemerito, Barbargias regiones Mandralisai et Ollolai.

Martinus autem rex, moerore et adversa valetudine confectus e vita migravit, pridie kal. iulii eiusdem anni 1410, nulla superstite prole, prope Barcinonam, in monasterio monialium Cisterciensium, cui

Vallis Donzellae nomen est, indeque Barcinonam eius corpus delatum, in ecclesia pontificali sepultum, honorifice iacuit ad latus arae maioris usque ad tempus regis Alphonsi filii Ferdinandi sui successoris, a quo in Populeti monasterium delatum fuit, ut Zurita, Marineus, aliique Hispani auctores referunt.

His Martini regis temporibus fuere in Sardinia

PROREGES.

Anno

1397. Rogerius a Moncada, idibus augusti, creatus fuit Sardiniae et Corsicae prorex, in cuius absentia fuit praesidens Sardiniae
1398. Ioannes Franciscus a Sancta Columba.
1408. Martinus Siciliae rex, Sardiniae et Corsicae prorex.
1409 Petrus Torrella Sardiniae et Corsicae prorex.

GUBERNATORES CARALIS ET GALLURÆ.

1400. Franciscus Cariga gubernator Caralis et Gallurae.
1404. Ugo Rosanes gubernator Caralis et Gallurae.
1408. Marcus Montboy gubernator Caralis et Gallurae

ANTISTITES.

1387. Antonius Archiepiscopus Turritanus.
1399. Priamus, olim Episcopus Rataliensis, creatus Archiepiscopus Turritanus.
1403. Paulus, olim Episcopus Pactensis, creatus Archiepiscopus Arboreensis.
1409. Antonius Dexart Archiepiscopus Caralitanus.
1400. Geminianus, ex canonico Arboreensi, creatus Episcopus Sanctae-Iustae.
1401. Dominicus ordinis fratrum Minorum creatus Episcopus Sanctae-Iustae.
1400. Petrus Benedictus Ioannes de Bonifacio, ex canonico Sanctae Mariae de Bonifacio, creatus Episcopus Ampuriensis.

Anno

1400. Simon Margens, olim Episcopus Castrensis, creatus Episcopus Civitatensis.

1402. Antonius de Ligios Episcopus Bosanensis.

1406. Benedictus, olim abbas Sanctae Euphemiae de Villanova Dernisinae dioeceseos, creatus Episcopus Bosanensis.

1402. Iacobus, olim Episcopus Stranguriensis, creatus Episcopus Ussellensis; indeque postea fuit ad ecclesiam Lavellensem regendam translatus.

1410. Ioannes, olim Episcopus Lavellensis, ac postea creatus Episcopus Ussellensis.

1404. Beltramus Flores, ex archipresbytero Castrensi, creatus Episcopus Galtellinensis.

IOANNIS FRANCISCI FARÆ

I. U. D.

SASSARENSIS

PRIUS

ARCHIPRESBYTERI TURRITANI

DEIN

BOSANENSIS EPISCOPI

DE REBUS SARDOIS

Liber IV.

FERDINANDUS REX.

Defuncto Martino Aragoniae rege, absque liberis, orta est altercatio et dissensio magna inter propinquos de regnorum successione. Ferdinandus in primis Ioannis Castellae regis secundogenitus, quem *Infantem* appellabant, veluti propinquior, utpote linea transversali Aragoniae stirpis, ex Violanta, quam plerique Eleonoram vocant, Petri II Aragonum regis filia, et Martini recens defuncti regis sorore, Henrico Castellae regi, priore uxore defuncta, nupta editus, ab Aragoniae magnatibus et populis de Antiquera, quod est Baeticae oppidum, accitus est, ut regis titulum et coronam acciperet. Fridericus quoque Lunae comes Martini regis Siciliae in Sardinia defuncti filius ex pellice; Ludovicus rex Neapolis et Andegavensium dux; Matthaeus

comes Foxanus; Alphonsus dux Gandiae; atque Iacobus cognomento Prasensis, Urgellae comes regnorum competitores duobus fere annis fuere magno cum Aragonensium, Valentinorum et Cathalanorum dissidio, multorumque clade, ut ex Amarano, Laurentio Valla, Lucio Marineo, Thoma Facello et Maurolicio abbate constat.

Dum Aragonia in hisce rerum motibus versatur, Guillelmus Narbonae vicecomes, non solum Arboreae iudicatus, sed et totius Sardiniae regnum adfectando, omnes Sardos ad defectionem sollicitat, insulamque reddit infestam. Aurienses etiam cum Genuensibus res novas in insula moliuntur.

His tamen non terretur Petrus Torrella prorex; quin potius, omnibus eductis munitisque triremibus, collectoque exercitu, regias communitates et omnes in fide et officio continere satagit, Raymundo Pirella interea in Cathaloniam propere misso, qui de Sardiniae statu et periculo certiores omnes redderet, militumque suppetias quam primum adferret.

Eodem anno 1410, Cassianus Auria Castri-Genuensis dominus, consociatis armis cum Artali de Alagona, Longonsardum Gallurae fortissimum oppidum contra Bonifacium Corsicae in ora maritima situm, optima classe petunt, militibusque in terram expositis, VI idus augusti, turrim Sancti Georgii oppugnant, ac die sequenti deditione capiunt. Adorto deinde suburbio, Berengarium Michaëlem cum eius praesidio facile vincunt, victumque fugant et turrim Sanctae Mariae deturbant, quam etiam cum toto oppido statim deditam in manus habuere, magno cum ipsius Berengarii dedecore, qui oppidum defendere poterat, atque magno moerore proregis, qui terra marique, illi auxilium laturus, si tam facile non cessisset, aderat.

Devictis Longonsardis, pavor et trepidatio invasit alios regios Sardiniae populos, Algharenses praesertim, qui praesidio satis debiles, et morbo afflicti, triremes regis Ladislai cum Genuensium classe in eos adventare intellexerant. Quare prorex triremem unam et Georgium Caramainum cum septuaginta equitibus Algherium misit et Caralis urbem omnesque regias arces novo praesidio munivit, legatosque in Cathaloniam Andream Bivre et Franciscum Zatrillam destinavit, qui optimates omnes de statu et periculo Sardiniae certiores fa-

cientes, militem et pecuniam peterent, opemque et transmarinum auxilium ferrent. Caralitani praeterea Marcum Ioverium eadem deprecantes ad eos miserunt.

Cumque, mense septembris eiusdem anni, Guillelmus Narbonae vicecomes exercitum in Arborenses moveret et Oristani urbem teneret obsessam, Petrus Torrella prorex, collecto undique milite, et excursionibus quibusdam factis, Montem-Regalem cum exercitu quater centum equitum petiit; et subsidium centum selectorum militum, ductu Georgii Caramaini, Raymundi Rexae et Petri Beltrami Oristanensibus adtulit; atque dominum Morlani de induciis, deque omnium differentiarum compromissariis eligendis, nomine vicecomitis Narbonae, disserentem audire noluit, priusquam obsidionem solveret, et bellum ipsum deponeret.

Itaque, educto ex Arborea exercitu, Sassarim reversus vicecomes, anno sequenti 1411, quo prorex Algherium venerat, pactis induciis, controversiam omnem ad Urgellae comitem et vicecomitem Carreti, aliosque duos equites a quolibet eorum nominandos, retulit; et paucis post diebus, Petrus Torrella morbo correptus in eodem Algherii oppido e vita migravit, postquam Ioannem Corberam sui loco Sardiniae proregem creaverat, qui, Petro Torrella defuncto, foedus ipsum statim, et inducias cum vicecomite Narbonae pactas firmavit.

Eodem tempore, Ioannes Montagnanus Caralis et Gallurae gubernator, fortiter cum inimicis dimicando ex vulnere in praelio accepto, obiit; et Berengarius Carros comes Chirrae in eius locum fuit a Caralitanis suffectus.

Anno eodem, Guillelmus Narbonae vicecomes, inito contra Aurienses praelio, Nicolosum Auriam dominum Montis-Leonis vicit ac cepit. Precibus tamen Sassarensium statim dimisit, tribus florenorum millibus prius acceptis. Cumque deinde bellum contra eumdem, inito cum Cassiano Auria foedere reparasset, Nicolosus pacem cum Aragonensibus fecit, et foedus cum Vincentio Istriae, Cinercae in Corsica comite, et Ioanne eius fratre percussit, eodem Ioanne cum triginta florenorum millibus in Cathaloniam misso, qui transmarinum militem conduceret, et terceutos equites totidemque sagittarios, Algherium contra Narbonae vicecomitem adferret; nec multo post Cassianum

Auriam ab amicitia vicecomitis avertens cum prorege Ioanne Corbera reconciliavit.

Itaque anno sequenti 1412, vicecomes Narbonae, optimo comparato exercitu, inimicorum agros ingressus populabundus excurrit et vastat, atque advenientem Cassiani exercitum vincit, tercentis eorum trucidatis. Deinde in oppidum Macomelis Oristani propinquum profectus munitum illud reddit, et populos regios partis Valenzae, partis Montium et Marmillae ad defectionem sollicitat. Frustra tamen, nam Leonardus Cubello marchio Oristani et Berengarius Carros cum Aragonensium exercitu in Arboream convolantes, omnes in fide tenuere.

Algherium inde, quam semper infensam, cum Sassaris urbe tenebat, occasionem nactus Narbonae vicecomes cum valido tercentorum equitum et centum quinquaginta sagittariorum exercitu, mense maii, adortus, strenue oppugnat, non paucis in murum ascensis militibus; qui tamen a Raymundo Zatrilla, tunc Sassaris et Logudorii gubernatore, et Ioanne Bartholomaeo unius triremis duce, atque aliis multis viriliter repugnantibus e moeniis deiecti, atque cum ducis Sabaudiae filio notho, aliisque pluribus Gallis capti et trucidati ab oppidanis fuere, ut constat ex Zurita et antiquis monumentis.

Ex his notum, testatum manifestumque mansit foedus a vicecomite Narbonae violatum fuisse; bellumque inde commotum et confirmatum. Quare exercitus e Cathalonia in Sardiniam propere mittitur, duce Accarto de Mur, qui gubernator Caralis creatus fuit. Berengarius etiam comes Chirrae, Leonardus marchio Oristani et Nicolosus Auria praesidia omnia repararunt et communierunt.

Antonius tamen Auria Genuensis, septem navium classe, duas Cathalanorum naves, aliaque parva navigia in portu Caralitano, tunc temporis invasit, cepit atque combussit, et bonorum direptionibus suburbia Caralis multisque damnis Corsicam, ut refert Iustinianus, vexavit.

Dum autem his motibus agitatur Sardinia, Aragonenses invicem de rege dissidentes, rem totam ad compromissarios detulerunt. Delecti, communi consensu, fuere novem iudices, terni scilicet ex singulis regnis; videlicet ex Aragonia Dominicus Ramus Episcopus, eo

tempore, Oscensis, postea Illerdensis, ac postremo sanctae Romanae Ecclesiae Cardinalis; Franciscus Aranda maximi . .. filius, qui prorsus rebus humanis renunciaverat, ac vitae eremiticae totum se addixerat; et Berengarius Bardaxinus iurisconsultus peritissimus ac prudentissimus: ex Valentia Ludovicus Ferrerius Chartusianae religionis moderator, ac princeps, iuris civilis prudentia ac pietate insignis; sanctus Vincentius Ferrerius Ludovici Ferrerii germanus frater ordinis Praedicatorum, concionibus, vitae sanctimonia et miraculis clarus, atque inter divos postea a Callixto Papa III relatus; et Petrus Bernardus iurisperitus, vir plane integerrimus: ex Cathalonia vero Franciscus Sarriga Tarraconensis Archiepiscopus, utroque iure vir praecellens; Guillelmus Vallieca, iure civili et religione praestantissimus, et Bernardus Gualtes eminentissimus literis, prudentia et moribus.

Hi iudices delecti fuerunt, ut sententiam pro aliquo competitorum ferrent, quam alioquin ferre non possent, nisi duo saltem ex singulis regnis iudices in unum aliquem convenirent. Quo die iudicium sunt ingressi, eucharistiam spectante populo sumpserunt, subinde, per triginta dies, competitores eorumque iura exactissime audierunt; postea in Gaspe Aragoniae provinciae oppido Arve, arce minutissima, ea lege sunt inclusi, ut eis inde egredi; nisi re prius declarata, non liceret. Ibi plures menses commorati et competitorum inspectis rationibus ac iuribus examinatis, partibus III kal. iulii, ad sententiam audiendam convocatis iudices, in loco edito ante valvas templi maximi Cinedae seu Ciredae oppidi, consederunt.

Convenit ergo omnis aetas, sexus, conditio, ad tanti regis sententiam excipiendam cum Vincentius Ferrerius Dominicanus e concilio surrexit, et suggestum ascendens orationem ad populum habuit; a cuius ore cum omnia ora mentesque penderent inter spem et metum sollicitis omnium animis Ferdinandum Castellae infantem, cognomento iustum, tunc absentem, omnium iudicum voto Aragonum, Valentinorum, Cathalanorum, Sardorum, Corsorum atque Siculorum regem declaravit, ad cuius nomen acceptata fuit, tamquam vocis de coelo desuper iudicum sententia, tantusque populi exultantis clamor est excitatus, ut omnia militaribus vocibus, tubisque ac tormentis aeneis obstrepere viderentur.

Igitur nullo competitore obsistente, quin imo gaudentibus et exultantibus omnibus, III nonas septembris eiusdem anni 1412, in aede sancti Salvatoris apud Caesaream Augustam coronatur, ut ex Laurentio Valla, Lucio Marineo, Thoma Facello et Hieronymo Zurita constat.

Audita regis Ferdinandi nominatione, Antonius Archiepiscopus Caralitanus et alii plures Sardiniae primores, nomine marchionis Oristani, comitis Chirrae et aliorum regulorum Sardiniae, Ferdinandum regem adivere, eique praestitere obedientiam et fidelitatis iusiurandum; et ab eo de rebus in Sardinia bene gestis, deque statu insulae certiorato, opem, auxilium et omnium quae in Sardinia possidebant, confirmationis tabulas petiere, quas facile elargitus rex, etiam benemeritos gratiis et privilegiis cumulavit, Petrumque Oggerium castro Aquae-Fridae et oppido Sirici regionis Segerri donavit. Praeterea Albertum Zatrillam creavit gubernatorem Logudorii, et in Sardiniam exercitum mitti, bellumque contra rebelles prosequi iussit, quinquennes inducias cum Genuensibus pactus.

Deinde, XI kal. decembris, rex Dertusam profectus, a Petro de Luna, Benedicto Papa XIII appellato, regnis Sardiniae et Corsicae investitur. Quod ubi Guillelmus vicecomes Narbonae a Guterro Sanctae Clarae, regis Castellae Nauclero, qui copias Sassarim ducebat, rescivit, de ipsius regis benignitate et iustitia confisus, arma deponens et bellum agitare desistens, prius Morlani dominum nuncium ad regem misit, qui, favente Alvaro de Avila, disserte de iure vicecomitis egit. Deinde, anno sequenti 1413, publica regis fide Barcinonam vicecomes ipse petiit, Aymerico Arboreae vicario, Petro de Montboy Logudorii gubernatore et Leonardo Cano Sassaris potestate in Sardinia relictis. Inde cum sexaginta equitibus bene armatis, et Berengario Carros comite Chirrae a rege obviam ei misso, Illerdam magnifice petiit, ubi a rege comiter et magnifice exceptus et honestatus, annuo mille florenorum stipendio donatus fuit.

Berengarius insuper Carros, qui Eleonoram Garci Ferdinandi seu Petri Manrici sororem et reginae domicellam uxorem duxerat, laetitia, comitatu et convivio a rege honoratus, mille et quingentorum florenorum redditus in Sardinia dotis nomine habuit; et oppida Se-

minis, Sancti Vireti, Padulis, Nurae, Chiae, Salii, Horti-Iacobi, Terralbae, Villae-Novae et Revastaris est in Sardinia consequutus, ut ex Petro Romico, Alvaro Garcia, Hieronimo Zurita et antiquis monumentis constat.

Anno sequenti 1414, rex concessit Ioanni Cavallero militi Caralitano oppida Hippis inferioris et superioris, Loni, Sorres, Pau sive Pavi superioris et inferioris, Ispidi, Aquensae, Fanaris superioris et inferioris, Serrae-Magnae, Decimi, Ilsenae, Sebolles et Villae-Cidri regionis partis Hippis.

Guillelmus vicecomes Narbonae, hoc anno, ad concordiam, ut diximus, cum rege adductus, Sassarim regii patrimonii urbem, brevi tempore, regi ipsi restituere promisit et iudicatum Arboreae, comitatum Gociani atque alia oppida in Sardinia iure successionis sibi debita pretio centum quinquaginta trium millium florenorum vendidit; pro quorum octoginta millibus habere debebat Guillelmus oppida Angillae, Figuerae et Torrellae, vel pro toto pretio, idoneos fideiussores, Tolosae, Carcassonae et Narbonae existentes. Quibus datis, Alvarus de Avila et Bernardus Dolmus in Sardiniam proficisci debebant, horum dominatuum possessionem, pro rege accepturi.

Haec ubi rescivit Leonardus marchio Oristani, Eliam Archiepiscopum Arborensem ad regem misit et de novo tabulas confirmationis concessi marchionatus Oristani et comitatus Gociani, anno sequenti 1415 impetravit; eoque anno, Genuenses ob simultates, quas cum regibus Aragoniae, propter Sardiniam et Corsicam, habebant, animum Ioannae Neapolis reginae a nuptiis cum Ioanne filio regis Ferdinandi, teste Zurita, avertere conati sunt.

Eodem anno 1415, cum Petrus de Luna, dictus Benedictus Papa XIII, ad concilium Constantiense, omnium nationum consensu citatus a Sigismundo imperatore et Ferdinando Aragoniae rege, pro salute christiani nominis, iam, ob schisma periclitantis, pontificatum abdicare hortaretur, cogitavit ille ex Hispania in Sardiniam confugere, et in castro Caralis, aut alia tutiori arce se continere. Quare Ferdinandus literas ad Sardiniae proregem de eo non admittendo propere misit; cernensque huius antipapae pertinaciam, concilii opinionem de eo abrogando est sequutus. Hinc ille continens se in castello Pa-

riscolae loco munitissimo, et in sententia persistens, Ferdinandum regem schismaticum et regnis privatum, ut inquiunt Alvarus Garcia et Hieronymus Zurita, declaravit anno 1416.

Hoc eodem tempore, quo Ferdinandus rex a Petro de Luna declaratus fuit schismaticus, adversa detinebatur valetudine, qua tandem in Aqualato Aragoniae oppido, iv nonas aprilis eiusdem anni 1416, e vivis excessit anno quarto ac mense nóno sui regni, sepultusque fuit in monasterio Populeti, ut Marineus, Facellus, Taraffa, et Zurita tradunt.

His Ferdinandi regis temporibus fuere in Sardinia

PROREGES.

Anno

1411. Ioannes Corbera Sardiniae et Corsicae prorex a Petro Torrella prorege ante obitum designatus.

1415. Accartus seu Acacius de Mur Sardiniae et Corsicae prorex.

GUBERNATORES.

1411. Berengarius Carros comes Chirrae gubernator Caralis Ioanni Montagnano defuncto suffectus, ac postea prorex creatus.

1412. Accartus seu Acacius de Mur gubernator Caralis, ac postea, anno 1415, creatus Sardiniae prorex, et obiit in Sardinia anno 1419.

1412. Raymundus Zatrilla gubernator Logudorii.

1413. Albertus Zatrilla gubernator Logudorii.

PRÆSULES.

1411. Ioannes Attenes ex rectore parochialis ecclesiae sancti Nicolai Sassaris, creatus Archiepiscopus Turritanus, sedit annos 10 et obiit.

1411. Secundus de Moris ordinis fratrum Minorum Episcopus Doliensis creatus fuit mense decembris.

1413. Franciscus ..... Episcopus Doliensis.

Anno.

1412. Guillelmus Vaca Episcopus Terralbensis.

1412. Leonardus a Sassari ordinis fratrum Minorum, Episcopus Castrensis, seditque annos 33.

Hic dioecesanam synodum, anno 1420, congregavit, constitutiones antiquas confirmavit, novasque numero quadraginta duas edidit.

1412. Simeon Christophorus de Iarda ordinis fratrum Praedicatorum, Episcopus Bisarchensis, seditque annos 9.

1412. Antonius Stamengo ordinis fratrum Minorum, Episcopus Bosanensis.

1414. Gerardus ..... Episcopus Galtellinensis.

1414. Petrus .... Episcopus Sorrensis.

.... Thomas ...... Episcopus Sorrensis.

.... Bartholomaeus. . .Episcopus Bosanensis.

1414 Petrus .... Episcopus Ussellensis, qui per Petrum de Luna Benedictum XIII dictum, ad Caralitanum archiepiscopatum promotus fuit.

1415. Elias .... Archiepiscopus Arboreensis.

ALPHONSUS II REX.

Alphonsus mortuo Ferdinando patre, cum esset fratrum natu maximus ex Urraca, quae et Eleonorae nomen accepit, Albuquerque comitis admodum divitis filia procreatus, iure ac merito Aragoniae, Sardiniae ac ceterorum regnorum imperium et dominatum suscepit; rex prudentia, auctoritate, munificentia, clementia, pietate, religione et doctrina praestantissimus a Laurentio Valla, et Bartholomaeo Facio iuris doctissimis, et fide dignis scriptoribus laudatus.

Itaque VII idus maii huius anni 1416, Alphonsus rex Raymundum Zatrillam Logudorii gubernatorem creatum in Sardiniam misit, ut in fide et officio populos illos contineret, quos ad defectionem iterum Guillelmus Narbonae vicecomes sollicitabat. Is enim, hoc eodem anno, cui Ferdinandus rex pactam pecuniam non exsolverat, nec fideiussores, ex praescripto foederis non dederat, bellum in Sardinia reparaverat,

urbem Sassaris et alia oppida regiis ministris tradere recusans. Et licet, vivente Ferdinando, Berengarius Carros, iussu ipsius regis, promissis pecuniis et pactis quindecim mensium induciis, Guillelmum vicecomitem pacaverat, tamen eo mortuo, res novas in Sardinia moliebatur.

Hoc anno, Bernardus Castagni fuit oppido Sancti Veneris in regione Decimi a rege Alphonso donatus.

Anno sequenti 1417, Leonardus marchio Oristani, iubente rege, possessionem regionem Cieris et Baricati dimisit Valori de Ligia, et Bernardo eius filio, qui Sardi natione ac de rege benemeriti, dominatu partis Cieris potiti, et iureiurando fidelitatis ab iis populis exacto, xiv kal. augusti, fraude populorum partis Baricati in oppido Zuri intercepti, miserabiliter cum suis stipatoribus fuere trucidati, adiuvantibus etiam Barbaricinis populis, ope vicecomitis Narbonae, in apertum bellum contra Aragonenses prorumpentibus.

Ceterum Alphonsus rex ad praecavenda mala, quae ex Guillelmi bello provenire in Sardinia poterant, literas sollicitus, pridie nonas octobris, ad Ludovicum de Promoribus sive Ponzonibus gubernatorem Caralis et Bartholomaeum Mirallem seu Mirollum dedit, ut repercusso foedere, prius inito inter Ferdinandum regem et vicecomitem Guillelmum, hunc reconciliarent, qui decem millia florenorum conventi in illo foedere pretii iam acceperat.

Pax ergo composita fuit, et pacata insula his conditionibus, quod nempe Guillelmus, abdicato ab se nomine, et insigniis iudicis Arboreae, et urbem Sassaris et alia possessa oppida tamdiu feudi nomine possideret, donec pactum pretium integre foret a rege pensum.

Dum autem hoc bellum in Sardinia extinguitur, aliud in Corsica exardescit. Genuenses etenim Corsicam ingressi, castellum Cinercae ubi erat comes Vincentius Istriae, qui ea insula regis partes fovebat, oppugnare coeperunt, tribusque tormentis aeneis adeo eius muros feriebant, ut multis iam quassatis partibus, et a Vincentio Istriae in arcem tutiorem confugiente desertis, victoria facile potiti essent, nisi Ioannes Istria eius germanus frater cum sua trireme, et tribus aliis Raymundi Torrelli et Bernardi Martini triremibus opportune ex Sardinia auxilio venisset, qui cum suis copiis et Corsorum multitudine,

castrum ingressus hostibus se opposuit, et de illis victoriam multis occisis et tormentis aeneis captis, reportavit. Alphonsus autem contra Genuenses indignatus, bellum reparare et insulas Sardiniae et Corsicae a tyrannis liberare decrevit.

Eodem anno rex concessit Ludovico de Ponzonibus gubernatori Caralis benemerito, oppida Norallai, Mogorellae, Senis, Asolae et Ruinae regionis partis Valenzae; nec non oppida Fordongiani, Bidonii, Sorrei, Ardaulis et Lodec partis Baricati. Concessit etiam eodem anno 1417, Ioanni Corberae proregi oppida Isilis, Nurri, Iannadis et Azunis seu Azuris regionis partis Valenzae; et oppida Pauli-Latini, Norghilli, Domus-Novae, Oranae et Guilarzae regionis Gulcieris seu Cieris. Guillelmum denique Montaganum strenuum virum oppidis Sancti Luxorii, Cularis, Seani, Sinarioli et castro Montis-Verri donavit.

Anno eodem de mense novembris, relaxatus fuit in concilio Constantiensi census, a rege, pro feudo Sardiniae et Corsicae, Sedi Apostolicae futuro quinquennio solvendus. Et anno sequenti 1418 idibus martii fuit illi a Martino Papa V remissus census illuc usque non adhuc solutus.

Anno autem 1419 obiit Guillelmus vicecomes Narbonae, et illi successit Guillelmus de Rincriis seu Lineriis ..... vicecomitis, et reparatum fuit bellum in Sardinia, et milites in eam, iussu regis, ex Sicilia traiecti fuere, ducibus Artale de Luna et Simeone Moncada; pro quorum mercede et aliis in Sardinia necessariis, Leonardus Cubellus Oristani marchio multa nummorum millia regi suppeditavit. Rex postea cum Guillelmo de Rineriis foedus, quod cum defuncto vicecomite ferierat, renovavit; atque de eius adventu in Sardiniam, ac de expeditione contra Corsos facienda eumdem Leonardum Cubellum et Antonium Cardonam in Sardinia, ac Ferdinandum Velasquez et Martinum Sorres in Sicilia, certiores reddidit.

Anno eodem 1419, oppida Sellae et Gadasini Barisoni Cano, viro ..... concessit, ob eius fidelitatem et res contra Brancham-Leonem Auriam antea gestas. Petrum de Fenu Sassarensem generosi privilegio decoravit, et oppido Montis, quod antea ab Aymerico habuerat, donavit. Ferdinando Pardo tradidit regionem Barbargiae Belvii cum op-

pido Sedulis partis Gulcieris seu Cieris; atque eius filio oppidum Maraquesi seu Moraquesi.

Instructa deinde optima triremium classe, praefectisque ei ducibus Nicolao Valdaura, Petro Centella, Francisco Balvi, Ioanne Pardo de Cassa, Nicolao Iofre seu Sofre, Ioanne Bardaxino et Ioanne Gelaso, Balearium mare perlustravit; et in fine mensis februarii anno 1420 futuram expeditionem intra mensem publicavit.

Itaque viginti quatuor triremium, sexque biremium classe, mense maii eiusdem anni solvens, Baleares insulas, ubi quatuor Venetas triremes pluresque naves sibi coniunxit, adpulit; atque inde Algherium, ubi Artalis de Luna cum suis copiis erat, pervenit. Quod ubi rescivere Sassarenses, qui Guillelmi iugum e cervicibus excutere iam diu cupiebant, statim Petrum de Fenu potestatem urbis, Leonardum Sanna Andream Cardello, Gonnarium Gambella, Stephanum de Querqui, et Petrum Pilo legatos perspectae prudentiae, et magnae auctoritatis viros, Algherium ad Alphonsum regem miserunt; qui omnium calamitatibus exploratis, regi quid in eorum animo esset, exponerent, neminemque ab eo esse alienum, sed omnes velle seipsos a Guillelmo redimere, et promissam a rege pecuniam se ultro vicecomiti soluturos sponderent, si rex eos modo cum Aragoniae regno copularet, eique perpetuo iunctos vellet habere.

Horum legatione benigne et comiter a rege audita, omnium populorum, qui sub Guillelmi ditione erant, propensis animis cognitis, xvi kal. septembris, eos in potestatem suam, ingenti omnium laetitia recepit; Raymundum Caldes ducem in castro Sassaris praefecit, et centum millia florenorum Petro Raymundo de Montbruno procuratori Guillelmi de Rineriis exsolvit, iisdem omnibus, et Leonardo Cubello marchione Oristani contribuentibus. Deinde, missa sex triremium classe, Terram-Novam, et Longon-Sardum expugnavit ac cepit, atque ita omnia pacata in Sardinia reddidit.

Postea urbem Terrae-Novae concessit Nicolao Carros de Arborea cum illius regione et oppidis ab eo antea possessis. Tradidit Ludovico Aragal oppida Villae-Massargiae, Geriae seu Gesiae, Petrae-Concae, Claradis, Domus-Novae, Margalis, Pardi, Petrae-Longae, regionis Segerri; oppida item Doliai, Fonni et Mamoiadae regionis Barbargiae

Ollolai. Dedit insuper Petro Gomer oppida Ussanae, Siurri, Residori, Locumelli et Iave. Garcias de Ferrario cessit, hoc eodem tempore, Raymundo de Monte Cateno regiones Marmillae, et Montis-Regalis. Denique Guillelmus Ugo Rocaberti litem contra Leonardum Cubellum egit, super rebus a Maria eius matre, Ugonis iudicis Arboreae filia, in iudicatu Arboreae sibi relictis ac donatis, quam litem postea Dalmacius eius filius est prosequutus. Denique, hoc eodem tempore, Gonnarius Gambella generositatis titulo a rege decoratus fuit.

Hac tempestate, Ioanna Neapolitanorum regina, Ladislai soror, cum a Ludovico Andegavensi duce, qui postea rex est appellatus, gravi bello premeretur, quod ad se deferri Neapolitanum regnum volebat, misit in Sardiniam ad Alphonsum regem Antònium Caraffa cum Garcia Asnaro seu Amaro, qui postea Episcopus Illerdensis fuit, auxilium implorans: quod ut facilius rex ei concederet, spem praehabere iubet in amplissimum Neapolis regnum succedendi.

Legati etiam regis Ludovici Algherium adpulsi, partem classis a rege Alphonso postulantes, petitum a Ioanna regina auxilium ferre dehortati sunt. Ceterum quia rex Ludovicus a foedere Genuensium Alphonsi inimicorum recedere noluit, oblata tanti regni potiundi occasione, de mense augusti, duodecim triremium et multarum biremium atque navium classem auxilio reginae misit, a qua in sui filium cum futura regni successione fuit confestim adoptatus.

Deinde, ob pecuniam in Sardinia mutuo acceptam, regiones Mandralisai, Barbargiae Ollolai, et oppida Neonelis, Nucceti, Villae-Allai, et Busaci partis Baricati cum turre Montis-Sancti, et villa excisa regionis Campidani Leonardo Cubello marchioni Oristani; Sursamque oppidum insigne regionis Romandiae Antonio Sunier pignori tradidit.

Postea Corsicam propinquam insulam cum omni residua classe, et Hispanis, Sardisque copiis proficiscitur; inter quos Gonnarius Gambella, Franciscus Saba et Stephanus Fara viri primarii Sassarensium erant. Itaque Calvum in primis adgressus, terra marique obsidet Alphonsus, oppugnat, ac deditione capit, Dalmatio Saniust et Guillelmo Montagnano viro Sassarensi strenue cum ceteris dimicantibus. Deinde optimo in eo relicto praesidio, cum Ioanne Lignano duce portum Siracusanum petiit, et xii kal. novembris Bonifacii munitissimam ur-

bem, terra marique obsessam tenuit, multisque mensibus fatigavit.

Claruerunt in hac obsidione Simeon Petrus de Corella, Bernardus Centella, Fridericus Aragona, Artalis de Luna et Ioannes Bardaxinus, qui in ea obiit; et ex Sassarensibus Stephanus Fara, et Petrus de Fenu, quorum ultimus oppidis Codrongiani, Bedes et Muros fuit a rege donatus; et Seraphinus Montagnanus, qui etiam habuit, ob res in ea bene gestas, Plovacam cum oppidis Selvennoris, et Florinae seu Figulinae.

Hostes autem longa obsidione fessi, fameque exhausti, amissa quadam arce, quam Ioannes Moncada cum suis copiis expugnaverat, animis conciderunt; et v idus decembris, deditionem ad kalendas ianuarii, si prius auxilium Genuenses non adferrent, datis obsidibus regi promiserunt. Ceterum Genuensium naves peropportune, duce Ioanne Fregoso, adfuerunt: et in angustiis situs, ubi sedet id oppidum, vi ventorum, magnoque armorum certamine, id Genuenses obtinuerunt, ut ad insulam pervenirent, oppidumque commeatibus adiuvarent, eademque postea ventorum vi, novaque arte hostem ludificando retro abierunt, Sabellico, Manente et Zurita referentibus.

Rex itaque soluta Bonifacii obsidione de mense decembris in Sardiniam revertitur; et anno sequenti 1421, conventum in castro Caralis habuit, omnes urbium procuratores, principesque Sardos debita praestantes officia comiter excipiendo. Iura itaque illis ex legibus dixit, gratias concorditer postulatas indulgenter firmavit, omnesque benemeritos gratiis, honoribus, privilegiis decoravit. Concessit enim Bernardo Centelles proregi regiones Montis-Acuti, Anglonis, Osulis, et Meiloci; Dalmatio Saniust oppida Villae-Graecae et Fortei regionis Noraminis; Ioanni de Sena seu Dessena oppida Laeonis, Genonis et Noragus. Marco Montboy oppida Gesici et Samassai regionis Noraminis et Gonnis regionis Seurgus; Antonio Bolaix Caralitano oppida Cerdiani, Baei, et Nuriceti; Nicolao Cacciuto seu Cacciano Caralitano oppida Monasterii et Segogi regionis Bonaevolliae, et oppida Sentis seu Seutos, Promidis seu Proncodis et Noracis regionis Noraminis, quae antea erant Bernardi Durantis; Iordano Tola oppida Soleminis, Mogoris, Seuni seu Sanni, Sirici regionis partis Ollae, et oppida Sipontis, Sancti-Sperati, Susumi et Villae-Pretiosae regionis ..... ; ac vice-

comiti Sexae Villae-Ecclesiano oppida Nughis seu Nighis, Durae et Fluminis-Maioris regionis Sulcis et oppida Montaniae, Connesae et Galbisae regionis Segerri; denique Petro Oggerio castrum Aquae-Fridae cum eius oppidis.

Eodem anno 1421, Ludovicus de Ponzonibus vendidit Nicolao Bottero oppida Asolae, Mandes, Gergey, Donnigallae, Serrios seu Senrios, Serri, Villae-Novae, Scalae-Planae, Sirassi, Spicianii, Sassai, Dorgudonis, Sterzilis, Serchi, Sercalai, Ussassen, Turbeni, Genullis, Lexei, Sadalis, Guidiesafe, Orso, Musai, Manurli, Orrolis et Scolchae. Vendidit etiam Antonio Madello oppida Mogorellae et Ruinae; atque Francisco Carbonello oppidum Sennis. Guillelmus insuper Montagnanus vendidit Raymundo Zatrillas oppida Sancti-Luxorii, Cularis, Scani, et Senarioli cum castro Montis-Verri. Denique Ioanna de Podio-Alto successit in feudis Antonio patri, ut ex antiquis monumentis et libro statutorum curiae militaris constat.

Hoc eodem anno, rex a Ioanna adoptiva matre Neapolim accitus a Corsicano ad Neapolitanum bellum animum, cogitationemque convertit; atque rebus Sardiniae compositis, instauratisque viribus, Siciliam prius, mox Neapolim est profectus, magna illustrium Hispanorum, Sardorum et Siculorum caterva illum comitante; inter quos erant Stephanus Fara et alii Sassarensium legati, nec non Leonardus Conca seu Çonça Sassarensis, qui generosus a rege creatus centum annuis aureis ob res bene gestas fuit ab eo donatus.

Dum autem Alphonsus reginae Ioannae hostes Neapoli debellare conatur, Calvenses in Corsica, regio devicto praesidio ad Genuenses, teste Iustiniano et Zurita, defecerunt; et Barzolus Magnus in Sardinia castrum Gociani occupat, anno sequenti 1422, praesidiisque munitum illud retinens vicinis damnum infert, omnia etiam longe populando. Quare Leonardus Oristani marchio, coactis militum copiis, castrum illud tamdiu obsessum tenuit, donec Barzolo a suis iugulato deditum in potestatem habuit.

Praeterea Franciscus Spinula, eodem anno 1422, classe septem navium Longon-Sardum oppidum Sardiniae regionis Gallurae opulentum invasit, cepit et diripuit, ingentemque praedam Genuam adsportavit, ut Iustinianus refert. Quod ubi Alphonsus rex accepit, Longon-

Sardi oppidum, anno sequenti 1423, solo aequari iussit; et Rimbao seu Ribao Corbera eius domino concessit oppida Silonis, Casiani, Margiuni sive Margiani, Crasmisadae, Corvassi, Horti-Murati, Capuerri, Agrazoni, Batori, Iacoen, Ariscani, Alvargii, Arcinae, Malcaxini, Nuragues, Conari, Vineae-Maioris, Montis-Arangiae, Vignolis, Montis-Caredi, Sapiae, Anarchelae, Barchelis sive Marchelis, Agugnetae et Duciani, quae in eadem regione Gallurae, ab oppido Longon-Sardi usque ad regiones Cocinae et castri Auriae, quae ad eumdem Rimbaum spectabant, sita erant. Iussit insuper rex ut, addito novo centum sagittariorum praesidio, turris portus Turrium, Algherium et Llapola Caralis suburbium munirentur.

Eodem anno 1423, Montis-Regalis comitatus ab Alphonso rege fuit in Sardinia erectus, Guillelmo Raymundo Montpavono primo comite creato. Ioannes Meloni, et Antonius Milea, strenui viri Sassarenses de rege in bello benemeriti generositatis honore a rege honestantur.

Cum autem, hac tempestate, Ioanna Neapolis regina, instabilis animi foemina, mutato consilio, insidias regi parasset, ac propterea Alphonsus Neapolim bello vexaret, nuncii ex Hispania retulerunt Henricum eius fratrem a Ioanne Castellae rege in carcerem coniectum detineri. Quare vehementer commotus Alphonsus ad Henrici auxilium cum optima classe, debellata inter eundum Massilia, in Cathaloniam traiecit, relicto Petro in Italia totius belli praefecto; qui anno sequenti 1424 cum insigni viginti quatuor triremium classe, portum Siracusanum in Corsica adpulsus, Bonifacium magno impetu est adortus; sed oppidanis strenue repugnantibus, re infecta cum omni classe, ut refert Iustinianus, discedere coactus fuit.

Hoc anno 1424 centum novi coloni deducti sunt in Algherii oppidum, morbo satis adflictum et populo diminutum. Belli etiam initia hoc eodem anno serebantur inter Bernardum Centella Sardiniae proregem qui oppidum Macumelis possidebat, et Leonardum Cubello marchionem Oristani militum copiis illud occupare nitentem. Sed Petrus Iofre et Raymundus Botterus Caralitanorum legati ad marchionem missi, illud impediere controversiam omnem ad regem deferentes. Hac tempestate Gonnarius Gambella Sassarensis adeptus est oppidum Sennoris Romandiae regionis, ab heredibus Petri de Cicama-

nibus Barchinonensis emptum. Seraphinus etiam Nontagnanus, anno sequenti 1425, habuit ex permutatione a Raymundo Centella prorege oppida Urgiegni seu Urghieghi, Noagrae et Mustellani regionis Osulensis.

Alphonsus interea cum Ioanne Castellae rege conciliatur, Henrico fratre liberato, et pristinae fortunae restituto. Altero autem anno 1426, foedus cum Philippo vicecomite Mediolani, Lucae et Genuae domino percussit; ac Lerici et portus Veneris dominium accepit, tamdiu retenturus, donec ab eo Calvum et Bonifacium, consentientibus Genuensibus, pacate possideret, ut Iustinianus et Zurita referunt.

Hoc anno 1426, Leonardus Cubello marchio Oristani adeptus est, venditione Ioannis Corberae, oppida Paulis Latini, Norguilli, Domus-Novae, Oranae seu Orani, Subdi, Cruiri, et Cieris sive Gulcieris regionis partis Gulcieris sive Cieris. Eodem modo Petrus Iofre nactus est oppidum Azolae regionis partis Valenzae a filiis Nicolai Botteri. Dalmaus etiam a Sancto Iusto seu Saniust, ob res in Sardinia, Corsica et utraque Sicilia viriliter gestas donatus fuit oppidis Paulis et Encatii in agro Caralitano.

Praeterea, anno sequenti 1427, oppida Gerici et Tanicae regionis Romandiae fuerunt urbi Sassaris a rege liberaliter tradita; et monasterium sancti Petri de Sirchis extra Sassaris muros situm, et a monialibus desertum, metropolitanae Sassaris ecclesiae fuit a Martino Papa V unitum. Oppidum etiam Nurallai regionis partis Valenzae Ludovico Aragal a rege donatum fuit: atque oppida Margalis, et Petrae-Longae regionis Sulcis ab eodem Ludovico Aragal vendita fuere Ugolino Sexae; et oppida Salluris et Decimi fuere vendita Ioanni de Sena a Guillelmo Sanctae Pacis Pontii Sanctae Pacis successore. Ius denique et dominium, quod olim in Sardinia Guillelmus Narbonae vicecomes habebat, quodque ex venditione Alphonso regi superioribus annis facta, regi ipsi concesserat, hoc tempore, teste Zurita, confirmatum fuit.

Cumque, sequentibus annis, bello contra Castellae regem moto, Alphonsus in Hispania detineretur, Sassarenses ad eum, anno 1429, Leonardum Conca Sassarensem, bellica disciplina in rebus Sardiniae et Corsicae, atque utriusque Siciliae clarum legatum miserunt, au-

xilium pro viribus offerentes, et Iacobum Malficam virum ingenio simul et manu promptissimum, anno sequenti 1430, destinarunt, multis pecuniis in eo bello regi subvenientes.

Aliae insuper urbes Sardiniae regi fidelissimae sua munia praestitere. Et quoniam in Sicilia, ea tempestate, castellani plures aderant, praecavendum ei insulae ratus Alphonsus rex, ad illam Salvatorem Cubellum filium Leonardi marchionis Oristani misit cum ducentis Sardis equitibus. Misit etiam in Sardiniam Iacobum de Besora proregem, et Seraphinum Montagnanum cum trireme Raymundi Boil; qui e Gaeta solventes, incolumes e manibus Genuensium, eos duabus triremibus insequentium, evaserunt.

Hac tempestate claruerunt Antonius de Angios sive de Argios Sassarensis; et Nicolaus Turringii Oristanensis, qui oppidis Bittis et Orani fuit a rege donatus; ac Petrus Iofre Caralitanus, qui oppida Mogorellae et Ruinae ab Antonio Madello emerat.

Anno postea 1431, Alphonsus rex cum Ioanne rege Castellae quinquennales inducias pactus a Martino Papa V, reginaque Ioanna Neapolim vocatur. Tamen, anno sequenti 1432, instructa classe triginta sex triremium et novem onerariarum navium, primum in Sardiniam, mox in Siciliam navigavit; ibique aucta classe in Africam traiecit Gerboram seu Garbotum insulam cepit, et mauros bello profligavit. Postea Ioannem Mari seu Muri Algherensem, ob res praeclare ab eo gestas, oppidis Olmeti, Septemforum et Frexi in Sardinia donavit.

Concessit etiam Alphonsus, hoc tempore, castrum Ioyosae-Guardae cum suis oppidis Ludovico Aragal pro-gubernatori Caralis: castrum Galtellini cum oppidis Unisse, Irgolis, Unifai, Loculi, Torpee, Drugalis et Lullae Ferdinando de Almanza; atque oppida Asolae, Ruinae et Mogorellae, regi devoluta, Petro Iofre; atque oppidum Parcillae Antonio Bolaix.

Praeterea Franciscus Grillus habuit oppida Gesici, Gonni, Semerai, Pires, Barallae, Serrenas et Massai, ex venditione Ioannis de Montboy. Ioannes etiam et Nicolaus Dedoni emerunt a Nicolao Cacciano oppida Monasterii et Segofae regionis Bonaevolliae; et oppida Sentis seu Scotis, Prenotis et Noracis regionis Noraminis. Bernardus Ruffus Caralitanus adsequutus est villam Alerii. Denique Salvator Ar-

boreae, Leonardi marchionis Oristani filius, omnia oppida Ludovici de Ponzonibus et partis Cieris cum mille florenis ab Antonio marchione Oristani eius fratre adeptus, cetera hereditatis paternae iura laudato fratri cessit.

Hac tempestate, abbatia Sanctae Mariae de Paludibus ordinis Cisterciensium a monachis iam deserta, unita fuit ecclesiae Turritanae ab Eugenio Papa IV Ioannes etiam Gambella Sassarensis titulo generositatis a rege decoratus fuit.

Anno autem 1433, Alphonsus rex ex Africa Caesaream Augustam inde Sardiniam reversus et cum regina Neapolis Ioanna reconciliatus, Senenses omnes et Florentinos in regnis suis ..... fracti foederis reos, ut ipse dicebat, comprehendi iussit. Veritus deinde Thuscorum et Genuensium motus, pecunias ad Raymundum Valdes pro recuperatione castri Sassaris misit; et Petrum Ledesma ducem castri Serravallis in urbe Bosae, defuncto Raymundo Centella, praefecit; atque Antonium Oristani marchionem presto ad omnem equitatum, teste Zurita, esse voluit. Denique res in Sardinia gerendas rescripsit literis Iacobo Besora proregi, cui omnia oppida regionis Trecentae dedit.

Anno sequenti 1434, Genuenses cum Venetis et Florentinis foederati bellum in Corsica movent, et Vincentellus Istriae, ingentis spiritus et roboris vir, Cinercae comes, qui omnem Corsicae insulam, Calvo et Bonifacio exceptis, regi Aragoniae subactam tenebat, bello navali victus, capite obtruncatur, ut refert Iustinianus.

Praeterea Nicolosus Auria Branchae-Leonis filius, comes Montis-Leonis et Castri-Genuensis dominus, cum Genuensibus foederatus, varios motus in Sardinia excitavit, et a rege defecit, qui in insula Siciliae Neapolitanis rebus satis intentus non poterat, praesertim defuncto eo tempore Ludovico Andegavensi eius competitore, in Sardiniam venire.

Ceterum Iacobus Besora cum paratissimis Sassarensium, Algherensium et Bosanorum copiis, iussu regis, in Nicolosum Auriam versus Montem-Leonem proficiscitur, castrumque illud, ubi Nicolosus erat, expugnare tentavit. Verum, quia in vertice excelsi, et undique praerupti montis situm erat, nullumque aditum exhibebat, quo vi capi posset, militum corona acriter obsessum tota hyeme anni sequentis

1435 tenuit, apud montem Spinellum castramentatus, Sassarensibus interea, milite et commeatu semper faventibus regiasque copias iuvantibus. Unde postea ad Sassarenses Alphonsus rex Messanae existens has literas VIII idus aprilis misit:

« Ex literis Iacobi Besora proregis a nobis in ipso regno destinati, » et ex verbis nostri a secretis Francisci Axalonis, plene accepimus » qua fide, animique ardore ut soletis, et quae egregia praeclaraque » facinora in bello contra Nicolosum Auriam rebellem eiusque op- » pida et arces ab eodem Iacobo Besora, nostro nutu, inito, nostris » auspiciis gessistis; quas opes, commeatusque nostris castris ad mo- » lem Montis-Leonis positis, tulistis; quos sumptus et labores in tam » atra hyeme et annonae caritate sustinuistis, consilium, auxilium et » favorem praestando, ut interclusis itineribus, cibaria et suppetias » obsessis ferre, accessumque habere inimici nequirent. Pro his et » aliis permultis officiis nobis praestitis, maximas vobis gratias et agi- » mus et habemus; illudque a vobis petimus et rogamus, ut quae » honori et servitio nostro totiusque regni tranquillitati maxime conve- » nire scitis, deinceps semper praestetis, et partes Iacobi Besora » contra Nicolosum Auriam, omni conatu prosequentes, castris Montis- » Leonis et Genuensi potiri curetis, et a Nicoloso eiusque complici- » bus, scelerum poenas repetere volumus. Nam improbis et facino- » rosis hominibus castigatis, boni ac frugi omnes tuti ab illis quie- » tam et tranquillam possint ducere vitam. Nos, diebus elapsis, clas- » sem etiam conscensi, Sardiniam ob id petere statueramus; sed aliis » supervenientibus rebus gravioribus, statum et honorem nostrum » tangentibus supersedere voluimus, de vestra et aliorum dicti regni » innata fidelitate et amore ita confisi; ut non obstante nostra ab- » sentia, vestro auxilio et favore de dicto Nicoloso eiusque fautoribus » et castris victoriam quamprimum reportabimus. Itaque monemus » et requirimus ita vos semper in hac re geratis, ut Nicolosum Au- » riam, eius arces et fautores nequeant e manibus nostris evadere: » certiorantes vos quod vestrorum officiorum memores in vos et alios » benemeritos, animum semper praestabimus liberalem et magnificum. » Datum Messanae octavo idus aprilis 1455 ». Extat haec epistola » in archivio civitatis Sassaris cathalana lingua exarata.

His datis literis, Alphonsus, a Neapolitanis sui studiosis proceribus, mortua Ioanna regina, Neapolim vocatus, Messana solvit; Gaetam terra marique obsidet et expugnat; deinde, adveniente subsidio pacto contra Genuensem quatuordecim navium classem, totidem ipse navibus instructis inter insulam Pontiam et Gaetam movet; ibique nonis augusti navale praelium init; ac post longam et acrem pugnam a Genuensibus superatur, et cum Ioanne ac Henrico Aragoniae eius fratribus aliisque multis proceribus, de quorum numero, teste Zurita, Salvator Cubellus marchionis Oristani frater et alii plures Sardi erant, captus ad Philippum Mariam vicecomitem Mediolani ducem, cum spe liberandi non solum Gaetam, sed et Nicolosum Auriam, et recuperandi Sardiniam, ut inquit Iustinianus, perducitur. Quare Maria regina Alphonsi uxor, statim cum Aragoniae proceribus conventum egit Caesareae Augustae, ut de rebus Sardiniae et Siciliae provideretur.

Ceterum Alphonsus cum fratribus et optimatibus suis a Philippo Maria liberaliter dimissus fuit; deinde Gaeta potitus, castrum etiam Montis-Leonis, arcem Bonvicini et oppida Tiesis, Bessudis, Patriae, Marae, Romanae et Putei-Maioris in Sardinia, deditione Nicolosi Auriae, anno sequenti 1436, habuit, eodem Nicoloso in castrum Genuense redacto.

Fuerunt praefatae arces Montis-Leonis et Bonvicini, patentibus Sassarensibus pro regni tranquillitate, desolatae, et omnes in ea obsidione benemeriti multis privilegiis et donis honestati.

Namque urbs Sassaris, Bosa et Algherium habuere castrum cum agro Montis-Leonis, parvo pretio dato. Ex Sassarensibus Seraphinus Montagnanus praefectus militiae Sassaris oppida Iavis, Cossainis, Urgieghis et Noagrae ex regio dono habuit; et postea a Nicolao Viguino emit vicina oppida Capulae, Siliguis, Banaris, et Terquiddi. Ioannes Gambella oppida Septipalmi et Querqui regionis Fluminargiae. Gonnarius Gambella oppida Taverrae, Serraidi, Lequili-Lentis et Ertes eiusdem regionis a Martino Valle, procuratore Petri Ferrariae emit. Franciscus Saba sive Serba habuit oppida Nonnois, Murifas, Domus-Novae, Erlae, Eristolae et Octavi eiusdem regionis. Iacobus, Ioannes et Andreas Manca fratres agrum et oppida Tiesis, Queremulae et Bessudis regionis Capitis-Aquarum parvo dato pretio. Franciscus Melone

oppidum Putei-Maioris eiusdem regionis, parvo etiam dato pretio. Petrus Ispanus oppida Moduli et Musitani eiusdem regionis, parvo dato pretio; et oppida Geriti et Tanicae regionis Romandiae, gratis. Ioannes Onoros oppidum desertum Iloslis seu Illorlis eiusdem regionis. Ferdinandus Heredia, Matthaeus Fara et Petrus Iofre, qui cum decem equitibus serviebant, agro donantur.

Ex Algharensibus etiam habuit Petrus de Ferraria oppida Donsi, Gonnorum et Uruspae-Corsi ab Antonio Suniero redempta; et oppida Patriae et Marae cum agro castri Bonvicini, parvo pretio dato. Bernardus Sellera, alias Pugiades, oppida Lunafrae regionis Algherii; oppida Minutatae, Massadae, Montis-Caredi et Sanctae-Victoriae regionis Capitis-Aquarum. Andreas Xonxotus, Iacobus Figuera et Gilbertus Ferretus, quorum quisque cum tribus equitibus serviebat, agro donantur; et Nicolaus Abella donatur salinis Algherii, *fangacio* dictis. Ex Bosanis etiam Nicolaus Salaris oppido Minervae, et Nicolaus Palma agro donatur. Salvator denique Postula Oristanensis, qui serviebat cum duobus equitibus, agrum Plani de Murtas adeptus est.

Eodem anno 1436, decedente Alamanno de Valle-Guarnera de rege in obsidione Montis-Leonis, benemeritus, Rogerius Besora donatur devolutis oppidis Noraminis, Noracis, Barni, Barralis et Corongii regionis Noraminis. Ex oppidis etiam Salluris, Laconis, Genonis, Noraghi et Decimi erigitur a rege vicecomitatus Salluris, creato primo vicecomite Ioanne de Sena eorum possessore, qui oppida Quarti, Quartuccii, Pirri, Sancti-Vedriani, Fluminellae, et Sebolles eodem tempore ex vendito habuit. Ioanni de Sena successit Antonius de Sena, qui tunc in urbe Teani pro Neapolitani regni adquisitione cum decenti armigerorum comitatu, propriis expensis militando, oppida Guilarzae, Aquae-Sanctae, et Ardi-Maioris Antonio marchioni Oristani, hoc anno vendidit.

Eadem tempestate, Salvator Arboreae marchionis Oristani frater ob res ab eo in Hispania contra regem Castellae, in Africa contra mauros insulae Gerborae in obsidione Gaetae et in navali conflictu contra Genuenses praeclare gestas, obtinuit a rege gratiam et confirmationem regionum Mandralisai et Barbargiae Ollolai maternae hereditatis omniumque oppidorum, Neonelis nempe, Norguilli, Villae,

Allai, Bisarchi cum turre Montis-Sancti, Ussei, Ostudi, Gunilmedi Orminae, Orogogi, Ures, Boeles, Legueri seu Sequeni, Boleninae, Succi seu Secci et Hordai regionum partis Baricati et partis Cieris.

Anno etiam sequenti 1437, Antonius marchio Oristani, ob servitia in obsidione Montis-Leonis personaliter praestita, novam concessionem marchionatus Oristani et comitatus Gociani a rege obtinuit, foeminis etiam ad successionem admissis, masculos tamen illis etiam iuniores praeferendo. Habuit etiam oppida Bittis et Orani regionis Barbargiae, defuncto Francisco Turringis eorum domino. Denique Ludovicus Aragal ex venditione Antonii de Sena vicecomitis Salluris adeptus est oppidum Decimi.

Eodem anno 1437, Petrus de Zori, Sardus, militia clarus, plures homines intercepit deferentes cibaria ex oppido Claramontis in castrum Genuense. Qua de re conquestus Nicolosus Auria, ipsius castri Dominus arma movit et vicinum castrum Auriae cepit, quod ad Rimbaum Corbera spectabat.

Anno tamen sequenti 1438, Raymundus Ruiseco, Franciscus Gilbertus, Centella dictus, illud recuperavit cum oppido Cocinae, quod pro expensis bellicis solvendis, Angelo Cano vendidit. Renovato itaque bello cum Nicoloso Auria, rex castrum Genuense eidem Raymundo eiusque patri concessit cum oppidis Mores, Todoraquis, Hitui sive Nitui, Lachesis et Ardarae cum illius turri, si infra tres annos idem castrum Genuense expugnaret. Tradidit etiam rex regiones Orosei et Galtellini Henrico de Guevara marchioni Vasti.

Anno postea 1439, Angelus Cano miles Sassarensis habuit a praefato Raymundo Ruiseco castrum et regionem Osulis; et Salvator Arboreae castrum et regionem Marghinis Macomelis, parvo soluto pretio. Franciscus Saba etiam consequutus est oppida Codrongiani superioris et inferioris atque Bedes, ex venditione Petri Archiepiscopi Turritani, tutoris Petri de Fenu filii Petri. Hoc insuper tempore, Berengarius Carros comes Chirrae, contractis secundis nuptiis cum Eleonora ... in dotem habuit a rege regiones partis Montium et partis Bonaevolliae. Denique Nicolaus Vigniso, Valentinus Capra et Ferdinandus de Heredia insignes viri Sassarenses fuerunt a rege privilegio generositatis decorati.

Anno deinde 1440, Franciscus Saba, Stephanus Fara et Gonnarius

Gambella Sassarensium legati, de rebus Sassarensium, Gaetae, praeclare agentes castrum Genuense expugnandum, soloque aequandum obtinuere, gladiique potestate in regionibus Nurrae, Nurcarae et Montis-Leonis, aliisque multis privilegiis fuere donati; quorum tenore marchiones Oristani prohibiti sunt ne oppida emerent in regionibus Logudorii; et ceteri omnes non Logudorenses sacerdotes fuere etiam prohibiti ne ad dignitatem archiepiscopalem Turritanam, neve ad alia Sassaritana sacerdotia possent promoveri. Deinde Stephanus Fara centum annuis aureis donatur, et alii Sassarensium legati multis ditati muneribus fuerunt dimissi, eodem Stephano Fara et Antonio Pisquedda militari cingulo et generositatis titulo insignitis.

Eodem anno, Baptista Fliscus Genuensis pirata duas Sassarensium naves cepit; et ecclesia sanctae Mariae in Bethlehem, insigne Franciscanorum extra muros Sassaris monasterium, fuit in melius reparata.

Anno sequenti 1441, Eugenius Papa IV transtulit sedem archiepiscopalem Turritanam ad ecclesiam sancti Nicolai Sassaris, urbe ipsa titulo et honore civitatis Turritanae decorata, ut ex antiquis tabulis in archivio eiusdem ecclesiae reconditis constat.

Eodem anno, Iacobus Manca vir insignis creatus fuit generosus a rege; et Monserratus Ferrarius habuit oppidum Baratuli regionis Doliae: Ferdinandus Pardo oppidum Pirri regionis Meanae et Galzerandus Guillelmus cum Ioanne Tornellone seu Torreleone ex venditione Iordani Tola, consequuti sunt oppida Sipontis, Sancti-Sperati, Suiceti et Villae-Pretiosae, aliaque oppida Soleminis, Mogoris, Seuni sive Sehui et Sirriae regionis partis Ollae.

Anno 1442, Raymundus Ruiseco, Franciscus Gilbertus Centella dictus, vendidit oppida Moris, Todorachis, Lachesis et Ardarae cum eius castro regionis Meiloci Francisco Saba Sassarensi; et oppidum Cargieghe Seraphino Montagnano Sassarensi; oppida etiam Capulae, Silighis, Banaris et Terquiddi Christophoro Magno etiam Sassarensi; qui tamen postea Nicolao Vighino Sassarensi ea vendidit.

Anno 1443, Petrus Ferraria habuit a Petro Ispano oppida Moduli et Mositati; et a tutoribus filiorum Francisci Meloni oppidum Putei-Maioris, parvo soluto pretio. Hoc etiam tempore, Petrus Cariga, Thomas Marongiu et Bartholomaeus Capisa unam trigesimam gratiarum

et privilegiorum militarium, oblatis mille nummis aureis a rege obtinuere. Iussit etiam rex, aucto stipendio, praesidium in castro Sassaris augeri, in quo tutela Logudorii et maioris partis Sardiniae, ut inquit Zurita, residebat. Raymundus denique Ruisecco, hoc eodem anno, oppidum Cocinae cum turri Auriae ab Angelo Cano parvo soluto pretio habuit.

Anno postea 1448, Ioanne Milia legato Sassarensium ad regem misso, bellum contra Nicolosum Auriam susceptum fuit, et castrum Genuense expugnatum; urbsque Sassaris multis donata privilegiis.

Anno 1449, floruit Vitalis Sardus insignis archipirata regi Alphonso intimus; qui a Veneta classe adortus et captus, obtruncatus fuit a Laurentio Lauretano classis illius praefecto. Id autem iniquò animo ferens Alphonsus, omnes mercatores Venetos in suis regnis interceptos, prius custodiri, mox e regnis eiici iussit, bellumque contra Venetos suscepit, uti Sabellicus et Tarcagnota referunt.

Anno eodem, castrum et regiones Galtellini et Orosei ab Ignego Guevara Salvatori Guiso venduntur; et anno sequenti 1450, oppida Seguris, Pixindae et Gibae regionis Sulcis, quae erant Dalmatii Iordani, Iacobo Cara conceduntur.

Anno deinde 1451, quo Sardi summa fruebantur pace, Corsi nimia tyrannide et factionibus affligebantur, eorum aliis Genuensium partes, aliis Aragonensium sectantibus. Quare Vincentius Istriae, post obitum comitis Cinercae arcibus, et oppidis Salonis seu Saboris atque Istriae a rege donatus fuit; atque Paulus et Antonius Roca confirmationem suae ditionis ob eorum perpetuam fidem adepti regem ipsum ad bellum in Corsica reparandum, finito iam bello Neapolitano, vocant, eique opem et auxilium pollicentur.

Itaque rex Alphonsus, qui tunc pacem cum Genuensibus habebat, bellum in aliud tempus distulit, et Iacobum Besora cum optimis copiis et magno Sardorum comitatu peditum equitumque proregem in Corsicam misit, ut suos defenderet, omnesque arces et populos in officio contineret, exceptis Bonifacio et Calvò, quae a Genuensibus, a tempore initae pacis, possidebantur.

Anno deinde 1452, Antonius Arborea marchio Oristani, Iacobus Carros comes Chirrae, Raymundus Ruisecus dictus Franciscus Gil-

bertus Centella comes Olivae, Salvator Arborea frater marchionis Oristani, Philippus Aragal, Franciscus Saba, Iacobus Manca eiusque nepotes Pancratius, Antonius et Iacobus Manca, Antonius Gambella, Galzerandus Torrella et eius fratres, Gerardus etiam Dedoni, Raymundus Zatrilla, Iacobus Pardo, Franciscus Romigo et Petrus Iofre, suo, ceterorumque Sardiniae militum nomine, capita viginti quatuor gratiarum et privilegiorum militarium, oblatis duobus millibus et quingentis aureis a rege obtinuere; et Iofredus Ortafa Sardiniae prorex iussus est Fabae et Longon-Sardi portus, aliaque loca Nicolai Carros, nullum ius exhibentis apprehendere.

Eodem anno, fratres ordinis Minorum de observantia, indulgente Nicolao Papa V e Corsica in Sardiniam migrantes, insignes domus sibi in ea compararunt.

Anno autem 1453, bello contra Florentinos ab Alphonso rege inito, milites et commeatus ex Sardinia prorex Iofredus Ortafa diligenter suppeditabat, et regiis copiis in Corsica pariter subveniebat, ubi hoc anno oppidum Sancti Florentii fuit debellatum, et optimo regio praesidio munitum. Quare Genuenses rerum Corsicae curas pertaesi, officio sancti Georgii eam insulam cesserunt, sub cuius dominatu, ut refert Iustinianus, duodecim annos stetit.

Anno 1454, Raphael Leca, de rege benemeritus, in oppido laudato Sancti Florentii fuit acriter obsessus; et Bernardus Villamarinus suppetias cum sua classe, quamprimum illuc ferre iussus fuit a rege. Anno etiam 1455, missus est in Corsicam Berengarius Erillus prorex illius insulae creatus, qui Bonifacii castrum et urbem ad mensem februarii pollicitam ex deditione Ludovici Campi-Fregosi sperabat.

Anno eodem 1455, Antonius Erbertus Saniustus habuit parvo pretio oppidum Segariu regionis Trecentae: Petrus Bellinus oppidum Gurguris ex venditione Antonii de Sena, et oppida Nurgui, Baratuli, Barro seu Banno, Villae-Novae, Surriae et Sulti cum castro Aquae-Fridae ex venditione Gerardi Dedoni. Emit etiam idem Petrus Bellinus, anno sequenti 1456, oppidum Baratuli a Michaële filio Monserrati Ferreti defuncti. Insuper Raymundus Zatrilla emit, eodem anno 1456, a Bartholomaeo filio Ioannis Mari oppida Septem-Fontium et Frexi: oppida etiam Armungiae, Latini, Salti, Muraxi, Borlai, Surlogi,

Castagnani, Sileni, Erati et Canesae regionis Gerrei a rege impetravit. Denique, hoc eodem anno, urbs Sassaris multis privilegiis decoratur, reditu Ioannis Miliae magni ad regem legati; atque de Geriti et Tanicae possessione litem habuit cum Antonio Gambella.

Anno postea 1457, Alphonsus Portugalliae rex expeditionem suscepit contra Mahumetum II turcarum principem, qui annis superioribus Constantinopolim expugnaverat; Sardiniamque petiturus, literas Aragoniae regis commendatitias ad Sardos praemiserat.

Post haec autem, anno salutis 1458, Alphonsus Aragoniae et Sardiniae rex, IV kal. iulii, Neapoli obiit in arce nova aetatis suae anno 65.

His temporibus regis Alphonsi II fuere in Sardinia

PROREGES.

Anno
1412. Accartus de Mur Sardiniae prorex.
1419. Ioannes Çorbera Sardiniae prorex.
1429. Bernardus Centella Sardiniae prorex.
1434. Iacobus Besora Sardiniae prorex.
1437. Franciscus Erill Sardiniae prorex.
1448. Nicolaus Antonius de Monte-Capra Sardiniae prorex.
1450. Galzerandus Mercader Sardiniae prorex.
1451. Iofredus Ortafa Sardiniae prorex, Galzerando substitutus.
1455. Iacobus Carros comes Chirrae Sardiniae prorex.
1456. Iacobus Besalu Sardiniae prorex.

GUBERNATORES SASSARIS ET CARALIS.

1416. Raymundus Zatrilla Logudorii gubernator.
1433. Ioannes Pardus de la Casta gubernator Logudorii.
1440. Ioannes Flos gubernator Logudorii.
1447. Ludovicus de Ponzonibus gubernator Caralis et Gallurae.
1434. Ludovicus Aragal gubernator Caralis et Gallurae.
1455. Iacobus Carros comes Chirrae, prorex et gubernator Caralis et Gallurae.
1457. Iacobus Besalu prorex et gubernator Caralis et Gallurae.

ANTISTITES.

Anno

1422. Petrus Spanus Sassarensis ex canonico Turritano, creatus fuit kal. aprilis Archiepiscopus Turritanus.

Turritani.

Hic, anno 1438, ex urbe Turrium, iniuria temporum deserta et desolata, Sassarim, cum archipresbytero et canonicis, migravit, palatio archiepiscopali et claustro canonicorum, *canonica* nuncupato, in ea conditis: et anno 1441 sedem archiepiscopalem ad ecclesiam sancti Nicolai transferri curavit; synodumque anno proximo congregavit, in qua veteres constitutiones confirmavit, et novas numero triginta tres condidit, multis privilegiis archipresbyterum et canonicos cohonestando.

Hic etiam abbatias Sancti Petri de Sirchis monialium, anno 1427, et Sanctae Mariae de Paludibus ordinis Cisterciensium, anno 1432, ecclesiae Turritanae unitas, primus est consequutus; et alias abbatias nempe Sanctae Mariae de Cerigo ordinis sancti Benedicti et sancti Michaëlis de Plano ordinis Vallis-Umbrosae eidem ecclesiae uniri, anno 1444 ab eodem Eugenio Papa IV impetravit, cum facultate etiam uniendi puerorum seminario ex omnibus suffraganeis ecclesiis octo sacerdotia; haec tamen gratia, superveniente morte huius Archiepiscopi, effectum suum non est consequuta. Obiit enim Petrus noster anno 26 sui pontificatus, vitae sanctitate clarus, et sepultus fuit in ecclesia sancti Nicolai, quo tempore Andreas Cano erat archipresbyter Turritanus.

1448. Antonius Cano Sassarensis, prius rector oppidi Iavis, mox ordinatus fuit abbas sanctae Mariae de Sacargia ordinis Camaldulensis, et postea Episcopus Bisarchensis creatus; indeque II kal. novembris translatus fuit ad ecclesiam metropolitanam Turritanam.

Anno

Hic fuit orator regis Alphonsi ; scripsit historiam sanctorum martyrum Gavini, Proti et Ianuarii ; auxit numerum canonicorum ecclesiae Turritanae; et synodum provincialem contra iudicem appellationum et gravaminum congregavit ; eiusque tempore Ioannes Gambella fuit archipresbyter Turritanus.

Caralitani.

1423. Ioannes Fabri ordinis Carmelitarum, idibus maii Archiepiscopus Caralitanus creatus, sedit annos sexdecim, et se abdicavit.

1439. Matthaeus ..... ex decano Caralitano, IV kal. februarii, Caralitanus Archiepiscopus creatus, sedit annos viginti duos, et obiit.

Eius tempore, prioratus sancti Saturnini fuit ecclesiae Caralitanae unitus.

Arboreenses.

1437. Laurentius Squintus Archiepiscopus Arboreensis, nonis aprilis ordinatus, sedit annos terdecim.

1450. Georgius ex canonico creatus Archiepiscopus Arboreensis pridie idus octobris.

1454. Iacobus .... ex commendatario monasterii sancti Angeli de Frigello, dioecesis sancti Severini, creatus, XII kal. decembris, Archiepiscopus Arboreensis.

Bosanenses.

1418. Ludovicus Hermant ordinis Praedicatorum, creatus Episcopus Bosanensis II idus martii.

1445. Thomas de Rubeo ordinis Praedicatorum, et regis Alphonsi a confessionibus, III nonas decembris Episcopus Bosanensis

Anno.

creatus, contradicente Nicolao Bizone, et super episcopatu litigante.

.... Iulianus ..... Episcopus Bosanensis.

1449. Ioannes Cossus, pridie nonas ianuarii, creatus Episcopus Bosanensis, et post paucos menses obiit.

1449. Franciscus Meloni, paullo post obitum Ioannis Cossu, creatus Episcopus Bosanensis.

Ussellenses.

1414. Bernardus Rubeus ordinis Fratrum Minorum, sacrae theologiae professor, creatus Episcopus Ussellensis XII kal. maias, sedit annos sex.

1421. Ioannes de Campo ordinis Carmelitarum, magister in theologia, creatus II idus martii Episcopus Ussellensis, sedit annos quinque.

1426. Iacobus de Villa-Nova ordinis Fratrum minorum, creatus, II idus decembris, Episcopus Ussellensis, sedit annos terdecim.

1439. Ioannes Garcia ordinis Praedicatorum creatus Episcopus Ussellensis kal. iulii, sedit annos quinque, indeque translatus fuit ad ecclesiam Siracusanam.

Hoc tempore ecclesia Terralbensis unita fuit ab Eugenio Papa IV ecclesiae Ussellensi.

1444. Bernardus Michaël ordinis Praedicatorum, XII kal. septembris creatus Episcopus Ussellensis, suspensa praefata unione; sedit annos decem.

1454. Antonius de Vich creatus Episcopus Ussellensis, ex canonico Doliensis, XV kal. ianuarias.

Terralbenses.

1419. Matthaeus Serra ordinis Praedicatorum, XI kal. iulii Episcopus Terralbensis creatus, sedit annos sex.

1425. Dominicus Ioannes ... ordinis Praedicatorum, creatus Episcopus Terralbensis II kal. martias, sedit annos 11.

Anno

1436. Iacobus Tola ex canonico Caralitano, creatus Episcopus Terralbensis v kal. iulii, sedit annos 7.

1443. Ioannes de Aranda ordinis Eremitarum sancti Augustini, viii idus septembris creatus Episcopus Terralbensis.

Hic fuit ultimus Episcopus Terralbensis, nam ecclesia isthaec hoc tempore fuit ab Eugenio Papa IV unita ecclesiae Ussellensi.

Dolienses.

1419. Ioannes ordinis de Sancto Paulo Praedicatorum, xi idus septembris creatus Episcopus Doliensis.

1423. Ludovicus ..... Episcopus Doliensis.

1436. Nicolaus ..... ex canonico Caralitano, nonis martii creatus Episcopus Doliensis, et se abdicavit.

1440. Ioannes ..... Episcopus Doliensis, et se abdicavit.

1451. Antonius .... ex canonico, creatus Episcopus Doliensis vii idus iunii.

Galtellinenses.

1420. Ioannes de Miracopillo ordinis Praedicatorum, iii idus decembris creatus Episcopus Galtellinensis, sedit annos octo.

1428. Guillelmus de Muerana seu Mirana ordinis Minorum, creatus Episcopus Galtellinensis iii nonas martii.

1432. Sebastianus abas ordinis Praedicatorum, creatus Episcopus Galtellinensis nonis martii.

Bisarchenses.

1421. Antonius Perma ex canonico Turritano vii kal. iunii creatus Episcopus Bisarchensis.

Hic dioecesanam synodum in ecclesia sanctae Mariae oppidi Occieris congregavit, et constitutiones numero viginti novem ordinavit; sedit annos 15.

Anno

1436. Antonius Cano ecclesiae parochialis Iavis rector in dioecesi Sorrensi, creatus Episcopus Bisarchensis kal. augusti, sedit annos 12; indeque translatus postea fuit ad ecclesiam metropolitanam turritanam.

Hoc tempore, prioratus sancti Nicolai Butulis unitus fuit ecclesiae Bisarchensi ab Eugenio Papa IV.

1441. Sisinnius ..... Episcopus Ampuriensis, xii kal. novembris translatus fuit ad ecclesiam Bisarchensem, seditque in ea annos octodecim.

Sulcitani.

1422. Ioannes Cassani ordinis Eremitarum sancti Augustini, creatus iv nonas maii Episcopus Sulcitanus.

1430. Sisinnius .... Episcopus Sulcitanus.

1443. Antonius Presto ordinis Praedicatorum, ix kal. augusti creatus Episcopus Sulcitanus.

1450. Garcia ..... Episcopus Sulcitanus.

Sorrenses.

1428. Stephanus abbas sanctae Mariae de Paludibus, ordinis Cisterciensis dioeceseos Turritanae, creatus Episcopus Sorrensis iii nonas iulii, sedit annos duodecim.

1440. Ioannes Sanchez ordinis Praedicatorum, creatus xv kal. iulii Episcopus Sorrensis, sedit annos 21.

Hoc tempore, ecclesiae sanctae Mariae de Sali, sancti Antonii Montis-Captilis, et sancti Carreti fuerunt Sorrensi ecclesiae ab Eugenio Papa IV unitae.

Ampurienses.

1428. Gavinus ..... ex canonico creatus Episcopus Ampuriensis ii idus aprilis.

Anno

Hoc tempore, anno nempe 1434, ecclesiae sancti Ioannis Adotelis, et sancti Nicolai Orriae-Magnae fuerunt ab Eugenio Papa IV ecclesiae Ampuriensi unitae.

1443. Sisinnius ..... Episcopus Ampuriensis creatus fuit, et postea ad ecclesiam Bisarchensem translatus.

Hoc tempore, sub hoc nempe Episcopo, anno 1445, abbatia sanctae Mariae de Cerigo ordinis sancti Benedicti, unita fuit ecclesiae Ampuriensi ab Eugenio Papa IV, soluta priori unione facta ecclesiae Turritanae.

1448. Gonnarius Gaddulesus ex canonico, creatus Episcopus Ampuriensis 12 kal. novembris, sedit annum unum.

1449. Giletus Esus creatus Episcopus Ampuriensis IX kal. octobris.

Hic dioecesanam synodum congregavit, multasque edidit constitutiones, quarum septem adhuc extant.

.... Antonius Episcopus Ampuriensis, qui postea se abdicavit.

Ottanenses.

.... Basilius Episcopus Ottanensis.

1429. Simon abbas sancti Michaëlis Salvennoris ordinis Vallis-Umbrosae Plovacensis dioecesis, creatus Episcopus Ottanensis III idus februarii, sedit annos 27.

1454. Ioannes Salvus Aureus ordinis Fratrum Minorum, creatus Episcopus Ottanensis, sedit annos septemdecim, et postea translatus fuit ad ecclesiam Bosanensem.

Plovacenses.

.... Petrus ..... Episcopus Plovacensis.

1430. Sanctius de Ferraria ordinis Praedicatorum, creatus Episcopus Plovacensis IV idus februarii, sedit annos 12.

1442. Marcus ..... ex archipresbytero, creatus Episcopus Plovacensis, sedit annos quinque.

Marco adhuc vivente, ecclesia Plovacensis fuit unita ecclesiae metropolitanae Turritanae, anno videlicet 1446.

Anno

1447. Nicolaus Bacone seu Bazzone archipresbyter ecclesiae Ottanensis, suspensa praefata unione Plovacensis ecclesiae, creatus fuit Episcopus Plovacensis XVIII kal. iunii, seditque annos viginti novem.

Castrenses.

1445. Leonardus ..... Sassarensis creatus Episcopus Castrensis hoc anno adhuc vivebat.

Leonardo adhuc vivo, Eugenius Papa IV hoc anno medietatem fructuum omnium praebendarum Castrensis dioecesis, Castrensi ecclesiae perpetuo univit.

1445. Franciscus prior prioratus sancti Cori de Bonarcado Arboreensis dioecesis, creatus fuit Episcopus Castrensis.

.... Thomas Episcopus Castrensis.

IOANNES II REX.

Ioannes huius nominis secundus, Ferdinandi regis et Eleonorae Albuquerque filius secundogenitus Alphonso fratri, qui sine prole decessit in Aragoniae, Sardiniae et Siciliae regnis, ceterisque principatibus Hispaniae citerioris successit, anno 1458; et statim nonis augusti eiusdem anni, Ioannem Flos qui erat gubernator Logudorii, proregem Sardiniae creavit. Deinde, foedere cum Pirrino de Campo-Fregoso Genuae duce percusso, et Calvo atque Bonifacio in potestatem redactis, integram Corsicam, ope atque interventione Bernardi Villamarini totius classis ducis, recuperare cogitavit.

Hac tempestate, Claramontani et alii Anglonenses Sardiniae populi a Gilberto Centella, tunc sardoa maria cum una trireme lustrante defecerunt et de eorum reductione confestim septimo idus martii egit Ioannes Flos prorex.

Anno autem 1459 mense iulii, Ioannes Margaritinus Episcopus Elvae, Petrus Peralta, Ioannes Gallari et Franciscus Ferrerius legati Ioannis regis ad Pium Papam II missi, obedientiam pro rege Sardiniae prae-

stitere; et in finem eiusdem mensis iulii, Carolus Vianae princeps, ipsius regis Ioannis et Blanchae filius primogenitus ex Sicilia in Hispaniam, ut patri reconciliaretur, profecturus a Sardis vocatus, et de eorum voluntate, Petro Roca praemisso, certioratus, Caralim cum omni classe advenit, ubi Arnaldum Rogerium de Pallas patriarcham Alexandrinum et Episcopum Urgellensem ad ecclesiam Montis-Regalis Siciliae promotum, invenit; et summa veneratione, ingentique omnium Sardorum laetitia atque adparatu pene regali exceptus in castro Caralis, cui Petrus Bellit praeerat, de eiusdem maxima fidelitate confisus, commoratus est, ac mense augusti, postquam Iacobus Aragal, tunc gubernator Caralis et Gallurae, donativum ex omnibus insulae populis procuravit, insula decessit, et Hispaniam petiit.

Eodem anno 1459, Genuensium classis Sardiniae et Corsicae ora incursionibus et populationibus vexavit. Rex autem Ioannes omnes Genuenses, Narbonenses, Corsos ac etiam Sardos ab oppido Algherii et Algherensium nuptiis coerceri iussit; ac deinde pactis cum Genuensibus induciis, de regno Corsicae compromissum fecit.

Anno 1460 idibus septembris, rex Ioannes conventum apud Fragam agens et iura Aragonensibus reddens, insulas Sardiniae et Siciliae regno Aragoniae perpetuo iunxit et incorporavit, praestito iureiurando eas semper copulatas tenendi; legemque sanxit, qua deinceps successores eius, in eorum coronatione idipsum promittere et iurare deberent.

Hoc eodem anno, Pius Papa II, x kal. iulii, officium iudicis appellationum et gravaminum, pro commodiore oppressorum remedio, in regno Sardiniae erexit, Ioanne de Capite, Villae-Ecclesiano viro ac rectore parochialis ecclesiae Alguerensis primo iudice creato.

Eodem etiam anno, Iacobus Aragal habuit castrum Aquae-Fridae, oppidum Siliquae et alia oppida ex venditione Michaëlis Oggierii: oppida etiam Marae Arbareae et Tuilis ex venditione Gerardi Dori, ac Ioannis filii eius atque Gerardi eius nepotis.

Hac insuper tempestate, Ioannes rex venationibus et aucupio deditus, falcones sardos, quos in deliciis habebat, in regiam adduci curavit.

Anno 1461, Carolus princeps ob varios conatus, Ioanni patri Ara-

goniae regi coniurationis suspectus custodiae traditur; et fluctuante ob id tota fere Hispania, omnibus Sardis, Siculis et Balearibus tumultuantibus fuit procerum precibus e custodia eductus, atque suae libertatis litteras ad Nicolaum Carros Sardiniae proregem et Salvatorem Arboreae marchionem Oristani statim scripsit; princepsque a Cathalonis iuratus, et ad gubernacula Aragoniae, atque principatus Cathaloniae assumptus, eidem marchioni remissionem feudi, morte peremptus, concedere nequivit. Eius funus, non sine maximo moerore et acerbissimo luctu ab Hispaniae populis et Sardis omnibus celebratum fuit, ut Marineus et Zurita referunt.

Anno 1462, quoniam Barchinonenses a rege defecerant, et contra Ferdinandum eius filium conspiraverant, Iacobus Carros comes Chirrae opem, auxiliumque ex Sardinia cum sex optimis triremibus tulit, et naves quinque in plaga Barchinonensi expugnavit; castrumque Ampostae primus ingressus ad principatus recuperationem magnopere profuit. Cumque comes Pallariensis Gerundam, ubi regina erat, oppugnatum venisset, Petrus de Sena ex vicecomitibus Salluris oriundus, Ioannes Polla et Petrus Zappata viri Sardi, armis et aliis virtutibus nobiles per civitatis moenia acerrime propugnantes, hostium tormentis percussi, magno reginae moerore ceciderunt, ut referunt Marineus et Zurita.

Anno 1463 ad synodum provincialem, VII kal. novembris, Sassari celebrandam convenerunt

Antonius Cano Archiepiscopus Turritanus.
Sisinnius ..... Episcopus Bisarchensis.
Nicolaus ..... Episcopus Ampuriensis.
Iacobus ...... Episcopus Sorrensis.
Petrus sive Petruccius abbas sancti Michaëlis de Plano.
Ioannes Magnus archipresbyter Turritanus.
Gantinus de Luna canonicus et vicarius generalis Turritanus.
Pantaleo de Serra canonicus Turritanus.
Elias Masala canonicus Turritanus.
Franciscus Cano rector ecclesiae parochialis Sennoris et procurator Episcopi Plovacensis.

Ioannes Casus canonicus et procurator Episcopi Castrensis.
Ioannes Manca canonicus et procurator Episcopi Bosanensis.
Gonnarius Pilus canonicus Turritanus.
Basilius Gambonus canonicus Sorrensis.
Antonius Virde canonicus Ampuriensis.
Antonius de Serra canonicus .....
Antonius Tanca canonicus Bisarchensis.
Nicolaus prior de Montibus.
Angelus de Fructuoso rector .....
Gonarius Solinas rector .....
Ioannes Corda rector .....

Aliique plures clerici, qui inter cetera de iudice appellationum et gravaminum, nuper a Pio Papa II creato agentes, declararunt illum, in provincia Caralitana a Pontifice institutum iurisdictionem habere, non autem in provincia Turritana, ut ex autenticis manuscriptis tabulis constat.

Anno 1464, Pius Papa II, IX kal. iulii, concessit vicario et fratribus ordinis Minorum gratiam construendi tria seu quatuor monasteria in Sardinia; et anno 1467 decimo kal. septembris, Marianus de Cenis et Ludovicus de Vincentia fratres ordinis Minorum de Observantia adepti sunt monasterium sancti Petri de Sirchis ab antiquis monialibus desertum et ecclesiae Turritanae unitum ex concessione Antonii Archiepiscopi Turritani, ut ex antiquis monumentis eiusdem monasterii et curiae romanae constat.

Anno eodem, Corsica a Genuensibus Mediolani duci concessa, a Thoma Fregoso occupatur, Iustiniano teste. In Sardinia autem Georgius Oggerius adquirit oppida Penduci et Tuilis a Michaële Oggerio vendita. Caralitani quoque oppidum Caput-Terrae ex venditione Antonii Castagnani habent, quam tamen Eleonora eius filia postea revocavit.

Anno insuper proximo 1468, Seraphinus Montagnanus emit oppida Codrongiani superioris et inferioris, Bedes et Sacargiae a Francisco Saba. Eodem etiam anno, Ioannes rex liberaliter dedit Bosam civitatem, cum omni regione Planargiae eiusque octo oppidis, Ioanni Vil-

lamarino classis regiae praefecto, qui terra marique multos annos, multosque labores ei impenderat: ac post eius mortem, voluit ipse rex ut transirent ad eius nepotem Bernardum Villamarinum, qui Isabellam filiam successorem reliquit, et cum Salerni principe, Caputatii comite in matrimonium collocavit, fuitque Oppiae regionis Domina, ut ex Marineo, Zurita et aliis monumentis constat.

Eodem anno, Iacobus Carros, Berengarii Carros et Eleonorae Manrique filius ab humanis decessit, Violanta filia et herede in comitatu Chirrae relicta, quae moriens absque prole, heredem in comitatu praefato reliquit Guillelmum Raymundum Centella sororis suae filium, eiusque fratres Iacobum et Seraphinum Centella, natu minores, heredes substituit, ut ex antiquis monumentis constat.

Altero Anno, Andreas Auria, Baptista, Lucianus, Leonardus, Stephanus et Brancha Auria fratres, ac Leonelli Auriae filii, et Ianus sive Ioannes filius Moruelli Auriae commiserunt se tutelae et patrocinio ducis Mediolani, spe recuperandi amissum in Sardinia dominatum, ut tradit Zurita.

Anno deinde 1470, Salvator Cubellus marchio Oristani e vita migravit, nulla superstite prole, et heredem sibi in marchionatu Oristani et comitatu Gociani, testamento reliquit Leonardum Alagonam, Benedictae sororis suae et Artalis Alagonae filium primogenitum, quem antea successorem sibi delegerat, et populis suis voce praeconis nunciaverat. Omnes etiam regiones Barbargiae Ololai, Mandralisai, Belvii seu Belvini, et Austis, Salvatori Alagonae, filio praedicti Leonardi Alagonae et Mariae Morilli, legavit. Alia multa Francisco, Ioanni, Ludovico et Petro Alagonis suis nepotibus; nec non et Marchesae et Sybillae Alagoniis eius nepotibus, atque Raymundo Zatrillae, Violanti, Catharinae et Ioanni Ribelles consobrinis suis; ac denique Salvatori et Francisco de Sena donavit legata, quorum exequutores Antonium Cano Archiepiscopum Turritanum et Dominicum Marras canonicum Arboreensem nominavit, ut ex tabulis in archiviis Sassaris et Caralis reconditis constat.

Hoc ergo eodem anno, Leonardus Alagona, mortuo Salvatore Cubello, marchionatum Oristani et Comitatum Gociani, sine iussu regio, occupavit. Quod Nicolaus Carros Arborea Sardiniae et Corsicae prorex

moleste ferens, quippe qui marchionatum Oristani et comitatum Gociani ad regem spectare, nullumque ius Leonardum Alagonam in illos habere adserebat, cum paucis Sardorum et Aragonensium copiis, Sardaram oppidum prope castrum Montis-Regalis contendit, et in oppido Uras, non procul sito ab Oristano, exercitum undique comparavit, et tormenta aenea et globulos ferreos, orbiculatosque lapides, quibus arces oppugnaret, a Petro Pugiades Logudorii gubernatore cum trireme comitis Chirrae habuit. Deinde xviii kal. maias Leonardum Alagonam cum optimo Sardorum exercitu et Arboreae signis advenientem, non procul ab ecclesia sancti Salvatoris eiusdem oppidi Uras bello adgreditur, et utrinque fortiter pugnatum est aliquandiu. Tandem Nicolaus prorex a Sardis strenue dimicantibus superatus Sardaram repetiit, magno accepto incommodo: nam quinquaginta Aragonenses caesi fuere, et Antonius Erill, Galzerandus et Guillelmus Torrella, aliique multi Caralitani capti cum, ... fratre, Perotto Castelvini, et ..... nepote Ioannis Beltrami, atque Antonio vicecomite Salluris, qui ex vulnere in praelio accepto, mortuus est et in ecclesia sancti Francisci Oristani sepultus. Leonardus autem Alagona, castro et optimis hostium spoliis potitus, tantum terroris ea victoria inermibus populis incussit, ut regiones omnes partis Montium, partis Valenzae, Montis-Regalis, et Marmillae, multaque alia oppida brevi fuerit consequutus.

Anno eodem 1470, Ioannes rex cupiens ad fidem et obedientiam Leonardum Alagonam revocare, iv kal. octobris, Lupum Ximenez de Urrea Siciliae proregem, quatuor triremibus Sardiniam misit, qui cum praefato Leonardo de pace egit, et marchionatum Oristani cum comitatu Gociani sub annuo mille et quingentorum ducatorum censu in feudum illi concedere ex regio rescripto promisit, si modo pacatam insulam redderet, et Antonium Erill, aliosque bello captos cum omnibus regiis oppidis confestim restitueret.

Leonardus tamen ferocia exsultans, has pacis conditiones, iussaque regis aspernatus benemerenti principi obtemperare noluit, coeptumque bellum prosequens, castrum Montis-Regalis a Bernardo Montboy cum optimo praesidio custoditum ex deditione facile habuit et castrum Salluris haud magno negotio cepit, Caralimque urbem, ubi Franciscus

Alagona eius frater, Salvator Guiso, Raymundus Galzerandus Besora et alii plures eius fautores erant, petere intendit. In eam namque urbem ius habere iactabat. Eum sequebantur Ioannes et Ludovicus Alagona eius germani fratres, et Ioannes et Garcia Alagona eiusdem fratres spurii, atque Ioannes Ribelles, Leonardus Tolla, multique alii Caralitani. Petrus autem Alagona et Iacobus Aragal numquam a rege discesserunt.

Quare Iacobus Aragal donatus fuit oppidis Gutilis, Iunge, Sebute superioris et inferioris, Seurge seu Suergii, Palmae, Farciteddi, Arare seu Arane, Maltae, Petruci, Sturbe, Bareste, Baieuzi, Parviani seu Parniani et Valterrae seu Vatezzae, quae antea erant Marci de Montboy; nec non oppidis Oradulis, Presi, Garanciani, Soconari, Dizizai, Adoi, Murcani, Baricarrae, Natallae, et Parmianae, quae erant desolata.

Iuvari etiam credebatur Leonardus a Barchinonensibus et Auriensibus Sardinia pulsis, qui Mediolani ducis patrocinio, amissum in Sardinia dominatum recuperare sperabant. Quare Ioannes rex, anno sequenti 1472, bello cathalano parato et in obedientiam redactis Barcinonensibus ad res Sardiniae conversus, principio mensis decembris, classem cum equitatu, peditatuque optimo contra Leonardum Alagonam misit, et copias tormentaque bellica a Ferdinando rege Neapolis postulavit.

Ceterum Leonardus a Ferdinando rege blanditus, et potentiam Ioannis regis aliunde veritus, pacem his conditionibus procuravit: nempe ut Oristani marchionatum et comitatum Gociani cum omnibus oppidis, locis, iuribus et privilegiis praedecessorum marchionum; et sinum Oristani a Capite sancti Marci usque ad Caput Neapolis sibi et successoribus in feudum concederet, et ubique id voce praeconis enunciaret; ut etiam suae ditionis sacerdotia ad petitionem suam provideri permitteret; atque sibi et aliis omnibus suae factionis viris et mulieribus, non vitam solum et criminis impunitatem, verum etiam omnem pristinam libertatem, immunitatem et bonorum possessionem reliqueret rex, et a iurisdictione proregis cum eis odio et simultate certantis omnino subduceret, Seraphino Montagnano seu Petro Pugiades Logudorii gubernatore iudice illis dato; ita tamen, ut ipse

Leonardus vocatus, nonnisi per procuratorem, comparere teneretur.

Haec foederis pacta fuerunt a Galzerando Requesens comite Trirenti et Avellini, nomine Leonardi Alagonae, regi proposita; et anno sequenti 1473, Ferdinandus Neapolis rex adeo enixe et studiose, misso Ludovico Ioanne nuncio, ea omnia petiit et rogavit, ut rex Ioannes, acceptis quadraginta millibus florenis paucisque additis vel sublatis, pacem Leonardo dederit, ac marchionatu et comitatu investiverit. Decimo deinde kalendas novembris, Galzerandus de Requesens Oristanum rediens mandata regis adtulit, quibus obediens Petrus Pugiades Logudorii gubernator, Leonardum Alagonam marchionem Oristani et Gociani comitem omnibus Sassaris, Algherii et Arboreae populis palam notumque fecit, receptis prius omnibus arcibus et oppidis regiis, quae antea Leonardus et sui occupaverant.

Ceterum Nicolaus Carros prorex adserens res alienas a Leonardo, et suis olim occupatas, huc usque non fuisse ex praecepto foederis, restitutas, noluit eum in marchionem et comitem Carali recipere et publicare, sed veluti hostem e moenibus Caralis cum suis fratribus et filiis, inimico et infenso animo arcuit; bonaque Francisci Alagona et illius uxoris sub sequestro retinuit.

Haec res principium et seminarium reparandi bellum, et perditio Leonardi marchionis fuit. Nam is pacem et fidem regiam a prorege violatam queritur; et anno 1474, regnum in factiones dividitur, his marchioni illis proregi faventibus. Subditi propterea marchionis, et proregis se invicem oderunt, et alteri ab alteris infestantur et intercipiuntur. Nonnulli etiam, quibus bellum pace gratius erat, gladio magis, quam honesto labore gaudentes, victumque quaerentes, discordias inter illos amplius fovebant.

Itaque, anno 1475, in apertum bellum prorupere; et exercitum quinque millium selectorum militum, duce Nicolao Montagnano, contra proregem foedifragum et acerrimum hostem usque ad castrum Caralis Leonardus marchio misit, oppida et agros crebris incursionibus et populationibus vexando, castrumque Montis-Regalis obsedit, et itinera, commeatusque interclusit.

Anno insuper 1476, Artalis Alagona eius filius primogenitus, et Ludovicus Alagona, nec non Ioannes de Sena vicecomes Salluris,

coacto exercitu sex millium subditorum, urbem Caralim obsident, portum occupant et duas triremes eripiunt, omnia incursant, caedibusque et incendiis complent.

Petrus autem Pugiades gubernator Logudorii eos admonet, citat, et pecunia mulctat; cumque nihil proficeret, sed alia multa quotidie dicerent, facerent et iactarent, nulloque modo comprimere eos posset, rem omnem literis, et nunciis Ioanni regi aperuit. Nicolaus etiam Carros prorex Barcinonam profectus, pluribus verbis et testimoniis, palam omnia fecit. Quare idibus octobris anni 1477, rex Ioannes has Barcinonae tulit sententias, omnibus illis prius citatis.

« *Iesu Christi nomine et eius gloriosissimae Matris humiliter invocatis* ».

« Nos Ioannes, Dei gratia rex Aragoniae etc. etc. etc. Visis diversis » informationibus et processibus, receptis et factis in insula Sardiniae » nostro regno, tam in civitate Sassaris per gubernatorem Logudorii, » quam in civitate seu castro Caralis per viceregem seu gubernato- » rem dictae civitatis, contra adsertum marchionem de Oristano, et » comitem de Gociano, apud nostram maiestatem delatis, de multis » criminibus et delictis, conspirationibus, inobedientiis, rebellionibus » et contemptibus, minis et opprobriis, factis regiis officialibus illos » tam verbis quam factis atrociter iniuriando: visa litera citatoria » contra dictum marchionem emanata: visis praesentationibus litera- » rum regiarum, et gubernatoris dicti Capitis Logudorii, et requi- » sitionibus diversis, ac mandatis sive praeceptis in scriptis factis dicto » marchioni per apparitorem dicti gubernatoris et responsionibus im- » properiosis per dictum marchionem factis, proferendo verba vilia et » scandalosa contra dictum gubernatorem et contra eius assessorem, » et minando se velle procedere de facto contra adparitorem et nun- » cium praedictas literas portantem: visisque poenis in dictis literis » adpositis in magna summa dictisque poenis per fisci procuratorem » accusatis contra dictum marchionem: visa capitulatione facta inter » maiestatem nostram ex una, et dictum adsertum marchionem ex al- » tera parte et investitura per maiestatem nostram facta eidem mar-

» chioni, in visu dictae capitulationis et pactis in dicta capitulatione
» et investitura contentis: visa quadam capitulatione, in qua, inter
» alia, dictus adsertus marchio et fratres et adhaerentes eius se ad-
» stringunt ad restituendum seu restitui faciendum integre omnes
» terras, castra, villas, encontratas, loca, vassallos et res alias tam
» mobiles quam immobiles, quae per ipsum, fratres et adhaerentes
» suos, quomodocumque captae fuerunt seu occupatae, et quoscumque
» servos, arma, tormenta bellica, et res alias et bona tam mobilia
» quam immobilia, et per se moventia, tam regiae nostrae maiestatis
» quam quorumcumque vassallorum nostrorum, inter quae erat castrum
» de Monte-Regali, quod spectabilis viceres tenere debebat per no-
» stram maiestatem, et alia restituere debebant suis dominis, quibus
» debebantur, singula singulis referendo; quae restitutiones fieri de-
» debant intra spatium sex dierum etc.: visis diversis supplicationi-
» bus et clamoribus factis nostrae maiestati contra dictum adsertum
» marchionem, qui noluit restituere dicta bona iuxta formam capitu-
» lorum: et visa informatione recepta iussu, et ex comissione nostrae
» maiestatis per Bernardum Senfores legum-doctorem et adsessorem
» gubernatoris Capitis Logudorii super dictis bonis integre non re-
» stitutis, et super aliis inobedientiis et insolentiis per dictum mar-
» chionem factis; per quam quidem informationem detegitur quod
» dictus marchio nedum renuebat facere dictam restitutionem integre,
» iuxta capitulationem, sed etiam suggerebat aliis, qui de dictis bonis
» tenebant, ut illa non restituerent. Detegitur etiam quod dictus ad-
» sertus marchio dixit aliquibus *que ell se porria fer rey de Sar-*
» *denna, sis volia fer.* Ulterius detegitur et probatur quod dictus
» marchio, loquendo cum aliquibus, dixit talia vel similia verba:
» *Que lo que te no es res; que mes te a esser; y que ell lo ha*
» *guannat, e lo defendrà ab la spada en la ma, contra lo sennor*
» *rey, e contra totes persones; e que lo dit sennor rey volia destruir*
» *la casa de Arborea, a fi, que no hi aguess ningu defensador dels*
» *Sards, e que puguiss tratar aquells com a cattivs.* Viso quodam
» processu, misso per gubernatorem Capitis de Logudoro, in quo
» constat praedictum adsertum marchionem fuisse requisitum sub poena
» quinque millium ducatorum bonorum, quatenus remitteret sibi quem-

» dam vassallum comitis de Chirra, qui adcesserat pro recuperandis
» certis iumentis ad quamdam villam dicti marchionis, quae fuerant
» furata a dicto vassallo, et dictus marchio non voluit dictae requi-
» sitioni parere: viso quodam alio processu, in quo adparet qualiter
» dictus marchio ex parte dicti gubernatoris fuit requisitus, ut re-
» stitueret certos homines vassallos dicti comitis de Quirra; quod qui-
» dem dictus marchio nedum duxit in contemptum dictas requisitio-
» nes, mandata et poenas in dictis requisitionibus adpositas, adiecta
» etiam poena infidelitatis, sed etiam protulit multa verba nefandis-
» sima contra dictum gubernatorem, contempta etiam poena infide-
» litatis; propter quod dictus gubernator protulit sententiam contra
» dictum adsertum marchionem, in qua fuit condemnatus in decem
» millibus librarum et ad restitutionem raptorum, reservata poena
» fidelitatis et alias poenas, quas declaravit incurrisse: viso etiam quo-
» dam alio processu, in quo constat dictum marchionem fecisse capi,
» et captos tenuisse, *è haver fets metre en galera* certos homines
» vassallos regios et dicti comitis, videlicet *Nanni Seca Capdeguayta*
» et alios in processu nominatos: viso alio processu, in quo constat
» qualiter Alguazirius, mandato gubernatoris, accessit ad dictum ad-
» sertum marchionem requirendum ut solveret et liberaret aliquos
» vassallos, quos tenebat captos *per metrels en galera*, quos dictus
» marchio prout Alguazirius et alii, qui praesentes erant, retulerunt,
» liberare noluit, quinimmo verba nefandissima protulit contra gu-
» bernatorem et eius assessorem, dicendo: *Del porch tal adobat de*
» *governador etc.*: viso alio processu contra Salvatorem Guiso, qui
» tenet occupatam baroniam de Orosei sive Uruse cum aliis, po-
» tentia dicti adserti marchionis, et fuit lata sententia super posses-
» sorio, et mandatum dictum comitem restitui in sua possessione;
» et requisitus dictus marchio per gubernatorem, ut non faveret,
» neque partem faceret cum dicto Salvatore Guiso, respondit per
» talia verba vel similia: *Que pel ventre de Deu, ell veuria com*
» *entrarien lo governador, ni Alguazir*; et finaliter dictus guberna-
» tor habuit illuc accedere, et homines qui ibi erant congregati dixe-
» runt sibi: *Que lo marques los havie manat*; *que stiguissen a co-*
» *mandament de mossen Guiso, è que ells volien morir ab ell*; et

» dictus Guiso dixit: *Que ell volie morir ab la spasa en la mà, è*
» *que aixi ho defensarie.* Visis aliquibus testibus, qui in alia infor-
» matione deposuerunt, ex quorum dictis constat qualiter vassalli
» dicti marchionis congregati in comitiva de Nicola de Montanaro,
» capitanei seu procuratoris dicti marchionis cum maximo vilipendio
» clamantes dicebant talia vel similia verba: *Arborea vaya suso, e*
» *Aragona vaya iuso, donant del peu en terra etc.* Constat etiam
» ex eadem informatione qualiter dictus assertus marchio contra ca-
» pitulum dictae capitulationis receptavit homines de Spartamontis et
» de Monreyal et de Partinalezza et aliorum locorum prohibitorum
» per dictam capitulationem, et signanter *Lorenso Magre, Salvador*
» *Mata, Ioan Capany* et plures alios caporales et principales dictae
» contentionis et inobedientiae; et ulterius tenebat dictus marchio
» impeditos passus, *perque los correus, e havisos, que, per via*
» *de Sasser, venian per los Visrey, no poghissen passar, perque*
» *fos sin levades les lettres als, qui passassin.* Visa quadam informa-
» tione recepta per dictum gubernatorem de insultibus factis contra
» Alguazirium gubernatoris, qui dicti gubernatoris mandato, et cum
» literis regiis ibat ad locum de Marmilla et in via publica fuit per
» certos vassallos dicti marchionis qui ibi stabant, insidiis invasus,
» taliter quod, nisi Deo sibi favente, et quia tenebat equum animo-
» sum, quo mediante, evasit a furore dictorum insultantium, eum
» forte occidissent; et de facto ceperunt quemdam, quem dictus Al-
» guazirius pro dirigendo eum in via, secum deferebat. Visa alia in-
» formatione recepta super aliquibus articulis oblatis per fisci procu-
» ratorem coram vicerege dictae insulae seu regni Sardiniae, contra
» dictum adsertum marchionem et aliquos suos adhaerentes, inter
» quos fuerunt don Artal Dalago filius dicti marchionis et tres fratres
» dicti marchionis, vicecomes de Sentluri et alii ex eo quia non ob-
» stante, quod praenominati barones et milites, tam per pragmaticas
» sanctiones quam per certa capitula inita inter ipsos barones et mi-
» lites et dominum regem, nec non etiam per pacta et conventiones
» feudales debeant cessare ab omnibus congregationibus, nisi in illis
» sit praesens vicerex et gubernator et etiam regius procurator; tum
» et per regias provisiones prohibitum sit dicto marchioni filiis et

» fratribus ne accedant, neque intrent in aliquibus locis regiis dicti
» regni prohibitumque sit, ne in locis regiis proclamari valeat Ar-
» borea; dictis autem prohibitionibus non obstantibus constat per in-
» formationem receptam, quod dictus Artaldus Dalago et tres fratres
» dicti marchionis et vicecomes de Sentluri, congregato magno exer-
» citu quatuor vel quinque millium vassallorum Sardorum cum variis
» generibus armorum obsiderunt civitatem Caralis, devastando arbores
» et panes et alia ligna fructifera quae erant in territorio et terminis
» dictae civitatis, moventes insultum contra regios officiales et iu-
» ratos dictae civitatis, et laborantes, pro posse, ad intrandum ca-
» strum regale civitatis, destruendo etiam et vastando alia loca regia,
» raupas, supellectilia et omnia mobilia inventa, usque ad ornamenta
» ecclesiae inclusive, rapiendo et secum absportando; portum et
» palissatam civitatis, quae sub regia protectione sunt, frangendo,
» et duas triremes seu galeras guidatas in dicto portu ab eodem portu
» extrahendo; crimen laesae maiestatis in primo capite et rebellionis
» committendo; ex eo quia cum gentibus coadunatis resistunt cum
» armis, regiis officialibus et volunt loca regia et praecipue civitatem
» Caralis, in qua consistit status totius ipsius regni, tyrannice occu-
» pare. Viso alio processu citationis factae marchioni et praesenta-
» tionis eidem factae per Alguazirium gubernatoris, et verbis contu-
» meliosis prolatis dicto Alguazirio contra ipsum gubernatorem, di-
» cendo talia vel similia verba: *Fetege de Deu, quines tacaniaries*
» *son aquestes vostres, è de mossen Puiades;* et dictus Alguazirius
» nollet dare copiam dicto marchioni dicens quod non habebat talem
» commissionem, sed contentabatur ut sibi legeretur dicta litera ci-
» tatoria in praesentia de don Artal filii sui, praedictus marchio cum
» maxima violentia, fecit eripi literam citatoriam e manu dicti Al-
» guazirii dicendo: *Per lo cul de Deu, vosaltres men dareu copia,*
» *ancara que non vullau.* Visa quadam litera dicti marchionis directa
» cuidam suo familiari in villa Algherii, scribendo sibi ut ostenderet
» dictam literam Michaêli Prats vicario dictae villae, et quod dictam
» literam haberet pro sua, suggerendo ipsi vicario ut adtenderet ad
» privilegia, et quod gubernator non debebat recipi, ut officialis at-
» tento quod recesserat per mare, et non deferebat novam commis-

» sionem regiam, et quod melius erat sibi, *que ara pot esser sen-*
» *nor, que serie esclau*, dicendo etiam sibi, quod loqueretur cum
» quodam alio vocato Cochi, quod dictus mossen Puiades non acce-
» ptaretur pro gubernatore, *é que y fes tota punta, que fer y po-*
» *gués.* Visa quadam praesentatione cuiusdam literae regiae, facta
» dicto marchioni et aliis baronibus, *que ningun aplec no fes de gent,*
» *ni moviments alguns*, et responsione ac aliquibus verbis dictis per
» dictum marchionem portario, qui literam praesentaverat. Visa qua-
» dam alia litera missa maiestati nostrae per dictum marchionem.
» Visa quadam regia litera sive provisione directa dicto marchioni,
» cum qua fuit eidem iniunctum sub poena fidelitatis, et decem mil-
» lium florenorum auri, quatenus non obstantibus quibusvis literis
» eidem factis per regium thesaurarium generalem, et per conserva-
» torem Siciliae, aut alios quoscumque officiales nostros, traderet in
» posse dicti Bernardi Senfores Assessoris, Nicolaum Montanaro, qui
» pro dicto marchione fuerat capitaneus quatuor vel quinque millium
» rebellium, et currebant usque ad portas castri de Caller; et licet
» praesentata dicta litera praedicto marchioni, praedictus marchio
» respondisset quod dictus Montanaro fugerat cum quinque aliis captis
» a captione; tamen per informationem inde receptam constat quod
» dictus Montanaro non fugit, immo dictus marchio eum detinuit,
» et nescitur quomodo in domo dicti marchionis obiit, et a rebus
» fuit humanis exemptus. Visa quadam informatione in hac praesenti
» civitate, mandato nostrae maiestatis recepta, per quam constat prae-
» dictum Leonardum adsertum marchionem contra regias pragmaticas
» editas, ob salutem totius regni, et sub poena amissionis feudorum
» disponentes ne aliqui barones dicti regni prohibeant exitus victua-
» lium ab eorum baroniis pro portandis ad civitates et villas regias
» dicti regni, ipse vero Leonardus assertus marchio, dictis pragma-
» ticis non obstantibus, et in contemptum ipsarum et poenarum in
» eisdem adpositis, prohibuit carnes sive bestiaria vendi regnicolis
» regalibus, sive habitatoribus civitatis Caralis et aliis regiis vassallis:
» et etiam per eamdem informationem constat dictum assertum mar-
» chionem multa nefanda verba protulisse contra dictum gubernato-
» rem et etiam contra nostram maiestatem et dominationem quam ha-
» bemus in dicto regno, dixisse haec vel similia verba in effectu:

» *Que ell renegave de si, que ell, sil anuiaven, farie que los que*
» *vendrien, dirien aci ere Serdenya.* Visis aliis videndis, considera-
» tis considerandis, Deum prae oculis habentes, sacrosanctis evan-
» geliis coram maiestate nostra positis, illisque reverenter inspectis,
» ut de Dei vultu nostrum procedat iudicium et oculi mentis nostrae
» cernere valeant equitatem, pronuntiamus, sententiamus et declara-
» mus in hunc, qui sequitur modum:

« Quia per informationes praenarratas et per testes plures numero
» in eisdem contentos, et alias clarissime constat maiestati nostrae de
» inobedientiis et rebellionibus factis per dictum marchionem, ne
» dum contra officiales nostros, sed etiam contra nos, et quia contra
» nostrum honorem et fidelitatem, et contra nostram regnique nostri
» prosperitatem continue et notorie machinatus est. Constat etiam
» nedum ipsum assertum marchionem, sed etiam filios et fratres suos
» conspirationes multas, seditiones ac illicitas congregationes suorum
» vassallorum et aliorum secum adhaerentium contra regias pragma-
» ticas, contra vassallos terrasque regias fecisse; constatque dictum
» adsertum marchionem multas inobedientias praesidi et gubernatori
» Capitis de Logudor suisque officialibus fecisse, multasque resisten-
» tias et maledicta, verbaque nefandissima contra ipsos pro iis, quae
» ad officium spectabant, protulisse, minasque et diversos terrores
» contra suos officiales, qui cum literis regiis et aliis mandatis dicti
» gubernatoris accedebant, intulisse; constatque dictum adsertum
» marchionem auctoritatem praestasse vicecomiti de Sentluri ad defen-
» dendum inobedientiam contra viceregem et alios regios officiales; con-
» statque ipsum assertum marchionem, post veniam obtentam a nostra
» regia maiestate et capitulationem nobiscum factam et iuratam contra
» dictam capitulationem fecisse et non servasse maiestati nostrae pol-
» licita et conventa ac etiam iurata; constat etiam praedictum Nico-
» laum Montanaro cum exercitu quatuor vel quinque millium vassal-
» lorum dicti marchionis et aliorum suorum adhaerentium contra no-
» stros regios vassallos et contra villas et civitatem nostram Caralis,
» mandato et iussu dicti marchionis, ivisse, et multa damna terris,
» locis, et vassallis regiis intulisse: constat etiam dictum adsertum
» marchionem mandasse Artaldo filio suo et aliis suis adhaerentibus,

» et vassallis ut cum magno exercitu quinque vel sex millium homi-
» num irent, prout de facto iverunt ad obsidendum et devastandum
» civitatem Caralis, terrasque et villas regias vicinas dictae civitatis,
» et multas villas et loca regia devastarunt, raupas, iocalia, aliaque
» bona mobilia et suppellectilia domorum; et etiam aedes sacras per
» violentiam rumpendo, res ipsarum ecclesiarum sacras hostiliter se-
» cum adduxerunt et absportarunt, et duas triremes guidatas et as-
» securatas in portu Caralis per gubernatorem et iuratos dictae civi-
» tatis a dicto portu cum armorum impetu extrahendo et secum per
» vim et violentiam deferendo, non obstante quod per officiales re-
» gios et iuratos dictae civitatis fuissent requisiti ex parte nostrae
» maiestatis ut recederent, et ne tanta damna terris et vassallis re-
» giis inferrent, offerentes idoneam dare cautionem, quod dictas tri-
» remes sive galeras et homines ponerent in posse nostrae maiestatis:
» constat etiam per literam manu propria dicti marchionis subscri-
» ptam, cum qua suggerebat vicario Algherii, et cuidam alii, *que*
» *fessen punta, que lo governador no entras, è que ara podia esser*
» *senyor* etc.: et constat etiam dictum marchionem contra regias
» pragmaticas inhibuisse, et vetasse ne victualia suarum terrarum
» deferrentur ad civitatem Caralis, in quibus quidem pragmaticis
» contra barones, tales inhibitiones facientes, adposita est poena a-
» missionis feudorum; ob quod dubium non est praedictum adsertum
» marchionem, iunctis poenis fidelitatis, ei in diversis praeceptis im-
» positis quas incurrit, tamquam hostem publicum nostri regni deberi
» tractari, ipsumque, filios suos et alios suos adhaerentes, sicut prae-
» dicitur, notorie rebelles, hostes et perduelles, crimen laesae ma-
» iestatis in primo capite, et alia gravia crimina commisisse, ob quod,
» secundum scripta approbatorum doctorum, tales et similes puniri
» debere et castigari tali poena, quod nulla alia maior dari possit,
» praemaxime in tam geminatis et reiteratis criminibus, quae iam
» gentibus in exemplum transire possent. Attenta etiam contumacia
» praedictorum, qui legitime citati comparere coram nostra maiestate
» renuerunt.

« Pro tanto, cum hac nostra praesenti sententia et iuxta nostri sacri
» consilii deliberationem pronuntiamus, sententiamus et declaramus

» praedictum Leonardum assertum marchionem, filios et fratres fore
» et esse hostes nostros et rebelles ac perduelles nostrae maiestatis,
» et per consequens ipsos ad mortem naturalem condemnamus; et
» tam dictum marchionatum quam etiam comitatum de Gociano et
» omnia alia loca, castra et feuda, ubique, intra nostram ditionem,
» sita, mobilia et immobilia, quae essent dictorum Leonardi adserti
» marchionis, filiorum aut fratrum suorum, a quo quorum bonorum
» omnium dominio eos, occasione praedicta, indignos facimus, nobis
» seu nostris fisci aerariis confiscamus, aggregamus et incorporamus,
» sic quod eorum posteritati prodesse non possint. Decernimus etiam,
» providemus et mandamus quod dictus Leonardus, filii et fratres,
» qui per contumaciam absentes sunt per omnes officiales nostros,
» ac alios fideles vassallos, ubique sciantur et inveniantur intra regna
» nostra persequi et insequi habeant; taliter ut vivi vel mortui ad
» manus curiae habeantur, adeo ut publice eorum grassantibus de-
» meritis, ea quae gesserunt, luant et aliis transeant in exemplum.
« Lata et publicata fuit huiusmodi sententia per nos seu in perso-
» nam nostram, et in praesentia nostra per magnificum et dilectum
» consiliarium et regentem cancellariam nostram Ioannem Ros legum
» doctorem; et de nostri mandato seu ordinatione, lecta et publicata
» per fidelem secretarium nostrum Ioannem de Sant-Iordi notarium
» publicum, in quadam camera palatii regii maioris civitatis Barci-
» nonae, in qua habitationem continuam facimus; die videlicet XV
» octobris, anno a nativitate Domini MCCCCLXXVII, regnique nostri
» Navarrae anno LII, aliorum vero regnorum nostrorum anno XX.

« *Christi nomine etc.* »

« Nos Ioannes, Dei gratia, rex Aragonum etc. Visa quadam in-
» formatione recepta contra Leonardum assertum marchionem Oristani
» et comitem Gociani, filios et fratres suos, Ioannem de Sena vice
» comitem Sentluri, et nonnullos alios super nonnullis conspirationi-
» bus, seditionibus, rebellionibus, hostilitatibus, inobedientiis et aliis
» delictis per eos commissis, et signanter super obsidione, sitio, et
» expugnatione contra civitatem nostram Caralis, portum assecuratum

» et palizzatam eiusdem cum numero quinque vel sex millium vas-
» sallorum dictorum asserti marchionis, filiorum et fratrum; et contra
» viceregem, officiales regios et alios regni officiales ibidem commo-
» rantes, extrahendo a dicto portu, seu palizzata duas triremes, as-
» securatas per officiales regios et iuratos dictae civitatis, ultra sal-
» vam guardiam regiam, super qua est dictus portus et omnes na-
» ves et omnia vasa maritima; quae fuerunt intus portum dictum:
» visis etiam invasionibus factis per praedictos contra aliqua loca regia,
» et regios vassallos in dicta informatione designatos, et depopula-
» tione dictorum locorum, secum hostiliter absportantes bona et su-
» pellectilia multa vassallorum et locorum regiorum, usque ad fra-
» ctionem ecclesiae, et auferendo et rapiendo res sacras dictae ec-
» clesiae etc.: visis pragmaticis regni et capitulis brachii militaris, in
» quibus est dispositum specialiter quod barones dicti regni debent
» cessare ab omnibus congregationibus, nisi in illis interveniant vice-
» rex, gubernator et regius procurator: visa citatione facta de dicto
» vicecomite de Sentluri ex parte nostrae maiestatis et praesentatione
» illius sibi facta: visis aliis et attentis et consideratis considerandis,
» Deum prae oculis habendo et sacrosanctis evangeliis coram nobis
» positis et reverenter inspectis, ut de Dei vultu rectum procedat iu-
» dicium et oculi mentis nostrae videant aequitatem ad hanc proce-
» dimus proferendam sententiam, prout sequitur:

« Et quia per processum et informationem praenarratam satis con-
» stat maiestati nostrae dictum vicecomitem commisisse crimen laesae
» maiestatis in primo capite, fuisseque hostem publicum et perduel-
» lem, attenta maxime contumacia in non comparendo coram nostra
» maiestate, dubium non est tractari debere ut notorium inimicum,
» atque hostem. Propterea cum hac nostra praesenti sententia con-
» demnamus dictum vicecomitem perduellem et hostem ad mortem
» naturalem et ad bonorum omnium confiscationem, prout in prae-
» senti vicecomitatum, castra, loca et feuda, quae ubique possidet,
» nobis, seu sacris nostris aerariis confiscamus etc. ».

Marchio Oristani interea bellum Sardiniae contra Dalmatium Carros comitem Chirrae, praesidem a Nicolao patre in insula relictum, acerrime prosequitur, et Caralitanos urget, magnisque incommodis premit.

48

Ioannes etiam vicecomes Salluris, et ..... Besaldus, Chirrae comitatum et omnes alias proregis regiones longe, lateque populantur.

Quare Guillelmus Peralta et Guillelmus Pugiades cum trireme comitis Cardonae Caralitanorum auxilio venerunt; et Ioannes rex, statim promulgata sententia, navem *Olivariam* dictam munire fecit et Nicolaum proregem cum quinquaginta fortissimis lancеariis et ducentis strenuis peditibus in Sardiniam misit; aliasque insuper naves, quae per Ludovicum Perixum cum optimis copiis in insulam traducerentur, parari et Ioannem Raymundum Flocum comitem Cardonae cum Siciliae equitatu et peditatu, Ioannemque Villamarinum cum omni classe presto in Sardiniam contra marchionem movere, et esse iussit.

Ceterum Ferdinandus rex Castellae difficile et importunum bellum a patre eius Ioanne Aragoniae rege contra Oristani marchionem hoc tempore susceptum iudicabat; quando nempe rex Neapolis, et dux Calabriae eum fovere videbantur et iuvari poterat a Genuensibus, et duce Mediolani, qui Sardiniae regnum semper adfectaverant, et copias maximas in Corsica ea tempestate habebant: unde tutius fore suadebat marchionis et proregis controversias, iusso utroque ab armis discedere, compromissariis interpositis componere; quod quidem marchio Oristani et vicecomes Sentluris maxime cupiebant, multisque literis regi Castellae significaverant. Ioannes tamen rex in sententia prolata, et suscepto consilio permansit; et rebus suis praecavens, inducias cum Genuensibus, cum duce Mediolani, et rege Neapolis inivit.

Hac tempestate, saeviente peste in urbe Sassaris, octodecim millia hominum, teste Zurita, absumpta sunt, et oppidum Algherii eodem modo adflictum fuit; atque Antonius Lledo a rege laudatur, qui a tutela Algherii numquam recessit. Hoc etiam tempore, Ambrosius Langascus a duce Mediolani in Corsicam missus, Thomam Fregosum ab ea insula deturbavit, et Bigulliam obsessam deditione cepit, ut refert Iustinianus.

Anno deinde 1478, Artalis de Alagona et Ioannes de Sena vicecomes regionem Capitis Logudorii cum optimo exercitu ingressi, populos incursionibus et populationibus vexarunt ad praestandum marchioni Oristani fidelitatis iusiurandum, omnes compellendo. Cum autem

castrum et oppidum Ardarae cum duobus millibus et quingentis strenuis militibus, v kal. februarii oppugnare coepissent, oppidanis viriliter repugnantibus de castro in oppidum Mores secesserunt, ubi a Sassarensium copiis, duce Angelo Marongiu, cuius ea erant oppida, strenue ingressis, gravi bello superati fuere et in fugam versi, centum ex illis caesis et quingentis captis.

Hac clade accepta, Artalis et vicecomes cum reliquo exercitu ad comitatum Gociani confugiunt, et Sassarenses eos insequuti, Bonam atque alia tria oppida capiunt et omnia excurrunt usque ad castrum Gociani, agros longe lateque populantes; indeque opulenti et insigni victoria laeti Sassarim revertuntur, quia marchionem cum numeroso equitum peditumque exercitu, adventare senserunt.

Hoc interea tempore, Nicolaus Carros Sardiniae prorex belli necessaria contra marchionem in Capite Caralis comparavit; et Siculi inito a comite Cardonae eorum prorege conventu, optimum exercitum ex Sicilia, duce comite Sigismundo de Luna, proregis Sardiniae auxilio, transmisere, et viginti quinque florenorum millia eo bello impendere decreverunt; praemisso prius in Sardiniam eodem comite Cardonae, qui rem omnem scrutaretur, miserunt statim Panormitanas copias, quibus Llapola et castrum Caralis munita fuere. Praeterea rex Neapolis navem cum optimis copiis et tormentis aeneis ad proregem Sardiniae etiam misit.

Itaque comes Cardonae et Ioannes Villamarinus cum omnium triremium classe, Caralim, de mense aprilis, sunt profecti, ubi literas marchionis, petentis colloquium accepere, qui de sua fidelitate, de rebus pacandis et pace componenda agere cum eis, et mandata regis Castellae referre volebat. Multi etiam procurabant Ioannem de Sena vicecomitem Salluris, et Besaldum ducem strenuum ad hanc gratiam regis eorum opera reducere, quae tamen prorex Nicolaus Carros, cui gratius erat bellum, permittere id nolens, statim re infecta comitem Cardonae et Villamarinum in Siciliam dimisit, pecunias tantum a Siculis petens, quibus Sardos milites conducere posset, quos praeferebat in eo bello Siculis et ceteris aliis qui aëri sardoo non sunt adsueti.

Eodem anno 1478, quarto idus maii, septingenti strenui milites

Sassarenses, duce Angelo Marongiu, urbe egressi cum aliis copiis Nicolai Carros et Petri Pugiades, prius Gocianum, mox Macumelim versus, ubi marchio cum exercitu erat, ire contendunt, oppidaque Dualquis et Norae-Cucumis praesidio marchionis munita, invadunt, vi capiunt ac diripiunt. Quod ubi rescivit marchio ad bellum ex templo se accinxit, et contra advenientes hostes, xiv kal. iunii, exercitum in apertum campum eduxit, ubi ardentibus utrinque animis, dimicatum est. Primo concursu Arborcenses superiores esse visi sunt; postremo autem incumbentibus acrius Sassarensibus, moti loco Arborcenses magnam cladem acceperunt. Artalis etenim Alagona bello occubuit; Lemus etiam copiarum dux et alii equites, peditesque multi occisi fuere, multi capti, ceteri in fugam versi.

Prorex itaque, victoria parta, castrum Macumelis, die sequenti, in sua ditione habuit et reseratis, patentibusque portis, clarissimo cum triumpho Oristanum ingreditur eo die, quo sanctissimi Corporis Christi festivitas celebrabatur.

Castris inde Gociani et Salluris, aliisque regionibus marchionis et vicecomitis brevi tempore potiti sunt Sassarenses; ac deinde ab Angelo Marongiu eorum duce, et Petro Pugiades Logudorii gubernatore spoliis optimis ditati in patriam se retulerunt victoriam omnibus rebus, quibus effusa laetitia significari solet, celebrantes; et in custodia castri Sassaris posuerunt Michaëlem et alium filium marchionis spurium, duas etiam eiusdem filias spurias, aliosque plures in bello captos.

Prorex etiam, depositis ubique praesidiis, magna alacritate Caralim revertitur, ubi, post paucos dies, maximum in luctum incidit, nam gravi morbo correptum filium Dalmatium comitem Chirrae vehementer aegrotantem amisit, et quidem malefica arte cuiusdam veneficae mulieris inductae a vicecomitissa Salluris, Antonio Erill, et alii multis propterea custodiae mancipatis.

Marchio autem Oristani, eiusque duo superstites filii legitimi, ac tres fratres et vicecomes Salluris, fuga salutem quaerentes, cimbam in litore Bosae repertam ingressi cursum versus Genuam dirigunt, sed unica trireme a .... Saragosse intercepti, Panormum prius ad Ioannem Villamarinum, cuius ea triremis erat, deinde in Hispaniam

cum omni classe ad regem deducuntur, et in Xativae castellum detruduntur.

Hic quanta laetitia rex perfrueretur, quibus gaudiis nobiles exultarent, quaque voluptate Hispani omnes populi baccharentur, referre non est instituti operis. Id solum satis sit, quod tunc Sardiniam centum quadraginta annos a decessoribus Aragonensibus innumeris praeliis oppugnatam, vere esse partam; et bellum centum annis cum Arborecensibus gestum esse finitum; et insulam esse tandem pacatam, et a tyrannis liberatam facile quisque intelligebat.

Itaque rex Ioannes marchionatum Oristani et comitatum Gociani regno Aragoniae perpetuo copulavit, eorum titulis sibi suisque successoribus perpetuo accitis, eorumque possessionem ex iuris praescripto, de mense augusti, misso Ioanne Lupo Guerrea, cepit.

Eo tempore, Raymundus Ruisecco, Franciscus Gilbertus, Centelles dictus, dotem Catharinae sororis suae, absque prole defunctae, ex marchionatu Oristani, comitatu Gociani, ceterisque locis hereditariis Salvatoris Cubello quondam marchionis Oristani cui nupserat (*).

Rogatus deinde rex Ioannes a multis Antonium et Ioannem Alagonam Leonardi filios cum eorum patruis Ioanne et Ludovico Alagona e carceribus Xativae liberos dimisit, ita tamen ut ab Aragoniae regno non decederent; Leonardum vero Alagonam et Ioannem de Sena numquam a custodia Xativae liberare voluit.

Tandem rex ipse, XIV kal. februarii anno 1479, senio confectus decessit Barcinonae et apud Populetum tumulatus fuit anno sui regni vicesimo et aetatis octuagesimo.

Eodem tempore obiit Nicolaus Carros prorex, et Leonardus Alagona, eorum audita morte, signa laetitiae dedit, barbamque sibi radere fecit, spem recuperandi marchionatum frustra adeptus; nam in arctissima custodia semper stetit et angustiae carceris impatiens, brevi tempore, vitam finivit, atque similiter contigit Ioanni de Sena.

His Ioannis II temporibus fuere in Sardinia:

(*) Hic aliqua desiderantur.

PROREGES.

Anno

1458. Ioannes Flos Sardiniae prorex nonis augusti creatus, et insuper gubernator Logudorii, Caralis et Gallurae.

1460. Nicolaus Carros de Arborea Sardiniae prorex.

1477. Dalmatius Carros Nicolai filius, comes Chirrae, Sardiniae praeses in absentia Nicolai patris, ut superius diximus.

GUBERNATORES.

1459. Raymundus Zatrilla progubernator Logudorii.

1460. Antonius de Sena Caesareus Augustanus gubernator Logudorii.

1464. Petrus Pugiades gubernator Logudorii.

1458. Iacobus Aragal gubernator Caralis et Gallurae.

PRÆSULES.

Caralitani.

1461. Franciscus Episcopus Segoliensis nonis septembris translatus ad sedem Caralitanam, sedit annos 6; indeque translatus fuit ad ecclesiam Maioricensem, et fuit in curia romana regis orator.

1467. Ludovicus, ex canonico Iacensi, creatus idibus februarii Archiepiscopus Caralitanus, sedit annos 4 et obiit.

1472. Ludovicus Episcopus Nicosiae ad ecclesiam Caralitanam fuit translatus. Sed neque possessionem eius cepit, quia eodem anno ad ecclesiam Anglonensem fuit translatus.

1472. Gabriel abbas beatae Mariae de Verola, Tarraconenses dioeceseos, idibus ianuarii creatus Archiepiscopus Caralitanus, sedit annos 12 et obiit.

Anno

Turritanus.

1479. Berengarius de Ios decanus ecclesiae Barcinonensis, xiv kal. februarii creatus Archiepiscopus Turritanus, cuius tempore fuit archipresbyter Ioannes magnus.

Arboreenses.

1460. Franciscus Arrati Archiepiscopus Arboreensis.
1470. Ioannes Cani Archiepiscopus Arboreensis.

Castrenses.

1459. Leonardus abbas sancti Michaëlis Selvennoris Plovacensis dioecesis, creatus viii kal. novembris Episcopus Castrensis.
1470. Laurentius Episcopus Castrensis.

Ampuriensis.

1479. Nicolaus de Campo canonicus Ampuriensis, vii idus octobris creatus Episcopus Ampuriensis, seditque annum unum supra viginti.

Sorrensis.

1471. Iacobus Poguis seu Pogius, doctor decretorum, creatus Episcopus Sorrensis xiv kal. februarii, seditque annos quadraginta quatuor et obiit, sepultusque fuit in sacello sancti Salvatoris ecclesiae metropolitanae Turritanae, quam ipse condidit.

Post huius obitum, ecclesiae Turritanae Sorrensis ecclesia fuit unita in effectu.

Anno

Ussellensis.

1464. Ioannes de la Bona canonicus Calagurritanus, creatus quinto Idus ianuarii Episcopus Ussellensis, seditque annos 20.

Sanctae-Iustae.

1459. Ioannes Episcopus Sanctae-Iustae, qui fecit synodales constitutiones.
1469. Petrus Episcopus Sanctae-Iustae.
1467. Ioannes abbas monasterii sanctae Mariae de Rota Caesareae Augustanae dioecesis, v kal. aprilis creatus Episcopus Sanctae-Iustae, sedit annos 9.
1476. Franciscus archipresbyter Arboreensis, creatus idibus martii Episcopus Sanctae-Iustae, sedit annos 14.

Galtellinensis.

1467. Gregorius Pinna ordinis Camaldulensis, v idus maii creatus Episcopus Galtellinensis, seditque annum unum supra viginti.

Bosanenses.

1459. Bernardus Frasso Episcopus Bosanensis.
1471. Ioannes de Salvis-Aureis ordinis fratrum Minorum, Episcopus Ottanensis, translatus xiv kal. iulii ad ecclesiam Bosanensem, ubi sedit annos 14.

Ottanenses.

1471. Antonius Melis Episcopus Ottanensis, sedit annos quatuor.
1465. Hieronymus de Setgi ordinis Minorum, magister in theologia, creatus idibus septembris Episcopus Ottanensis, sedit annos sex.

Anno

Terralbensis.

1465. Ioannes Pellis, XIV kal. septembris, creatus Episcopus Terralbensis, sedit annos novem.

Plovacensis.

1476. Basilius Gambone, ex canonico Sorrensi creatus, idibus martii, Episcopus Plovacensis.

Bisarchensis.

1476. Ludovicus Sanctae Crucis theologus ordinis minorum, nonis iulii creatus Episcopus Bisarchensis, seditque annos 9.

Doliensis.

1476. Petrus Pilares ordinis Minorum, theologiae professor, IV kal. aprilis creatus Episcopus Doliensis, ubi sedit annos 8, ac postea ad Caralitanam sedem fuit translatus.

FERDINANDUS II REX, DICTUS CATHOLICUS.

Ferdinandus, cognomento Catholicus, Ioannis II Aragoniae ac Sardiniae regis unicus filius, ex Ioanna filia Ludovici Almirantis Castellae procreatus, Isabellam Castellae regis filiam unicam duxit uxorem, mortuoque Henrico Isabellae patre, rex ulterioris Hispaniae est effectus, ac postea, Ioanne etiam eius patre defuncto, Aragoniae, Sardiniae ac Siciliae regna obtinuit. Vix itaque suscepto hoc diademate de mense februarii anno 1479, animum et cogitationem ad recuperandam Corsicam intendit, quam Sardorum auxilio et comitum Cinareae favore facile debellare sperabat. Quapropter expeditionem magno cum adparatu adsumpsit, instructisque triremibus, Ioanni Villamarino mandavit, ut expulsis e Sardinia atque deturbatis omnibus

Corsis, Bonifacii praesertim, qui rem pecuniariam in regione Gallurae faciebant, Cinarcae comitem in Corsica adloqueretur, ut nobilium eius insulae favorem sollicitaret. Sed dum profectionem Ioannes Villamarinus parat fato concessit, Bernardo Villamarino eius filio, urbis Bosae ac reliquae hereditatis successore relicto, quem rex statim classi praefecit, et Ximenem Perez Scriva de Romani proregem in Sardiniam cum Ioanne Sumiero de mense martii misit, ab expeditione Corsicae supersedens, Lusitanis sibi rebellantibus, et ad Alphonsum Galiciae regem deficientibus.

Anno eodem, Angelus Marongiu Sassaris capitaneus, qui non vulgares inimicitias cum Gabellatiis seu forsan Gambellis in urbe Sassaris exercebat, ab illis gladio confossus occiditur in sacellis ecclesiae sancti Nicolai, nulla superstite prole relicta; omnibusque mirabile fuit, infra annum consequutae victoriae de Leonardo marchione Oristani, regem ipsum cum tribus eius marchionis hostibus, Nicolao Carros, Dalmatio Carros et Angelo Marongiu e vita migrasse.

Missi sunt confestim ad regem Ferdinandum Ioannes Monterus iurisconsultus, et Ioannes Solinas Sassarensium legati, qui multis privilegiis ob res contra marchionem Oristani et vicecomitem Salluris a Sassarensibus gestas fuerunt a rege donati, et primus nempe Ioannes Monterus urbis consiliarius, et capitaneus perpetuus fuit creatus.

Anno eodem 1479, Ferdinandus rex vicecomitatum Salluris cum illius oppidis Sebolles et Fluminellae, aliisque oppidis Laconis, Noragus, Noreci, Asunis et Venadis regionis partis Valenzae, quibus Ioannes de Sena fuit privatus, Henrico ab Henricis avunculo suo liberaliter in perpetuum dedit; eaque statim, magno dato pretio, Petrus et Ludovicus Castelvini ab eodem Henrico emerunt.

Altero anno nempe 1480, omnem regionem Costae-Vallis cum illius oppidis Bonorvae, Rebecci, Semestenis et Terquiddi, quae ad marchionem Oristani spectabant; nec non oppida Burutae, Torralbae et Bonnannaris regionis Meiloci, morte Angeli Marongiu, regi devoluta, eidem Henrico de Henricis rex concessit. Michaëlem etiam Margentem investivit oppidis Senis, Asolae, Ruynae et Mogorellae regionis partis Valenzae, quae a Paula de Cardone Antonius Bernardinus Margenti emerat.

Anno deinde 1481, coniunctio insulae Sardiniae et Siciliae regno Aragoniae, iam olim a rege Ioanne facta de novo in Aragonensium conventu in urbe Calatayud facto a rege Ferdinando, et etiam nomine Ioannis principis firmatur.

Sub hoc eodem tempore, Gaspar Fabra obtinuit regionem partis Barieati cum eius oppidis Busachii, Fordongiani, Allai, Neonelis, Ullae, Ardaulis, Nueeti, Sorradilis ac Bidonii. Galzerandus etiam Requesens comes Palancosi habuit oppida Sedulis, Sisurri, Orani, Soti, Urgelli, Tadasunis et Domus-Novae regionis partis Cieris. Denique Ioannes Sanctae-Crucis, qui insignis fuit in adquisitione marchionatus Oristani, Tuilis oppidum a Galzerando Dedoni emit.

Eodem anno 1481, Ximen Perez prorex Sardorum conventus, quos *Parlamentum* appellant, celebravit in castro Caralis, atque interfuere:

Petrus Pilares Archiepiscopus Caralitanus.
Ioannes Foresa seu Fortesa.
Iacobus Marquis.
Ioannes Fabra.
Andreas Sunierus.
Franciscus Zunquello.
Petrus Martinus de Ferraris.
Berengarius Ganellus.
Ioannes Rodus.
Ioannes Andreas.
Petrus Cervellonus.
Petrus Fortesa.
Galzerandus Iulianus.
Petrus Mara-Lacona.
Salvator de Sena.
Ludovicus Castelvinus.
Iacobus Aragal.
Petrus Gomes,

praesulum, magnatum et urbium procuratoribus, ac etiam Caralis consultis, qui fuere

Arnaldus Roca.
Bernardinus Margenti.
Ioannes Nicolaus Aymerich.
Antonius Martines.
Antonius Aymerich,

quibus dedit privilegia, exlegibus et gratias concessit, absolutis omnibus illis, qui ob factum Leonardi Alagonae, noxii seu proscripti reperiebantur.

Anno postea 1482, officium sancti Georgii, sub cuius protectione Corsica a Genuensibus fuit redacta, coepit in ea insula condere oppidum sancti Florentii, ut inquit Iustinianus. Et anno 1483, Genuenses, instructa classe maxima, in Oristanum aliamve Sardiniae urbem maritimam imminere credebantur. Quare omnibus Sardiniae locis rex praecavens atque providens, suburbium Llapolae multis immunitatibus et privilegiis ut magis habitaretur, donavit; et ad refectionem portus Turrium pecunias cum Sassarensibus contulit.

Hoc tempore, Ximen Perez Scriva de Romani, Sardiniae prorex, simultates, partim obscuras, partim apertas contra Ioannem Fabra, Iacobum Aymerich, Andream Sunierium, et alios Caralitanos exercuit, maiorique odio cum Sassarensibus certavit, quos in conventu Carali congregato adversos omnes habuit. Itaque Caralitani consules dissident et pactis se accingunt: et Laurentius Gambella, Ioannes Solinas, Iacobus Gambella et Leonardus Trumbeta cum quibusdam aliis Sassarensibus tumultuant; et veteribus abdicatis iniquis urbis consulibus a prorege datis, novi consules creantur. Quamobrem illi quatuor fuerunt ad mortem damnati, et Ximen Perez, magistratu abdicatus, insula excedere a rege iussus fuit Guillelmo Peralta prorege in eius locum suffecto.

Anno deinde 1484, Berengarius Granellus, Ioannes Fabra, Andreas Sunierus et Petrus Martinus de Ferrariis Sardorum legati ad regem Ferdinandum destinati confirmationem omnium fere gratiarum ac privilegiorum in conventu Ximenis Perez concessorum, largitione centum quinquaginta millium librarum obtinuere.

Anno sequenti 1484, Ximen Perez prorex in Sardiniam restitutus Sardos plures, quos aemulos et contrarios habebat, proscripsit, et reos laesae maiestatis declaravit.

Hoc tempore floruit Andreas Xistus iurisconsultus celeberrimus, ut inquit Zurita. Eadem etiam tempestate, Antonius Albertus Santiustus, ex venditione curatricis Salvatoris Bellit adeptus est oppidum Noracis seu Nuraqui; et anno 1486, Petrus Aymerich habuit oppidum Marae-Arbareae ex venditione Antoniae uxoris Francisci Alagonae.

His etiam temporibus, Ioannes Paulus Leca cum aliis Cinarcae comitibus bellum in Corsica cum Genuensibus ducebat. Sed anno 1487, amissa arce Lunae et oppido Chiricae in Sardiniam, teste Iustiniano, secesserunt.

Anno deinde 1490, Iacobus Aragal habuit oppida Villae-Speciosae et Ici. Galzerandus Botterus habuit etiam oppida Sancti-Sperati, Sipantis, Sutae, Sunnunifeti et Arcedi ex venditione Galzerandi Tornelloni et eius filii.

Anno sequenti 1491, Berius Iustinianus quatuor triremibus, triremes duas Bernardi Villamarini insequutus in litore deserto Sardiniae a propriis militibus destitutas, nullo praelio, cepit; nec multo post Villamarinus earum unam recuperavit, ut inquit Iustinianus.

Anno 1492, Ferdinandus rex, debellatis Mauris Granata provincia, quae Bethica dicitur, potitus est, et in Sardinia luminaria in signum laetitiae accensa fuerunt, superisque fuit litatum et actae gratiae.

In hoc Granatensi bello contra Mauros Iacobus Alagona, et alii multi Sardi claruere.

Anno eodem, Iudaei omnes, qui sacro Christi lavacro ablui noluerunt, iussu eiusdem Ferdinandi regis e Sardinia expulsi sunt, et eorum synagogae, quas Carali et Algherii habebant, sub invocatione sanctae Crucis, consecratae sunt ecclesiae.

Eodem quoque anno, vicecomitissa Sexae Villae-Ecclesiana habuit oppida Guidalis et Seguris; et Nicolaus Scargione oppida Marghentis et Petrae-Longae a Iacobo Aragal ei vendita.

Anno sequenti 1492, Salvator Alagona Leonardi marchionis Oristani frater, caussa cognita e custodia liberatur, et ab omnibus criminibus infrascripta sententia absolvitur:

« *Ferdinandus Dei gratia rex Aragonum, Castellae, Legionis,*
» *Siciliae, Granatae, Toleti, Valentiae, Galiciae, Maioricarum,*
» *Hispalis, Sardiniae, Cordubae, Corsicae, Guiennis, Algarbis,*
» *Algezirae, Gibraltaris et insularum Canariae; dux Athenarum et*
» *Neopatriae; comes Rossilionis et Ceritaniae; marchio Oristani;*
» *comes Gociani etc. etc. etc.* ».

« Cum contra vos, nobilem et dilectum nostrum Salvatorem Ala-
» gon obiicerentur aliqua crimina, fidelitatem et honorem vestrum
» coinquinantia et gravi punitione digna, a quibus vos immunem et
» absentem praetendebatis, et propterea fuistis a nobis detentus: ad
» vestri tamen instantiam et supplicationem commisimus Francisco
» Mubet seu Malet, quondam regenti cancellariam nostram et Ga-
» spari de Aregno quondam secretario nostro ut de obiectis crimi-
» nibus praedictis se informarent, et veritatem inquirerent, et nobis
» relationem facerent; qui mandatis nostris parendo de praedictis in-
» quisierunt et informationem receperunt, nobisque relationem fece-
» runt per processum ipsum satis instructum constare vos, non so-
» lum nulla labe fidelitatem vestram maculasse, et esse criminibus
» praedictis innoxium, sed etiam in aliquibus maiestati nostrae ser-
» viisse. Cum autem ita veritas se habeat, quae submergi non debet,
» ideo praesertim, de nostra certa scientia, et consulto vos praefatum
» Salvatorem Alagon ex meritis dicti processus, ab omni noxa et
» crimine fidelitatem et honorem vestrum deturbante, insontem, bo-
» numque et fidelem vassallum nostrum semper fuisse et esse decla-
» ramus, et pro tali teneri debere volumus et sancimus, cum talis
» re vera repertus fueris, ut praedicitur. Propterea absolvimus vos
» ab omni arresto et detentione, in quibus ex caussis praedictis, iussu
» nostro positus estis in praesentiarum. Quocirca universis et singulis
» officialibus et subditis nostris, cuiusvi praeeminentiae, auctoritatis,
» gradus et conditionis sint, praesentibus et futuris, ad quos spectat,
» et cuilibet eorum firmiter mandamus, quatenus vos praefatum Sal-
» vatorem habeant, teneant et reputent pro bono et fideli vassallo
» nostro; et nostram huiusmodi declarationem teneant et observent;

» et illi, ad quos spectat, cancellent et adnullent arrestum, iura-
» mento et omagio vallatum, obligationem et detentionem in quibus
» positus estis, actaque et procedimenta ratione praedicta contra vos
» et bona vestra quomodocumque facta, sicuti habemus, tenemus et
» cancellamus et annullamus. Vos, hac eadem, ex meritis dicti pro-
» cessus et iustitiae debito pro huiusmodi liberatione et remissione,
» nihil curiae nostrae solvatis. In cuius rei testimonium praesentes
» fieri iussimus nostro secreto sigillo a tergo munitas. Datum in ci-
« vitate Barchinonae, die 14 octobris, anno a nativitate Domini
» 1493. Yo el rey. Vidit Pons regens. Vidit thesaurarius generalis.
» Vidit Basnaris Ferrer pro conservatore generali; in 200 sigilli se-
» creti, folio 237 ».

Anno postea 1494, Eleonora Castani seu Castagnani vendidit oppidum Caput-Terrae Anissae Torrellae, cui successit Nicolaus Torrella eques ordinis sancti Iacobi de Spata. Anno etiam 1495, Petrus Castelvinus, parvo pretio accepto, cessit Ludovico eius fratri vicecomitatum Salluris et oppida regionis partis Valenzae communiter empta. Iacobus etiam Alagona habuit ex donatione Isabellae Besora matris suae regiones Trecentae et partis Hippis.

Hoc tempore, ecclesia sancti Nicolai metropolitana Sassaris, quae prae magnitudine populi, satis angusta erat, amplissima et magnifica structura ornata redditur. Ecclesia etiam Civitatensis unitur ecclesiae Ampuriensi ab Alexandro Papa VI, Ferdinando rege postulante. Praeterea Gombalus Fernandez cum Hispana classe Sardiniam adpulsus, cum multis Sardis, subsidio regis Neapolis, contra Gallos proficiscitur.

Anno 1496, Ioannes princeps Ferdinandi regis filius, unicus heres, et spes Aragoniae familiae, Salmanticae cum magno populorum moerore, obiit, et in omnibus Sardiniae civitatibus solemniter eius funus fuit celebratum. Anno etiam sequenti 1497, obiit etiam Elisabeth eiusdem Ferdinandi filia et uxor Emmanuelis Portugalliae regis, eiusque etiam funus celebratum fuit in Sardinia.

Eo tempore, Salvator Bellit habuit oppida Caxedis et Sogus ex venditione Bernardi Capitis-de-Villa. Hac etiam tempestate Ioannes Paulus Leca ex Sardinia in Corsicam cum optimis copiis auxilio Corsorum, reversus eorum urbes, populosque subigere conatur; sed frustra, quia

repugnavit Ambrosius de Nigris, qui Corsicam cum Genuensium exercitu advenerat.

Anno 1499, Raymundus Ruisecus, alias Seraphinus Centelles, habuit a rege Ferdinando regionem Marghinis de Macomele, traditam Catharinae Centelles amitae suae, in dotem ab eius viro Salvatore marchione penultimo Oristani, eidemque Raymundo Ruiseco iure hereditario debitam. Petrus etiam Massa Carros de Arborea oppida Mogori, Satui et Sieris partis Ollae ex venditione Raymundi Torreloni, seu Tornelloni, habuit.

Anno 1500, iubileum Romae aperitur; et Gandavi nascitur Carolus V Caesar Philippi archiducis Austriae filius et regis Ferdinandi ex Ioanna filia nepos.

Eodem anno, Franciscus Castelvinus uxorem duxit Ioannam Seraphini Montagnani filiam, quae in civitate Plovacae et aliis oppidis, bonisque paternis successit. Ex hisce orta est Seraphina, quae postea Friderico Cardonae nupsit, eique obtulit oppida praefata, et Plovacam civitatem pro dote.

Anno deinde 1501, Petrus Massa Carros de Arborea donatus fuit a rege castro et portu deserto Longonsardi in regione Gallurae.

Anno vero 1502, quo ecclesiarum Sardiniae redditus adeo tenues erant, ut vix ex illis antistites sustentari possent, unitae et translatae hoc modo fuerunt: nempe ecclesia Sorrenensis et ecclesia Plovacensis unitae sunt ecclesiae metropolitanae Turritanae: ecclesia Sanctae-Iustae unita fuit ecclesiae metropolitanae Arboreensi: ecclesia Doliensis fuit unita ecclesiae metropolitanae Caralitanae, ecclesia Bisarchensis, Castrensis, Ottanensis et parochialis ecclesia Algherii fuere unitae simul et episcopalis sedes in Algherii civitate fuit collocata: ecclesia Ussellensis et Terralbensis fuere etiam simul unitae, et sedes episcopalis in oppido Ales posita fuit: abbatiae sancti Michaëlis de Plano ordinis Vallis-Umbrosae, et sanctae Mariae de Cerigo ordinis sancti Benedicti cum ecclesia parochiali prioratus sancti Antonii Castri-Genuensis unitae fuere ecclesiae Ampuriensi: ac denique canonicatus cum praebenda sancti .... oppidi Villae-Ecclesiarum fuit unitus ecclesiae Sulcitanae ab Alexandro Papa VI, pridie idus aprilis, perpetua unione, adnexione et incorporatione, ex petitione regis Ferdinandi. Ita ergo

ecclesia Sulcitana ad Ecclesiensem, Ottanensis ad Algharensem, et Ampuriensis ad Castri-Genuensem ecclesiam cum capitulis, dignitatibus, canonicatibus, praebendis aliisque sacerdotiis et adnexis, translatae fuerunt, ut ex bulla Iulii Papae II constat, quam brevitatis gratia omitto.

Anno eodem, Antonius de Sena sardus, insignis copiarum dux, in bello Neapolitano a Gallis captus, teste Zurita, occiditur. Anno sequenti 1503, Antonius Alagona Leonardi olim marchionis Oristani filius habitus est strenuus, et clarus in auxilio opportune ferendo oppidanis Salse sive Selce, acriter obsessis a Gallis.

Anno deinde 1504, Isabella regina excessit e vivis in oppido Metinae-Campi, et in Sardinia eius funus maximo adparatu celebratum fuit.

Eodem anno, Ferdinandus rex oppida Austis, Tetis, et Tianae, morte Michaëlis Pugiades devoluta, Matthaeo Arborio Algharensi, ut debitum illi retribueret, concessit. Altero etiam anno 1505, oppida Orani, Nuoris, Uniferis, Orotellis, Orgosolis, Lolovae, Sarulis et Ottanae regionis curatoriae Doro; et oppida Bittis, Corofai et Enonatrae regionis Barbargiae de Bitti; oppidumque Isilis regionis partis Valenzae; et oppida Mamoyadae, Fonnis, Gavois, Ollolai, Lodini, Olzai et Ofsodae regionis Barbargiae Ollolai Petro Mariae Carros de Arborea liberaliter dedit.

Anno deinde 1506 de mense aprilis, Philippus Maximiliani Caesaris filius, ex Flandria transfretavit in Hispaniam cum Ioanna eius uxore, filia Ferdinandi regis, et dominium Legionis, Castellae atque Granatae tenuit. Ferdinandus autem rex in Aragoniam prius, mox Neapolim secessit.

Anno eodem, Ioanna uxor Petri Cardonae successit Petro Galzerando Requesens, Palamosi comiti, in oppidis Sedulis, Siurri, Asolae, Norguilli, Tadasunis et Donnigravae regionis partis Cieris. Ioannes etiam ac Perotus Comunes, filii Salvatoris Comunes investiti fuerunt oppidis Sardiniae, Bau seu Baci, Turris, Segati, Cipitae, Noricati, Donoris seu Boneri, Moduli, Raminae, Baratuli et Nexi in capite Caralis. Eodem denique tempore, Francisca et Eleonora Henrici Henriquez filiae vendiderunt regionem Costae-Vallis cum oppidis Burutae, Torralbae et Bonnanneris regionis Meiloci.

Anno deinde eodem, Iacobus de Mari, dominus totius regionis Correxi in insula Corsicae, captus a Genuensibus, custoditur in carceribus Arcis Ericis, eo quod Ioannem Paulum de Leca cum aliis nobilibus Corsicae tumultuantem non invasit. Cumque anno sequenti 1507, Genuenses, pulsa nobilitate, popularem statum inducerent, Paullum Novium virum plebeium ad summum honorem, immodico populi favore, evexissent, eos Ludovicus XII Gallorum rex armis subegit, et Corsicam gallico imperio parere coegit, Paullumque Novium a fuga retractum, capite plecti iussit, ut Iustinianus et alii referunt.

His temporibus, Franciscus de Sena militia claruit; et Michaël Morenus Algharensis iurisprudentia insignis est habitus, atque de eo meminit Philippus Decius in consiliis.

Anno deinde 1510, Ioannes Dusay, iuris utriusque doctor, prorex Sardiniae, conventus in castro Caralis indixit et habere coepit; eoque mortuo, Ferdinandus Gil de Rebolledo prorex suffectus, anno sequenti 1411, eos finivit; atque illis multa fuerunt decreta, Sardisque concessa.

Proximo subinde anno, uxor Gonsalvi Ferrantis ex Genua Terram-Novam in Sardinia, vi tempestatis delata Sassarim cum filiabus terrestri itinere venit; ibique aliquandiu recreata, Algherium perrexit, indeque Malacam petiit.

Anno 1512, concilium lateranense XIX a Iulio Papa II inchoatum fuit, quod a Leone Papa X postea fuit absolutum et comprobatum. Huic concilio interfuerunt Petrus Serra de Muros Archiepiscopus Arboreensis, Angelus de Leoninis Archiepiscopus Turritanus, Franciscus Minorbetus de Medicis successor Angeli de Leoninis Archiepiscopus Turritanus, et Ioannes de Loysa Episcopus Algharensis.

Anno postea 1514, Iacobus Alagona fuit a Ludovico Bellit singulari certamine provocatus. Quod ubi prorex cognovit, oppidum Monasterii et alia eiusdem Ludovici oppida sequestro subiecit, atque certamen ipsum impedivit.

Eodem anno, Turcarum piratae Siniscolae oppidum Sardiniae invadunt, multisque captis diripiunt, atque vicina oppida Lodee et

Torpee trepidant. Anno tamen sequenti 1515, eorumdem piratarum una triremis in portu Comitis prope Algherium capitur.

Anno autem 1516, Ferdinandus rex, 27 die mensis februarii, absque virili prole in Hispania decessit, et apud Granatam urbem fuit tumulatus.

His Ferdinandi regis temporibus fuere in Sardinia

PROREGES.

Anno

1480. Ximen Peres Scriva de Romani prorex.
1483. Guillelmus Peralta prorex.
1484. Petrus Massa prorex.
1485. Ximen Perez Scriva de Romani iterum prorex creatus.
1487. Ignigus Lopez Mendoza prorex.
1491. Alvarus Carrillo prorex.
1497. Ioannes Dusay iuris utriusque doctor prorex.
1511. Ferdinandus Giron de Rebolledo prorex.

GUBERNATORES.

1481. Iuannes Gralla seu Gualla gubernator Logudorii.
1481. Ioannes Fabra progubernator Logudorii.
1485. Andreas Bivre pro-praeses in capite Logudorii.
1500. Philippus Boil gubernator Logudorii.
1508. Ioannes Amat gubernator Logudorii.
1514. Petrus Ioannes Leon-Boy seu Paon-Bey gubernator Logudorii.
1515. Franciscus Morroy gubernator Logudorii.
1486. Petrus Massa gubernator Caralis et Gallurae.

ANTISTITES.

Arborcenses.

1484. Ferdinandus Romanus, clericus Caesareus Augustanus, IX kal. martii creatus Archiepiscopus Arboreensis, sedit annos octo.

Anno.

1492. Iacobus Serra canonicus Valentinus, magister in theologia, idibus aprilis creatus Archiepiscopus Arboreensis, sedit annum unum supra viginti, et creatus Cardinalis titulo sancti Clementis, cessit archiepiscopatum cum reservatione fructuum. Obiit postea et tumulatus fuit Romae in ecclesia sancti Iacobi nationis Hispanicae, ubi lapis adhuc cernitur cum hoc epitaphio, quod sequitur:

D. O. M.

« Iacobo Serra Episcopo Praenestino, S. R. E. Cardinali
» Arboreensi Antonius de Monte Cardinalis sanctae Praxedis
» exequutor ex testamento posuit ».

1515. Petrus Serra de Muros seu Mugnos Archiepiscopus Arboreensis, v idus decembris creatus, sedit annos sex.

Hic synodum provincialem congregavit et constitutiones plures fecit. Interfuit etiam concilio lateranensi xix sub Iulio Papa II et Leone X.

Caralitani.

1484. Petrus Pilares ordinis Praedicatorum, ex Episcopo Doliensi, creatus xii kal. augusti Archiepiscopus Caralitanus, seditque annos viginti novem et cessit, reservatis sibi fructibus.

1513. Ioannes Villa-Nova, idibus ianuarii, ex Episcopo Sulcitano, creatus Archiepiscopus Caralitanus cum unione ecclesiae Sulcitanae ad vitam, et sedit annos octo.

Turritani.

... Ioannes Pellisarius creatus Archiepiscopus Turritanus, sedit annos .....

Hic habuit etiam ecclesiam Sorrensem, facta eius unione

Anno

ab Alexandro Papa VI, et sortiente nunc suum effectum, ex morte Iacobi Pogii Episcopi Sorrensis, qui decessit e vivis idibus iunii 1505.

Hic etiam Ioannes Pellisarius, vii idus septembris eiusdem anni altare maius ecclesiae metropolitanae Sassarensis beatae Mariae Virgini sacravit.

1509. Angelus de Leoninis, Tiburtinus Episcopus, ac iii nonas augusti translatus fuit ad archiepiscopatum Turritanum, ubi sedit annos ....., et postea se abdicavit.

Hic interfuit concilio lateranensi, ut superius diximus, sub Leone Papa X, adsistens suae sanctitati; annoque 1517 ab humanis decedens conditus fuit in sepulchro marmoreo in ecclesia Tiburtina cum hoc epitaphio:

« Angelo, ex vetusta Tiburtina Leoninorum familia,
» philosophiae, ceterarumque liberalium artium scientia,
» eruditissimo gratissimoque adspectu, singulari facundia
» innumerisque animi dotibus praedito: summis Romanis
» Pontificibus Alexandro VI, qui eum ad Tiburtinam
» ecclesiam promovit, Iulio II, qui ad Turritanam
» transtulit, Leoni X, qui grandiorem etiam dignitatem
» concessurus adfinitate cohonestavit, charissimo: eorum
» nomine ad diversos reges et principes christianos,
» legatione, magna omnium gratia et admiratione,
» fideliter prudenterque perfuncto: Camillus Episcopus
» Tiburtinus, nepos, et Vincentius pontificiae custodiae
» praefectus, frater, patri optimo faciendum curarunt.
» Anno salutis christianae MDXVII. Vixit annos LX, menses
» ....., dies v ».

1515. Franciscus Minobertis seu Minorbeti de Medicis, Florentinus, creatus Archiepiscopus Turritanus.

Hic, ut diximus, interfuit concilio lateranensi sub Leone Papa X. Deinde literis non expeditis, nec adhuc possessione

Anno

sumpta, cessit archiepiscopalem cathedram, fructibus sibi reservatis.

1515. Ioannes Sanna ex Episcopo Ussellensis et Terralbensis, creatus Archiepiscopus Turritanus, eodem ipso anno ac cessit nuper laudatus Franciscus de Medicis. Sedit annos novem.

Castrenses.

1479. Christophorus Magnus ex canonico Turritano, creatus idibus octobris Episcopus Castrensis, et sedit annos 4.

1483. Bernardus Ioverius Tarraconensis, xvi kal. martii creatus Episcopus Castrensis, sedit annos octo.

1491. Ioannes Crespo cantor prioratus beatae Mariae de Pilari Caesareae Augustae, ordinis Eremitarum sancti Augustini, xiii kal. ianuarii creatus Episcopus Castrensis, sedit annos 3, indeque translatus fuit ad ecclesiam Ussellensem.

1494. Melchior de Temps creatus vi nonas octobris Episcopus Castrensis, seditque annos tres.

1497. Ioannes ..... monachus ordinis sancti Benedicti, creatus xii kal. novembris Episcopus Castrensis, seditque annos 4.

1501. Antonius de Torro x kal. augusti creatus Episcopus Castrensis.

Hic fuit ultimus Episcopus Castrensis; nam post eius obitum, Castrensis ecclesia confestim unita fuit ecclesiae Ottanensi seu Algharensi, ex bulla Iulii Papae II.

Ampurienses.

1480. Ludovicus Ioannes ordinis fratrum Minorum, creatus kal. septembris Episcopus Ampuriensis, sedit annos 7.

1487. Didacus de Nava ex fratribus sancti Sepulchri, creatus vi nonas octobris Episcopus Ampuriensis, sedit annos 7.

1494. Franciscus Magnus canonicus Turritanus, v idus decembris creatus Episcopus Ampuriensis.

Anno

Huius tempore ecclesia Civitatensis Ampuriensi ecclesiae fuit unita.

Ottanenses.

1481. Ludovicus Camagni ordinis Minorum, idibus februarii creatus Episcopus Ottanensis, sedit annos 2.

1483. Dominicus Aulia seu Alilia canonicus Turritanus, III idus septembris creatus Episcopus Ottanensis, sedit annos octodecim.

1501. Ioannes Perez rector parochialis ecclesiae de Castello, dioecesis Conchensis, creatus Episcopus Ottanensis, sedit annos tres.

1504. Petrus Parente canonicus Genuensis, creatus Ottanensis Episcopus, sedit annos decem.

Huius tempore, Ottanensis ecclesia ad ecclesiam Algherensem translata fuit.

Algharensis.

1514. Ioannes de Loysa canonicus ecclesiae Zamorensis, litterarum apostolicarum abbreviator, Episcopus Algherensis creatus, sedit annos undecim.

Hic interfuit, ut diximus, concilio lateranensi sub Leone Papa X. Eius etiam precibus, Carolus V Caesar anno 1519 a Leone Papa petiit ut pro distributionibus quotidianis ecclesiae Algharensis, redditus quadringentorum ducatorum, exaequatumque, parochiali dictae ecclesiae uniretur.

Bosanenses.

1483. Galzerandus Galba ex canonico, Episcopus Bosanensis XI kal. martii creatus, sedit annos 13.

1496. Petrus de Sena Caralitanus, pridie nonas decembris creatus Episcopus Bosanensis.

Dolienses.

Anno

1481. Raymundus de Leonis Caesareus Augustanus, XII kal. augusti creatus Episcopus Doliensis, sedit annos undecim.

1495. Petrus Feriae ordinis Eremitarum sancti Augustini, IV kal. martii, ex theologiae professore, Episcopus Doliensis, sedit annos 7.

Post huius obitum, Doliensis ecclesia unita fuit ecclesiae metropolitanae Caralitanae.

Ussellenses.

1484. Petrus Garcia Valentinus, XII kal. augusti creatus Episcopus Ussellensis, sedit annos sex; indeque ad Barchinonensem ecclesiam fuit translatus.

1490. Michaël ..... archidiaconus de Calatayud, creatus XVIII kal. iulii Episcopus Ussellensis, sedit annos quatuor.

1494. Ioannes Crespo ex Episcopo Castrensi, creatus VI nonas octobris Episcopus Ussellensis, sedit annos 13.

Huius tempore, ecclesia Terralbensis unita fuit ecclesiae Ussellensi.

1507. Ioannes Sanna archipresbyter prius, postea Episcopus Ussellensis creatus, sedit annos 14.

Terralbensis.

1484. Ioannes Orient ordinis fratrum Minorum, creatus Episcopus Terralbensis decimo kal. octobris, seditque annos .....

Post eius obitum, ecclesia Terralbensis fuit unita ecclesiae Ussellensi.

Bisarchenses.

1485. Michaël Lopez de la Sorra ordinis Minorum, creatus XVII kal.

Anno

iunii Episcopus Bisarchensis, ubi sedit annum circiter unum et inde translatus fuit ad ecclesiam Rubintensem.

1486. Garcia Coivad seu Guivada ordinis Minorum, sacrae theologiae professor, creatus Episcopus Bisarchensis iv idus augusti.

.... Martinus Episcopus Bisarchensis, indeque translatus ad ecclesiam Vigiliensem.

1487. Ferdinandus sive Bernardinus Episcopus Vigiliensis, indeque ix kal. septembris ad Bisarchensem ecclesiam translatus fuit, seditque annos .....

Post huius obitum, sortita est effectum suum unio ecclesiae Bisarchensis facta ecclesiae Ottanensi ab Alexandro Papa VI.

Sulcitani.

1487. Simeon Vargius ordinis Minorum, creatus pridie nonas aprilis Episcopus Sulcitanus, sedit annos circiter 16.

1505 circiter. Petrus Pilares Archiepiscopus Caralitanus unitam habuit ecclesiam Sulcitanam.

1517. Ioannes Villa-Nova Archiepiscopus Caralitanus, eamdem ecclesiam Sulcitanam, v idus ianuarii, unitam habuit ad eius solum vitam.

Deinde vero Caralitani Archiepiscopi Sulcitanam sedem, tamquam Caralitanae unitam, semper habuerunt.

Galtellinenses.

1488. Guillelmus abbas monasterii sancti Quirci, ordinis sancti Benedicti, Gerundensis dioecesis, creatus fuit vi idus ianuarii Episcopus Galtellinensis, seditque annos duos.

1494. Ioannes Vinci presbyter Arboreensis, idibus ianuarii creatus fuit Episcopus Galtellinensis, seditque annos 2.

1496. Petrus Pilares Archiepiscopus Caralitanus habuit etiam ecclesiam Galtellinensem; atque

Anno

Deinceps Galtellinensis ecclesia ex bulla Alexandri Papae VI, unita perpetuo mansit metropolitanae Caralitanae.

Sanctae-Iustae.

1490. Antonius Roderici pensionarius ecclesiae Legionis, creatus Episcopus Sanctae-Iustae v kal. ianuarii, sedit annos quatuor.

1494. Gaspar decanus ecclesiae Caralitanae, vi idus ianuarii creatus Episcopus Sanctae-Iustae.

1500. Ioannes Deiana creatus Episcopus Sanctae-Iustae, seditque annos .....

Post eius obitum, sortita est effectum suum, sub Leone Papa X, unio ecclesiae sanctae Iustae facta ecclesiae metropolitanae Arboreensi.

Civitatenses.

1488. Rodericus Aymerich Episcopus Civitatensis.

1492. Petrus Torrellas ordinis Praedicatorum, nonis decembris creatus Episcopus Civitatensis.

Huius tempore, anno nempe 1495, nonis iulii, ecclesia civitatensis cum duabus parochialibus ecclesiis, scilicet sancti Matthaei oppidi Claramontis, et ..... Ampuriensi ecclesiae ab Alexandro Papa VI, ex postulatione Ferdinandi regis unitae fuere.

Plovacensis.

1495. Ioannes Cardona frater monasterii sanctae Mariae de la Murta, ordinis sancti Hieronymi sub regula sancti Augustini, dioecesis Valentinae, creatus idibus februarii Episcopus Plovacensis, seditque annos circiter triginta.

Huius post obitum, sortita est effectum unio ecclesiae Bisarchensis facta ecclesiae metropolitanae Turritanae.

CAROLUS V CÆSAR.

Carolus Austriacus Maximiliani Caesaris ex Philippo filio nepos, cum Ioanna matre, Ferdinando regi Catholico, avo materno defuncto, in omnibus regnis successit; et anno 1518, ex Belgio in Hispaniam devectus, regnorum gubernaculo suscepto, Angelum Villanovam confestim in Sardiniam proregem misit, et Franciscum de Sena Sardum Logudorii gubernatorem creavit, quo tempore Eusebius Gerps seu Serps heres Angelae Beltrami, oppidae Villae-Xirdi et Serrae-Magnae adeptus est.

Anno deinde 1519, Maximiliano imperatore defuncto, electus fuit imperator rex Carolus Hispanis Sardisque omnibus congaudentibus; et Carolus Alagona habuit in Sardinia ex venditione Isabellae Despe et Fabra regionem partis Baricati.

Altero anno 1520, Angelus Villanova prorex, convocatis, de more, Sardis, conventus in castro Caralis habuit, iisque omnibus reddidit, et multa ordinavit, quae postea a Carolo imperiali corona Aquisgranae urbe insignito confirmata fuerunt, Carolo Alagona Sardorum legato postulante.

Anno 1521, Onuphrius Torrella habuit oppida Piscinae et Libaris regionis Solicis, ex venditione Eusebii Gerps seu Serps, et anno sequenti 1522, Philippus Torrella habuit oppidum Surrui ex venditione Ludovici Aragal in regione Aquae-Fridae. Proximo quoque anno 1523, Hieronymus Saniustus emit oppida Marsis seu Mansi, Sibreles, et Mogori ab Antonio Serra, et eius uxore Anna Bernardi cum regia confirmatione, quia per mortem Hieronymi filii Francisci Bernardi, devoluta regi censebantur.

Anno 1534, annonae caritas Sardiniam invasit; et Fregosi Algharensem et Turritanam oram magnis incommodis adfecerunt. Eos tamen Ludovicus Requesens, parva triremium classe fudit atque fugavit; eorum mioparone capta.

Anno 1535, Franciscus rex Galliae cum rege Scotiae et Henrico rege Navarrae, a Caesareis apud Papiam strenue pugnantibus captus, datis obsidibus, pacem cum Carolo imperatore fecit, et Eleonoram

Caroli sororem uxorem duxit. Hoc etiam tempore, quadringenti Corsi, in obsidione castri Petri, teste Iustiniano seu Cypriano Manenti, perierunt.

Anno deinde 1526, Carolus imperator matrimonium cum Isabella regis Lusitaniae filia apud Hispalim contraxit; et Sardinia, accensis facibus, laetitiae operam dedit.

Anno eodem, Clemens Papa VII, Franciscus Galliae rex, Henricus rex Angliae, Franciscus Sfortia Mediolani dux, Veneti, Florentini, ceterique Italiae principes, veriti ne Carolus imperator totius Italiae imperium sibi occuparet, praesertim quia, apud Insubriam, victorem habebat exercitum, et regnum Neapolitanum, Sardiniam, atque Siciliam possidebat, percusserunt foedus, quod *sanctum* appellarunt; atque eorum classis classem Caesaris, Corsicam advenientem, oppugnavit. Haec tamen repugnando fortiter, in terram Laboris salva adnavigavit, una tantum navi amissa, et duabus in Corsica relictis, quarum milites Sardiniam postea traducti ex labore et inedia refecti fuere, ut Iustinianus, Maurus Licius abbas, et Mambrinus Roseus tradunt.

Hoc eodem anno, obiit XVIII kal. septembris Hercules Mancone Corsus, militia et rebus ab eo prospere gestis clarus, qui Rinaldum filium scientia insignem reliquit, ut testatur frater Leander de Albertis.

Anno 1527, lumina et faces in Sardinia ob laetitiam natalis Philippi principis, filii primogeniti Caroli imperatoris, arsere.

Anno eodem, Sassarenses coraliorum mercimonio intenti, arcem in aenaria insula ad tutiorem piscationem, regis impetrata licentia, condiderunt. Nec sine magno discrimine: nam prius, inter eundem, tertio nonas aprilis a piratis adgressi insulam ingredi impediti fuere: mox deinde sexto kalendas maias centum viri Sassarenses cum duce Francisco Cano insulam ingressi, ab octo turcarum triremibus obsessi fuerunt, et contra quadringentos turcas, in terram expositos, peracto aggere et vallo munitos, strenue pugnarunt, ac se se liberarunt obsidione, quinquaginta eorum interfectis multisque vulneratis. Obiit in hac pugna Iacobus Soggius cum aliis quatuor Sassarensibus, et Franciscus Cano vulneratus ab insula secessit, in cuius locum Iacobus

Boxa, gener Seraphini de Carvia seu Calvia suffectus fuit, huicque postea Bernardinus Casagia.

Hac tempestate, bona Sabatiorum, in Sardinia reperta, a prorege sequestrantur. Lis etiam inter Sassarenses et Algharenses super iura coraliorum in portu Ferri piscandorum orta fuit.

Anno eodem, Francorum classis cum Veneta foederata terrorem Sardiniae incutiebat, nam insula inermis erat. Quare prorex, ceterique Sardiniae gubernatores armare Sardos, muros urbium reficere et arces praesidiis munire non curarunt; sed oscitantes, perinde ac si nihil mali insulae immineret, eius defensioni consulere neglexerunt. Aliter tamen Sassarenses, misso Genuam Antonio Arca, ea inde tormenta sibi compararunt, quibus insulae Planae et portus Turrium arces possent munire.

Ceterum Andreas Auria et Ioannes Maurus Venetus foederatae classis duces, insulam Corsicae, mense octobris, adpulsi Sardiniam bello adgredi decreverunt; atque ita, mense novembris, Renatus Ursinus Cerri dominus, cum exercitu quatuor millium peditum in Galluram propinquiorem Sardiniae partem exposito, longe lateque populabundus, castrum Aragonense petiit. Quod ubi Franciscus de Sena Logudorii gubernator, Sassari existens, certo nuntio rescivit, cum omni Sassaris equitatu et peditatu urbe egressus, Sursam petiit, et Iacobum atque Angelum Manca fratres cum Sassarensium copiis in castrum Aragonense suppetias misit, quod erat satis immunitum, et ab omni plebe destitutum. Ingressi ergo castrum, et habito colloquio cum ..... Avendrasio ipsius castri duce, Ioanne Pinto potestate, et omnibus consulibus atque primoribus loci, omnia, quod fieri potuit, curarunt, et milites ad murorum custodiam disposuerunt.

Interea, idibus decembris, Renatus Ursinus, terrestri itinere cum exercitu, pervastatis passim agris, ad castrum Aragonense pervenit; et Andreas Auria cum triginta triremibus et aliorum navigiorum classe eius castri portum ingreditur; missoque Antonio Auria castrum illud veluti sibi ac familiae suae debitum postulavit. Repulsam tamen subiit ab omnibus, qui castrum defendere paratissimi erant, adveniente praesertim, eo tempore, Iofredo Cervellono cum optimis copiis, qua-

rum octoginta selectissimos milites Sassarenses, castri praesidio suppeditaverat.

Itaque Andreas Auria et Renatus Ursinus huius rei indignati, terra marique postridie castrum vehementissime oppugnare coeperunt. Castellani vero, selectique milites Sassarenses, ubi plurimum periculi, et laboris ostendebatur, ibi maiori vi obsistebant, ac missilibus et lapidibus submovebant hostem. Triremes autem tormentis aeneis acrius feriebant muros, quorum quassatae iam multae partes erant, turrisque una cum magno fragore corruerat. Sassarenses tamen inter murorum ruinas discurrunt; ad omnia obeunda, milites, arte multimoda, detinentur; et castellani a suis ducibus ne pedem, relicto a se loco, referant, verbo et exemplo fortiter hortantur. Itaque Sardis, pro moenibus, corpora viriliter opponentibus, et acrius undique repugnantibus nox advenit, quae Gallos a pugna exturbavit, et in sua castra redegit.

Dum quies a certamine fuit, fessa corpora non reficiunt Sardi, vulneratos curant, et octodecim mortuos sepelliunt, castrumque ab ea parte, qua patefactum ruinis erat, aggeribus et lapidum mole muniunt; nec tota nocte ab opere cessant, acrius bellum, illucescente die diemque ipsum aegre expectantes. Sed die adveniente, suborta tempestas triremes omnes in propinquam aenariam insulam expulit; et Ursinus spe potiundi castri frustratus, eo quod situm erat in promontorio satis arduo, excelso et praerupto ac non solum praesidio, sed etiam natura ipsa nimis munitum, ab eo recessit; Sursamque insigne oppidum, sex milliaribus a castro Aragonensi distans, adgressus cepit ac diripuit, trium mensium commeatu inde comparato.

Ceterum Franciscus de Sena Logudorii gubernator, ex urbe Sassaris et circumvicinis oppidis peditum equitumque exercitum conflans, cui praeerant Iofredus Cervellonus, Iacobus et Michaël Manca ex castro Aragonensi reversi, et Franciscus Zatrilla, Ioannes Antonius Milia Gambella Sursae dominus, Petrus Cariga, Ioannes Manca, Petrus et ..... Çedrellas et Ludovicus Castelvinus, Sursam versus petiit ut hosti se opponeret.

Cum autem, eodem tempore, quidam Sassarenses iuvenes, Sursanorum auxilio praecurrentes, quinquaginta palantes Gallos, in agro Geriti trucidassent, et Sardi, ea re prospere gesta, animis crevissent,

visum est gubernatori nullo modo esse vitandum facere bellum cum adveniente Gallorum exercitu. Itaque Sassarenses primo in hostes immittit, omnesque alios Sardos mox sequi iubet; qui cum armato hoste pugnantes facile inermes ipsi caeduntur, atque perterriti ad signa refugiunt. Soli Sassarenses inter percussos impavide pugnantes obsistunt, Ioanne Florentino et aliis amissis. Licet autem illis laborantibus gubernator alia, atque alia mitteret auxilia eorum Sardorum, qui parati animisque erecti erant; quia tamen nudo corpore et cuspide certabant cum hoste satis adposite armato, impares omnino erant. Quare gubernator receptum cecinit, Sassarimque, soluto exercitu prius revertitur, inde Algherium petiit, et pars maior civium ad oppida se confert, quo eorum uxores et filii se receperant. Plures autem nobiles et primates in oppido Tissi vel Tiesi coacti, proregis et gubernatoris auxilium, consiliumque praestolantur.

Deinde gubernator cum paucis in urbem Sassaris, IV kal. ianuarias revertitur; et Gallis ingredientibus portam Sancti Antonii, per portam Castelli, die sequenti egreditur ipse ..... et aliis paucis, cum eis tormenta in arce Sassaris relinquens. Itaque Galli, nullo repugnante, derelicta urbe facile potiuntur. Trepidat ob id tota Sardinia praesertim vicini Algharenses et Bosani, qui lapidum mole ostium Temi fluminis clausere, ne triremes urbem adpellerent.

Anno sequenti, nempe 1528, coepit Ioannes Villanova prorex milites Sardos cogere, quos nonis ianuarii Sassarensium auxilio, duce Philippo Cervellono, misit. Fuerunt etiam simul cum eo Nicolaus Torresanus, Salvator Aymerich, Petrus Nofra de Alagona, Petrus Dedoni, et ..... nobiles Caralitani cum suis subditis; atque ..... Buschettus cum Sardis comitatus Olivae. Praeterea Blascus Alagona ducentos Hispanos milites, qui sorte ea tempestate Sardiniam adpulerant secum adduxit. Cum ipsis itaque Sassaris gubernator, atque nobiles omnes et cives Sassarenses patria extorres circumvicinis populis iuncti Plovacam civitatem, duodecim milliaribus, a Sassari distantem petunt, ubi Gallos a progressu et populatione coercent, et per agros vagantes opprimunt et caedunt.

Ceterum non diu simul perstiterunt; sed orto inter eos dissidio, multi recessere ex Caralitanis, qui per regionem Meiloci transeuntes,

a Torralbensibus damno affectis insequuti fuere. Interea Petrus Cariga in castrum Osulis mittitur, Iacobus Manca in oppidum Codrongiani, et Petrus Çedrella in oppidum Usinis, ut itinera omnia tenerent interclusa, et Gallos frumentum ac vinum undique conquirentes in portum Turrium adsportare prohiberent.

Galli tamen omnia, quae in urbe Sassaris invenerant, abstulerunt, et exhaustas vastatasque domus relinquentes, septimo kal. februarii, classem in portu Turrium ingressi, insula discesserunt; ac statim omnis Hispanus, Sardusque miles Sassarim ingressus, urbem iterum maximis incommodis commorando affecit, donec conquerentibus Sassarensibus prorex exercitum, III nonas februarii, inde evocavit, et Caralim Philippus Cervellonus cum Sardis copiis revertitur, ac Blascus Alagona cum Petro Nofra eius avunculo Hispanas copias Oristanum reducit vulnere in oppido Putei-Maioris inter populum et milites rixantes accepto.

Eodem anno 1528, Roma a Carolo Borbonio supremo duce exercitus Caroli imperatoris in Italia praedae militum data, totaque diruta ac defaedata fuit. Funesta etiam lues invasit Italiam et Sardiniam ubi prius in regione Gallurae, et castro Aragonensi, grassata est; mox kal. maii in Algherio, et VIII kal. Novembris Sassari, et deinde omnibus oppidis Moris, Banaris, Codrongiani, Cosseinis, Sancti Luxorii et in civitate Bisarchi ac comitatu Gociani. Nullibi tamen magis saevit, quam in civitate Sassaris, ubi ad sexdecim hominum millia interierunt; et inter eos Petrus Cariga et Ludovicus Castelvinus nobiles, ac Franciscus Lledo adsessor, Ioannes Solinas, Ioannes Valdemussa, et ..... Palleris, iuris utriusque doctor, Gavinus Canus, Angelus Pilus, Comita Contene, Petrus Marongius, Petrus Travall, et Ioannes Antonius Milia, qui sine legitimis liberis decedens oppida Sursae ac Sennoris Francisco de Sena, viro strenuo, testamento reliquit, qui postea super illis litem cum Ioanne Pilo suscepit, magno cum detrimento proprii patrimonii.

Anno postea 1529, decimo tertio kal. februarii, quo natale festum beatorum martyrum Fabiani et Sebastiani celebrabatur et litaniae, supplicationesque a populo Sassarensi, ut Deum placarent, fiebant,

signa in coelo adparuere omnibus misericordiam implorantibus, ac deinde pestis cessare coepit, atque superstites patriam reversi .....

Eodem anno, Carolus imperator, magno cum adparatu, a Clemente Papa VII, Bononiae suscipitur, et imperiali diademate solemniter coronatur, pace prius cum Francisco Gallorum rege, et Italiae principibus inita: Sardi ergo eius rei, literis eiusdem Caroli, certiores redditi laetitiae plurima signa edidere.

Eodem etiam anno, Martinus Cabrera prorex in Sardiniam venit; et anno sequenti 1530, convocatis Sardis, conventus in castro Caralis habuit, iusque Sardis dixit, et privilegiis multis, de more concessis, pecuniam Caesari regi procuravit.

Eodem insuper anno, ius patronatus seu praesentandi personas idoneas ad cathedrales et metropolitanas ecclesias Sardiniae et Siciliae Carolo imperatori quoties illas vacare contigerit, et quandiu ille vixerit, Clemens Papa VII reservavit; idemque ius patronatus ad easdem ecclesias et monasteria quaecumque regnorum dictorum, Xistus Papa V postea, anno 1586, regi nostro Philippo de sede apostolica et republica christiana optime merito, eiusque etiam nato Philippo principi, quandiu ipsi vixerint, concessum eodem modo est, ut constat ex literis apostolicis Romae, et in regio Sardiniae archivio reconditis.

Hac tempestate, mulier quaedam Corsicae, militia insignis, in obsidione Florentiae, equitum turmas ducebat, et res praeclaras gessit, ut refert Petrus Recordati. Anno deinde 1531, tercentorum Corsorum exercitus Montem-Leonem Thusciae invasit, cepit ac diripuit, ut tradit Cyprianus Manenti.

Anno 1537, Martinus Cabrera prorex, Sassari residens, duos filios, Ioannem nempe ac Ferdinandum, quorum desiderio uxor eius in morbum incidit et obiit; ipse vero Caralim reversus, paullo post decessit e vivis.

Anno eodem mense aprilis, flantibus acriter euris, naufragium in portu Pini fecerunt undecim maurorum biremes, e quibus tres insignes piratae, inter quos Scaccia-diabolus, antea iudaeus, cum omnibus fere aliis, incolumes in terram evaserunt: metu autem Sardorum, qui contra illos confestim adcurrerant, tres biremes conscen-

derunt, relictisque in terra omnibus captivis christianis, numero octingentis et universa gaza, Africam regressi sunt.

Eodem etiam anno, Solimannus turca septuaginta triremium classe Tunctum Africae urbem, duce Barbarossa cepit, et arcem Guletae novis propugnaculis et turcico praesidio munivit, suamque triremium classem ibidem ad dubios casus reliquit, ingentem metum non modo Sardiniae et Siciliae, sed etiam Italiae et Hispaniae relinquendo.

Quare Carolus imperator turcas inde pellere volens, ex Hispania, Lusitania, Germania, Sardinia, Sicilia, Neapoli et Genua milites ad quadraginta circiter millia, et classem sexcentarum diversi generis navium comparavit, cum qua III idus iunii anno 1535, ex Barcinona Caralim advenit, ubi marchio Vasti cum Neapolitana classe, quarto nonas ..... antea adpulerat, magnoque adparatu et decenti regio honore, fuit a Sardis exceptus, et a Iofredo Cervellono Sassarensium legato, ceterisque urbium nunciis salutatus. Invisit imperator templum maximum, et audito sacro, in classem reversus est, atque die sequenti Africam petiit, ubi Guletam subito expugnavit, Barbarossam vicit et fugavit, Tunetum coepit, Assetam regem in solium restituit, atque Hippona, Utica, Phace, aliisque vicinis locis est potitus.

Hac tempestate, Franciscus de Sena Logudorii gubernator lites et simultates cum Ioanne Pilo, Iofredo Cervellono, Francisco Centella et Francisco Rebolledo exercebat, laboresque plures in Sardinia et Hispania sustinuit; et inito calculo, compertum fuit ex Romandia sexaginta duo millia ..... esse Ioanni Pilo debita.

Anno 1537 pridie kal. octobris, comitatus Villae-Sor in regione partis Hippis, in comitatum erectus fuit a Carolo imperatore, qui primum comitem creavit Blascum Alagonam eius alumnum et oris ministrum. Blascus namque imperatorem ipsum Bononiam, Germaniam, Burgundiam, et Flandriam proficiscentem fuerat sequutus, ac in bello contra Solimannum turcarum principem, Flandriam, Austriamque advenientem gesto claruerat, et contra Barbarossam in expugnatione Guletae, et Tuneti insignis inventus erat, Siciliamque, Neapolim, Romam et Provinciam cum Caesareo exercitu petierat; Genuamque postea reversus, comitatus est Caesarem usque Hispaniam, ut ex tabulis authenticis constat.

Eodem anno Sassarenses, Algharenses et Bosani, impulsi ab Antonio Cardona Sardiniae prorege, vendiderunt Bernardo Simoni, regenti cancellariam regiam, castrum et regionem Montis-Leonis, qui postea licentiam a Caesare obtinuit reaedificandi castrum et alia oppida. Eodem etiam anno, Ferdinandus Cardona magnus Siciliae admiratus oppida Sedulis, Canalis, Norguilli, Averis, Suddi, Domus-Novae et Fedezani seu Sedezani, Nicolao Torresani, et Petro Mora vendidit.

Anno 1538 mense martii, duae turcarum biremes in turribus diripuere ecclesiam sanctorum martyrum Gavini, Propti et Ianuarii omnemque praedam in portum Ninphaeum, vulgo *Comitis*, reportarunt; inde tamen magno miraculo solvere non potuerunt, nisi facta prius ecclesiae omnium bonorum restitutione.

Eodem anno, magna aquarum inundatio Sassari fuit, et turbo vehemens talem excitavit tempestatem, ut arbores radicitus evulsae fuerint, domorumque aedificia obruta et procul disiecta. Eo etiam anno, pirata Barbarossa insigne naufragium egit, viginti hominum millibus amissis cum iam in nostros saevire educta classe cogitaret.

Anno 1539, Isabella Caroli imperatoris coniux obiit, et Antonius Cardona prorex funera Sassari cum omnibus civibus solemniter peregit, Salvatore Alepusio Archiepiscopo Turritano concionante.

Anno eodem, Paulus Papa III vexillum, *confallone* dictum: deferendum in duabus sancti Gavini festivitatibus Turritano Archiepiscopo concessit; et ad Caroli Caesaris preces, statuit archipresbyteros et canonicos omnes ecclesiarum Plovacensium et Sorrensium unitarum ecclesiae Turritanae, residere in metropolitana et divinis officiis deservire, portione fructuum beneficiorum suorum pro distributionibus quotidianis adplicata. Hoc tamen, lite exorta, effectum non habuit.

Eodem quoque anno, ex bireme in mari Flumentorgii oppidi regionis Sarrabi, naufragium perpessa, intercepti a Sardis fuere viginti tres mauri, qui in ea piraticam exercebant.

Anno 1540, dira annonae caritas Sardiniam adeo vexavit, ut plures fame adacti, et canes et mures comederint, et rustica mulier infantulae filiae non pepercerit. Hac etiam tempestate, Dragutus archipi-

rata, qui Sardiniae et Corsicae maria infesta reddebat, fuit cum septem longis navibus a Ioanne Auria captus, ut referunt Cyprianus Manenti, et Maurus Licius abbas.

Anno 1541, Azanaga seu Assaraga, ut referunt Surius et Facellus Sardus genere, qui, abiurato Christo, Mahumedanam amplexatus superstitionem, et a Barbarossa insigni pirata Solimanni obsequio apud Constantinopolim, mancipatus, Algherii urbi in Africa cum optimo turcarum praesidio, praefectus fuit, et maximis deinde damnis, non solum Sardiniam et Siciliam, sed et Hispaniam atque Italiam adficiebat.

Quare Carolus imperator, suorum subditorum querimoniis excitatus, optima ducentarum rostratarum, onerariumque navium classe, triginta fere millibus peditum instructa, Genua solvit, et in Corsicam actus Siracusanum portum ingreditur. Inde portum Ninphaeum in Sardinia adpulsus, a Sardorum effusa multitudine excipitur, et cum insigni equo Ioannis Manca, qui postea equus imperialis fuit appellatus, Algherium defertur; ubi a Francisco Rebolledo, tunc consiliario, et Ioanne Cariga viro primario, Sassarensium nomine, fuit salutatus, ac liberaliter donatus omnigenis commeatibus. Deinde Petrus Virde vir genere et militia clarus, Petrus Pilo, Ioannes de lo Sgrexio, et Ioannes Galeasius fuerunt a Carolo Caesare equites creati et militari cingulo decorati, aliique benemeriti gratiis et privilegiis honestati. Atque ita omnibus Sardis ..... Algherio et Sardinia discessit; sed infeliciter classem Algarbiam traduxit. Nam saeva adorta tempestate, naufragium passa est; et ipse spe frustratus, desperatis rebus, in Hispaniam revertitur, aliis, qui ex naufragio superstites manserant, alio concedentibus. Nam Alphonsus Uncis cum Tertio Neapolitano Sardiniam venit et Sassari hyemavit, ubi omnes eius milites, magna Sassarensium charitate, rerum omnium subventione fuerunt recreati; tertium etiam Siculum adpulit Caralim, et in hybernis non minoribus commodis stetit.

Anno tamen sequenti 1542, Franciscus Galliae rex, foedere cum Solimanno turcarum Principe inito, bellum contra Carolum imperatorem in Hispania et Flandriae finibus reparavit. Quare milites omnes e Sardinia, teste Mambrino Roseo, revocantur.

Biennio post, anno nempe 1544, ottomanna classis, duce Barbarossa, mare Thirrenum navigavit, omnibus terrorem incutiens; et Blascus Alagona comes Villae-Sorris cum septingentis strenuis equitibus, oram maritimam adeo custodivit, hostesque terruit, ut insulam inoffensam reliquerint, unam tantum navim comburentes in sinu Oristani captam in Capite sancti Marci.

Hoc tempore, Paulus Papa III concilium Tridentinum coegit; et Carolus imperator navigaturus Philippum filium, agentem tunc annum aetatis suae sextum decimum, gubernatorem regnorum Hispaniae, et aliorum suorum regnorum pronuntiavit, cique omnes Hispaniae civitates, per legatos, sacramentum dixerunt.

Anno 1545, pace inter Caesarem et Franciscum Galliae regem inita ac publicata, concilium generale a Paulo Papa III fuit Tridenti innovatum, cique praesentes fuerunt Salvator Alepusius Archiepiscopus Turritanus, et Balthasar Heredia Episcopus Bosanensis.

Hoc anno, Antonius Cardona prorex, convocatis undique Sardis, conventum in castro Caralis habuit, in quo de muniendis maritimis civitatibus Caralis, Algherii, castri Aragonensis et Oristani, reficiendisque insulae pontibus, praesertim Zopi et Samazzai vetustate dirutis, atque de aliis rebus insulae actum fuit; plura etiam privilegia Sardis fuere concessa, quae postea a Carolo Caesare, misso Blasco Alagona Sardiniae legato, confirmata fuere.

Anno eodem, monasterium sanctae Luciae civitatis Caralis consignatum fuit monialibus secundi ordinis sancti Francisci; et Catharina Flos, in civitate Sassaris, domum suam monialibus sanctae Clarae reliquit, ubi insigne earum monasterium conditum fuit.

Anno postea 1548, Franciscus Laconus iurisconsultus de rebus Sassaris, coram Philippo principe regnorum gubernatore egit. Hoc etiam anno, Maria Caroli Caesaris filia nupsit cum Maximiliano patruele suo; illisque in Hispania regnorum gubernatoribus relictis, Philippus ad Carolum patrem in Belgium proficiscitur.

Anno 1549, Turris Montis-Girati a Sassarensibus conditur, ut coraliorum piscationi tuti a piratis incumberent. Et anno 1551 sub anni fine, Philippus Caesaris filius per Augustam in Italiam venit, inque Hispaniam rediens, gubernationem regnorum iterum adsumpsit.

Hoc tempore, concilium generale a Iulio Papa III Tridenti revocatur, eique interfuere Salvator Alepusius Archiepiscopus Turritanus, qui erat concilii decanus, et praeclaram orationem in eo habuit, ac Balthasar Heredia, qui tunc erat Archiepiscopus Caralitanus.

Ceterum, eodem anno, Henricus IV Francorum rex bellum in Carolum Caesarem reparavit, et anno sequenti 1552, germanicum bellum fuit susceptum. Quare concilii patres paullatim abierunt, et Salvator Alepusius atque Balthasar Heredia rediere Sardiniam. Hoc etiam anno, iussum fuit Sassaris urbem, in portu Turrium communiri, et Sardorum conventum a Ferdinando Heredia prorege congregari.

Anno 1552, Floruit Gavinus Sunierus poeta Sassarensis, magnae expectationis iuvenis, qui immatura morte fuit ereptus, ut testatum reliquit Sambigucius ad Hermatenam Bachium.

Anno sequenti 1553, turcica classis, Draguto ductore, una cum Ferdinando Sanseverino Salerni principe, atque triremibus Gallicis, Corsicam mense iunii petiit, et portum Siracusanum cum oppido Bonifacii situm in excelsa praeruptaque rupe contra Sardiniam ac sanctum Florentium omnemque fere insulam, Calvo et Bastia exceptis, deditione cepit, atque Henrico IV Galliae regi subegit, Surio, Thoma Facello et Mauro Licio abbate referentibus.

Corsica subacta, Dragutus Sardiniam venit, et Terram-Novam urbem satis communitam cepit, diripuit et incendit. Quare Sardi ad defensionem insulae se accingunt, omniaque muniere festinant. Ferdinandus etiam prorex hostem adeo propinquum veritus ad Sassarenses scribit, eorum fidelitate ac rebus praeclare gestis, alias contra Gallos et Sassari et in castro Aragonensi commendatis; opem inde, auxiliumque postulans, ut quemadmodum, eo tempore tutati fuerant insulam, ita etiam et hac tempestate, Gallum et immanissimum hostem turcam ab insula arcere curarent. Hae literae in archivio urbis Sassaris adservantur. Itaque Sassaris urbs aggeribus communitur, intereaque Gueraus Zatrilla Logudorii gubernator septentrionalia Sardiniae litora, quae Corsicam spectant, cum optimo equitatu lustravit et custodivit. Ceterum eodem anno, mense novembris, inimicorum classis ab insula Corsicae excessit, relicto ibi Iordano Ursino cum

praesidio mille peditum, ut referunt Cyprianus Manenti, et Mambrinus Roseus.

Anno autem sequenti 1554, Antiochus Bellit Logudorii gubernator generis nobilitate et militia clarus, castrum Aragonense optime munivit cum ducentis Sassarensibus, centum Gallurensibus, centum Sursanis multisque aliis Anglonensibus. Eodem etiam tempore, Petrus Aymerich vir insignis, et Franciscus Casalabria Sassarensis oram Gallurae tutarunt, Gallisque, qui septem triremibus in portum Ficarii venerant, viriliter restitere, eosque fugarunt.

Hoc tempore, Andreas Auria cum optima classe et Genuensium exercitu, oppidum Sancti Florentii in Corsica obsidet, ac deditione capit et Bonifacinos ad defectionem conspiratione quorumdam frustra tentat; erat namque ibi Iordanus Ursinus cum quo deinde, multis praeliis, certavit, ut Mambrinus Roseus et Cyprianus Manenti tradunt.

Eodem anno, Philippus Caroli imperatoris filius uxorem duxit Mariam Angliae reginam, filiam Henrici VIII Angliae regis ex Catharina Aragoniae, atque ad sponsam mense iulii proficiscitur, relicta in Hispania gubernatrice regnorum Ioanna sorore.

Anno postea 1556, turcica classis Corsicam repetens, Calvum et Bastiam bello licet frustra tentavit, terroremque Sardiniae incussit, quamdiu in illa insula stetit. Quare Antiochus Bellit Logudorii gubernator castrum Aragonense et omnia maritima loca praesidiis munire curavit; et Ioannes Cariga vir prudentia, humanitate et disciplina bellica illustris, praefectus totius equitatus militiae provinciae Turritanae, numeroso equitatu Sassaris, et totius Logudorii, Sursam prius et Plovacam, mox Oscarim petiit, ut advenienti hosti facile occurreret, cum vocatus foret, vel ab ipso gubernatore, vel a Francisco Casalabria, qui Gallurensium copiis maritimam oram diligenter custodiebat. Turca tamen e Corsica excessit, Sardinia innocua relicta, veritus Sardorum equitatum; nam eorum quidam Sardiniae pecora absportare cupientes, repulsi, non sine damno, a Sardis fuere.

Anno eodem, Gavinus Sambigucius Sassarensis medicus, philosophus et poeta insignis, edidit librum in Hermatenam Bachium sive Bochiam, sive Bachiam; maiora sui acerrimi ingenii testimonia editurus, si eum mors immatura non rapuisset.

Eodem anno, Ferdinandus Heredia prorex, convocatis undique Sardis, conventus in castro Caralis habuit ac decessit.

Hoc insuper anno de mense octobris, Carolus imperator Sardinia et omnibus aliis regnis se abdicavit, Philippoque primogenito filio ea solemniter renuntiavit; atque in Hispaniam reversus inter religiosos divi Hieronymi in conventu sancti Iusti dioecesis ....., vitam duxit caelibem, ad annum usque 1558, quo fatis concessit, imperator pluribus victoriis insignis, quae aut numquam, aut raro, alicui Romanorum imperatorum contigerunt.

Militia sub eo claruerė Petrus de Oreta, Bernardinus Ferrális, Petrus Virde, Nicolaus Mancone, Nicolaus Vidini, Laurentius Sanctae-Ceciliae, Gavinus de Livesi, Ioannes Cortibadus, Michaël Canus, Franciscus Alis, Petrus Pala, Didacus de Sogio, Lucas Aurolus, et Gabriel de Corra Sassarenses viri fortes, Ioannes de la Camera Sursanus, aliique plures Sardi.

Anno eodem 1556, e vivis decessit Alexius Fontana praeclarae memoriae vir Sassarensis, Caroli V Caesaris a secretis, et in regno Sardiniae magister rationum; qui clericos regulares Societatis Iesu primus vocavit in Sardiniam, et mille annuis aureis in testamento relictis, celebre collegium Sassaritanum instituit, ubi plures viri pietatis, modestiae, innocentiae et eruditionis aluntur, qui grammaticam, rhethoricam, philosophiam ac theologiam, quingentorum auditorum frequentia, liberaliter et gratis docent; per Sardiniam magno cum animarum fructu praedicant; sacramenta ministrant, et alia multa charitatis opera exercent. Huius collegii primi religiosi conditores fuerunt Balthasar Pigna Aragonensis, et Franciscus Antonius Portugalensis eiusdem Societatis patres.

Hi Caroli V Caesaris temporibus fuere in Sardinia:

PROREGES.

Anno

1518. Angelus Villanova Sardiniae prorex.

1530. Martinus Cabrera Sardiniae prorex.

1534. Antonius Cardona frater ducis Cardonae Sardiniae prorex.

Anno
1549. Hieronymus Aragal praeses Sardiniae.
1550. Laurentius Ferdinandus de Heredia Sardiniae prorex.

GUBERNATORES.

1524. Franciscus de Sena Gambella gubernator Logudorii.
1530. Franciscus de Geronda Rebolledo gubernator Logudorii, absente Francisco de Sena Gambella.
1534. Onuphrius Cardona gubernator Logudorii, absente Francisco de Sena.
1536. Franciscus Centella gubernator Logudorii, ad decem dies, absente eodem Francisco de Sena.
1538. Didacus de Sena gubernator Logudorii, absente eodem Francisco de Sena eius fratre.
1546. Ioannes Cariga gubernator Logudorii, absente Francisco de Sena et Didaco de Sena suspenso.
1552. Blascus Alagona gubernator Logudorii.
1553. Gueraus Zatrilla gubernator Logudorii.
1554. Antiocus Bellit gubernator Logudorii, mense iunii creatus.
1554. Ioannes Fabra gubernator Logudorii creatus eodem anno mense novembris pro absentia Antiochi Bellit.

ANTISTITES.

Arboreenses.

1517. Ioannes Episcopus Beritensis, translatus XI kal. iunii ad Archiepiscopatum Arboreensem, sedit annos 3, et se abdicavit.
1520. Ioannes Lancherch canonicus Zamorensis, anno suae aetatis vicesimo electus XVI kal. maii Archiepiscopus Arboreensis, cum primum ad aetatem legitimam pervenit, sedem occupavit, et in ea mansit annos decem.
1530. Grimaldus creatus V kal. aprilis Archiepiscopus Arboreensis, sedit annos septem.

Anno

1537. Carolus de Alagona, v kal. iunii creatus Archiepiscopus Arboreensis, sedit annos 17.

1554. Andreas Sanna Episcopus Ussellensis et Terralbensis, translatus nonis Augusti ad archiepiscopatum Arboreensis ecclesiae, sedit annum unum.

Hic fuit primus inquisitor apostolicus in regno Sardiniae adversus haereses.

Caralitani.

1521. Hieronymus Villanova creatus Archiepiscopus Caralitanus, cum unione ecclesiae Sulcitanae ad vitam, sedit annos 13.

1534. Dominicus Pastorellus Episcopus Algharensis, indeque idibus novembris ad ecclesiam Caralitanam translatus, sedit annos 13.

1548. Balthasar Heredia Episcopus Bosanus, translatus pridie kal. septembris, ad Caralitanam ecclesiam, sedit annos 13, et obiit.

Hic concilio Tridentino, sub Paulo III et Iulio III interfuit, tamquam Bosanus Episcopus prius, dein tamquam Archiepiscopus Caralitanus.

Turritani.

1523. Salvator Alepusius creatus Archiepiscopus Turritanus, sedit annos quadraginta quatuor.

Hic fuit vir eloquentissimus et venustus, utriusque signaturae referendarius, et concilii Tridentini sub Iulio Papa III decanus, ubi orationem insignem habuit; decanatus dignitatem in ecclesia Turritana erexit; compendium historiae sanctorum martyrum Gavini, Propti et Ianuarii, pluresque homilias scripsit; et anno 1533, mortuo Ioanne Cardona Episcopo Plovacense, eam ecclesiam habuit, ex unione de novo facta a Clemente Papa VII pridie kal. augusti eiusdem anni.

Algharenses.

Anno

1525. Guillelmus Cascadorus romanae rotae auditor, 10 kal. iulii creatus Episcopus Algherensis, sedit annos tres.

1528. Dominicus Pastorellus Episcopus Algherensis, creatus vi kal. februarii, sedit annos sex, ac postea ad Caralitanam ecclesiam translatus fuit.

1534. Ioannes Pirra, natione Valentinus, idibus novembris creatus Episcopus Algharensis, sedit annos 4, indeque ad ecclesiam Pampelonensem fuit translatus.

1538. Durans de Durantibus archidiaconus, cubicularius et familiaris, continuusque commensalis Pauli Papae III, creatus Episcopus Algherensis iv kal. iulii, sedit annos tres, indeque fuit translatus ad ecclesiam Turritanam.

1541. Petrus Veguer canonicus ecclesiae Iacensis, creatus fuit iv nonas maii Episcopus Algherensis, seditque annos viginti quinque.

Hic a Carolo V Caesare, xii kal. decembris, institutus fuit regius Sardiniae regni visitator.

Bosanenses.

1533. Bernardus Gentilis ordinis Praedicatorum, idibus februarii creatus Episcopus Bosanensis, et fuit capellanus Caroli V imperatoris.

1538. Nicolaus Cano Episcopus Bosanensis.

1541. Balthasar Eredia, pridie nonas iulii, ex ordine Praedicatorum, ad episcopatum Bosanensem adsumptus fuit, seditque annos 8, indeque ad Caralitanam sedem translatus.

Hic, ut diximus, generali tridentinae synodo sub Iulio Papa III interfuit.

1549. Vincentius de Leone ordinis Carmelitarum, creatus Episcopus Bosanensis xvi kal. decembris, sedit annos sex.

Anno

1555. Antonius Pintor Caralitanus, IV nonas maii creatus Episcopus Bosanensis, sedit annos septemdecim, et obiit Sassari in concilio provinciali ibi coacto.

Hic omnes redditus episcopatus, quamdiu vixit, pauperibus et ecclesiae distribuit, vivens in paupertate cum modica familia, somno moderatus, syndoneque numquam indutus.

Ampurienses.

1529. Ludovicus Gonzales Episcopus Ampuriensis.

1538. Georgius de Artea ex Episcopo Laudensi, creatus nonis iunii Episcopus Ampuriensis, sedit annos septem.

1545. Ludovicus Cortes Episcopus Ampuriensis, sedit annos duodecim.

Ussellensis.

1521. Andreas Sanna Episcopus Ussellensis, sedit annos triginta tres, ac postea translatus fuit ad ecclesiam metropolitanam Arboreensem.

Carthaginensis.

1531. Bernardus Moraquellus Sassarensis, prior sancti Nicolai, de Tetilla (existimo de Trulla) electus fuit Episcopus Carthaginensis.

INDEX.

Adnotationes.

Chorographiæ Sardiniæ Lib. I.

Lib. II.

De Rebus Sardois Liber I.

Liber II.

Liber III.

Liber IV.

ADNUENTIBUS REI LIBRARIAE PRAEFECTIS.